

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΕΩΝ ΠΟΛΙΣ

6

ΟΙ ΑΡΧΑΙΟΙ ΖΟΥΝΕ ΜΑΖΙ ΜΑΣ

Ο ΤΟΠΟΣ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ

ΚΡΥΜΜΕΝΑ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΑ ΚΑΙ ΑΓΝΩΣΤΟΙ ΠΕΡΙΗΓΗΤΕΣ

ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΘΗΝΑ, ΤΗΝ ΚΑΛΚΟΥΤΑ ΚΑΙ ΤΗ ΜΑΣΣΑΛΙΑ

ΔΑΝΕΙΑ ΑΠΟ ΤΟ ΠΑΡΕΛΘΟΝ

ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΙ ΤΟΠΟΙ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΕΩΝ ΠΟΛΙΣ

ΤΕΤΡΑΜΗΝΙΑΙΑ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗ

Τσιμισκή 2, 54625 Θεσσαλονίκη
Τηλέφωνο 551754, 533026
Ομοιότυπο 551748
Για επιστολές: Τ.Θ. 10756, 54110
Ηλεκτρονικό ταχυδρομείο: peebe2@otenet.gr

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΠΡΩΤΗ, ΤΕΥΧΗ 1-3

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1997

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΔΕΥΤΕΡΗ

ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΩΝ ΒΟΡΕΙΟΥ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΕΤΑΙΡΟΙ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ • ΙΩΑΝΝΗΣ Γ. ΑΚΚΑΣ Α.Β.Ε.Ε.
ΑΝΔΡΕΑΣ ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ • Ν. ΓΛΕΟΥΔΗΣ ΚΑΒΕΞ Α.Ε. • GOTA INTERNATIONAL Α.Ε.Α.
ΑΝΤΩΝΗΣ ΔΑΣΚΟΠΟΥΛΟΣ • ΠΡΑΚΤΟΡΕΙΟ ΔΟΥΚΑ Α.Ε. • ΕΞΕΛΚΑ Α.Ε.
ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ • Κ. & Ν. ΕΥΘΥΜΙΑΔΗΣ Α.Β.Ε.Ε.
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΘΕΟΦΙΛΟΥ • ISOMAT Α.Β.Ε.Ε. • Ε. Ν. ΜΑΝΟΣ Ε.Π.Ε.
ΜΠΑΡΜΠΑΣΤΑΘΗΣ Α.Ε. • ΙΩΑΝΝΗΣ ΣΤ. ΜΠΟΥΤΑΡΗΣ • ΣΑΝΗ Α.Ε.
ΓΙΩΡΓΟΣ ΤΡΑΜΠΟΥΚΗΣ • ΤΡΑΠΕΖΑ ΠΕΙΡΑΙΩΣ Α.Ε. • ΦΙΛΚΕΡΑΜ JOHNSON Α.Ε.
ΑΦΟΙ ΧΑΪΤΟΓΛΟΥ Α.Β.Ε.Ε. • ΑΘ. ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ Α.Ε.

ΕΚΔΟΤΗΣ - ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΧΕΚΙΜΟΓΛΟΥ

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΠΟΛΥΞΕΝΗ ΑΔΑΜ-ΒΕΛΕΝΗ, ΓΙΩΡΓΟΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΗΣ,
ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΒΑΡΕΛΛΑ, ΕΥΤΕΡΠΗ ΜΑΡΚΗ, ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΠΑΠΑΣΤΑΘΗΣ

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΔΕΥΤΕΡΗ

ΤΕΥΧΟΣ ΕΚΤΟ
ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ 2001

ΤΙΜΗ ΤΕΥΧΟΥΣ:
ΔΡΑΧΜΕΣ 1800, ΕΥΡΩ 5,28
ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ:
ΕΤΗΣΙΩΣ ΔΡΑΧΜΕΣ 5000, ΕΥΡΩ 14,67
ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ: ΕΥΡΩ 30

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ:
ΜΑΡΙΑΝΝΑ ΠΑΓΚΑΛΟΥ
ΤΗΛ. 288491

ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ ΔΟΚΙΜΙΩΝ:
ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΣΑΧΙΝΙΔΟΥ
ΤΗΛ. 551754

ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ:
ΣΤΕΛΛΑ ΛΟΥΚΑ
ΤΗΛ. 533026

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ
ΚΕΝΤΡΟ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ
Λασσάνη 3, 546 22 Θεσσαλονίκη
Τηλ. 237463, 237515

ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ - ΕΚΤΥΠΩΣΗ
UNIVERSITY STUDIO PRESS A.E.
Αρμενοπούλου 32, 546 35 Θεσσαλονίκη
Τηλ. 208731, 209637, 209837 Fax 216647
e-mail: univstud@spark.net.gr

949.5658
Θεσ
τ.6
LIBRARY
ANATOLIA COLLEGE
Thessaloniki, Greece
12023185

EDITORIAL

Ποιοι άλλοι ζούνε μαζί μας

Τον ισχυρισμό ότι οι αρχαίοι ζούνε μαζί μας, όπως επιγράφεται το πρώτο μέρος του παρόντος τεύχους, δύσκολα μπορεί κανείς να τον αμφισβητήσει. Δεν είναι μόνο τα αρχαιολογικά ευρήματα 6.000 χρόνων. Εδώ και αρκετό καιρό, οι αρχαιότητες έχουν πάψει να αποτελούν υπόθεση των αρχαιολόγων. Το ενδιαφέρον απλώνεται στην εκπαίδευση, στις καλές και εφαρμοσμένες τέχνες, στις θετικές επιστήμες. Μια γενιά παιδιών έχουν ήδη λάβει μαθήματα περιβαλλοντικής αγωγής, μαθαίνοντας –με όλα τα εμπόδια– πράγματα θαυμαστά, που για τους παλαιότερους παρέμειναν δια βίου άγνωστα.

Μερικές φορές βλέπουμε τα αρχαία μάρμαρα και τα ψηφιδωτά και η αίσθηση του παρελθόντος γίνεται κοντινή. Έτσι ήταν και για τους παλαιότερους το θέαμα του εβραϊκού νεκροταφείου, που απλωνόταν στη σημερινή πανεπιστημιούπολη. Ο τόπος του πανεπιστημίου, ως κοιμητηριακός χώρος ειδωλολατρών, χριστιανών και εβραίων της Θεσσαλονίκης, καλύπτει το δεύτερο τμήμα του τεύχους. Αποτελεί την εναρκτήρια συμβολή μας στην 75η επέτειο του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου. Στο επόμενο τεύχος θα φιλοξενήσουμε και άλλες πρωτότυπες εργασίες.

Κρυμμένα μοναστήρια είναι γεμάτη αυτή η πόλη. Το πιστοποιούν έγγραφα, που υπέγραψαν χριστιανοί ιερωμένοι, μουσουλμάνοι δικαστές, αλλά κι επιχειρηματίες, έμποροι και τεχνίτες. Άγνωστοι περιηγητές την έχουν επισκεφτεί και έχουν δημοσιεύσει τις εντυπώσεις τους, σε γλώσσες ξένες και σε σελίδες δύσβατες. Το τρίτο μέρος του παρόντος τεύχους είναι αφιερωμένο ακριβώς στις παγίδες του χώρου και του χρόνου, αλλά και στην ευχαρίστηση των ανακαλύψεων που μας επιφυλάσσουν οι νέες ιστορικές πηγές.

Το τέταρτο μέρος αφορά τα δάνεια που πήραμε από άλλες πόλεις ή και από άλλες χώρες. Δάνεια σε χρήματα, σε τραγούδια, σε εμπορικό δυναμικό. Τράπεζες, κινηματογράφος και έμποροι. Από την Αθήνα, την Καλκούτα και τη Χίο, πολιτισμικά στοιχεία ενίσχυσαν τη Θεσσαλονίκη.

Το τελευταίο μέρος είναι ένα δάνειο από το παρελθόν. Δάνειο που έλαβε το "Θεσσαλονικέων Πόλις" από παλαιά τοπικά περιοδικά και εφημερίδες. Δάνειο που το παίρνεις εύκολα, γιατί αυτοί που ασχολήθηκαν με την ιστορία της πόλης στο παρελθόν, δεν ζούνε πια. Αφορά μικρά και ξεχασμένα δημοσιεύματα, γραμμένα από άγνωστους ή ξεχασμένους φιλίστορες. Δάνειο που το παίρνεις εύκολα, αλλά που σε δεσμεύει να το επιστρέψεις στις γενιές που έρχονται. "Στην πραγματικότητα", έγραφε ο Βασίλειος Μπάρσκυ, που επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη σχεδόν πριν από 300 χρόνια, "η πόλη φημίζεται λιγότερο για την ομορφιά της και περισσότερο για τη μακρά ιστορία της και το γεγονός ότι αποτελεί θαλάσσιο και χερσαίο κόμβο". Τι γράφουν άραγε για μας οι σύγχρονοι περιηγητές;

Τι θα βρείτε σ' αυτό το τεύχος

ΟΙ ΑΡΧΑΙΟΙ ΖΟΥΝΕ ΜΑΖΙ ΜΑΣ. Άλλοι το βρίσκουν ενοχλητικό, άλλοι το βρίσκουν υπέροχο, αλλά οι περισσότεροι δεν το έχουν συνειδητοποιήσει. Το έδαφος και το υπέδαφος της πόλης βρίθουν μαρτυριών του παρελθόντος. Μερικές δείχνουν απλώς ότι κάποτε έζησαν εδώ άνθρωποι παλαιότερων πολιτισμών. Άλλες είναι καλλιτεχνικοί θησαυροί, τόσο για τους παλαιούς δημιουργούς τους όσο και για μας σήμερα. Πώς διαμορφώνουμε τη στάση και τη συμπεριφορά μας απέναντί τους; Πώς ετοιμάζουμε τη νεότερη γενιά; Ανασκαφές, εκθέσεις, παιδαγωγικά προγράμματα είναι πολιτισμικά αγαθά υψίστης σημασίας, που περισσότερο τα διεκδικούμε, παρά τα κατέχουμε.

11 ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ: ΠΡΩΙΜΕΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ ΣΤΗΝ ΕΝΔΟΧΩΡΑ ΤΟΥ ΘΕΡΜΑΪΚΟΥ. Στο χώρο που σήμερα απλώνεται η Θεσσαλονίκη, κτίστηκε πριν από 7.500 χρόνια το πρώτο νεολιθικό χωριό. Από τότε, η κατοίκηση της περιοχής στο μυχό του Θερμαϊκού κόλπου συνεχίστηκε αδιάλειπτα κατά τόπους, έως τη συνένωση των διαφόρων πολισμάτων από τον Κάσσανδρο το 316/5 π.Χ. και την ίδρυση της Θεσσαλονίκης. Την αφήγηση της πορείας αυτής μέσα από τις ανασκαφικές έρευνες, που πραγματοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα, επιχειρεί η **Μαρία Παππά**.

27 ΡΩΜΑΪΚΑ ΨΗΦΙΔΩΤΑ ΣΤΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ. Σε πολύ μικρή απόσταση από το Γαλεριανό συγκρότημα, με αφορμή την ανοικοδόμηση, αποκαλύφθηκε ένα ακόμη κομμάτι της ρωμαϊκής Θεσσαλονίκης. Συγκεκριμένα, σε οικόπεδο της οδού Γρηγορίου Παλαμά, σε βάθος 6 μέτρων από το επίπεδο της σύγχρονης οδού, η ανασκαφική έρευνα έφερε στο φως τμήματα κτηρίων, που ανάγονται χρονολογικά από τους πρώιμους ρωμαϊκούς μέχρι και τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους. Μαζί και ένα θαυμάσιο ψηφιδωτό. Η ανασκαφή δεν ήταν εύκολη. Από παντού ανάβλυζαν νερά. Γράφει η **Ελένη-Ευαγγελία Λαμπροθανάση-Κοράντζη**.

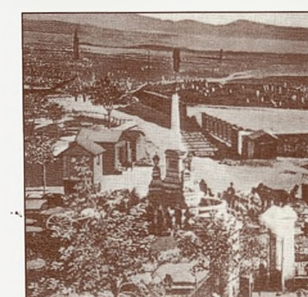
35 Η ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ ΑΞΙΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΑΓΟΡΑΣ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΑΠΟ ΠΑΙΔΙΑ ΠΡΟΣΧΟΛΙΚΗΣ ΗΛΙΚΙΑΣ. Μια ενδιαφέρουσα πρόταση εκπαιδευτικής παρέμβασης καταθέτει η **Κατερίνα Δημητριάδου**. "Αυτό που χαρακτηρίζει ιδιαίτερα το χώρο της Αρχαίας Αγοράς στη σημερινή μορφή του είναι η σημαντική παιδαγωγική του ποιότητα, που οφείλεται κυρίως στην ποικιλία των πρωτογενών μορφολογικών χαρακτηριστικών του και στην καταλληλότητά τους ως ερεθισμάτων για το σχηματισμό νοητικών αναπαραστάσεων από τα παιδιά. Τα δομικά στοιχεία του συγκεκριμένου χώρου μπορούν να λειτουργήσουν ως σήματα για τη διδακτική προσέγγιση ιστορικών εννοιών, ιδιαίτερα της κοινωνικής ιστορίας, μέσα από μία σειρά εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων, στις οποίες θα ήταν πρωταγωνιστές τα ίδια τα παιδιά". Τα παιδιά μπορούν να κατακτήσουν την Αγορά και, το κυριότερο, να κατακτηθούν από αυτήν.

Ο ΤΟΠΟΣ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ. Απέραντοι κοιμητηριακοί χώροι, από την αρχαιότητα μέχρι τις μέρες μας, κάλυπταν το χώρο του σημερινού πανεπιστημίου. Εγκαινιάζοντας μία σειρά δημοσιεύσεων για το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, που συμπλήρωσε τα 75 χρόνια του, ξεκινούμε σήμερα με την ιστορία του χώρου. Στο επόμενο τεύχος θα πούμε περισσότερα για τους ανθρώπους, φιλοξενώντας κείμενα παλαιών πανεπιστημιακών. Ελπίζουμε ότι θα είμαστε σε θέση να επανέλθουμε και στο θέμα των κοιμητηριακών χώρων της ρωμαϊκής εποχής.

ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΣΤΗΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥΠΟΛΗ. Το Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης ιδρύθηκε επάνω σε τμήμα του αρχαίου ανατολικού νεκροταφείου της πόλης, όπου ενταφιάζονταν οι Θεσσαλονικείς από τους ελληνιστικούς μέχρι και τους βυζαντινούς χρόνους. Πρόκειται για έκταση που εμφανίζει κλίση από βορρά προς νότο, την οποία διέσχιζαν τρεις φυσικοί χείμαρροι, που πήγαζαν από το δάσος του Αγίου Παύλου. Μέσα στο φυσικό περιβάλλον που διαμορφώθηκε από τους παραπάνω χείμαρρους, αναπτύχθηκε τμήμα της ανατολικής νεκρόπολης των ρωμαϊκών και παλαιοχριστιανικών χρόνων. Το αρχαίο εβραϊκό νεκροταφείο καταλάμβανε τη νοτιοδυτική πλευρά και ένα χριστιανικό κοιμητήριο τη βορειοδυτική, γύρω από το σταυρικό μαρτύριο της Αγίας Ανυσίας. Ένα ακόμη κοιμητήριο εντοπίσθηκε στην περιοχή μεταξύ της Φοιτητικής Εστίας Θηλέων και του Κολυμβητηρίου. Τα ευρήματα καταγράφει η **Ευτέρπη Μαρκή**. 47

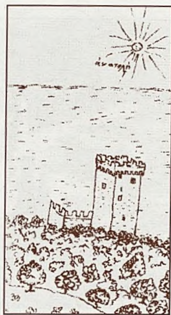
ΤΟ ΠΑΛΙΟ ΕΒΡΑΪΚΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ. Στο εβραϊκό νεκροταφείο απλώνονταν πάνω από 400.000 τάφοι ατόμων με ηλικία από 12 ετών και άνω, ενώ υπολογίζεται ότι υπήρχαν άλλοι 400.000 τάφοι παιδιών. Το παλιό εβραϊκό νεκροταφείο ονομαζόταν "Λα Πουέρτα Ρεδόντα". Η νέα έκταση που αγοράστηκε για την επέκταση του νεκροταφείου, ανατολικά και νότια του παλιού, ονομάστηκε " Σενιόρ Ζακ" από το όνομα του Ζακ Πασά που τάφηκε εκεί. Λόγω της μεγάλης έκτασης που καταλάμβανε το νεκροταφείο, επικράτησαν διάφορες ονομασίες των τοποθεσιών του, όπως "Πουέρτα Τσίκα", "Πουέρτα Ρεδόντα", "Λα Χολέρα", "Λα Χολέρα Γκράντε", "Ελός Πίνος" (=στα πεύκα), "Ελός Σαρανόδος" (=θαμμένοι πολλοί μαζί), "Ενλάδο ντε λος Μααμινίμ" (=κοντά στους "πιστούς", του Σαμπετάν Σεβή), "Γεσιβά ντε λος Λεβνίμ" (γνωστή οικογένεια ραβίνων), "Γεντί Μπιλέ" (=επτά καταστροφές, στα τουρκικά), "Σίρκα ελ Ντίρι" (=είχε κοντά νερό), "Μπέιτ Αχαΐμ Βιέζο" (παλιό νεκροταφείο, κοντά στο στρατιωτικό νεκροταφείο), "Λος Κιμάδος Φρανσές", "Πιέδρα Αμανασίδα" (=όρθια πέτρα). Στα 1930 η έκταση του νεκροταφείου ήταν 357.796 τ.μ. Η περιοχή, την οποίαν κάλυπτε, περιβαλλόταν από την οδό Παύλου Μελά και τον Συνοικισμό Παύλου Μελά, τον Συνοικισμό των Σαράντα Εκκλησιών, τα Στρατιωτικά Νεκροταφεία, την οδό προς την Τριανδρία, την οδό Νοσοκομείων, το Συνοικισμό Αγίας Φωτεινής και το γήπεδο του ΠΑΟΚ, το κτίριο του Πανεπιστημίου και το γήπεδο του "Ηρακλή". Γράφει η **Στέλλα Σαλέμ**. 57

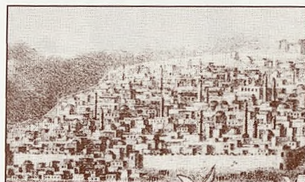
ΚΡΥΜΜΕΝΑ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΑ ΚΑΙ ΑΓΝΩΣΤΟΙ ΠΕΡΙΗΓΗΤΕΣ. *Είναι ένα πολύ περίεργο συναίσθημα. Μια πόλη που νομίζεις ότι τη γνωρίζεις, ξαφνικά σου φαίνεται άγνωστη. Ἐρχονται αιφνίδια στο φως μερικά παμπάλαια κείμενα και ανατρέπουν ό,τι νομίζεις ως βεβαιότητα. Μέσα από τεκμήρια του $17^{ου}$, του $18^{ου}$ και του $19^{ου}$ αιώνα, βλέπεις ξαφνικά τη Θεσσαλονίκη μέσα από τα μάτια καλόγερων, μουσουλμάνων δικαστών, αμερικανών και ουκρανών περιηγητών. Μιλούν για μέρη που τα προσπερνάς καθημερινά και δεν είναι αυτά που γνωρίζεις. Ἠταν μοναστήρι ο Ἀγιος Μηνάς; Τι είδε ο Μπάρσκυ στη Θεσσαλονίκη; Γιατί ενδιαφερόταν τόσο πολύ ο ιεραπόστολος Schauffler για την εβραϊκή της κοινότητα;*

79 ΗΤΑΝ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙ Ο ΑΓΙΟΣ ΜΗΝΑΣ; Το ερώτημα είναι σαφές και η απάντηση απολύτως θετική. Ναι, ήταν μοναστήρι. Τα τρία έγγραφα που ανακάλυψε και δημοσιεύει η **Θάλεια Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου** το πιστοποιούν πλήρως. Μαζί με αυτή την είδηση, μαθαίνουμε και για ένα ακόμη μετόχι αγιορειτικής μονής, που βρισκόταν κάπου στη σημερινή Βασιλέως Ηρακλείου, αλλά και για ένα αγίασμα, που αναμφίβολα ρέει ακόμη κάτω από το έδαφος των σημερινών καταστημάτων. Η συγγραφέας μπόρεσε –με βάση τα τρία έγγραφα- να ξεκαθαρίσει τις οικοδομικές φάσεις ενός από τους πιο γνωστούς και αγαπημένους ναούς της Θεσσαλονίκης, με τη βοήθεια χρήσιμου εποπτικού υλικού, συμπληρώνοντας παλαιότερες μελέτες της. Ταυτόχρονα, έρχονται στο φως και ονόματα προκρίτων, τεχνιτών, συντεχνιών και μουσουλμάνων δικαστών.

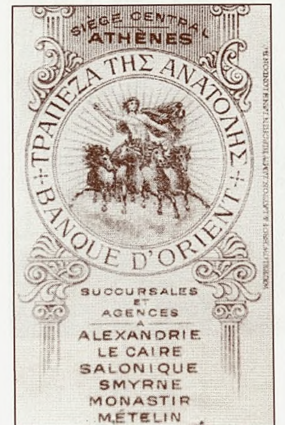
103 Ο ΜΠΑΡΣΚΥ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ. Πέρασαν σαράντα χρόνια, από τότε που η αείμνηστη Δημοκρατία Ηλιάδου δημοσίευσε, στα γαλλικά, ένα μικρό απόσπασμα από τις αναμνήσεις του Βασιλείου Μπάρσκυ (1701-1747), που αφορά τη Θεσσαλονίκη. Ελάχιστες ήταν έκτοτε οι αναφορές στο άρθρο της, ίσως διότι ο μεγάλος ταξιδευτής του $18^{ου}$ αιώνα δεν προσθέτει πολλά ουσιαστικά στοιχεία σε εκείνα που ήδη γνωρίζουμε για την πόλη. Ωστόσο, η λιτή περιγραφή του παραμένει ενδιαφέρουσα. Ο Μπάρσκυ πέρασε τρεις φορές από τη Θεσσαλονίκη. Η δεύτερη ήταν το 1726, οπότε και έγραφε το κείμενο που ακολουθεί.

107 Η ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΣΤΑ 1847 ΚΑΙ Η ΠΡΩΤΗ ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΔΙΕΙΣΔΥΣΗ ΣΤΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ. Στο περιοδικό "Missionary Herald" δημοσιεύθηκαν το 1847 αποσπάσματα από εκτενή επιστολή του αιδεσιμότατου W.G. Schauffler. Στόχος της επιστολής ήταν η ίδρυση ιεραποστολικού σταθμού στη Θεσσαλονίκη. Ο συντάκτης της επιστολής ήταν υπεύθυνος της "Mission to the Jews" στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Επισκέφθηκε δύο φορές τη Θεσσαλονίκη, συγκεντρώνοντας τις απαραίτητες πληροφορίες για την εγκατάσταση των ιεραποστολικών οικογενειών. Το ημερολόγιο του από την επίσκεψή του στα 1834, δημοσίευσε η **Κωνσταντία Κισκήρα** στο $4^{ο}$ τεύχος του "Θεσσαλονικέων Πόλις". Τώρα, πραγματοποιεί την υπόσχεσή της να δημοσιεύσει και την επιστολή του 1847.

ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΘΗΝΑ, ΤΗΝ ΚΑΛΚΟΥΤΑ ΚΑΙ ΤΗ ΜΑΣΣΑΛΙΑ. *Τράπεζες, τραγούδια και έμποροι, με αφετηρία κοντινές ή μακρινές πόλεις, καταλήγουν στη Θεσσαλονίκη και διαμορφώνουν νέες συνθήκες για τη ζωή των κατοίκων της. Ἐπαιξαν ρόλο οι ελλαδικές τράπεζες στο μακεδονικό αγώνα; Πόσο μας άλλαξε ο ινδικός κινηματογράφος και τα τραγούδια του; Τι ξέρουμε για τον άνθρωπο που έδωσε την ονομασία στην οδό Πρασακάκη; Αυτή η ενότητα δείχνει ίσως ετερόκλιτη και είναι, αν περιοριστούμε σε τυπικώς επιστημονικά κριτήρια. Ωστόσο, δείχνει ότι ποτέ δεν έπαψε η πόλη αυτή να δέχεται επιρροές. Να δέχεται και να τις ενσωματώνει.*

123 Ο ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΤΡΑΠΕΖΩΝ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ, 1905-1912. Η ελληνο-βουλγαρική σύγκρουση στο έδαφος της οθωμανικής Μακεδονίας στις αρχές του εικοστού αιώνα δεν είχε μόνο πολιτικές και στρατιωτικές διαστάσεις. Σε σημαντικό βαθμό στηρίχθηκε στην οικονομική και κοινωνική διαφορά που υπήρχε ανάμεσα στον πατριαρχικό και τον εξαρχικό πληθυσμό. Για να αξιοποιήσουν τη διαφορά, οι έλληνες πρόξενοι ζήτησαν την εγκατάσταση ελλαδικών τραπεζών. Εκπλήρωσαν οι τράπεζες που εγκαταστάθηκαν τις προσδοκίες των προξένων; Η Τράπεζα Ανατολής και η Τράπεζα Αθηνών, εκφράζοντας συμφέροντα μετόχων από την Κωνσταντινούπολη, την Αλεξάνδρεια και την Αθήνα, συνδέθηκαν με μια άγνωστη πτυχή του μακεδονικού αγώνα, περί της οποίας γράφει ο **Ευάγγελος Χεκίμογλου**.

141 ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΠΡΑΣΑΚΑΚΗ. Ο εκ Χίου Ιωάννης Πρασακάκης, ιατρός και μεταξοτρόφος, "ελθών χάριν εμπορίας στη Θεσσαλονίκη, όπου δεν έχει οικία, αλλά κτήμα στους Καπουτζήδες", συνδέθηκε με ευεργεσίες υπέρ των σχολείων της πόλης. Φυσικά, ξεχάστηκε. Ο τάφος του χορτάριασε. Ἐνας συντηρητής έργων τέχνης ετοιμάζεται να προβεί στη συντήρηση του μνήματός του, στα κοιμητήρια της Ευαγγελίστριας. Αλλά αυτό που συντήρησε με επιμέλεια ο **Βασίλης Αγιαννίδης** δεν ήταν απλώς ένα μνημείο. Ἠταν η ιστορία μιας μεγάλης οικογένειας, που ήρθε στο φως, με τάξη και μέθοδο, χάρη στις προσπάθειές του.

163 Η ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ Ο ΙΝΔΙΚΟΣ ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΟΣ ΤΟΥ 1950: Καίτοι φτωχές και δυστυχισμένες, οι γυναίκες που υποδύονταν οι ινδές ηθοποιοί είχαν χάρη, σεμνότητα, φωτεινά ρούχα και πολλά κοσμήματα. Το κοινό έβλεπε ανθρώπους, με τους οποίους ταυτιζόταν, να βελτιώνουν τη ζωή τους και δραπέτευε από την πραγματικότητα μέσω του ονείρου. Με τον τρόπο αυτό, η Ινδία κατάφερε να συσκευάσει και να εξάγει το βασικό της πρόβλημα, τη φτώχεια, μαζί με τη σπουδαιότερή της ατραξιόν, τον εξωτισμό. Η Ελλάδα έσπευσε πρόθυμα να αγοράσει το προϊόν. Στο διάστημα 1954-1968 τουλάχιστον ένας κινηματογράφος της Θεσσαλονίκης έπαιζε μία με δύο ινδικές ταινίες την εβδομάδα, όπως η "Awaara", με τον ελληνικό τίτλο "Ο αλήτης της Βομβάης". Η **Ελένη Αμπατζή** αναδεικνύει τη συστηματική αντιγραφή ινδικών τραγουδιών από έλληνες συνθέτες και τις συνθήκες υπό τις οποίες πραγματοποιήθηκε. Προς άρση πάσης παρεξηγήσεως, τα τραγούδια "Μαντουβάλα", "Καρδιά μου καημένη", "Αυτή η νύχτα μένει" και "Όσο αξίζεις εσύ", είναι πιο ινδικά και από την Ναργκίς.

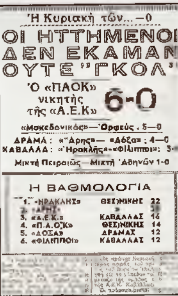

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΕΩΝ ΧΡΟΝΙΚΟΝ: ΔΑΝΕΙΑ ΑΠΟ ΤΟ ΠΑΡΕΛΘΟΝ. Στο τμήμα αυτό του τεύχους δανειζόμαστε δημοσιεύματα από το παρελθόν. Μικρά και ξεχασμένα δημοσιεύματα, που συνδέονται με τις μικρές όψεις της καθημερινής ζωής. Δημοσιεύματα στα οποία η συμβατική ιστοριογραφία δεν βρίσκει ενδιαφέρον. Βρίσκουν όμως οι φιλίστορες. Ακόμη, θυμίζουμε μερικές από τις νέες εκδόσεις που έχουν σχέση με τη Θεσσαλονίκη.

181 ΑΠΟ ΤΑ ΠΑΛΑΙΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ. Από τις αρχές του αιώνα και κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου, μια σειρά εντύπων, που είχαν ως κύριο αντικείμενο τη Θεσσαλονίκη, προσπάθησαν να συγκεντρώσουν ιστορικό υλικό για την πόλη. Ήταν το “Μακεδονικό Ημερολόγιο” του Παμμακεδονικού Συλλόγου, ο “Γρηγόριος ο Παλαμάς” και το "Μακεδονικό Ημερολόγιο" του Ν. Σφενδόνη - τα δύο τελευταία εξακολουθούν να εκδίδονται, αποτελώντας εξαίρεση στον κανόνα, που θέλει τις περιοδικές εκδόσεις εφήμερες και βραχύβιες. Τα κείμενα που επιλέξαμε να αναδημοσιεύσουμε δεν είναι άγνωστα στους ειδικούς, ούτε απαλλαγμένα λαθών, διατηρούν εντούτοις τη γλαφυρότητά τους και τη σημασία τους. Δείχνουν, περισσότερο από κάθε τι άλλο, ότι η πόλη αυτή διέθετε πάντοτε τους ιστοριογράφους της.

193 ΓΙΩΡΓΟΣ ΦΕΡΑΙΟΣ. Ο μακαρίτης Γιώργος Φεραίος δεν άφησε πίσω του γραπτά κείμενα, συγκέντρωνε όμως υλικό και το έδινε απλόχερα στους ερευνητές. Ένα χειροποίητο τεύχος του, με προπολεμικές διαφημίσεις, έχει κι αυτό την αξία του στην ιστορία της καθημερινότητας.

195 Η ΓΟΗΤΕΙΑ ΤΗΣ ΔΙΠΛΑΝΗΣ ΣΤΗΛΗΣ. Έτσι ονομάζεται η συνήθεια των ερευνητών των παλαιών εφημερίδων, να απορροφώνται όχι από το θέμα που ερευνούν, αλλά από τις διπλανές στήλες. Ψάχνοντας για τα εγκαίνια της δημοτικής βιβλιοθήκης Θεσσαλονίκης (βλέπε στο πέμπτο τεύχος), οι ερευνητές προσελκύσθηκαν και από άλλα ενδιαφέροντα θέματα: Τα εγκαίνια της Λέσχης Κρητικών, τις ποδοσφαιρικές συναντήσεις και μία πρωτότυπη αιτία διαζυγίου.

Η ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΘΡΥΛΟΥ. Το 1953, ο Αριστοτέλης Ωνάσης ετοιμάζεται να αγοράσει την πλειοψηφία των μετοχών του καζίνο *Μόντε Κάρλο* και απασχολεί το διεθνή τύπο. Ένας θεσσαλονικιός συντάκτης, που δεν γνωρίζουμε το όνομά του, είχε την έμπνευση να αναζητήσει συγγενείς του Ωνάση στη Θεσσαλονίκη. Στάθηκε τυχερός. Συνάντησε έναν άλλον Ωνάση, που κατοικούσε στη Θεσσαλονίκη, στην οδό Ξενοφώντος. Η συνάντηση έγινε στο εργατικό καφενείο “Καραβάν Σεράι”. 197

ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΙ ΤΟΠΟΙ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ. Έκθεση για τους τόπους που εκδηλώθηκε η επιχειρηματικότητα στις αρχές 201
του εικοστού αιώνα, με βάση τη συλλογή του Άγγελου Γ. Παπαϊωάννου. Το Νοέμβριο 2001, το Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης θα φιλοξενήσει την έκθεση για τους επιχειρηματικούς τόπους της πόλης, που ετοίμασε η Πολιτιστική Εταιρεία Επιχειρηματιών Βορείου Ελλάδος. Οι “τόποι των επιχειρήσεων” είναι εγκαταστάσεις, κτίρια, αποθήκες, εργοστάσια, και εν γένει χώροι στους οποίους διαδραματίσθηκε η οικονομική ζωή της Θεσσαλονίκης στις αρχές του εικοστού αιώνα. Την περίοδο αυτή, οι επιχειρηματικοί χώροι, που αποτελούσαν καινοτομίες της εποχής τους, φωτογραφήθηκαν για πρώτη φορά συστηματικά, επειδή υπήρχε μεγάλη ζήτηση φωτογραφιών από τους εκδότες καρτποστάλ με περιεχόμενο τα “καινούργια” πράγματα που συνέβαιναν τότε στην πόλη. Κι ένα από τα καινούργια πράγματα ήταν η στροφή σε νέες επιχειρηματικές πρωτοβουλίες και δραστηριότητες.

ΝΕΑ ΒΙΒΛΙΑ. Η Ευτέρπη Μαρκή και ο Ευάγγελος Χεκίμογλου παρουσιάζουν νέες εκδόσεις. *Οβολός 4: *Το νόμισμα στο μακεδονικό χώρο*. *Αγίου Μάρκου του Ευγενικού, Μητροπολίτου Εφέσου, *Εάλω Θεσσαλονίκη*. Θρήνος για την άλωση του 1430. Έκδοση, εισαγωγή, σχόλια: Μάριος Πηλαβάκης. Απόδοση στη δημοτική: Δημήτριος Βαμβακάς. *Ραφαήλ Φρεζής, *Ο Εβραϊκός Τύπος στην Ελλάδα*. * Του ίδιου, *Το εκπαιδευτικό έργο των σχολών Alliance Israelite Universelle*. *Ευάγγελος Χεκίμογλου, *Τα Μυστήρια της Θεσσαλονίκης*. *Αθανάσιος Καραθανάσης, *Καππαδοκίας Τύχαι*. 205

ΤΕΥΧΟΣ 1ο ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ 2000

ΘΕΣΣΑΛΟ ΝΙΚΕΩΝ ΠΟΛΙΣ

ΤΕΥΧΟΣ 2ο ΜΑΪΟΣ 2000

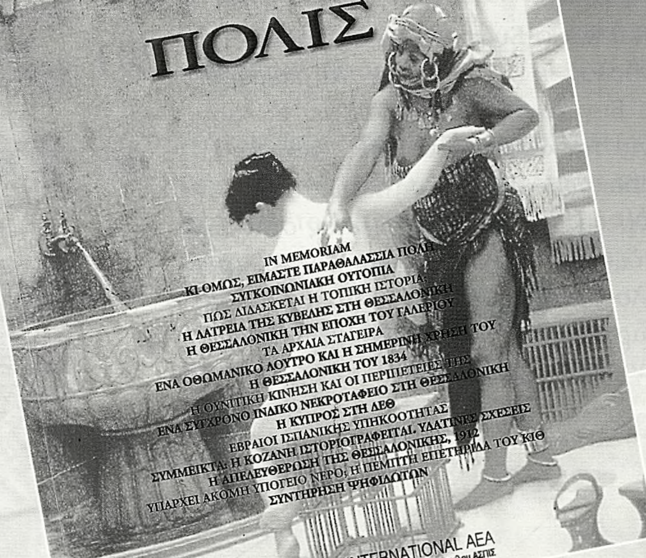
ΘΕΣΣΑΛΟ ΝΙΚΕΩΝ ΠΟΛΙΣ

ΧΟΡΗΓΟΣ GOTA INTERNATIONAL AEA

ΤΕΥΧΟΣ 3ο ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ 2000

ΘΕΣΣΑΛΟ ΝΙΚΕΩΝ ΠΟΛΙΣ

ΧΟΡΗΓΟΣ GOTA INTERNATIONAL AEA

- **Θέλετε να παίρνετε το «ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΕΩΝ ΠΟΛΙΣ» στο σπίτι;**
- **Θέλετε τα τρία πρώτα τεύχη συγκεντρωμένα σε ειδική κασετίνα για τη βιβλιοθήκη σας;**

Ειδοποιήστε μας στο τηλέφωνο 551754 ή peebe2@otenet.gr

ΜΑΡΙΑ ΠΑΠΠΑ

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

ΠΡΩΪΜΕΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ ΣΤΗΝ ΕΝΔΟΧΩΡΑ ΤΟΥ ΘΕΡΜΑΪΚΟΥ

Στο χώρο που σήμερα απλώνεται η Θεσσαλονίκη, κτίστηκε πριν από 7.500 χρόνια περίπου το πρώτο νεολιθικό χωριό. Από τότε η κατοίκηση της περιοχής στο μυχό του Θερμαϊκού κόλπου συνεχίστηκε αδιάλειπτα κατά τόπους, έως τη συνένωση των διαφόρων πολισμάτων από τον Κάσσανδρο το 316/5 π.Χ. και την ίδρυση της Θεσσαλονίκης. Η αφήγηση της πορείας αυτής μέσα από τις ανασκαφικές έρευνες, που πραγματοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα, αποτέλεσε το αντικείμενο της έκθεσης για την προϊστορική Θεσσαλονίκη[1]. Η έκθεση εγκαινιάστηκε το Νοέμβριο του 1998 στην ημιυπόγεια αίθουσα της νέας πτέρυγας του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης.

Η ΠΟΡΕΙΑ ΤΗΣ ΕΚΘΕΣΗΣ

Αντικείμενο της έκθεσης είναι οι προϊστορικοί οικισμοί στην ευρύτερη περιοχή της Θεσσαλονίκης από τη νεολιθική εποχή έως και την εποχή του σιδήρου, από τα μέσα δηλαδή της 6ης χιλιετίας έως τον 8ο αιώνα π.Χ.[2] Ο κύριος, δηλαδή, θεματικός άξονας της έκθεσης στρέφεται γύρω από τους οικισμούς και τις μεταμορφώσεις που υφίστανται με το πέρασμα του χρόνου, μέσα από τις οποίες επιχειρείται η σκιαγράφηση του παρελθόντος της περιοχής.

Στο πρώτο, εισαγωγικό μέρος, μέσα από μία σύντομη ιστορική αναδρομή, παρουσιάζονται οι σημαντικές ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν στη Μακεδονία ήδη από τις αρχές του 20ού αιώνα και οι πρωτοπόροι αρχαιολόγοι που καθόρισαν τη μετέπειτα πορεία της έρευνας (Εικόνα 1).

Στο δεύτερο, κύριο τμήμα της έκθεσης παρουσιάζονται τα ευρήματα από τις πρόσφατες ανασκαφές και έρευνες, που πραγματοποιήθηκαν κατά το τελευταίο τέταρτο του αιώνα (Εικόνα 2). Η έκθεση χωρίζεται σε τρεις βασικές χρονολογικές ενότητες. Στην ενό-

1. Η έκθεση είχε συμπεριληφθεί στο πρόγραμμα εκδηλώσεων της ΙΣΤ' ΕΠΚΑ, στο πλαίσιο του εορτασμού της Θεσσαλονίκης ως Πολιτιστικής Πρωτεύουσας της Ευρώπης μετά από πρόταση της Ι. Βοκοτοπούλου. Τελικά, η έκθεση πραγματοποιήθηκε αργότερα και είναι το αποτέλεσμα της συλλογικής εργασίας πολλών συνεργατών υπό την εποπτεία του Δ. Γραμμένου, προϊστάμενου τότε της ΙΣΤ' ΕΠΚΑ. Η επιστημονική ευθύνη και οργάνωση της έκθεσης ανήκει στη γράφουσα, ενώ η βασική συνεργάτης σε επιστημονικά αλλά και οργανωτικά θέματα ήταν η αρχαιολόγος Φωτεινή Αδακτύλου. Το σχεδιασμό της έκθεσης και την καλλιτεχνική επιμέλεια των πινάκων είχε η αρχιτέκτων Αλκμήνη Πάκα. Η συντήρηση των αντικειμένων και η επιμέλεια του στησίματος της έκθεσης έγινε από τους συντηρητές Βασίλη Τούση και Δημήτρη Καρολίδη. Το φωτογραφικό υλικό για την περίοδο του Α' Παγκοσμίου πολέμου μας παραχωρήσε το Ιστορικό Αρχείο Θεσσαλονίκης.

2. Ο χρονολογικός πίνακας που ακολουθεί συντάχτηκε σύμφωνα με ανάλογο των Andreou S., Fotiadis M. and Kotsakis K.,

Εικ. 1. Γενική άποψη του εισαγωγικού μέρους της έκθεσης.

τητα της νεολιθικής περιόδου παρουσιάζονται οι οικισμοί στο χώρο της Διεθνούς Έκθεσης Θεσσαλονίκης, τα Βασιλικά, τη Θέρμη και τη Σταυρούπολη. Σε ιδιαίτερες θεματικές ενότητες παρουσιάζονται η λιθοτεχνία απολεπισμένων εργαλείων, η λιθοτεχνία τριπτών εργαλείων, πλαισιωμένα από σχόλια για τη γεωργία και τις διατροφικές συνήθειες της εποχής, και τέλος η ειδωλοπλαστική.

Η μετάβαση από τη νεολιθική στην πρώιμη εποχή του χαλκού γίνεται με την ενότητα της μεταλλουργίας. Ακολουθεί η παρουσίαση καινούργιου αλλά και παλιού υλικού από οικισμούς όπου κατεξοχήν αντιπροσωπεύεται η πρώιμη εποχή του χαλκού, όπως η Σίνδος, η Μεσημεριανή, αλλά και η Γόνα, το Λεμπέτ, τα Κριτσανά, το Περιβολάκι, το Ντουρμουσλί και το Μεσημέρι.

Στην τελευταία ενότητα της έκθεσης παρουσιάζεται η ύστερη εποχή χαλκού μέσα από τα αποτελέσματα τριών μεγάλων συστηματικών ανασκαφών, της Ασσήρου, του Καστανά και της Τούμπας Θεσσαλονίκης, ανασκαφές που με πολλούς τρόπους σημάδεψαν την αρχαιολογική έρευνα στο χώρο της κεντρικής Μακεδονίας κατά την τελευταία εικοσιπενταετία. Και εδώ τα ευρήματα των ανασκαφών συμπληρώνονται με θεματικές ενότητες που παρουσιάζουν οικονομικές και οικοτεχνικές δραστηριότητες της εποχής. Ειδικές ενότητες αφιερώνονται στα ευρήματα της εποχής του σιδήρου, που θεωρείται και το μεταβατικό στάδιο προς τις ιστορικές περιόδους.

Α΄ ΜΕΡΟΣ-ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Παρουσιάζονται τα ευρήματα των ανασκαφών που έγιναν κατά το πρώτο μισό του $20^{ου}$ αιώνα σε όλη τη Μακεδονία. Πλαισιώνονται από εποπτικό υλικό αλλά και χαρακτηριστικά αντικείμενα, όπως κουτάκια από τσιγάρα και καπνό που χρησιμοποιήθηκαν για την

στο "Review of Aegean Prehistory V: The Neolithic and Bronze Age of Northern Greece", *American Journal of Archaeology* 100 (1996). Νεολιθική εποχή: 6700/6500– 3300/3100, (αρχαιότερη νεολιθική εποχή 6700/6500 - 5800/5600, μέση νεολιθική εποχή 5800/5600 – 5400/5300, ύστερη νεολιθική εποχή 5400/5300 – 4700/4500, τελική νεολιθική εποχή 4700/4500 – 3300/3100). Εποχή του χαλκού: 3300/3100 – 1100 (πρώιμη εποχή του χαλκού 3300/3100 – 2300/2200, μέση εποχή του χαλκού 2300/2200 – 1700/1500, ύστερη εποχή του χαλκού 1700/1500 – 1100). Εποχή του σιδήρου: 1100 - $7^{ος}$ αιώνας π.Χ.

Εικ. 2. Γενική άποψη του δεύτερου μέρους της έκθεσης.

αποθήκευση των ευρημάτων. Τόσο το εποπτικό υλικό, όσο και τα αντικείμενα στοχεύουν στην εξοικείωση με το κλίμα της εποχής. Για τον ίδιο λόγο χρησιμοποιήθηκαν και μερικές από τις παλιές ξύλινες προθήκες του Μουσείου για την τοποθέτηση των ευρημάτων.

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ

Οι πρώτες διστακτικές προσπάθειες για την εξερεύνηση της προϊστορίας στη Μακεδονία ξεκίνησαν στα τέλη του $19^{ου}$ αιώνα, όταν ήταν ακόμη τμήμα της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Οι προσπάθειες αυτές συνεχίστηκαν κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου από τις συμμαχικές δυνάμεις, που εγκαταστάθηκαν στη Θεσσαλονίκη το φθινόπωρο του 1915. Τότε, πολλές από τις τούμπες και τράπεζες που υπήρχαν γύρω από την πόλη χρησιμοποιήθηκαν για στρατιωτικούς σκοπούς (Εικόνα 3). Το σκάψιμο για τη δημιουργία χαρακωμάτων και την εγκατάσταση πολυβολείων απέδωσε ενδιαφέροντα αρχαιολογικά ευρήματα και πυροδότησε την ανασκαφική δραστηριότητα από αξιωματικούς των αγγλογαλλικών στρατιωτικών δυνάμεων[3] (Εικόνα 4).

Την ίδια περίπου εποχή έχουν ήδη γίνει γνωστοί στη νότια Ελλάδα ο μινωικός και ο μυκηναϊκός πολιτισμός, μετά τις ιστορικές ανασκαφές του Evans στην Κρήτη και του Schliemann στην Τροία και τις Μυκήνες και έχουν ερευνηθεί στη Θεσσαλία οι νεολιθικές "ακροπόλεις" του Διμηνίου και του Σέσκλου από τον Χρήστο Τσούντα[4]. Η αναζήτηση της συνέχειας των πολιτισμών αυτών προς τα βόρεια είναι η αιτία που έστρεψε τους ερευνητές στη μακεδονική προϊστορία. Η θέση της θεωρούνταν θέση-κλειδί στο δρόμο για τα Βαλκάνια, την κεντρική Ευρώπη, αλλά και την Ανατολή.

3. Ι. Βοκοτοπούλου, "Τα πρώτα 50 χρόνια της Εφορείας Κλασικών Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης", *Συμπόσιο "Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912", 1-3 Νοεμβρίου 1985*, Θεσσαλονίκη 1986.

4. Andreou S., Fotiadis M. και Kotsakis K., "Review of Aegean Prehistory V: The Neolithic and Bronze Age of Northern Greece", *American Journal of Archaeology* 100 (1996) 560-2.

Εικ. 3. Η τούμπα Λεμπέτ στη δυτική Θεσσαλονίκη και οι σκηνές των συμμαχικών δυνάμεων (ταχυδρομικό δελτάριο).

ΟΙ ΤΟΥΜΠΕΣ

Ενδεχομένως το ενδιαφέρον των ερευνητών για την προϊστορική Μακεδονία να πήγασε από τη διάθεση να εντοπιστούν μεγάλα κέντρα πολιτισμού, ακροπόλεις και ανάκτορα, αντίστοιχα με αυτά του μινωικού και του μυκηναϊκού πολιτισμού, οδήγησε όμως, λόγω της έλλειψης τέτοιων κέντρων, στην ενασχόληση με τα υπάρχοντα ορατά μνημεία, τις τούμπες (Εικόνες 5 και 6).

Οι τούμπες είναι μικροί τεχνητοί γήλοφοι, που κυριαρχούν στο μακεδονικό τοπίο και έχουν σχηματιστεί από τα κατάλοιπα των διαφόρων φάσεων των οικισμών, που χτίζονται και ξαναχτίζονται στο ίδιο σημείο. Είναι δηλαδή αποτέλεσμα μιας αργής διαδικασίας συσσώρευσης, που αποτυπώνει τα στάδια πολλών διαφορετικών επεισοδίων της ιστορίας, σε αντίθεση με τους ταφικούς τύμβους, που κατασκευάζονται ως μνημεία και αντικατοπτρίζουν ένα συγκεκριμένο επεισόδιο. Ο αριθμός τους είναι μεγάλος και αντιπροσωπεύουν την κατοίκηση του χώρου από τη νεολιθική περίοδο έως την εποχή του σιδήρου. Διατηρούν όμως και μετά την εγκατάλειψή τους ένα συμβολικό ρόλο για τη γύρω περιοχή. Είναι μέρη με μαγικό χαρακτήρα και οι κάτοικοι κάθε περιοχής τους περιβάλλουν με μύθους και φήμες για κρυμμένους θησαυρούς στο εσωτερικό τους.

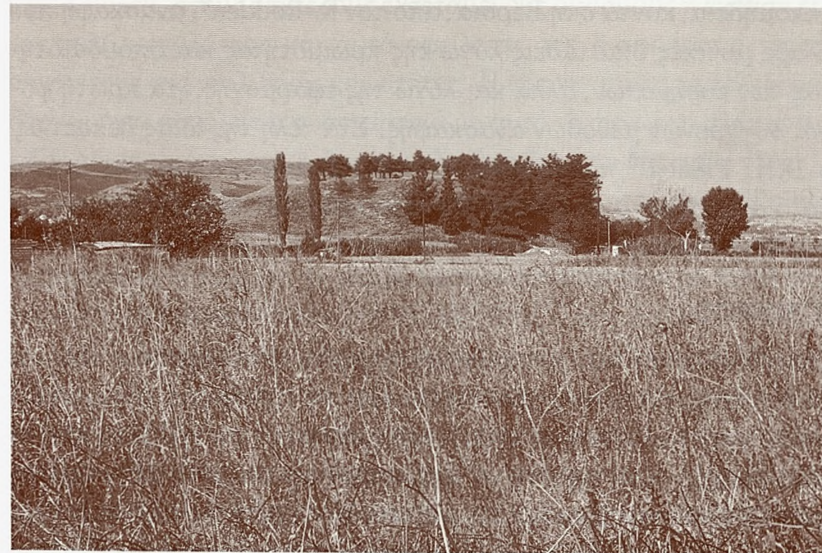
Εικ. 4. Ο στρατηγός Serrail επιθεωρεί τις ανασκαφικές εργασίες.

ΟΙ ΠΡΩΤΟΠΟΡΟΙ ΑΝΑΣΚΑΦΕΙΣ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥΣ

Ο L. Rey, αξιωματικός του γαλλικού στρατού, κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου πραγματοποίησε για πρώτη φορά ανασκαφικές έρευνες σε τούμπες της περιοχής γύρω από τη Θεσσαλονίκη. Δεν αρκέστηκε απλώς στη δημοσίευση των αποτελεσμάτων των ανασκαφών του γύρω από τη Θεσσαλονίκη, στη **Γόνα** (τούμπα αεροδρομίου), το **Ντουρμουσλί** και το **Λεμπέτ**, αλλά καταλογογράφησε και απεικόνισε τις προϊστορικές θέσεις[5] που είχαν εντοπιστεί έως τότε στην ευρύτερη περιοχή. Λίγο αργότερα, ο S. Casson, αξιωματούχος του βρετανικού εκστρατευτικού σώματος και μετέπειτα υποδιευθυντής της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής, προχώρησε σε ανασκαφικές έρευνες στην περιοχή του Κιλκίς, το 1922 στην **Τσαουσίτσα** και το 1925 στην **Καλίνδρια**[6].

Εικ. 5. Η τούμπα Ντουρμουσλί κοντά στον Αξιό.

Εικ. 6. Η τούμπα στο Περιβολάκι Λαγκαδά.

Η πιο σημαντική ωστόσο προσωπικότητα, που σημάδεψε όσο κανείς το ξεκίνημα της μακεδονικής προϊστορίας, είναι ο W.A. Heurtley (Εικόνα 7). Από το 1924 έως το 1931 ο Heurtley, υποδιευθυντής της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής, ξεκινά σειρά διερευνη-

5. L. Rey, "Observations sur les premiers habitats de la Macédoine", *B.C.H.* XLI, XLII, XLIII, 1917, 1918, 1919, Paris 1921.

6. S. Casson, *Macedonia, Thrace and Illyria*, Oxford 1926.

Εικ. 7. Ο W.A. Heurtley.

τικών ανασκαφών στο χώρο της κεντρικής και δυτικής Μακεδονίας. Στην έκθεση περιλαμβάνονται ευρήματα από τις ανασκαφές του στον **Μολυβόπυργο** και τον **Άγιο Μάμαντα** Χαλκιδικής, το **Αξιοχώρι** Κιλκίς (Εικόνα 8), τα **Σέρβια** Κοζάνης και το **Αρμενοχώρι** Φλώρινας. Το έργο του[7], όπως και αυτά των Rey και Casson, αποτελούν έως σήμερα βασικές και αναντικατάστατες πηγές για τους μελετητές.

Πρωτοποριακό έργο, ιδιαίτερης σημασίας είναι και η δημοσίευση, το 1929, της ανασκαφής της νεολιθικής **Ολύνθου** Χαλκιδικής από τον Γ. Μυλωνά, αφού αποτελεί την πρώτη πλήρη και αυτόνομη δημοσίευση προϊστορικής ανασκαφής από το χώρο της Μακεδονίας[8].

Τις πρώτες αυτές προσπάθειες ακολούθησε μια μεγάλη περίοδος παύσης, με εξαίρεση την ανασκαφική δραστηριότητα του Εφόρου Αρχαιοτήτων Ν. Κοτζιά κατά τη δεκαετία του 1930, σε θέσεις όπως το **Μεσημέρι** Χαλκιδικής και ο **Άγιος Παντελεήμων** στη δυτική Μακεδονία. Μόλις το 1961 οργανώθηκε η ανασκαφή στη Νέα Νικομήδεια, κοντά στη Βέροια, από τον R. Rodden[9], ανασκαφή που έλαβε μυθικές διαστάσεις λόγω της πρωιμότητας και σπουδαιότητας των ευρημάτων, αλλά και λόγω της εφαρμογής, για πρώτη φορά, σύγχρονων μεθόδων ανασκαφής. Στα τέλη της ίδιας δεκαετίας, ο D.H. French[10] πραγματοποιεί συστηματική επιφανειακή έρευνα και καταρτίζει το κατάλογο των προϊστορικών θέσεων της κεντρικής Μακεδονίας.

Β΄ ΜΕΡΟΣ

Παρουσιάζονται ανά χρονολογική περίοδο τα ευρήματα αλλά και τα συμπεράσματα που προέκυψαν από τις πρόσφατες ανασκαφές. Μέσα από το εποπτικό υλικό περιγράφονται τα χαρακτηριστικά κάθε εποχής. Ένα σημαντικό τμήμα είναι αφιερωμένο στην τεχνική της επιφανειακής έρευνας, ως μία από τις κύριες τεχνικές που χρησιμοποιεί η αρχαιολογία, για να καταγράφει και να μελετήσει την ανθρώπινη δραστηριότητα στο τοπίο, καθώς και στην εφαρμογή της στη λεκάνη του Λαγκαδά[11].

Η ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου και ειδικά κατά το τελευταίο τμήμα της, τη νεότερη νεολιθική, συναντάμε σε όλο τον ελλαδικό χώρο αρκετά μεγάλο αριθμό οικισμών, με σημαντική πολυμορφία. Υπάρχουν οικισμοί με τη μορφή γηλόφων, οικισμοί επίπεδοι, εκτεταμένοι στο χώρο, ή, σπανιότερα, οικισμοί μέσα σε σπήλαια. Οι οικισμοί με τη μορφή γηλόφων, γνωστοί στη Μακεδονία ως "τούμπες" και στη Θεσσαλία ως "μαγούλες", έχουν σχηματιστεί από τη συσσώρευση των διαδοχικών φάσεων κατοίκησης στο ίδιο σημείο. Τα κτίσματα των αγροτικών αυτών οικισμών, που είχαν μόνιμο χαρακτήρα, είναι κατασκευασμένα πολύ κοντά το ένα στο άλλο, με

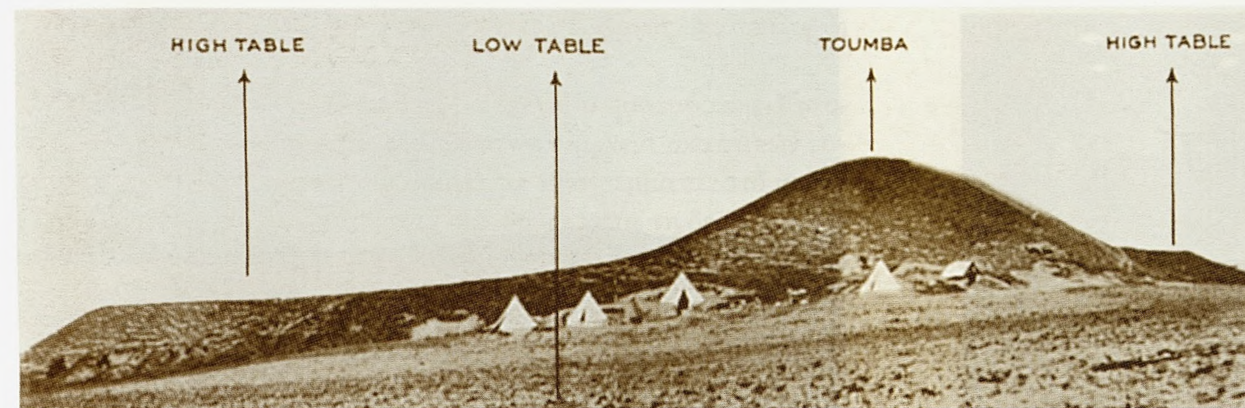
7. W.A. Heurtley, *Prehistoric Macedonia*, Cambridge 1939.

8. G.E. Mylonas, *Excavations at Olynthus, Part I, The Neolithic Settlement*, Baltimore 1929.

9. R.J.Rodden – K.A.Wardle, Nea Nikomedeia I, *The British School at Athens, Suppl. Vol.* No. 25, London 1996.

10. D. French, *Index of Prehistoric Sites in Central Macedonia*, Athens 1967

11. Η επιφανειακή έρευνα του Λαγκαδά είναι ένα πρόγραμμα που πραγματοποιήθηκε από το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Στο πλαίσιο του προγράμματος αυτού εντοπίστηκαν 150 θέσεις που καλύπτουν χρονολογικά το διάστημα από τη μέση παλαιολιθική μέχρι και την οθωμανική περίοδο. Βλ. σχετικά Κ. Κωτσάκης, Σ. Ανδρέου, "Επιφανειακή έρευνα Λαγκαδά: Περίοδος 1992", *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 6, 1992, Θεσσαλονίκη 1995, 349-356

Εικ. 8. Η τούμπα και οι τράπεζες Αξιοχωρίου. Διακρίνονται οι σκηνές της ανασκαφής.

αποτέλεσμα η συνολική έκταση του οικισμού να είναι περιορισμένη. Αντίθετα, στους επίπεδους εκτεταμένους οικισμούς η έκταση είναι πολύ μεγαλύτερη και αυτό οφείλεται στο διαφορετικό τρόπο οργάνωσης της νεολιθικής κοινότητας. Η έρευνα μόλις τα τελευταία δέκα χρόνια ασχολείται συστηματικά με αυτό το άγνωστο, έως τώρα, είδος οικισμών και ακόμη δεν έχει ολοκληρώσει την ερμηνεία τους.

Οι τέσσερις οικισμοί της νεολιθικής εποχής που παρουσιάζονται στο τμήμα αυτό της έκθεσης ανήκουν όλοι στο είδος των επίπεδων, εκτεταμένων οικισμών. Ο οικισμός που εντοπίστηκε το 1992 στο χώρο του συνεδριακού κέντρου "Ι. Βελλίδης", στη **Δ.Ε.Θ.**[12] (Εικόνα 9), είναι ο αρχαιότερος χώρος κατοίκησης στην περιοχή της Θεσσαλονίκης. Τα αρχιτεκτονικά του κατάλοιπα αποτελούν λάκκοι διαφόρων μεγεθών και σχημάτων, που έχουν σκαφτεί στο φυσικό υπόστρωμα. Με βάση τα ευρήματα από το εσωτερικό τους, οι λάκκοι ερμηνεύονται ως χώροι κατοίκησης, απορριμμάτων, αποθήκευσης κ.λπ. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η κεραμική που βρέθηκε στους λάκκους. Τα αγγεία, με βάση παράλληλα από τη Θεσσαλία και τη Βαλκανική, χρονολογούνται στη μέση και νεότερη νεολιθική περίοδο.

Ο οικισμός στα **Βασιλικά**[13] (Εικόνα 10) είναι ένας από τους μεγαλύτερους σε έκταση οικισμούς και οι επιχώσεις του χρονολογούνται στην τελευταία φάση της μέσης νεολιθικής και στη νεότερη νεολιθική περίοδο. Η ανασκαφή πραγματοποιήθηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1980, είχε δε σωστικό χαρακτήρα και για το λόγο αυτό είχε μικρή έκταση και τα αρχιτεκτονικά στοιχεία που προέκυψαν είναι αποσπασματικά. Ωστόσο, η κεραμική που συλλέχτηκε παρουσιάζει μεγάλη ποικιλομορφία στις τεχνικές κατασκευής και διακόσμησης και αποτελεί οδηγό για τις κεραμικές κατηγορίες που εμφανίζονται την εποχή αυτή στους οικισμούς της κεντρικής Μακεδονίας.

Πολύ κοντά στον οικισμό των Βασιλικών βρίσκεται ο οικισμός

Εικ. 9. Η προθήκη με τα ευρήματα από την ανασκαφή της Δ.Ε.Θ.

12. Μ. Παππά, Νεολιθική κατοίκηση στη Θεσσαλονίκη, Η εγκατάσταση στη Διεθνή Έκθεση, *Θεσσαλονικέων Πόλις, Γραφές και Πηγές 6000 Χρόνων*, 2 (1997), 6-13.

13. Δ. Β. Γραμμένος, *Νεολιθικές έρευνες στην Κεντρική και Ανατολική Μακεδονία*, Αθήνα 1991.

Εικ. 10. Ο νεολιθικός οικισμός στα Βασιλικά.

Εικ. 11. Λιθόστρωτο στο νεολιθικό οικισμό Θέρμης.

της **Θέρμης**[14] (Εικόνα 11). Έχει έκταση 80 περίπου στρεμμάτων και οι διάφορες οικιστικές του φάσεις ανήκουν στη νεότερη νεολιθική περίοδο. Η κατοίκηση συνεχίστηκε κατά την εποχή του χαλκού στην τούμπα που βρίσκεται προς τα ανατολικά και κατά τους ιστορικούς χρόνους στην τράπεζα που βρίσκεται στα νότια, μέσα στα όρια του σημερινού οικισμού. Στο βαθύτερο στρώμα που ανασκάφηκε βρέθηκε ένα εκτεταμένο λιθόστρωτο δάπεδο, το οποίο θα πρέπει να χρησίμευε ως υπαίθριος εργαστηριακός χώρος. Η μελέτη της κεραμικής, όπως και η εξέταση της κατανομής της στο χώρο, δείχνουν μια σταθερή παράδοση στην παραγωγή και τη χρήση της σε όλη τη διάρκεια της ζωής του οικισμού.

14. Δ. Γραμμένος, Μ. Παππά, Ν. Ούρεμ-Κώτσος, Κ. Σκουρτοπούλου, Ε. Γιαννούλη, Μ. Τσιγαρίδα, "Ανασκαφή νεολιθικού οικισμού Θέρμης, Ανασκαφική περίοδος 1987", *Μακεδονικά* ΚΖ΄, (1990), 223-288. Δ. Γραμμένος, Μ. Παππά, Ν. Ούρεμ-Κώτσος, Κ. Σκουρτοπούλου, Ε. Γιαννούλη, Χ. Μαραγκού, Σ. Βαλαμώτη, Γ. Συρίδη, Ε. Μαρκή, Ρ. Χρηστίδου, "Ανασκαφή νεολιθικού οικισμού Θέρμης Β΄ και βυζαντινής εγκατάστασης παρά τον προϊστορικό οικισμό Θέρμη Α΄, Ανασκαφική περίοδος 1989", *Μακεδονικά* ΚΗ΄ (1990), 381-501.

Στα δυτικά της Θεσσαλονίκης βρίσκεται ο οικισμός της **Σταυρούπολης**[15]. Εντοπίσθηκε τυχαία, κατά τη διάρκεια σκαπτικών εργασιών το 1974. Η έκτασή του φτάνει τα 40 στρέμματα, στο μεγαλύτερο όμως μέρος του κτίσθηκαν οικοδομές κατά τη δεκαετία του 1960. Τα αποτελέσματα των πρόσφατων ανασκαφών έδειξαν ότι χρονολογείται στη νεότερη νεολιθική περίοδο και έχει αλλεπάλληλες οικοδομικές φάσεις. Στην αρχαιότερη από αυτές διαπιστώθηκε η ύπαρξη κυκλικών ημιυπόγειων σπιτιών, των οποίων οι τοίχοι είναι κατασκευασμένοι από πασσάλους και πηλό. Τα σπίτια αυτά συνυπάρχουν με άλλα, ισόγεια, τετράπλευρα σπίτια, που κυριαρχούν στις νεότερες φάσεις. Γύρω και μέσα στα σπίτια βρέθηκαν λιθόστρωτα, βοηθητικές κατασκευές, εστίες για το μαγείρεμα, λάκκοι αποθηκευτικοί και απορριμμάτων.

Την παρουσίαση των νεολιθικών οικισμών πλαισιώνουν ενότητες αφιερωμένες σε ειδικά θέματα:

Τα **απολεπισμένα εργαλεία** είναι μία μεγάλη κατηγορία λίθινων εργαλείων, που χρησιμοποιείται ευρέως κατά τη νεολιθική εποχή και την εποχή χαλκού. Είναι κατασκευασμένα από σκληρά πετρώματα, όπως οι ποικιλίες του πυριτόλιθου, ο χαλαζίας αλλά και υλικά πιο δυσεύρετα, όπως ο οψιανός. Τα περισσότερα, όμως, απολεπισμένα εργαλεία της νεολιθικής περιόδου που βρέθηκαν στους οικισμούς ανατολικά της Θεσσαλονίκης είναι κατασκευασμένα από ένα τοπικό πυριτιακό πέτρωμα, τον πυριτιακό λιμονίτη. Η πρώτη αυτή ύλη προέρχεται από ένα λατομείο που βρίσκεται 2,5 χιλιόμετρα βόρεια του νεολιθικού οικισμού των Βασιλικών, στη θέση Παλιούρια (Εικόνα 12). Η τοπική προέλευση του υλικού αποτελεί και το λόγο της σχεδόν αποκλειστικής χρήσης του από τους κατοίκους των κοντινών νεολιθικών οικισμών.

Το άλεσμα των φυτικών προϊόντων γίνεται με μία σειρά μεγάλων εργαλείων, τα **τριβεία** (μυλόπετρες) και τους **τριπτήρες**. Κατασκευάζονται από σκληρά πετρώματα και οι επιφάνειές τους είναι αδρές, για να είναι πιο αποτελεσματικό το άλεσμα των σπόρων και των καρπών.

Τα **ειδώλια** βρίσκονται σε όλους τους νεολιθικούς οικισμούς της Μακεδονίας. Πολλά από αυτά βρέθηκαν κατά τη διάρκεια επιφανειακών ερευνών σε οικισμούς που δεν έχουν ανασκαφεί, όπως στον Άγιο Χριστόφορο της Αρέθουσας, τον Προφήτη και τον Στίβο στην περιοχή του Λαγκαδά και τον Ακροπόταμο στον Αξιό (Εικόνα 13). Ο πιο διαδεδομένος τύπος ειδωλίων είναι τα ανθρωπόμορφα. Οι ερμηνευτικές προτάσεις για τα ειδώλια είναι πολλές. Συσχετίζονται, με βάση εθνογραφικά παράλληλα, με φυλακτά, απεικονίσεις προγόνων, θεότητες, παιχνίδια ή γούρια, δεν ξέρουμε όμως τον πραγματικό τους ρόλο στη νεολιθική κοινωνία. Γεγονός είναι ότι σχεδόν εξαφανίζονται στις μεταγενέστερες εποχές της προϊστορίας.

Εικ. 12. Προθήκη αφιερωμένη στο λατομείο των Βασιλικών.

Εικ. 13. Η προθήκη με ειδώλια της νεολιθικής περιόδου.

15. Δ. Γραμμένος, Σ. Κώτσος, Α. Χατζούδη, "Σωστικές ανασκαφές στο νεολιθικό οικισμό της Σταυρούπολης", *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 11, 1997, Θεσσαλονίκη 1999, 305-316.

Η ΠΡΩΙΜΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

Η σταδιακή μετάβαση στη νέα αυτή εποχή χαρακτηρίζεται από αλλαγές στη δόμηση των οικισμών. Δε συνεχίζεται η κατοίκηση σε κανέναν από τους επίπεδους - εκτεταμένους οικισμούς της νεολιθικής εποχής, ενώ αντίθετα, συνεχίζεται σε σημαντικό αριθμό νεολιθικών θέσεων με μορφή τούμπας.

Η δόμηση των οικισμών είναι σε γενικές γραμμές πιο πυκνή, ενώ εμφανίζονται οι κτιστοί περίβολοι και οι αναλημματικές ταράτσες. Οι τεχνικές κατασκευής των σπιτιών και τα υλικά δεν αλλάζουν. Τα σπίτια είναι συνήθως τετράπλευρα και γίνονται πιο σύνθετες οι κατόψεις τους. Η οικονομία των οικισμών εξακολουθεί να βασίζεται στη γεωργία και την κτηνοτροφία, όπου δε σημειώνονται μεγάλες αλλαγές σε σχέση με τη νεολιθική περίοδο. Ωστόσο, αλλαγές παρατηρούνται στον εργαλειακό εξοπλισμό, αφού σταδιακά σημειώνεται σημαντική μείωση των λίθινων απολεπισμένων εργαλείων που βρίσκονται στις ανασκαφές. Αισθητή είναι η απουσία ειδωλίων, που παρατηρείται σε όλη την εποχή του χαλκού. Αλλαγές παρατηρούνται και στην κεραμική, όπου επικρατούν πια τα μονόχρωμα αγγεία. Εξαφανίζεται η γραπτή κεραμική της νεολιθικής περιόδου, γεγονός που δείχνει σημαντική αλλαγή στον κοινωνικό ρόλο της κεραμικής.

Η μεταλλουργία, που εμφανίζεται ήδη από τα τέλη της νεολιθικής εποχής, αρχίζει να παίζει ουσιαστικό ρόλο στην οικονομία από την εποχή αυτή. Στη δεκαετία του 1950 βρέθηκε τυχαία, μέσα σε ένα πιθάρι, σε αγρό κοντά στα **Πετράλωνα** Χαλκιδικής, ένας "θησαυρός" 42 χάλκινων εργαλείων. Τα περισσότερα από τα εργαλεία είναι χρησιμοποιημένα και πολύ φθαρμένα και είναι πιθανό να συγκεντρώθηκαν για να επιδιορθωθούν και να ακονιστούν.

Γύρω από τη Θεσσαλονίκη υπάρχουν μερικές από τις πιο χαρακτηριστικές προϊστορικές τούμπες και ερευνήθηκαν με σύντομες ανασκαφικές έρευνες κατά το πρώτο μισό του 20^{ού} αιώνα. Οι ανασκαφές στην **Γόνα** (Τούμπα αεροδρομίου), το **Ντουρμουσλί** (Αυγό) και το **Λεμπέτ** έγιναν από τον Rey, στα **Κριτσανά** και το **Περιβολάκι** από τον Heurtley και στο **Μεσημέρι** από τον Κοτζιά. Οι επιχώσεις τους ξεκινούν από την πρώιμη εποχή του χαλκού και φτάνουν έως την εποχή του σιδήρου. Τα ευρήματα που συγκεντρώθηκαν από τις ανασκαφές αυτές παρουσιάζονται σε χωριστή προθήκη και δίνουν μία εικόνα για την οικοσκευή των οικισμών.

Στη **Σίνδο**[16] Θεσσαλονίκης, ανάμεσα στους τάφους του αρχαϊκού νεκροταφείου, βρέθηκε και ένας λάκκος που χρονολογήθηκε κατά την πρώιμη εποχή του χαλκού. Περιείχε πολλές στάχτες, καμένα χώματα και κομμάτια από ψημένο πηλό με αποτυπώματα καλαμιών. Μαζί με όλα αυτά βρέθηκε και ένα σημαντικό σύνολο χοντρών αγγείων, που χρονολογούνται στην πρώιμη εποχή του χαλκού. Τα αγγεία αυτά ήταν παραμορφωμένα από δυνατή φωτιά. Οι

16. Σ. Ανδρέου, "Σίνδος: Αποθέτης κεραμικής της πρώιμης εποχής του χαλκού", *Αρχαιολογικό Δελτίο*, Α', Μελέτες.

Εικ. 14. Προθήκες με ευρήματα από τον οικισμό της Μεσημεριανής και τη Σίνδο.

αρχαιολογικές ενδείξεις κάνουν πολύ πιθανό το συσχετισμό του λάκκου αυτού με τη λειτουργία κάποιου πολύ πρώιμου κλιβάνου κεραμικής.

Ο οικισμός της **Μεσημεριανής**[17] βρίσκεται 3 χιλιόμετρα ΝΑ του Τριλόφου Θεσσαλονίκης, σε λοφώδη περιοχή με πολλά ρέματα. Η κατοίκηση ξεκινάει από τη μέση νεολιθική περίοδο και συνεχίζεται σε όλη τη νεολιθική, σχηματίζοντας ένα χαμηλό έξαρμα, πάνω στο οποίο υψώθηκε η τούμπα. Η τούμπα σχηματίσθηκε κυρίως από τις επιχώσεις της πρώιμης εποχής του χαλκού, αλλά και της εποχής του σιδήρου. Κατά την εποχή του σιδήρου η κατοίκηση απλώνεται γύρω από την τούμπα και συνεχίζεται έως τους ιστορικούς χρόνους. Σε μία από τις τομές κοντά στην κορυφή της τούμπας, ήρθε στο φως μεγάλο τμήμα σπιτιού της πρώιμης εποχής του χαλκού που είχε καεί σε κάποια πυρκαγιά. Μέσα στο σπίτι, σώζονταν στη θέση τους αγγεία, εστίες για μαγείρεμα και διάφορες κατασκευές που σχετίζονταν με την αποθήκευση και προετοιμασία του φαγητού (Εικόνα 14).

Η ΜΕΣΗ ΚΑΙ Η ΥΣΤΕΡΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

Η μέση εποχή του χαλκού αποτελεί μια προβληματική περίοδο για τη βόρεια Ελλάδα, αφού, σε αντίθεση με τις νότιες περιοχές της Ελλάδας, δε δείχνει να έχει ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Σε λίγους μόνο οικισμούς εντοπίζεται ως χωριστή φάση, λόγω της χαρακτηριστικής μινυακής κεραμικής, κυρίως στη Χαλκιδική, στους οικισμούς του Μολυβόπυργου και του Αγίου Μάμαντα.

Κατά την ύστερη εποχή του χαλκού ο αριθμός των οικισμών αυξάνεται στη Μακεδονία, μειώνεται όμως η έκτασή τους. Σημειώ-

17. Δ. Γραμμένος, Σ. Κώτσος, "Ανασκαφή στον προϊστορικό οικισμό Μεσημεριανή Τούμπα Τριλόφου, περίοδοι 1992, 1994-1996", *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 10Α, 1996, *Θεσσαλονίκη 1997*, 355-366.

Εικ. 15. Η τούμπα της Ασσήρου.

Εικ. 16. Η προθήκη με τα ευρήματα της ΥΕΧ από την τούμπα της Ασσήρου.

νονται σημαντικές αλλαγές στην εσωτερική οργάνωσή τους, που αντανακλούν την ύπαρξη πιο σύνθετων κοινωνικών δομών. Στην κεραμική τα περισσότερα αγγεία κατασκευάζονται ακόμη με το χέρι, ενώ η χρήση του τροχού συνδέεται με την παραγωγή των αγγείων μυκηναϊκού τύπου. Κυριαρχεί και τώρα η μονόχρωμη κεραμική, ωστόσο εμφανίζονται και αγγεία με αμαυρόχρωμη γραπτή διακόσμηση, καθώς και με εγχάρακτη διακόσμηση, όπου τα διακοσμητικά θέματα είναι γεμισμένα με ασβεστώδη ύλη. Στη γεωργοκτηνοτροφία οι αλλαγές που σημειώνονται αφορούν κυρίως τον τρόπο καλλιέργειας και αποθήκευσης των προϊόντων της γεωργικής παραγωγής. Παρατηρούμε σημαντική υποχώρηση των λίθινων εργαλείων, ως άμεσο αποτέλεσμα της ανάπτυξης της μεταλλουργίας.

Κατά την τελευταία εικοσαετία τρεις περίπου σύγχρονοι οικισμοί, οι τούμπες της **Ασσήρου**, του **Καστανά** και της **Τούμπας Θεσσαλονίκης**, ερευνήθηκαν συστηματικά. Τα αποτελέσματα αυτών των ανασκαφών δίνουν σαφείς ενδείξεις για την πολυπλοκότητα της κοινωνικής οργάνωσης στην περίοδο της ύστερης εποχής του χαλκού και την ύπαρξη διακοινοτικής ιεραρχίας ανάμεσα στους οικισμούς. Παρουσιάζονται στο τελευταίο μέρος της έκθεσης ως τρεις διαφορετικές ενότητες.

Η προϊστορική τούμπα της **Ασσήρου**[18] (Εικόνες 15 και 16) βρίσκεται στο δρόμο για τις Σέρρες, 23 χλμ. βόρεια της Θεσσαλονίκης. Ήδη από την πρώτη εγκατάσταση, κατά τη μέση εποχή του χαλκού, ο οικισμός περιβαλλόταν από ογκώδη αναλήμματα από πηλό, που προστάτευαν και συγκρατούσαν τα σπίτια που ήταν χτισμένα από πάνω. Η τούμπα κέρδιζε ύψος σταθερά, αφού, μετά από κάθε φωτιά ή σεισμό που κατέστρεφε τα πλινθόκτιστα σπίτια με τον ξύλινο σκελετό, οι κάτοικοι ισοπέδωναν τα ερείπια και ξαναέχτιζαν τα σπίτια τους στο ίδιο σημείο. Αφού κατοικήθηκε συνεχόμενα έως το 900 π.Χ., εγκαταλείφθηκε, επειδή η έκταση στην κορυφή της τούμπας, που είχε ήδη φτάσει σε ύψος τα 14 μ., είχε περιοριστεί πολύ και δεν επαρκούσε για τον ολοένα αυξανόμενο πληθυσμό της εποχής του σιδήρου στην κεντρική Μακεδονία.

Γύρω στο 1300 π.Χ. μία πυρκαγιά κατέστρεψε τις αποθήκες σιτηρών του οικισμού, που καταλάμβαναν το μεγαλύτερο μέρος της τούμπας. Το κεντρικό δωμάτιο ήταν ασφυκτικά γεμάτο από καλάθια, πιθάρια, μεγάλα δοχεία από πηλό σκαμμένα στο έδαφος και άλλα μικρότερα αγγεία, όλα γεμάτα με καρπό που διατηρήθηκε λόγω της φωτιάς. Έμεινε πάνω στο δάπεδο ένα στρώμα από καμένους σπόρους, πάχους 30 εκατοστών. Τα πλούσια ευρήματα αυτού του επεισοδίου παρουσιάζονται σε ειδική προθήκη.

Ειδική προθήκη αφιερώνεται και στην υφαντική, με αφορμή την ανεύρεση των καταλοίπων ενός αργαλειού, καθώς και στα εργαλεία της εποχής, όπου πια είναι εμφανής ο σημαντικός ρόλος της μεταλλουργίας.

Η προϊστορική τούμπα του **Καστανά**[19] (Εικόνα 17) σήμερα βρίσκεται στην αριστερή όχθη του ποταμού Αξιού. Κατά την περίοδο που κατοικήθηκε όμως, ήταν ένα μικρό νησί του ποταμού. Η ανασκαφή, που διήρκεσε από το 1975 έως το 1979, αποκάλυψε 28 στρώματα κατοίκησης που σχηματίζουν μία τούμπα ύψους 14 μέτρων. Η κατοίκηση ξεκινάει από την πρώιμη εποχή του χαλκού και φτάνει έως τους ιστορικούς χρόνους.

Το νησί απέκτησε ύψος τεσσάρων μέτρων από τις διαδοχικές φάσεις κατοίκησης της πρώιμης εποχής του χαλκού, στο τέλος όμως

18. K.A. Wardle, "Excavations at Assiros Toumba 1988, A Preliminary Report", *Annual of the British School at Athens* 84 (1989), 447-463.

19. B. Hänsel, Kastanas: "Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze und Eisenzeit Makedoniens, 1975-1979: Die Grabung und der Baudefund", *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* 7, Berlin 1989.

Εικ. 17. Η τούμπα του Καστανά.

Εικ. 18. Η Τούμπα Θεσσαλονίκης.

της περιόδου αυτής ο οικισμός συρρικνώθηκε και λίγο αργότερα εγκαταλείφθηκε. Κατοικείται ξανά συστηματικά στην αρχή της ύστερης εποχής του χαλκού, έως τους ιστορικούς χρόνους. Η γραπτή τροχήλατη κεραμική εμφανίζεται αυτήν την περίοδο και ενώ αρχικά συνδέεται με εισαγωγές από τη νότια Ελλάδα, σιγά σιγά κυριαρχείται από την τοπική παραγωγή. Κατά την εποχή του σιδήρου αραιώνουν πια οι σχέσεις με τη νότια Ελλάδα.

Εικ. 19. Αγγείο από την Τούμπα Θεσσαλονίκης.

Οι ανασκαφές στην **Τούμπα Θεσσαλονίκης**[20] (Εικόνα 18) άρχισαν το 1984 και συνεχίζονται μέχρι σήμερα. Είναι η μεγαλύτερη θέση της εποχής του χαλκού στο σημείο αυτό του Θερμαϊκού κόλπου, όπου αργότερα ιδρύθηκε η πόλη της Θεσσαλονίκης και πλαισιωνόταν από μικρότερες θέσεις. Ο γήλοφος της Τούμπας έχει σήμερα ύψος 23 μέτρα και εμβαδόν περίπου 30 στρέμματα. Με βάση τη μέχρι σήμερα έρευνα, γνωρίζουμε ότι η αρχαιότερη φάση του οικισμού τοποθετείται στο τέλος της πρώιμης εποχής του χαλκού (περίπου στο 2200 π.Χ.), ενώ η θέση εγκαταλείφθηκε οριστικά, όταν ιδρύθηκε η πόλη από τον Κάσσανδρο.

Στην ύστερη εποχή του χαλκού (1400 - 1100 π.Χ.) κατασκευάζονται μεγάλοι αναλημματικοί τοίχοι από πλιθιά και πέτρες που περιτρέχουν τον οικισμό. Είχαν ίσως οχυρωματικό προορισμό, αλλά επίσης δημιουργούσαν επίπεδους χώρους στην έντονη κλίση της πλαγιάς και εξασφάλιζαν την πρόσβαση προς τα σπίτια της κορυφής. Αναμφίβολα όμως αντιπροσώπευαν ένα μεγάλο έργο, η κατασκευή του οποίου απαιτούσε την κινητοποίηση μεγάλου αριθμού ανθρώπων. Στην κορυφή του λόφου ο οικισμός ήταν οργανωμένος σε οικοδομικά τετράγωνα που τα χώριζαν στενοί δρόμοι. Το σημαντικότερο συγκρότημα δωματίων παρουσιάζεται σε χωριστή προθήκη. Επίσης, σε ειδική προθήκη παρουσιάζονται τα εργαλεία κάθε είδους.

Η κοινότητα της Τούμπας διατηρεί κάποιες επαφές με τα δίκτυα ανταλλαγών που κινούνται στο βόρειο Αιγαίο και στο εσωτερικό των Βαλκανίων (Εικόνα 19). Με το τέλος της εποχής του χαλκού και την αρχή της εποχής του σιδήρου (1050 π.Χ. και μετά) καμία διακοπή δεν είναι ορατή στη ζωή της κοινότητας της Τούμπας. Αντίθετα, ο οικισμός μεγαλώνει σημαντικά και επεκτείνεται πλέον

20. Σ. Ανδρέου, Κ. Κωτσάκης, "Η προϊστορική Τούμπα Θεσσαλονίκης. Παλιά και νέα ερωτήματα", *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 10Α, 1996, Θεσσαλονίκη 1997.

Εικ. 20. Προθήκες με ευρήματα από την ανασκαφή της Τούμπας Θεσσαλονίκης.

και γύρω από τη βάση του προϊστορικού πυρήνα, όπως έδειξαν οι πρόσφατες σωστικές ανασκαφές της ΙΣΤ' ΕΠΚΑ. Κατά την ίδια περίοδο, οι επικοινωνίες με τις περιοχές του ανατολικού και νότιου Αιγαίου ενισχύονται. Η οριστική διακοπή στην άνθιση του οικισμού θα έρθει αρκετούς αιώνες αργότερα, στο τέλος της κλασικής περιόδου, όταν ιδρύεται πιο δυτικά και πάνω στη θάλασσα, η πόλη της Θεσσαλονίκης (Εικόνα 20).

ΕΛΕΝΗ ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΛΑΜΠΡΟΘΑΝΑΣΗ-ΚΟΡΑΝΤΖΗ

ΡΩΜΑΪΚΑ ΨΗΦΙΔΩΤΑ ΣΤΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ*

Σε πολύ μικρή απόσταση, δυτικά του Γαλεριανού συγκροτήματος, με αφορμή την ανοικοδόμηση αποκαλύφθηκε ένα ακόμη κομμάτι της ρωμαϊκής Θεσσαλονίκης[1]. Συγκεκριμένα, σε οικόπεδο της οδού Γρηγορίου Παλαμά, σε βάθος 6 μ. από το επίπεδο της σύγχρονης οδού, η ανασκαφική έρευνα έφερε στο φως τμήματα κτηρίων που ανάγονται χρονολογικά σε περίοδο από τους πρώιμους ρωμαϊκούς μέχρι και τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους.

Παρ' όλες τις αντιξοότητες, που από την αρχή αντιμετωπίσαμε, όπως: στενότητα χώρου και κακές καιρικές συνθήκες, που εντάθηκαν με την υψηλή στάθμη του υδροφόρου ορίζοντα και τα κυριολεκτικώς αναβλύζοντα από παντού νερά (τα οποία δημιούργησαν μεγάλες δυσκολίες στις εργασίες μας), η κύρια οικοδομική φάση μας αποζημίωσε, δίνοντάς μας ένα τμήμα σημαντικού κτίσματος πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων. Έτσι, οι εκτιμήσεις μας αφορούν σ' αυτή και κυρίως σε ό,τι σώζει καλύτερα: Τα ψηφιδωτά δάπεδα (Εικόνα 1).

Ασπρόμαυρο και με γεωμετρική διακόσμηση, τουλάχιστον στο ορατό του τμήμα, είναι το δάπεδο του δυτικού χώρου και κάνουμε λόγο για το ορατό, διότι το μεγαλύτερο κομμάτι του βρίσκεται κάτω από το σύγχρονο δρόμο (Εικόνα 2). Κατασκευασμένο με τετράγωνες, μαρμάρινες ψηφίδες, στερεωμένες σε υπόστρωμα από κουρασάνι, κοσμείται από πλατιά λευκή ζώνη με μικρά μελανά ρομβοειδή κοσμήματα.

Ακολουθεί πλαίσιο όπου, σε λευκό βάθος, σχηματίζονται ρόμβοι με οδοντωτό περίγραμμα από σειρά μαύρων ψηφίδων, τοποθετημένων κατά την κορυφή τους. Ένα τρίτο κόσμημα, ο σπειρομαίανδρος (βλαστόσπειρα), από μαύρες ψηφίδες σε λευκό κάμπο, αγκαλιάζει το κεντρικό θέμα. Με μαύρα τρίγωνα κοσμεί ο καλλιτέχνης το κεντρικό τμήμα του ψηφιδωτού και δημιουργεί "οπτική

** Μια πρώτη μορφή αυτού του άρθρου σε συνδυασμό με τα αποτελέσματα της ανασκαφικής έρευνας ανακοινώθηκε στο πλαίσιο της ετήσιας συνάντησης των αρχαιολόγων της Μακεδονίας και Θράκης το 1995.*

1. Η ανασκαφή διενεργήθηκε από την υπογράφουσα, η αρχιτεκτονική αποτύπωση έγινε από τους αρχιτέκτονες κ.κ. Μ. Μίζα και Μ. Σαραντίδου, η συντήρηση των ψηφιδωτών από τον κ. Τ. Μοδίτση και η φωτογράφηση από τους κ.κ. Κ. Τουντουντζίδη και Χ. Παπαϊωάννου.

Εικ. 1. Αργολιθοδομικός τοίχος, ο οποίος ορίζει τους δύο χώρους με τα ψηφιδωτά δάπεδα.

ψευδαίσθηση" τοποθετώντας στις γωνίες του σειρά από μεγαλύτερα, έτσι ώστε αυτό να δίνει την εντύπωση μιας πυραμίδας[2]. Το συγκεκριμένο είδος διακόσμησης –περίκεντρη σύνθεση τριγώνων[3]– που γεννιέται στη ρωμαϊκή δυτική αυτοκρατορία[4] στο τέλος του $1^{ου}$ και φθάνει μέχρι και τον $3^{ο}$ αι. μ.Χ., συναντάται στα ψηφιδωτά δάπεδα της Ακηλίας[5], της Όστια, της Πομπηίας, του Ηρακλείου, αλλά και στον ελλαδικό χώρο.

Από το ψηφιδωτό του ανατολικού χώρου σώζεται περίπου το ένα τέταρτο. Οι οψιμότερες κατασκευές κατέστρεψαν το μεγαλύτερο τμήμα του, ενώ το υπόλοιπο συνεχίζεται νότια, κάτω από τα θεμέλια της όμορης οικοδομής. Οι σωζόμενες διαστάσεις του είναι 6×3 μ. και πιθανότατα ανήκει σε μεγάλη κεντρική αίθουσα. Είναι κατασκευασμένο με τετράγωνες, κυρίως, μαρμάρινες ψηφίδες (opus tesselatum) σε τέσσερα διαφορετικά μεγέθη, στερεωμένες σε υπόστρωμα από συνεκτικό κονίαμα. Αν εξαιρέσουμε τμήματα όπου το δάπεδο έχει υποστεί φθορές, κυρίως κατά την αρχαιότητα, η κατάσταση στην οποία διατηρήθηκε είναι καλή.

Η υψηλή στάθμη του υδροφόρου ορίζοντα, όπως επίσης και τα νερά, που ανάβλυζαν σε πολλά σημεία, συσσώρευσαν αρκετές δυσκολίες στις εργασίες για την αποκάλυψή του. Έτσι, κρίθηκε αναγκαία η διάνοιξη αυλακιών για την παροχέτευση του νερού, εκεί όπου ήδη το δάπεδο είχε καταστραφεί, ενώ παράλληλα, με τη βοήθεια αντλίας, φροντίζαμε να διατηρούμε χαμηλά τη στάθμη του.

Από το ψηφιδωτό σώζεται τμήμα του μεγάλου κεντρικού πίνακα, με θέμα τη διονυσιακή λατρεία. Ορίζεται από λεπτή μελανή ταινία και προφανώς καταλαμβάνει το κέντρο του δαπέδου. Σε χο-

2. S. Tavano, Antichità Altoadriatiche XXVIII, 1986, 243-244, π. 26-27.

3. Π. Ασημακοπούλου - Ατζακά, *Τα ψηφιδωτά δάπεδα της Θεσσαλονίκης*, 1998, 70-71, πιν. 282.

4. G. Becatti, " Quelques caractéristiques de la mosaïque noire et blanche en Italie ", *Le mosaïque grècoromaine* 11 (1971), 17-21.

5. M. Donderer, "Die Chronologie der Romischen Mosaiken in Venetien und Istrien bis zur Zeit der Antonine", *Deutsches Archäologisches Histitut* GEBR 53, πιν. 18.

Εικ. 2. Ψηφιδωτό δάπεδο με ασπρόμαυρη διακόσμηση – Δυτικός χώρος.

ρευτική κίνηση, που επιτυγχάνεται με συστροφή του κορμού περίπου κατά τα τρία τέταρτα, η γυναικεία μορφή, η οποία ταυτίζεται με μαινάδα, κρατά με το αριστερό της χέρι τύμπανο, ενώ τα δάχτυλα του δεξιού το αγγίζουν ελαφρά.

Το κεφάλι σφαιρικό παριστάνεται κατ' ενώπιον, πρόσωπο στρογγυλό, μάτια μεγάλα, φρύδια τοξωτά, το βλέμμα της όμως – έντονο – προς τα δεξιά και πίσω δίνει την εντύπωση ότι κάποιος την ακολουθεί (Εικόνες 3, 4). Πλούσια ενδύματα και με έντονη πτυχολογία ακολουθούν τη γενική διάθεση του σώματος επιβάλλοντας την κίνηση· ιδιαίτερα το ανεμίζον ιμάτιο που περνά πάνω και πίσω από τον αριστερό ώμο αφήνοντας το δεξιό ακάλυπτο.

Η εικόνα της μαινάδας συμπληρώνεται με στεφάνι από άνθη και λιγοστά κοσμήματα στα χέρια και τους αστραγάλους (Εικόνα 5). Τα γυμνά μέλη του σώματός της αποδίδονται ιδιαίτερα εύσαρκα, όπου αποκαλύπτονται. Αξίζει να προσέξει κανείς το αριστερό πόδι, σε έντονο διασκελισμό, που προβάλλει γυμνό μέσα από το ένδυμα δηλώνοντας περισσότερο την κίνηση.

Οι λεπτές, σχεδόν "φευγαλέες", πινελιές του ερυθρού, υπέρυθρου, της ώχρας, του κυανού, γκρίζου και λευκού, των κυριότερων δηλαδή χρωμάτων που δηλώνουν τις αρμονικές καμπύλες του γυμνού σώματος και των ενδυμάτων, αντικαθιστούν το περίγραμμα. Έτσι, η μορφή, απαλλαγμένη πλέον από τον όγκο και το βάρος της, αποδίδεται ζωγραφικά ενώ, ταυτόχρονα, επιτυγχάνεται η απόδοση της τρίτης διάστασης, με τρόπο που θυμίζει γλυπτά πρότυπα από ελληνιστικούς βωμούς[6] και ρωμαϊκές σαρκοφάγους[7].

Η σάρκα, απαλή και ευαίσθητη, όπου αποκαλύπτεται, δηλώνε-

6. Ν. Χ. Σταμπολίδης, *Ο βωμός του Διόνυσου στην Κω*, 1987, 95-96, π. 23.

7. F. Matz, *Die Dionysischen sarkophage, I*, 1968: B. Romische sarkophage, Tympanistria D, 28-29.

Εικ. 3. Ψηφιδωτό δάπεδο με παράσταση μαινάδας – Κεντρικός πίνακας (λεπτομέρειες).

Εικ. 4. Κεντρικός πίνακας – Μαινάδα.

ται με απαλές μεταβάσεις σε φωτεινό λευκό, ακόσμητο κάμπο που αναδεικνύουν τη χάρη και τη νεανική ομορφιά της μαινάδας. Με επτά χρώματα αποδίδει ο καλλιτέχνης το αβρό της πρόσωπο. Η μεγάλη χρωματική κλίμακα και ο χαρακτηριστικός πλούτος σε μικρές ψηφίδες επιτρέπουν τη σχεδόν ζωγραφική απόδοση των λεπτομερειών και μας παραπέμπουν σε πομπηιανές μορφές χορευτριών. "Tabula ansata" κοσμεί το δυτικό τμήμα του μεγάλου πίνακα. Εδώ,

Εικ. 5. Κεντρικός πίνακας – Μαινάδα.

Εικ. 6. Ψηφιδωτό δάπεδο ανατολικού χώρου.

ο καλλιτέχνης χρησιμοποιεί την τεχνική του ουράνιου τόξου τοποθετώντας μαρμάρινες ψηφίδες κατά κορυφή σ' όλα τα χρώματα της ίριδας.

Ο κεντρικός πίνακας περιβάλλεται από διάχωρα που ορίζονται από λεπτή, μελανή ταινία και κοσμούνται με παραστάσεις πτηνών πάνω σε κλαδιά και ψαριών σε λευκό βάθος (Εικόνες 6, 7). Σώζονται σχεδόν ακέραια τρία. Τα δύο απεικονίζουν πτηνά κατά τομή σε

Εικ. 7. Πίνακας με παράσταση πτηνού.

Εικ. 8. Πίνακας με παράσταση ψαριού.

φυσική στάση, ενώ το τρίτο φέρει παράσταση εύσαρκου ψαριού (Εικόνα 8). Για την κατασκευή τους χρησιμοποιήθηκαν πολύχρωμες ψηφίδες από μάρμαρο και υαλόμαζα, κυρίως για τις λεπτομέρειες που αποδίδονται με τόνους του κυανού (ανοιχτού και σκούρου) και του πράσινου.

Πλοχμός (=σχήμα πλεξούδας) ορίζει τη θέση του συστήματος των διαχώρων, ενώ μοναδική πολυχρωμία χαρακτηρίζει τις συμπλε-

Εικ. 9. Ψηφιδωτό ανατολικού χώρου – ασπρόμαυρα διακοσμητικά στοιχεία.

κόμενες ταινίες του, που αποτελούνται από έξι ψηφίδες η κάθε μία, με λευκό οφθαλμό ανάμεσά τους. Οι ταινίες εναλλάσσονται ανά δύο, με διαφορετική χρωματική κλίμακα των ψηφίδων. Η πρώτη φέρει εναλλάξ τα χρώματα ερυθρό, υπέρυθρο, λευκό και μαύρο, καστανό, ώχρα και λευκό.

Σπειρομαίανδρος από μαύρες ψηφίδες σε λευκό βάθος συμπληρώνει την πλαισίωση των κεντρικών θεμάτων. Ακολουθεί σειρά από διπλό μαίανδρο αγκυλωτών σταυρών και ζατρίκιο κατά κορυφή άσπρων και μαύρων τετραγώνων, η οποία με τη σειρά της πλαισιώνεται από λεπτότερη λευκή, διακοσμημένη με κατά κορυφή τετράγωνα, τοποθετημένα κατά διαστήματα (Εικόνα 9).

Η εξαιρετικά διαταραγμένη επίχωση και τα λιγοστά όστρακα που βρέθηκαν δεν βοηθούν στην ακριβή χρονολόγηση των ψηφιδωτών. Η καταστροφή τους, άλλωστε, σε αρκετά σημεία, που συνδέεται με νεότερες οικοδομικές εργασίες, μαρτυρεί τη διατάραξη στο χώρο, με αποτέλεσμα η χρονολόγηση να είναι δυνατή μόνο με εικονογραφική και τεχνοτροπική ανάλυση.

Τα ψηφιδωτά δάπεδα της οδού Γρηγορίου Παλαμά ανήκουν στα παλαιότερα δείγματα ψηφιδωτής τέχνης, που έχουν διασωθεί στη Θεσσαλονίκη, και πιθανότατα κοσμούσαν οικίες, λουτρά ή δημόσια κτήρια[8].

Τα ασπρόμαυρα θέματα παραπέμπουν σε εκείνα που αποκαλύφθηκαν στις ανασκαφές ανατολικά της Αχειροποιήτου, ενώ οι εικονικές παραστάσεις εντάσσονται στην παράδοση των ψηφιδωτών του ελλαδικού χώρου και γενικότερα σε αυτά της ανατολικής Μεσογείου του 2ου και 3ου αι. μ.Χ.[9]. Πλοχμός, σπειρομαίανδρος και διπλός μαίανδρος που σχηματίζει σβάστικα: Μοτίβα αρχαιότατα

8. Π. Ασημακοπούλου - Ατζακά, *Τα ψηφιδωτά δάπεδα της Θεσσαλονίκης*, 1998, 69.

9. *Ό.π.*, 70.

και πολύ διαδεδομένα, διακοσμούν ψηφιδωτά δάπεδα από την πρώιμη αρχαιότητα έως και την παλαιοχριστιανική περίοδο[10]. Πτηνά που ραμφίζουν μέσα σε διάχωρα συναντάμε σε ψηφιδωτά της Όστια και τοποθετούνται χρονολογικά στον 2ο και 3ο αι. μ.Χ[11].

Η έντονη μορφή της μαινάδας παραπέμπει, τεχνοτροπικά και εικονογραφικά, σε αντίστοιχες μορφές από ψηφιδωτά της Αντιόχειας. Σε ψηφιδωτή παράσταση της οικίας του Διόνυσου και της Αριάδνης απεικονίζεται ως μαινάδα κυμβαλίστρια[12], ενώ σε ψηφιδωτό με παράσταση "αγώνα οινοποσίας" μεταξύ Ηρακλή και Διονύσου, ως μαινάδα με τύμπανο[13]. Σε παράσταση ψηφιδωτού στην πόλη Σους (Sousse) της Τυνησίας, στο "Θρίαμβο του Διόνυσου", απεικονίζεται ως μαινάδα με τύμπανο[14]. Επίσης, σε ψηφιδωτό της ιταλικής πόλης Ρίμινι, στην "οικία της χαράς", ως μαινάδα με τύμπανο, συνοδευόμενη από γυμνό σάτυρο[15]. Όλα είναι ψηφιδωτά της εποχής των Σεβήρων. Αξίζει να αναφέρω ότι το συγκεκριμένο έργο, από άποψη εικονογραφίας και σύνθεσης, χαρακτηρίζεται από τις τάσεις της συγκεκριμένης εποχής[16] στον ελλαδικό χώρο: Μυθολογικές σκηνές, απεικονίσεις ανθρώπινων μορφών, προσωποποιήσεις αφηρημένων εννοιών, χρήση πολυχρωμίας και λευκός, ουδέτερος, ακόσμητος κάμπος[17].

10. Σ. Πελεκανίδη. "Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών της Ελλάδας". Ι. Νησιωτική Ελλάδα. *Βυζαντινά Μνημεία* 1. Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών (1974). 28-29.

11. D. Becatti. "Scavi di Ostia". *Mosaici e pavimenti marmorei*. Vol. IV. 1961. 145-149. πιν. CCXIII.

12. D. Levi. *Antioch mosaic pavements*. 1947. Vol. 1. 141-142. πιν. XXIX (b).

13. L. Foucher. "Le char der Dionysos". *La mosaïque Greco romaine* II. *IIe Colloque International pour l'étude de la mosaïque antique*. 1971. 60-61. πιν. XXI.

14. J. Balty. "Bruxelles. La mosaique antique au Proche Orient 1". *Des origines à la Tetrarchie. Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt* II. Herausgegeben Von Hildegard Temporini und Wolfgang Haase. 1981. 375-377.

15. G. Riccioni. "Mosaici pavimentali di Rimini del I e II sec. d.C. con motivi figurati (scavi 1956-1965)". *III Colloquio internazionale sul mosaico antico* (Ravenna 1983). 19-34.

16. Π. Ασημακοπούλου - Ατζακά. *ό.π.*. 71.

17. M. E. Blake. *Mem Am Ac* 1940 (XVII). F. Lorenz. λ. Mosaik. RE XVI. στ. 339. 10 και 11.

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΟΥ

Η ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ ΑΞΙΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΑΓΟΡΑΣ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΑΠΟ ΠΑΙΔΙΑ ΠΡΟΣΧΟΛΙΚΗΣ ΗΛΙΚΙΑΣ

ΜΙΑ ΠΡΟΤΑΣΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ ΠΑΡΕΜΒΑΣΗΣ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το δομημένο περιβάλλον της σημερινής πόλης, ιδιαίτερα σε μια χώρα με πλούσια πολιτιστική κληρονομιά, δεν αποτελείται μόνο από τα δημιουργήματα του σύγχρονου ανθρώπου, που φέρουν τα σημάδια των πολιτειακών, οικονομικών, πολιτισμικών και αισθητικών χαρακτηριστικών της κοινωνίας μας. Στον πολεοδομικό ιστό περιλαμβάνονται –λιγότερο ή περισσότερο φανερά– και τα μνημεία που μας έχουν παραδοθεί από τις περασμένες γενιές, τα οποία με τη μορφή υπολειμμάτων οδικών δικτύων, δημόσιων χώρων ή οικημάτων αποτελούν τον αστικό καμβά πάνω στον οποίο έχει υφανθεί η πόλη σε όλη την πορεία της ιστορικής της εξέλιξης.

Η σημασία της παρουσίας και ο πολυδιάστατος ρόλος των ιστορικών αυτών χώρων στο αστικό περιβάλλον έχει δίκαια κατά καιρούς τονιστεί τις τελευταίες δεκαετίες από ειδικούς επιστήμονες. Έτσι, η ανάγκη για προστασία, αποκατάσταση ή λειτουργική επανένταξή τους στη σύγχρονη ζωή, που συχνά εμποδίζεται από την αλόγιστη εκβιομηχάνιση, την οικονομική ανάπτυξη και τον τουρισμό της εκάστοτε περιοχής, είναι ένα ζήτημα τόσο αυτονόητο, ώστε η σχετική επιχειρηματολογία εδώ θα ήταν περιττή. Αυτό όμως στο οποίο αξίζει να σταθεί κανείς, επειδή μεγιστοποιεί την πολιτιστική, την κοινωνική και την ανθρωπιστική αξία του ιστορικού χώ-

Εικ. 1. Οι "μικροί αρχαιολόγοι" στο χώρο των καταστημάτων.

ρου, είναι η σκοπιμότητα και η δυνατότητα της αξιοποίησής του από παιδαγωγική άποψη.

2. Η ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ ΠΟΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ

Ο ιστορικός χώρος αποτελεί προϊόν της ανθρώπινης δραστηριότητας και του πολιτισμού μιας κοινωνίας που αναπτύχθηκε σε μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο και αντανακλά τα ατομικά και συλλογικά χαρακτηριστικά των μελών της. Συνδέεται, δηλαδή, με τις μορφές της κωδικοποιημένης οργάνωσης και λειτουργίας της συγκεκριμένης κοινωνίας, οι οποίες αντιστοιχούν στις αξίες, τις αντιλήψεις, τα πολιτισμικά και κοινωνικά μοντέλα και γενικά τα χαρακτηριστικά του τρόπου ζωής των ανθρώπων της. Έτσι, τα υλικά στοιχεία του ιστορικού χώρου παραπέμπουν τόσο στα ατομικά χαρακτηριστικά των ανθρώπων που ανέπτυξαν διάφορες μορφές δράσης και συμπεριφοράς μέσα στο πλαίσιό του, όσο και στις ποικίλες κοινωνικές και πολιτισμικές παραμέτρους της πραγματικότητας στην οποία αυτός αναφέρεται.

Αλλά ο ιστορικός χώρος μπορεί να χρησιμοποιηθεί όχι μόνο για να δώσει μια σύνοψη της ιστορίας κάποιας συγκεκριμένης εποχής ή να τεκμηριώσει μια διαδοχή γεγονότων που γνωρίζουμε ότι συνέβησαν στο παρελθόν. Επιπλέον, είναι δυνατό να προσφέρει ένα πλαίσιο ζωντανής εμπειρίας, μέσα στο οποίο –με μια σειρά παιδαγωγικών χειρισμών και εκπαιδευτικών τεχνικών– μπορεί να εγκαθιδρυθεί στο νοητικό πεδίο των παιδιών κάθε ηλικίας μια στέρεη γνώση σχετικά με στοιχειώδεις έννοιες ιστορίας και γεωγραφίας, που σχετίζονται με το συγκεκριμένο χώρο και πηγάζουν από τα χαρακτηριστικά του. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι, επειδή ο ιστορικός χώρος περιλαμβάνει μνημεία μαζί με στοιχεία της φύσης, αποτελεί ένα πλέγμα ισχυρών ερεθισμάτων για τα παιδιά και ως τέτοιος προσφέρει μια πολυπλοκότητα εκπαιδευτικών στόχων, σε αντίθεση με το υπεραπλουστευμένο περιβάλλον στο στερεότυπο αστικό τοπίο της σύγχρονης κατοικίας.

Εικ. 2. Παρατηρώντας λυχνάρια στην Κρυπτή Στοά.

Το παραπάνω σκεπτικό αποτέλεσε την αφετηρία για τη διαμόρφωση μιας πειραματικής πρότασης διδακτικής παρέμβασης για το νηπιαγωγείο, δηλαδή για παιδιά ηλικίας 5-6$^{1/2}$ ετών. Σύμφωνα μ' αυτήν, την άνοιξη του 1998 αναπτύχθηκε ένα πιλοτικό εκπαιδευτικό πρόγραμμα για παιδιά προσχολικής ηλικίας στο χώρο της Αρχαίας Αγοράς της Θεσσαλονίκης, το οποίο περιλάμβανε όλα τα επιμέρους στοιχεία ενός σύγχρονου εκπαιδευτικού προγράμματος (curriculum): στόχους, περιεχόμενο, μεθοδολογία και αξιολόγηση της αποτελεσματικότητας της εκπαιδευτικής διαδικασίας.

Είναι εύλογο να εγείρονται εδώ ορισμένα ερωτήματα, όπως:

- Γιατί επιλέχτηκε ο χώρος της Αρχαίας Αγοράς ως πεδίο εφαρμογής της εκπαιδευτικής πρότασης;
- Τι δυνατότητες υπάρχουν για μια διδακτική προσέγγιση ιστορικών εννοιών από μέρους παιδιών της προσχολικής ηλικίας, οι οποίες να συνδέονται με τον ιστορικό χώρο της Αρχαίας Αγοράς;
- Ποια είναι τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του ιστορικού χώρου και με ποιο τρόπο γίνονται αντιληπτά από το παιδί της προσχολικής ηλικίας;
- Πώς μπορεί να γίνει υπέρβαση της έννοιας του χρόνου μέσα από τη χρήση του ιστορικού χώρου;
- Ποια χαρακτηριστικά του ιστορικού χώρου μπορούν να χρησιμοποιηθούν σε μια διδακτική προσέγγιση;

Εικ. 3. Παρατηρώντας το δάπεδο του Ωδείου-Βουλευτηρίου.

- Με ποιες μεθόδους και τεχνικές μπορεί να μετατραπεί ο ιστορικός χώρος σε πεδίο αγωγής;
- Τι θα προσφέρει στα παιδιά αυτής της ηλικίας η διδασκαλία ιστορικών εννοιών μέσα από τον ιστορικό χώρο;

3. ΚΡΙΤΗΡΙΑ ΕΠΙΛΟΓΗΣ ΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ

Η επιλογή του συγκεκριμένου ιστορικού χώρου για την εφαρμογή της διδακτικής πρότασης βασίστηκε σε δύο είδη κριτηρίων:

α) *πραγματογνωσίας*, που αφορούν τα ιστορικά και αρχαιολογικά δεδομένα του χώρου και τη σημασία τους για την ιστορία της πόλης και

β) *διδακτικής*, τα οποία αναφέρονται στις δυνατότητες παιδαγωγικής αξιοποίησης που προσφέρει ο χώρος για τα παιδιά της προσχολικής ηλικίας, με βάση τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του (ποικιλία ερεθισμάτων, σημειολογία των στοιχείων του χώρου, αντιστοιχία τους προς τα βιώματα και τα ενδιαφέροντα των παιδιών κ. λπ.).

Εξαιτίας, λοιπόν, των ιστορικών, αρχιτεκτονικών, καλλιτεχνικών και πολεοδομικών χαρακτηριστικών της, η Αρχαία Αγορά αποτελεί και σήμερα ένα χώρο-ορόσημο για την πόλη της Θεσσαλονίκης, γιατί αντανακλά την κοινωνική, πολιτική, οικονομική και πνευματική ζωή των ανθρώπων που έζησαν εκεί το 2ο και 3ο αι. μ.Χ. Στην Αγορά χτυπούσε η καρδιά της πόλης, αφού εκτός από διοικητικό και εμπορικό κέντρο, στο ρόλο της ήταν να πραγματώνει και έναν άλλο πολύ σημαντικό κοινωνικό και ψυχαγωγικό σκοπό: ήταν ο τόπος για την καθημερινή συγκέντρωση πλήθους ανθρώπων, αλλά και για τη διαμόρφωση, τη διακίνηση και την ανταλλαγή απόψεων και ιδεών.

Αυτό όμως που χαρακτηρίζει ιδιαίτερα το χώρο της Αρχαίας Αγοράς στη σημερινή μορφή του είναι η ιδιαίτερη παιδαγωγική του ποιότητα, που οφείλεται κυρίως στην ποικιλία των πρωτογενών μορφολογικών χαρακτηριστικών του και στην καταλληλότητά τους ως ερεθισμάτων για το σχηματισμό νοητικών αναπαραστάσεων από τα παιδιά. Τα δομικά στοιχεία του συγκεκριμένου χώρου μπορούν να λειτουργήσουν ως σήματα για τη διδακτική προσέγγιση ιστορικών εννοιών, ιδιαίτερα της κοινωνικής ιστορίας, μέσα από μία σειρά εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων, στις οποίες θα ήταν πρωταγωνιστές τα ίδια τα παιδιά. Η χωροταξική οργάνωση, η ποικιλία των επιπέδων και η ποιότητα των λειτουργικών χώρων της Αγοράς επιτρέπουν την ασφαλή κίνηση των παιδιών στο χώρο και τη συμμετοχή τους σε δραστηριότητες αναπαράστασης. Ακόμη, η παρουσία του συγκεκριμένου ιστορικού χώρου μέσα στον πολεοδομικό ιστό της σημερινής Θεσσαλονίκης καθιστά εύκολη τη σύγκριση των δομικών και λειτουργικών στοιχείων της με τα αντίστοιχα της σύγχρονης πόλης. Η θέση και η τοπογραφία της Αρχαίας Αγοράς δίνουν την ευκαιρία αναφοράς σε έννοιες γεωγραφίας, ενώ η υψομετρική διαφορά της από το επίπεδο της σύγχρονης πόλης επιτρέπει την αναφορά στις επιχώσεις και τις εδαφικές μεταβολές που συντελέστηκαν με το πέρασμα των αιώνων. Η ανασκαφική τομή που υπάρχει γύρω από το συγκρότημα δίνει την ευκαιρία αναφοράς στις αρχαιολογικές ανασκαφές και τη σημασία τους, ενώ η ονοματοθεσία των επιμέρους χώρων του αποτελεί ένα καλό παράδειγμα διαχρονικότητας της ελληνικής γλώσσας.

Όλα τα παραπάνω χαρακτηριστικά της Αρχαίας Αγοράς στοιχειοθετούν την καταλληλότητά της για μια ολιστική προσέγγιση των ιστορικών εννοιών που θα μπορούσαν να διδαχτούν. Αυτό σημαίνει ότι το περιεχόμενο και οι σημασίες των υλικών στοιχείων του χώρου παραπέμπουν σε ιστορικές έννοιες που μπορούν να συσχετιστούν με έννοιες από διάφορους επιστημονικούς κλάδους, όπως τη Γεωγραφία, την Αρχαιολογία, την Αρχιτεκτονική, την Κοινωνική Ανθρωπολογία, την Αισθητική Αγωγή, τη Γλώσσα και την Ανθρώπινη Οικολογία.

4. Η ΜΕΤΑΤΡΟΠΗ ΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΑΓΟΡΑΣ ΣΕ ΠΕΔΙΟ ΑΓΩΓΗΣ

Πώς, τώρα, ήταν δυνατό να αξιοποιηθεί παιδαγωγικά ο χώρος της Αρχαίας Αγοράς, ώστε να αποτελέσει "πεδίο αγωγής" για τα παιδιά της προσχολικής ηλικίας;

Σύμφωνα με τα δεδομένα της βιβλιογραφικής έρευνας, το παιδί έχει την τάση να επενδύει τα αντιληπτικά ερεθίσματα του χώρου με δικά του συναισθηματικά, συγκινησιακά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά. Έτσι, τα δεδομένα του ιστορικού χώρου είναι δυνατό

να αποκτούν πολλές διαφορετικές "ταυτότητες", δηλαδή σημασίες για το παιδί μέσα από τη διαδικασία των "σημασιολογικών μεταλλάξεων". Αυτές αναμένονταν να επιτρέψουν την ενσωμάτωση των υλικών στοιχείων του συγκεκριμένου χώρου στις δραστηριότητες που θα ανέπτυσσαν τα παιδιά εκεί κατά τη διάρκεια της διδακτικής παρέμβασης. Αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας θα ήταν μια άτυπη αναδιοργάνωση του υλικού περίγυρου σε ένα νέο, δυναμικό "τόπο", επικεντρωμένο στο παιδί και με υποκειμενικούς κανόνες οργάνωσης και λειτουργίας. Ο μηχανισμός αυτός της μετατροπής του "χώρου" σε "τόπο" με τη μεσολάβηση των σημασιολογικών μεταλλάξεων θα επέτρεπε τη διαμόρφωση πεδίων αλληλεπίδρασης ανάμεσα στα παιδιά και στον ιστορικό χώρο, τα οποία, αν και θα είχαν έντονο υποκειμενικό χαρακτήρα, θα αποτελούσαν για τους μικρούς μαθητές μια αξιόλογη πρόσβαση στα δεδομένα του ιστορικού χώρου της Αρχαίας Αγοράς. Έτσι, εφόσον τα μορφολογικά, δομικά και λειτουργικά χαρακτηριστικά του ιστορικού χώρου συσχετίζονταν με τις διαδικασίες ανάπτυξης και μάθησης του παιδιού, εφόσον δηλαδή αξιοποιούνταν η παιδαγωγική ποιότητά τους, τότε αυτός θα μπορούσε να αναδειχθεί σε "πεδίο αγωγής" για τα παιδιά της προσχολικής ηλικίας.

5. Η ΠΑΡΑΚΑΜΨΗ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ

Αλλά πώς θα ήταν δυνατό να αντιληφθούν ιστορικές έννοιες τα παιδιά της προσχολικής ηλικίας, αφού είναι δεδομένη η αδυναμία τους να συλλάβουν την έννοια του ιστορικού χρόνου;

Για τους ενήλικες, η κοινωνία που αντανακλάται σε έναν ιστορικό χώρο είναι χρονολογικά προσδιορισμένη πάνω στον άξονα του ιστορικού χρόνου. Στα παιδιά όμως, τα στοιχεία του χώρου, αυτοί οι "σιωπηλοί μάρτυρες" της εποχής τους, γίνονται αντιληπτά όχι εξαιτίας της χρονικής τους απόστασης από το σήμερα, αλλά κυρίως χάρη στη διαφορετικότητα των χαρακτηριστικών τους σε σύγκριση με:

α) το σύγχρονο δομημένο περιβάλλον και

β) αντίστοιχα στοιχεία ανάλογων χώρων της σημερινής εποχής.

Η διαφορετικότητα αυτή μέσα από την κατάλληλη εκπαιδευτική προσέγγιση, η οποία θα βασιζόταν στην παιδαγωγική αλληλεπίδραση του παιδιού με το χώρο, μπορούσε να δώσει ένα εννοιολογικό περιεχόμενο στο "τότε" και να καταστήσει σαφή το διαχωρισμό του από το "τώρα" στη συνείδηση των παιδιών. Ακόμη, μπορούσε να αποτελέσει την αφετηρία για τη διάκριση των νοητικών παραστάσεων που δημιουργούνται στα παιδιά αναφορικά με τον ιστορικό χώρο και το σύγχρονο περιβάλλον αντίστοιχα. Επομένως, ο ιστορικός χώρος ήταν δυνατό να ορίζει το κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο των ιστορικών εννοιών που επρόκειτο να διδαχτούν, χωρίς καμία αναφορά στο χρονολογικό στίγμα του "τότε". Συγχρόνως, όμως, αναμενόταν να αποτελέσει για τα παιδιά και τη γέφυρα

Εικ. 4. Παίζοντας μουσική στη σκηνή του Ωδείου.

σύνδεσης, δηλαδή το "μέσο" για τη μετάβαση από το "τώρα" στο "τότε". Έτσι, θα μπορούσε να γίνει κατανοητό από τα παιδιά ότι στο χώρο της Αρχαίας Αγοράς ζούσαν κάποτε άνθρωποι σαν εμάς, με τα ίδια ανθρώπινα χαρακτηριστικά, ανάλογες ανάγκες και συνήθειες, μόνο που τις υλοποιούσαν με διαφορετικό τρόπο, προσαρμοσμένο στα κοινωνικά και πολιτισμικά δεδομένα της εποχής τους.

6. Η ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ

Το πρόγραμμα που σχεδιάστηκε και αναπτύχθηκε στην Αρχαία Αγορά για την αξιοποίηση του ιστορικού της χώρου από παιδαγωγική άποψη, εφαρμόστηκε σε έξι τάξεις παιδιών του νηπιαγωγείου (πειραματικές ομάδες), ενώ τρεις άλλες αντίστοιχες τάξεις χρησιμοποιήθηκαν ως ομάδες ελέγχου. Η όλη διαδικασία εξελίχτηκε σε τρεις φάσεις: η πρώτη πραγματοποιήθηκε στην αίθουσα του νηπιαγωγείου (δραστηριότητες προετοιμασίας), η δεύτερη στον αυθεντικό ιστορικό χώρο της Αρχαίας Αγοράς (βιωματική-επικοινωνιακή προσέγγιση) και η τρίτη στην αίθουσα του νηπιαγωγείου και πάλι (δραστηριότητες εμπέδωσης).

Το σύνολο των εκπαιδευτικών διαδικασιών που εφαρμόστηκαν αναμενόταν να οδηγήσει στην απόκτηση μιας περιβαλλοντικής γνώ-

Εικ. 5. Αναπαράσταση στοάς στην Πλατεία.

σης για τον ιστορικό χώρο από τα παιδιά, μέσα από την ανάπτυξη κατάλληλων παιδαγωγικών δραστηριοτήτων σε ένα πλαίσιο παιχνιδιού. Οι δραστηριότητες αυτές (κινήσεις, δράσεις, διαδρομές, δραματοποιήσεις, αναπαραστάσεις, γλωσσική συμπεριφορά κ.λπ.), που υλοποιήθηκαν με τη χρήση του ανάλογου παιδαγωγικού υλικού υποστήριξης σε συγκεκριμένα σημεία του χώρου, αντανακλούσαν έννοιες ιστορίας και γεωγραφίας και συνδέθηκαν με την εμπειρία των παιδιών σχετικά με το χώρο. Έτσι, μέσα από μια μορφή βιωματικής-επικοινωνιακής προσέγγισης, δόθηκε στα παιδιά η δυνατότητα να καλλιεργηθούν στο γνωστικό, ψυχοκινητικό, συναισθηματικό και κοινωνικό τομέα της προσωπικότητάς τους.

Ο βαθμός και η ποιότητα της αλληλεπίδρασης που αναπτύχθηκε ανάμεσα στα παιδιά και στα υλικά στοιχεία του ιστορικού χώρου συναρτήθηκε με πολλές παραμέτρους: την ανάπτυξη γνωστικών δομών, νοητικών αναπαραστάσεων και γνωστικών χαρτών στο νοητικό πεδίο των παιδιών, τη χρήση ορόσημων και χωρικών όρων αναφορικά με τις εμπειρίες τους στο χώρο, τη συγκινησιακή διέγερση και την αισθητική απόλαυσή τους από την εμπειρία του χώρου, καθώς και την ανάπτυξη κοινωνικής και γλωσσικής αλληλεπίδρασης μεταξύ τους. Για όλα τα παραπάνω, σημαντικό ρόλο έπαιξε η εφαρμογή των κατάλληλων παιδαγωγικών χειρισμών και γενικότερα της διδακτικής μεθοδολογίας που ακολουθήθηκε, καθώς και η χρήση του ανάλογου παιδαγωγικού υλικού υποστήριξης: εικόνες, φωτογραφίες, αεροφωτογραφίες, χάρτες, κούκλες, παιδικά μουσικά όργανα, κομμάτια υφάσματος, καθώς και ορισμένες κατασκευές-προσομοιώσεις αντικειμένων από το χώρο της Αρχαίας Αγοράς.

Μετά το τέλος εφαρμογής των τριών φάσεων δραστηριοτήτων, το πρόγραμμα αξιολογήθηκε με ατομικές κατευθυνόμενες δραστηριότητες των παιδιών, που άλλοτε είχαν το χαρακτήρα παιχνιδιού με βάση το ανάλογο παιδαγωγικό υλικό υποστήριξης και άλλοτε τη μορφή συνέντευξης. Το εργαλείο που χρησιμοποιήθηκε για την αξιολόγηση του προγράμματος ήταν ένα τεστ επιδόσεων σε συγκεκριμένες δραστηριότητες, που απαιτούσαν νοητικές διεργασίες λιγότερο ή περισσότερο σύνθετες: αναγνώριση, αντιστοίχιση, αφαίρεση, γενίκευση κ.λπ. Τα αποτελέσματα του τεστ καταγράφηκαν σε ατομικά φύλλα παρατήρησης της συμπεριφοράς των παιδιών και συμπληρώθηκαν από την ανάλυση περιεχομένου των βιντεοσκοπήσεων που πραγματοποιήθηκαν στη διάρκεια της υλοποίησης του προγράμματος, καθώς και από τις σημειώσεις της συμμετοχικής παρατήρησης που έγινε από την ερευνήτρια.

Από την ανάλυση των αποτελεσμάτων της αξιολόγησης προέκυψαν συμπεράσματα που όχι μόνο δικαίωσαν τον αρχικό σχεδιασμό και επαλήθευσαν τις υποθέσεις της έρευνας, αλλά και οδήγησαν σε εντυπωσιακές διαπιστώσεις σχετικά με την επίτευξη των εκπαιδευτικών στόχων του προγράμματος που αναπτύχθηκε. Αποδείχτηκε ότι, αν μέσα στον πρωτογενή ιστορικό χώρο εφαρμοστούν με συστηματικό τρόπο τέτοιες παιδαγωγικές διαδικασίες, που να τον μετατρέπουν σε πεδίο αγωγής, ακόμη και τα παιδιά προσχολικής ηλικίας καθίστανται ικανά να προσεγγίσουν έννοιες ιστορίας και γεωγραφίας οι οποίες συνδέονται με το χώρο και αντανακλούν τον κόσμο που αυτός αντιπροσωπεύει.

Τα παιδιά είχαν την ευκαιρία να εξερευνήσουν, να ανακαλύψουν, να μιλήσουν, να αγγίξουν, να κινηθούν, να δοκιμάσουν πρακτικές, να χρησιμοποιήσουν αντικείμενα, να δεχτούν επιδράσεις από το φυσικό περιβάλλον του ιστορικού χώρου και με τη σειρά τους να τοποθετηθούν τα ίδια απέναντί του και να επιδράσουν σ' αυτόν. Με άλλα λόγια, αναπτύχθηκε μια δυναμική αλληλεπίδραση ανάμεσα στα υποκείμενα-παιδιά και στα δεδομένα του χώρου, τα οποία πρόσφεραν πολυεπίπεδα ερεθίσματα που αντανακλούσαν τις πολιτισμικές και κοινωνικές δομές του ιστορικού γίγνεσθαι μιας κοινωνίας από το παρελθόν. Έτσι, ο ιστορικός χώρος έπαυσε να είναι για τα παιδιά ένα ακατανόητο, απρόσιτο και μυστηριώδες περιβάλλον, έγινε οικείος και ευχάριστος και έπαιξε ένα σημαντικό ρόλο στην κατάκτηση της χωρικής τους γνώσης. Με τα βιώματα χώρου που απόκτησαν τα παιδιά, κατάφεραν να κατανοήσουν στοιχειώδεις έννοιες χαρτογραφίας, ονοματοποιίας και αρχαιολογίας (π.χ. ανασκαφή, αρχαιολόγος), να παρακάμψουν τη φυσιολογική αδυναμία αντίληψης του ιστορικού χρόνου που χαρακτηρίζει την ηλικία τους και να κατανοήσουν το ρόλο της δομής και τη λειτουργία των αντικειμένων του ιστορικού χώρου. Ακόμη, κατάφεραν να συνδέσουν τις δράσεις των προγόνων-συμπολιτών τους με τους επιμέρους "τόπους" της Αρχαίας Αγοράς (το δρόμο, την Πλατεία, την Κρυπτή Στοά και το Ωδείο) και να κάνουν συγκρίσεις και συσχετι-

Εικ. 6. Ο παππούς Πόπιος: σύνδεσμος ανάμεσα στο "τότε" και στο "τώρα".

σμούς αναφορικά με τις συνήθειες και πρακτικές των ανθρώπων στο "τώρα" και στο "τότε".

7. Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΑΞΙΟΠΟΙΗΣΗΣ ΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ ΑΠΟ ΠΑΙΔΙΑ ΠΡΟΣΧΟΛΙΚΗΣ ΗΛΙΚΙΑΣ

Η ανάπτυξη της περιβαλλοντικής γνώσης των παιδιών αναφορικά με τον ιστορικό χώρο φαίνεται να βοηθά στην εννοιολόγηση στοιχειωδών ιστορικών όρων και την υιοθέτηση μνημονικών στρατηγικών που αφορούν σε πρόσωπα, πράγματα και συνήθειες των ανθρώπων οι οποίοι έζησαν εκεί κατά το παρελθόν. Ακόμη, φαίνεται να συντελεί στην ανάπτυξη μιας συγκινησιακής διέγερσης για τον ιστορικό χώρο και μιας γλωσσικής συμπεριφοράς "επεξεργασμένου" λόγου. Γενικότερα, η αξιοποίηση του ιστορικού χώρου από παιδαγωγική άποψη φαίνεται να βοηθά στη γνωστική, γλωσσική, κοινωνική και ψυχοκινητική ωρίμανση των παιδιών. Ίσως όμως να αποτελεί και ένα πρώτο βήμα σε μια άλλη αισιόδοξη, αν και μακροπρόθεσμη, προοπτική: να γίνουν τα παιδιά ενεργοί και θετικοί εξερευνητές του περιβάλλοντος που υπάρχει γύρω τους, φιλικοί παρατηρητές και ανιχνευτές των ιστορικών χώρων, ικανοί να προσεγγίζουν τα νοήματα που κρύβονται πίσω από τα σιωπηλά και ακίνητα μνημεία· να μπορούν να τα οικειοποιούνται, να τα εντάσσουν στο πλαίσιο της συμπεριφοράς τους, να τα ερμηνεύουν, να αναπλάθουν το παρελθόν και να φαντάζονται τον κόσμο των προγόνων τους· να μπορούν να συνδέουν τον ιστορικό χώρο με το σύγχρονο δομημένο περιβάλλον, να κάνουν συγκρίσεις και παραλληλισμούς· ακόμη, να χαίρονται από την ανακάλυψη και την ικανοποίηση της περιέργειας και να νιώθουν την αισθητική απόλαυση που πηγάζει από την επαφή με τα δημιουργήματα της τέχνης των ανθρώπων.

Πέρα όμως από την κοινωνικοποιητική, αισθητική και συναισθηματική σημασία του, ο ιστορικός χώρος βιωμένος από τα παιδιά μπορεί επιπλέον να τους βοηθήσει να αντιληφθούν τη σημασία της συμμετοχής των προγόνων τους και των ίδιων στη δημιουργία του πολιτισμού, να μάθουν να σέβονται την εθνική υπόστασή τους και να προστατεύουν το φυσικό και πολιτισμικό περιβάλλον της πατρίδας τους. Γενικότερα, μπορεί να οδηγήσει στη διαμόρφωση μιας θετικής στάσης απέναντι στον τόπο μας, στην ιστορία του και στα δημιουργήματα του πολιτισμού μας και, ακόμη περισσότερο, να συντελέσει στον αυτοπροσδιορισμό, την εθνική αυτογνωσία και την άρση πιθανών αισθημάτων μειονεξίας απέναντι σε άλλους λαούς. Η αναφορά μάλιστα στον κοινωνικό ρόλο που διαδραμάτισε η Αρχαία Αγορά στη ζωή των ανθρώπων της εποχής μπορεί να αποτελέσει ένα βιωματικό πλαίσιο αγωγής στην ειρήνη και τη δημοκρατία. Και όλα αυτά μπορούν να αρχίσουν να διαμορφώνονται από την ευαίσθητη ηλικία του νηπιαγωγείου, που αποτελεί την αφετηρία για τη διαμόρφωση στάσεων και συγκεκριμένων αντιλήψεων του παιδιού για τον κόσμο που το περιβάλλει.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Andreetti K. (1993), *Teaching History from Primary Evidence*, David Fulton Publishers in association with the Roehampton Institute, London.

Βαϊνά Μ. (1997), *Θεωρητικό Πλαίσιο Διδακτικής της Τοπικής Ιστορίας για τον Εικοστό Πρώτο Αιώνα*, Gutenberg, Αθήνα.

Βελένη Γ. & Π.Α. (1997), *Αρχαία Αγορά Θεσσαλονίκης*, Περιφερειακά Ευρωπαϊκά Προγράμματα της Περιφέρειας Κεντρικής Μακεδονίας, University Studio Press, Θεσσαλονίκη.

Bloom B. S. - Krathwohl D. R. (1986), *Ταξινομία Διδακτικών Στόχων*, Τόμος Α΄, Γνωστικός Τομέας, Κώδικας, Θεσσαλονίκη.

Bruner J. [23] (1994), *The Process of Education*, Harvard University Press, U.S.A.

Χρυσαφίδης Κ. [2](1996), *Βιωματική-Επικοινωνιακή Διδασκαλία, Η Εισαγωγή της Μεθόδου Project στο Σχολείο*, Παιδαγωγική Σειρά Gutenberg, Αθήνα.

Department of Education and Science (1990), *History for Ages 5 to16, National Curriculum, Proposals of the Secretary of State for Education and Science*, London.

Fairclough J. & Redsell P. (1985), *Living History, Reconstructing the Past with Children*, English Heritage, London.

Fairlay J. (1997), *History Teaching Through Museums*, Education Today, Longman, Kent.

Γερμανός Δ. (1993), *Χώρος και Διαδικασίες Αγωγής – Η Παιδαγωγική Ποιότητα του Χώρου*, Gutenberg, Αθήνα.

Hertzberg H. W. (1985), Students, Methods and Materials of Instruction, στο Downey M. T. (ed.), *History in the Schools*, National Council for the Social Studies, Bulletin 74, Washington, 25-40.

Lee P., Slater J., Walsh P. & White J. (ed.). (1993), *The Aims of School History: The National Curriculum and Beyond*, Institute of Education, The Tufnell Press, London.

Lowenthal D. 5 (1993), *The Past is a Foreign Country*, Cambridge University Press, Cambridge.

Miller J. P. (1989), *The Holistic Curriculum*, Research in Education 17, OISE Press, Ontario.

Πάλλα Μ. (1992), Ιστορία και Διαμόρφωση Σχολικής Μνήμης (Οι σημερινές τάσεις της Ιστορικής Επιστήμης ως προοπτική για τη διδασκαλία), *Χρονικά του Πειραματικού Σχολείου του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 2, 84-95.

Piaget J. & Inhelder B. (1997)3, *The Child's Conception of Space*, Routledge, London, New York.

Sebba J. (2000), *Ιστορία για όλους. Διδακτικές προτάσεις για το μάθημα της Ιστορίας στο Δημοτικό και στο Γυμνάσιο*, Μεταίχμιο, Αθήνα.

Watson I. (1997), *Using Roman Sites*, Education in Site Series, English Heritage, London.

Weinstein C. S. & David T. G. (ed.). (1987), *Spaces for Children. The Built Environment and Child Development*, Plenum Press, New York.

ΕΥΤΕΡΠΗ ΜΑΡΚΗ

ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΣΤΗΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥΠΟΛΗ

Στη μνήμη του Περδίκκα Δημαρά

Το Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης ιδρύθηκε επάνω σε ένα τμήμα του αρχαίου ανατολικού νεκροταφείου της πόλης, όπου ενταφιάζονταν οι Θεσσαλονικείς από τους ελληνιστικούς μέχρι και τους βυζαντινούς χρόνους.

Πρόκειται για μιαν έκταση που εμφανίζει κλίση από βορρά προς νότον, την οποία διέσχιζαν τρεις φυσικοί χείμαρροι, που πήγαζαν από το δάσος του Αγίου Παύλου. Ο πρώτος χείμαρρος, τμήμα του οποίου διατηρείται σήμερα ορατό (Εικόνα 1), ανάμεσα στο Νοσοκομείο Άγιος Δημήτριος και το συνοικισμό Ευαγγελιστρίας, διαμόρφωνε πιθανότατα την τάφρο του ανατολικού τείχους και αποτελούσε το φυσικό δυτικό όριο της νεκρόπολης. Στον παραπάνω χείμαρρο χυνόταν ένας δεύτερος, που έβαινε ανατολικότερα, ενώ ο τρίτος χείμαρρος, που αποτελούσε το ανατολικό φυσικό όριο της νεκρόπολης, περιέβαλε από ανατολικά το παλιό εξοχικό κέντρο "Χορτατζήδες", στη θέση του οποίου κτίσθηκε η Φοιτητική Εστία Αρρένων. Οι δύο τελευταίοι χείμαρροι συνέβαλαν σε κοινή κοίτη, διέσχιζαν την Πανεπιστημιούπολη και τη Διεθνή Έκθεση και κατέληγαν στην κοίτη εκβολής του πρώτου χειμάρρου, που τοποθετείται ανατολικά του Βασιλικού Θεάτρου.

Μέσα στο φυσικό περιβάλλον που διαμορφώθηκε από τους παραπάνω χείμαρρους, αναπτύχθηκε τμήμα της ανατολικής νεκρόπολης των ρωμαϊκών και παλαιοχριστιανικών χρόνων, με το αρχαίο εβραϊκό νεκροταφείο στο νοτιοδυτικό τμήμα της και ένα χριστιανικό κοιμητήριο στο βορειοδυτικό, που οργανώθηκε γύρω από το

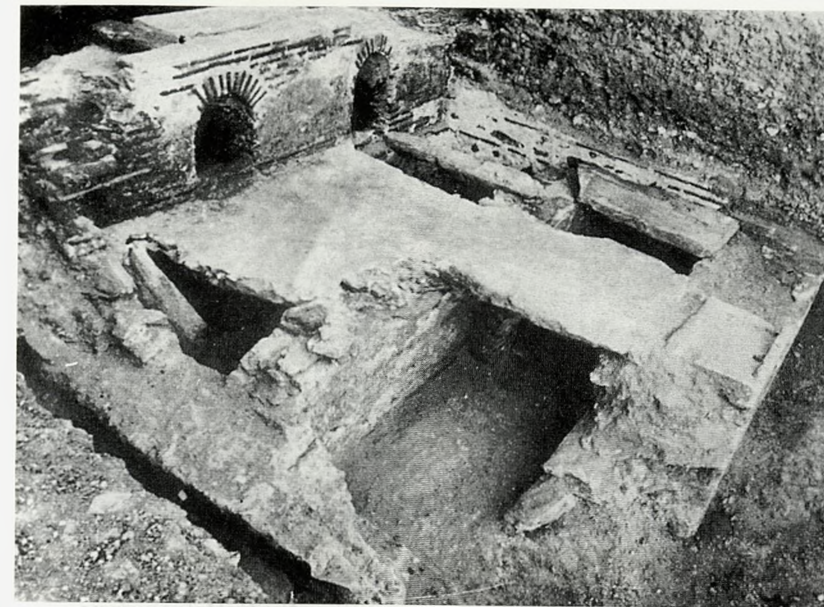
Εικ. 1. Ο χείμαρρος της Ευαγγελίστριας.

σταυρικό μαρτύριο της Αγίας Ανυσίας[1]. Ένα ακόμη κοιμητήριο εντοπίσθηκε στην περιοχή μεταξύ της Φοιτητικής Εστίας θηλέων και του Κολυμβητηρίου, με πυρήνα ένα μαρτύριο, αφιερωμένο πιθανότατα στο μάρτυρα Δομνίνο.

Στη νεκρόπολη της Πανεπιστημιούπολης, κατά τη μεταβατική περίοδο (3ος-4ος αι.), στην οποία συνυπάρχουν εθνική θρησκεία και χριστιανισμός, ανασκάφηκαν πολλοί τύποι τάφων (επιτύμβιοι βωμοί, σαρκοφάγοι, ταφικά συγκροτήματα, κεραμοσκεπείς, λακκοειδείς, κιβωτιόσχημοι, καμαρωτοί) και πολλά βιοτεχνικά εργαστήρια. Από τα ταφικά μνημεία που ανασκάφηκαν στο χώρο αυτό ιδιαίτερο αρχιτεκτονικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα cubicula, λέξη που δηλώνει το υπνοδωμάτιο, τα ταφικά συγκροτήματα (Εικόνα 2), οι σαρκοφάγοι και οι καμαρωτοί τάφοι.

Το αξιολογότερο ταφικό μνημείο της Πανεπιστημιούπολης, αλλά και όλης της νεκρόπολης της Θεσσαλονίκης είναι το cubiculum, το οποίο ανασκάφηκε το 1965 και διατηρείται σήμερα ανατολικά του αμφιθεάτρου της Νομικής Σχολής (Εικόνα 3). Πρόκειται για ένα τετράπλευρο ημιυπόγειο κτίσμα από σχιστόλιθους και κονίαμα διαστάσεων 2,20x2,12μ., στεγασμένο με ασπίδα (χαμηλό πλινθόκτιστο θόλο), στον ανατολικό τοίχο του οποίου υπάρχει μικρός καμαρωτός δρόμος, που οδηγούσε σε μαρμάρινη θύρα, που δεν διατηρείται σήμερα. Στη βόρεια, δυτική και νότια πλευρά του τετράγωνου θαλάμου σχηματίζονται αρκοσόλια (τόξα, κάτω από τα οποία υπάρχουν σαρκοφάγοι), που περιείχαν επάλληλες ταφές, πιθανότατα λόγω μεταγενέστερης χρήσης του μνημείου. Στο δυτικό άκρο του δαπέδου του θαλάμου, μπροστά από το αντίστοιχο αρκοσόλιο,

1. Ε. Μαρκή-Αγγέλκου, "Το σταυρικό μαρτύριο και οι χριστιανικοί τάφοι της οδού Γ' Σεπτεμβρίου στη Θεσσαλονίκη, *Αρχαιολογική Εφημερίς* 1981, Αρχαιολογικά Χρονικά, 61. Της ίδιας, "Χριστιανικά Κοιμητήρια Θεσσαλονίκης στα παλαιοχριστιανικά χρόνια", *Θεσσαλονικέων Πόλις* 1, 2000, 35-46.

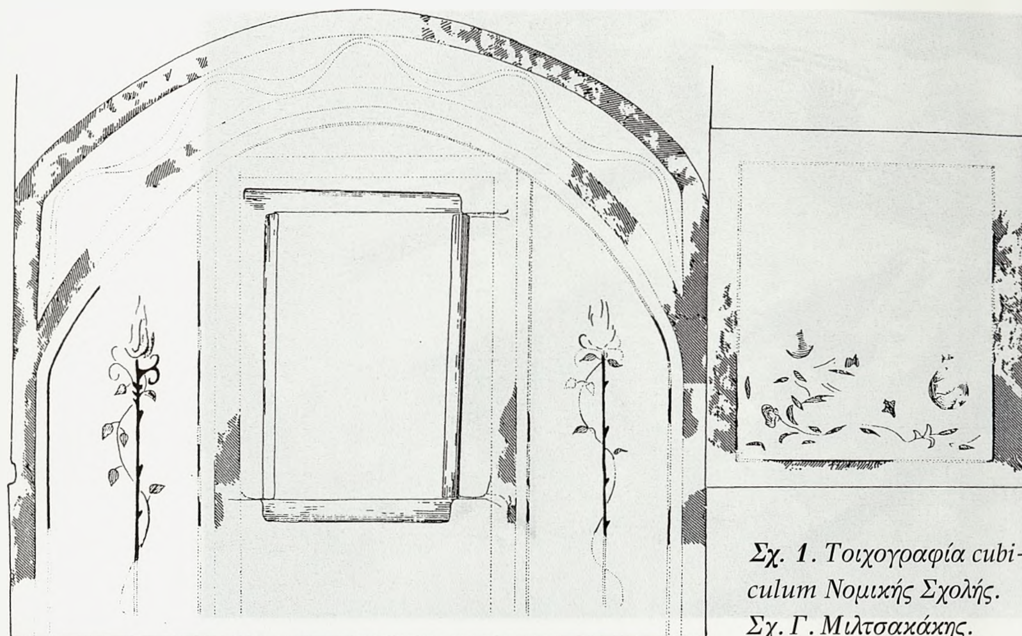

Εικ. 2. Ταφικό συγκρότημα από τα θεμέλια του κτηρίου της Θεολογικής Σχολής.

Εικ. 3. Το cubiculum της Νομικής Σχολής.

ανοίχθηκε μεταγενέστερη λακκοειδής ταφή, της οποίας δε σώζεται η καλυπτήρια πλάκα. Το δάπεδο του θαλάμου, χαμηλότερο κατά 0,35μ. από το κατώφλι της θύρας, καλύπτεται περιμετρικά από λεπτές μαρμάρινες πλάκες και επτά πλίνθους στο ανατολικό τμήμα, οι δύο από τους οποίους φέρουν δακτυλιές. Το κεντρικό του τμήμα καλύπτει χονδρό ψηφιδωτό από μεγάλες μαρμάρινες ακανόνιστες ψηφίδες, που διαμορφώνει μέσα σε πράσινο παραλληλόγραμμο

Σχ. 1. Τοιχογραφία cubiculum Νομικής Σχολής. Σχ. Γ. Μιλτσακάκης.

διάχωρο κόκκινο ρόμβο, πλαισιωμένο από λευκή ταινία όμοιου σχήματος. Στο κέντρο του ρόμβου εγγράφεται κύκλος.

Στους τοίχους του θαλάμου διατηρείται γραπτή διακόσμηση με αρχιτεκτονικό και γραμμικό διάκοσμο (σχ. 1), η οποία εκτελείται με κόκκινο και μαύρο χρώμα και χρονολογεί την κατασκευή του τάφου στο δεύτερο μισό του 3ου αιώνα. Τη χρονολόγηση αυτή ενισχύουν τα ευρήματα του εσωτερικού του θαλάμου (νομίσματα Γαλιηνού (253-268) και θραύσματα γυάλινων αγγείων που χρονολογούνται στον 3ο αιώνα.

Από τους υπόλοιπους τάφους της Πανεπιστημιούπολης αξιολογότεροι είναι όσοι σώζουν γραπτό διάκοσμο, όπως ο τάφος με την παραδείσια αλληγορία, που εκτίθεται στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού (Εικόνα 4). Εικονίζει στο δυτικό τοίχο, μέσα σε λευκό κάμπο σπαρμένο με κόκκινες βιολέτες και φεστόνι (πλεκτή γιρλάνδα), μεταλλικό κάνθαρο πλαισιωμένο από δύο παγώνια. Τη βάση του αγγείου πλαισιώνουν κλαδιά, τα φύλλα των οποίων τσιμπολογεί το εικονιζόμενο στα αριστερά της παράστασης παγώνι. Το νερό που αναβλύζει από το αγγείο (κάνθαρο) συμβολίζει την ανανεωτική ενέργεια του νερού του βαπτίσματος και τα παγώνια τις αθάνατες ψυχές των νεκρών. Στις μακριές πλευρές και συγκεκριμένα στη νότια (Εικόνα 5) εικονίζονται τρία δένδρα, που λυγίζουν αριστερά ή δεξιά, όπως όταν φυσούν δύο αντίθετοι άνεμοι. Το κεντρικό δένδρο πλαισιώνει παγώνι που τσιμπολογεί κλαδί και δεξιά αγγείο που γέρνει, στο οποίο κατευθύνεται ένα γαλάζιο πτηνό, προσπαθώντας να στηριχθεί σε αυτό για να πιει και δεξιά πετεινός που σκύβει να δροσιστεί. Στο βόρειο τοίχο επαναλαμβάνεται το ίδιο θέμα (Εικόνα 6), με πτηνά που σκύβουν να πιουν νερό από αγγεία, ενώ στο τελευταίο δένδρο διακρίνεται ένα χελιδόνι με σουρεαλιστική απόδοση.

Εικ. 4. Τάφος Νομικής Σχολής. Δυτική πλευρά.

Εικ. 5. Τάφος Νομικής Σχολής. Νότια πλευρά.

Στο δυτικό τοίχο ενός άλλου τάφου (σχ. 2) σχηματοποιημένες εδαφικές εξάρσεις χωρίζουν τον τοίχο στα δύο. Στο κάτω τμήμα κρέμονται δύο φυλλοφόρες γιρλάνδες μέσα σε ανθισμένο κάμπο, ενώ στο άνω οι γιρλάνδες είναι τρεις, μία πλεκτή (φεστόνι) στο κέντρο και δύο σχηματοποιημένες στα άκρα. Επάνω στο εδαφικό έξαρμα υπάρχει σχηματοποιημένο τραπέζι με φιάλη γεμάτη καρπούς, εκατέρωθεν της οποίας δύο αντικριστά παγώνια, που συμβολίζουν τις ψυχές των νεκρών, ετοιμάζονται να γευθούν τους καρπούς της ουράνιας ζωής.

Εικ. 6. Τάφος Νομικής Σχολής. Βόρεια πλευρά.

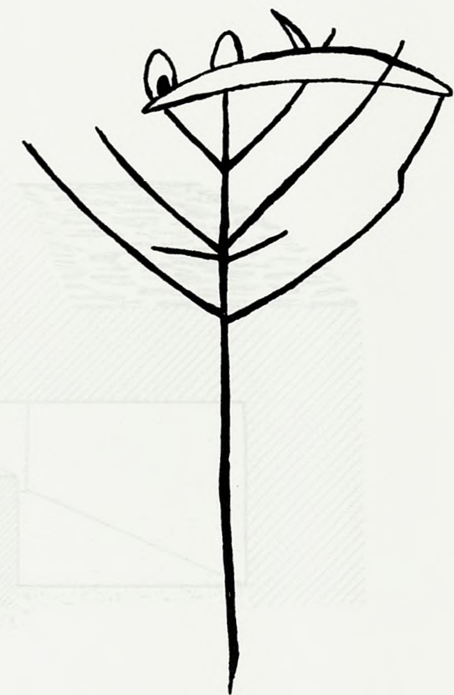
Σχ. 2. Σχεδιαστική απεικόνιση του δυτικού τοίχου τάφου στα θεμέλια του κτηρίου της Νομικής Σχολής από τον Γ. Μιλτσακάκη.

ΤΟ ΕΒΡΑΪΚΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ

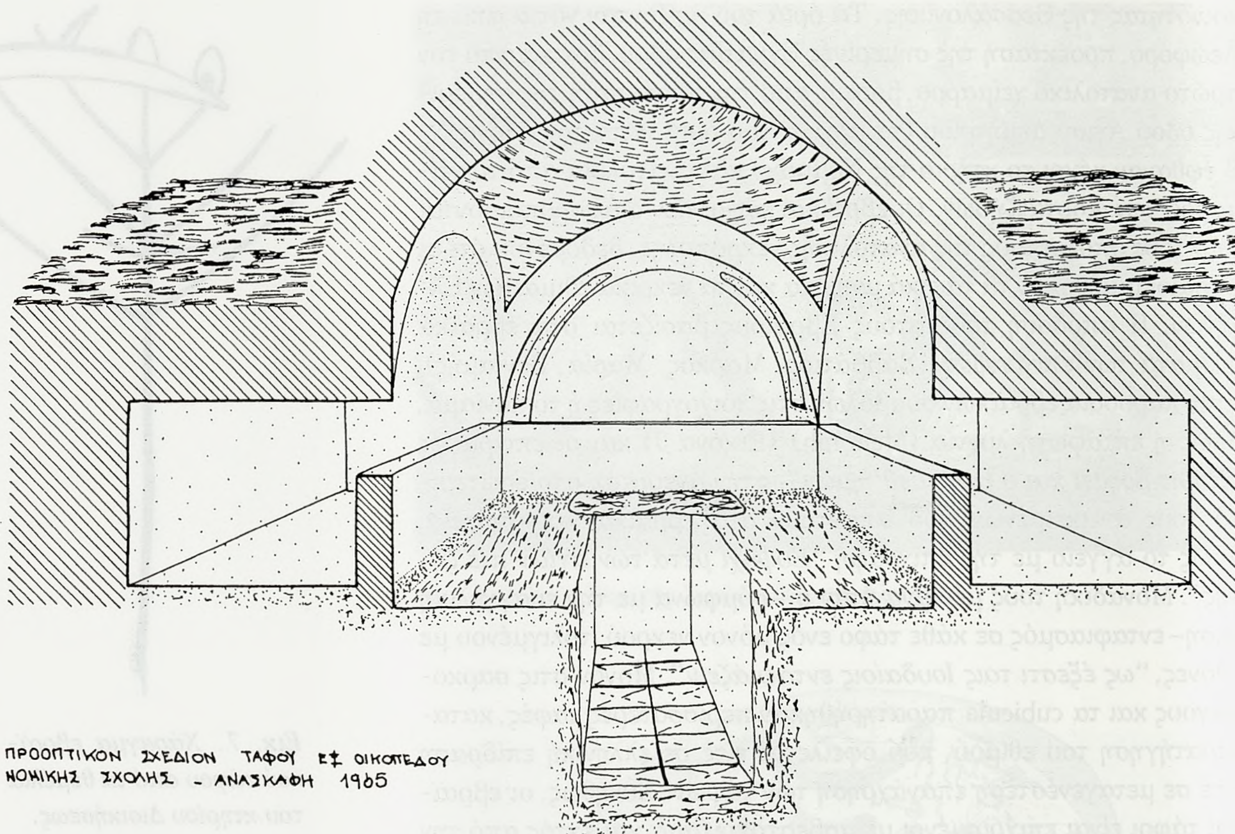
Το αρχαίο εβραϊκό νεκροταφείο, η ίδρυση του οποίου ανάγεται στους πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους, όταν στη Θεσσαλονίκη εγκαταστάθηκαν Εβραίοι της διασποράς, εντοπίζεται στο χώρο μεταξύ των κτηρίων των Σχολών Νομικής και Θεολογικής και στο κτήριο Διοικήσεως, όπου ανασκάφηκαν πολλοί κεραμοσκεπείς, λακκοειδείς, κιβωτιόσχημοι και καμαρωτοί τάφοι, μερικές μαρμάρινες σαρκοφάγοι και δύο cubicula, που αποδίδονται σε μέλη της εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης. Τα όριά του ορίζονταν νότια από τη Λεωφόρο, προέκταση της σημερινής Εγνατίας οδού, δυτικά από τον πρώτο ανατολικό χείμαρρο, βόρεια από την προέκταση της σημερινής οδού Αγίου Δημητρίου (τα αρχικά του όρια κατά τον άξονα Ν-Β έφθαναν μέχρι το κτήριο της Νομικής) και ανατολικά από το χείμαρρο των Χορτατζήδων. Οι εβραϊκοί τάφοι δεν διαφοροποιούνται από τους υπόλοιπους της ανατολικής νεκρόπολης, δεδομένου ότι οι Εβραίοι μιμήθηκαν τα ταφικά μνημεία και τα νεκρικά έθιμα των Ελλήνων. Η απόδοσή τους στους Εβραίους βασίζεται στα εβραϊκά ονόματα των επιγραφών (Σαββάτιος, Μάρκος, Μαρία, Βενιαμής), στην παρουσία εβραϊκών συμβόλων στις τοιχογραφίες ή το κονίαμα, όπως η επτάφωτη λυχνία (Menorah) (Εικόνα 7) και οι επιγραφές "*Κύριε βοήθει και ο Θεός μεθ' ημών*", στην ανεύρεση στο εσωτερικό τους αντικειμένων που απαντούν στα εβραϊκά νεκροταφεία, όπως το αγγείο με την επιγραφή "*Ευψύχι μετά των αγίων πίε ζήσης*". Μοναδική τους μέριμνα ήταν ο –σύμφωνα με την ευαγγελική ρήση– ενταφιασμός σε κάθε τάφο ενός μόνον νεκρού, τυλιγμένου με οθόνες, "*ως έξεστι τοις Ιουδαίοις ενταφιάζειν*". Μόνον στις σαρκοφάγους και τα cubicula παρατηρήθηκαν περισσότερες ταφές, καταστρατήγηση του εθίμου, που οφείλεται είτε σε ελληνική επίδραση είτε σε μεταγενέστερη επανάχρηση των τάφων. Συνήθως, οι εβραϊκοί τάφοι είναι επιχρισμένοι με ασβεστοκονίαμα και εκτός από την επτάφωτη λυχνία διακοσμούνται με κόκκινες ταινίες. Τα κτερίσματά τους δε διαφέρουν από τα αντίστοιχα των υπόλοιπων τάφων της νεκρόπολης και περιλαμβάνουν λύχνους, πήλινα και γυάλινα αγγεία και τα συνήθη για την εποχή κοσμήματα.

Οι Εβραίοι, ακολουθώντας τις συνήθειες της εποχής, προετοίμαζαν τους τάφους τους όσο ακόμη βρίσκονταν στη ζωή και προσπαθούσαν να εμποδίσουν τη χρήση τους από τρίτους, ορίζοντας στις επιτύμβιες επιγραφές τα χρηματικά πρόστιμα που έπρεπε να καταβληθούν από τους παραβάτες.

Ένα ακόμη cubiculum, που συνδέεται με μέλος της εβραϊκής παροικίας της Θεσσαλονίκης, ανασκάφηκε μεταξύ του κτηρίου Νομικής και του κτηρίου Διοικήσεως. Είχε κτιστό υπόγειο δρόμο στη δυτική πλευρά και διαμόρφωνε τρία αρκοσόλια στο εσωτερικό του θαλάμου, κάτω από τα οποία πλινθόκτιστοι τοίχοι ύψους 0,40μ. σχηματίζουν τρεις ορθογώνιες θήκες (σχ. 3). Στη βόρεια και νότια θήκη βρέθηκε από μια ανοικτή ταφή. Εκατέρωθεν του ανατολικού αρκοσολίου ανοίγονταν μέσα στο πάχος του τοίχου ταφικές κόγχες που περιείχαν ανακομιδές. Στο δάπεδο του θαλάμου, που είναι χώμα πατητό, ανοίγεται ορθογώνια προσανατολισμένη θήκη με κάλυψη από σχιστόπλακες, το δάπεδο της οποίας καλύπτουν πλίνθοι που φέρουν δακτυλιές. Στο δυτικό άκρο του δαπέδου διαμορφώνεται προσκέφαλο από πλίνθους. Επάνω στη μαρμάρινη θύρα υπήρχε η εγχάρακτη επιγραφή "*Βενιαμής ω κε Δομέτιος*", που δηλώνει κατά τη γνώμη μου, πως ο ιδιοκτήτης του τάφου ήταν ένας εκχρι-

Εικ. 7. Χάραγμα εβραϊκού τάφου από τα θεμέλια του κτηρίου Διοικήσεως.

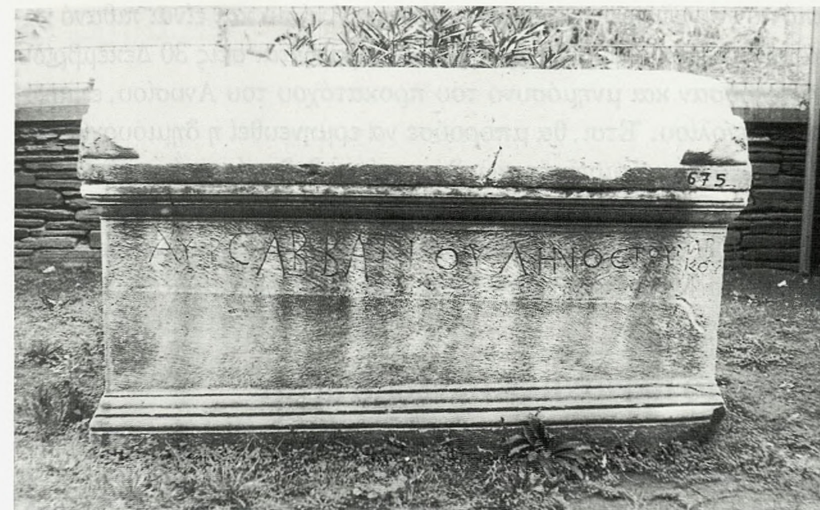
ΠΡΟΟΠΤΙΚΟΝ ΣΧΕΔΙΟΝ ΤΑΦΟΥ ΕΞ ΟΙΚΟΠΕΔΟΥ
ΝΟΜΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ - ΑΝΑΣΚΑΦΗ 1965

Σχ. 3. Cubiculum Βενιαμή και Δομετίου. Προοπτικό σχέδιο Α. Κούντουρας.

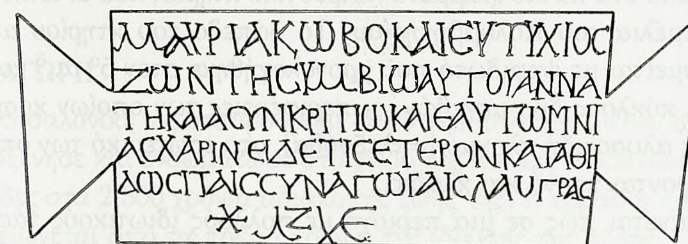
στιανισμένος Ιουδαίος, ο οποίος εκτός από το εβραϊκό του όνομα έφερε και το βαπτιστικό όνομα Δομέτιος. Το μνημείο χρονολογείται στο πρώτο τέταρτο του 4ου αιώνα.

Μία εβραϊκή σαρκοφάγος, που βρέθηκε στα θεμέλια του κτηρίου Διοικήσεως και εκτίθεται σήμερα στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού (Εικόνα 8), είναι μαρμάρινη, ακόσμητη, με αμφικλινές κάλυμμα και σχηματοποιημένα ανθεμωτά ακρωτήρια στις γωνίες. Στην κύρια όψη της και στη θέση αρχαιότερης επιγραφής που ξύσθηκε, υπάρχει επιγραφή σε δύο στίχους: "*Αυρηλίου Σαββατίου ληνός του Μάρκου*". Η σαρκοφάγος χρονολογείται στη δεύτερη χρήση της τον 3ο αιώνα.

Μία ακόμη εβραϊκή σαρκοφάγος από το Κτήριο Διοικήσεως, έχει κατεργασμένες τις τρεις πλευρές και φέρει στην κύρια όψη επιγραφή (σχ. 4) σε έξι στίχους: "*Μ(άρκος) Αὐρ(ήλιος) Ἰακώβ ὁ κε Εὐτύχιος/ ζῶν τῇ συμβίῳ αὐτοῦ Ἄννᾳ/ τῇ καὶ Ἀσυνκριτίῳ καὶ ἑαυτῷ μνί/ ας χάριν εἰ δὲ τις ἕτερον καταθῇ/ δώσῃ ταῖς συναγωγαῖς λαύ-γρας/ ΛΖ Χ(αῖρε)*". Ο χορηγός της σαρκοφάγου είχε, εκτός από το ρωμαϊκό όνομα (Μ. Αυρήλιος), το εβραϊκό Ιακώβ και ίσως το χριστιανικό Ευτύχιος, όπως και η νεκρή του σύζυγος Άννα, η οποία είχε κι ένα δεύτερο όνομα Ασυνκρίτιος. Η σαρκοφάγος χρονολογείται στον 3ο αιώνα.

Εικ. 8. Εβραϊκή σαρκοφάγος από το κτήριο Διοικήσεως.

Σχ. 4. Tabula ansata εβραϊκής σαρκοφάγου από το κτήριο της Νομικής Σχολής.

ΜΑΡΤΥΡΙΟ ΑΓΙΑΣ ΑΝΥΣΙΑΣ

Στην περιοχή του πανεπιστημιακού Μετεωροσκοπείου, τοποθετείται η θέση του μαρτυρίου και του χριστιανικού κοιμητηρίου της αγίας Ανυσίας, το οποίο μετατράπηκε αργότερα σε μοναστήρι, που το 10ο αιώνα έγινε μετόχι της Μ. Ιβήρων. Με βάση την περιγραφή της Μονής στα Acta Ιβήρων[2], το μαρτύριο ήταν ένα σταυρικό κτίσμα, που περιείχε τα λείψανα της μάρτυρος, το οποίο ενσωματώθηκε αργότερα σε μεταγενέστερη σταυρική εκκλησία, που αποτέλεσε εκτενέστερη ανάπλαση του αρχικού ευκτηρίου οίκου. Σύμφωνα με τις Πατριαρχικές Εφημερίδες, που αναφέρουν: "*Κατά την αυτήν θεόσωστον πόλιν, έξωθεν της Πύλης των Ασωμάτων*[3] *μονύδριον τιμώμενον εις το όνομα της Αγίας Ανυσίας, μετά γης πλησίον εκ προσενέξεως*", το μονύδριο πρέπει να επιβίωσε μέχρι τα χρόνια της τουρκοκρατίας. Στην περιοχή του Μετεωροσκοπείου, όπου εντοπίζεται το μαρτύριο, βρέθηκαν κίονες παλαιοχριστιανικών χρόνων, τμήμα σαρκοφάγου, κιονίσκοι και τμήμα μαρμάρινου κιβωρίου, που παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με το αντίστοιχο του Αγίου Δημητρίου του 12ου αιώνα, το οποίο πρέπει να προέρχεται από την Αγία Τράπεζα του καθολικού. Το μαρτύριο αυτό ενδέχεται να ιδρύθηκε

2. J. Lefort, N. Oikonomides-D. Papachryssanthou, *Actes d' Iviron II, du milieu du XIe siècle à 1204*, Paris 1990, 235-236.

3. Μ. Γεδεών, *Πατριαρχικαί Εφημερίδες. Ειδήσεις εκ της ημετέρας Εκκλησιαστικής Ιστορίας (1500-1912)*, Αθήναι 1936.

από τον συνώνυμο της αγίας επίσκοπο Ανύσιο και είναι πιθανό κατά την επέτειο της μνήμης της, που εορτάζεται στις 30 Δεκεμβρίου, να τελούσαν και μνημόσυνο του προκατόχου του Ανυσίου, επισκόπου Ασχολίου. Έτσι, θα μπορούσε να ερμηνευθεί η δημιουργία κοινής εορτολογικής μνήμης των δύο αγίων, δεδομένου ότι στις 30 Δεκεμβρίου –παράλληλα με την αγία Ανυσία– τιμάται και η μνήμη του επισκόπου Θεσσαλονίκης Ασχολίου, μνήμη που έχει εκπέσει σήμερα από τα Μηναία της Εκκλησίας, αλλά διατηρείται μόνον στο Μέγα Ωρολόγιο.

ΜΑΡΤΥΡΙΟ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΚΟΛΥΜΒΗΤΗΡΙΟΥ

Στην περιοχή του Κολυμβητηρίου[4] και στα θεμέλια της Φοιτητικής Εστίας Θηλέων[5] ανασκάφηκε μεγάλος αριθμός καμαρωτών και κιβωτιόσχημων τάφων παλαιοχριστιανικών χρόνων, με ενδείξεις χρήσης τόσο κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο (10ος-12ος αι.), όσο και κατά τη νεότερη εποχή (20ός αι.). Οι τάφοι αυτοί αναπτύσσονται γύρω από ένα καταστραμμένο λατρευτικό κτήριο, που εντοπίσθηκε στα θεμέλια του Κολυμβητηρίου. Το δάπεδο του κτηρίου αυτού διακοσμείται με ψηφιδωτό που χρονολογήθηκε στον 5ο αι.[6] και εικονίζει κύκλους δύο μεγεθών, οι περιφέρειες των οποίων κοσμούνται με αλυσοειδή πλοχμό [=πλεξούδα], στο εσωτερικό των οποίων εγγράφονται πτηνό και κλαδιά.

Φαίνεται πως σε μια περιοχή με πολλούς ιδιωτικούς τάφους, που αποτέλεσαν τον αρχικό πυρήνα, ιδρύθηκε τον 5ο αιώνα ένα μαρτύριο, από το οποίο διασώθηκε μόνον τμήμα του ψηφιδωτού του δαπέδου. Στην ίδια περιοχή κι επάνω στα ερείπια του μαρτυρίου, ανασκάφηκαν δεξαμενές και τάφοι, που αποδεικνύουν τη χρήση του χώρου και μετά την καταστροφή του, η οποία τοποθετείται το 618, κατά τη διάρκεια μιας αποτυχημένης επιδρομής του χαγάνου των Αβάρων εναντίον της Θεσσαλονίκης.

Το μαρτύριο αυτό θα μπορούσε με αρκετή πιθανότητα να αποδοθεί στον μάρτυρα Δομνίνο, ο οποίος σύμφωνα με το μηνολόγιο του Βασιλείου[7] μαρτύρησε σε υψηλό τόπο προς ανατολάς, "*όν ο τύραννος εν διαφόροις μάστιξιν αικησάμενος, εκέλευσεν εν υψηλώ τόπω προς ανατολάς συντριβήναι τα σκέλη*". Επειδή η τοπογραφική αυτή αναφορά τοποθετεί το μαρτύριο του Δομνίνου σε ύψωμα ευρισκόμενο ανατολικά της πόλης, είναι δυνατόν το μαρτύριο του Κολυμβητηρίου να συσχετισθεί με τον παραπάνω μάρτυρα.

Κατά την περίοδο των επιδρομών (τέλος 6ου-7ος αι.) τα αρχαία νεκροταφεία και κατά συνέπεια και το νεκροταφείο της Πανεπιστημιούπολης εγκαταλείφθηκαν και αρχίζει ο ενταφιασμός στο εσωτερικό της πόλης. Στους μεσοβυζαντινούς χρόνους παρατηρείται η επαναχρησιμοποίηση των αρχαίων τάφων του νεκροταφείου με ταφές σε υψηλότερο επίπεδο των αρχικών κατά 1μ. τουλάχιστον. Το 15ο αιώνα η αρχαία νεκρόπολη είχε επιχωθεί και το μεγαλύτερο τμήμα της διατέθηκε από την οθωμανική κυβέρνηση στους σεφαραδίτες Εβραίους ως νεκροταφείο.

4. Ε. Τσιγαρίδας, *Αρχαιολογικόν Δελτίον*, Χρονικά 1972, 559-565.

5. Μ. Μιχαηλίδης, *Αρχαιολογικόν Δελτίον*, Χρονικά 1967, 437.

6. Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Τα ψηφιδωτά της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1998, 264.

7. Τ. Tafel, *De Thessalonica ejusque agro*, Berolini 1839, Variorum Reprints, London, 149.

ΣΤΕΛΛΑ ΣΑΛΕΜ

ΤΟ ΠΑΛΙΟ ΕΒΡΑΪΚΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η Θεσσαλονίκη ως σταυροδρόμι λαών και πολιτισμών υποδέχθηκε, φιλοξένησε και ενσωμάτωσε στο χώρο της πολλές εθνοπολιτισμικές ομάδες στα 2.300 χρόνια αδιάκοπης ζωής της. Η εβραϊκή παρουσία σημειώνεται από τα πρώτα χρόνια της ίδρυσης της πόλης. Οι πρώτοι Εβραίοι που ήρθαν και εγκαταστάθηκαν στη Θεσσαλονίκη ήταν εξελληνισμένοι (ρωμανιώτες) Εβραίοι τεχνίτες από την Αλεξάνδρεια, οι οποίοι και ίδρυσαν την πρώτη συναγωγή Έτς Αχαΐμ. Στην συναγωγή αυτή, όταν βρέθηκε στη Θεσσαλονίκη, δίδαξε επί τρία συνεχή Σάββατα ο απόστολος Παύλος.

Όταν το 1169 ο Βενιαμίν της Τουδέλας επισκέφθηκε την Θεσσαλονίκη, η εβραϊκή κοινότητα αριθμούσε ήδη 500 οικογένειες, που ασχολούνταν κυρίως με την επεξεργασία του μεταξιού.

Το 1376 εγκαταστάθηκαν στην Θεσσαλονίκη οι πρώτοι Ασκεναζίμ Εβραίοι από την Ουγγαρία, ιδρύοντας συγχρόνως και τη δική τους συναγωγή, την "Ασκενάζ". Το 1394 Εβραίοι προερχόμενοι από την Προβηγκία της Γαλλίας ίδρυσαν και αυτοί την δική τους συναγωγή, την "Προβάνς". Το 1423, επί Ενετοκρατίας, έφθασαν στη Θεσσαλονίκη οι πρώτοι Εβραίοι από την Σικελία και την Βενετία, ίδρυσαν δε και αυτοί τις δικές τους συναγωγές, την "Σεσίλια" και την "Ιτάλια" αντιστοίχως[1]. Την εποχή εκείνη οι Εβραίοι πλήρωναν ένα είδος φόρου ("ότι υπήρχε συνήθεια") για να ανοίξει η πύλη και να βγουν έξω από τα τείχη της πόλης, προκειμένου να θάψουν τους νεκρούς τους[2]. Είναι η πρώτη πληροφορία που έχουμε για την θέση του εβραϊκού νεκροταφείου έξω από το ανατολικό τείχος της πόλης (Εικόνα 1).

Το 1430 η Θεσσαλονίκη κατελήφθη, ως γνωστόν, από τους Τούρκους. Η πόλη αριθμούσε τότε μόλις 2.000 κατοίκους. Το 1492,

Σημείωση της σύνταξης: Κατ' εξαίρεση, λόγω της εκτάσεως του άρθρου, διατηρείται η μέθοδος υπομνηματισμού της συγγραφέως.

1. Βλ. Βακαλόπουλο Απ. (1983). Βλ. επίσης Παπάζογλου Άρη (1994).

2. Βλ. Δημητριάδη Βασίλη (1983) 446.

Εικ. 1. Πανοραμική άποψη της Θεσσαλονίκης κατά την διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου. Στη δεξιά άκρη της καρτποστάλ φαίνεται το εβραϊκό νεκροταφείο έξω από τα τείχη, τα οποία κατεδαφίστηκαν το 1888.(Μέγα Γιάννη, 1993)

20.000 Εβραίοι εγκαταστάθηκαν στην Θεσσαλονίκη μετά την αποπομπή τους από την Ισπανία, οι οποίοι ίδρυσαν και αυτοί τις δικές τους κοινότητες. Κάθε κοινότητα, ανάλογα με τον τόπο προέλευσής της, είχε τη δική της συναγωγή ("Καταλάν", "Αραγών", "Λισαβών", "Μαγιόρ", "Καστιλιάν" κ.λπ.) καθώς και τη δική της "Χεβρά Κεντουσά" (μέλη της συναγωγής που αναλάμβαναν την τήρηση και εφαρμογή των ταφικών εθίμων[3]).

Ι. ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟΥ

Οι Εβραίοι που ήλθαν από την Ισπανία εγκαταστάθηκαν αρχικά στις έρημες συνοικίες από το λιμάνι μέχρι την Εγνατία και τη Διαγώνιο, ενώ οι χριστιανοί κατοικούσαν κοντά στον Ιππόδρομο και οι μουσουλμάνοι στην Άνω Πόλη. Το 1519, σύμφωνα με τουρκικές αρχειακές πηγές, ζούσαν στην Θεσσαλονίκη 15.715 Εβραίοι, 6.635 χριστιανοί και 6.870 μουσουλμάνοι[4]. Ήδη, έξω από τα ανατολικά τείχη της πόλης λειτουργούσε το εβραϊκό νεκροταφείο, στον χώρο όπου σήμερα βρίσκεται το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Επίσης, υπήρχαν δύο τουρκικά νεκροταφεία, ένα στην δυτική πλευρά της πόλης και δεύτερο στην ανατολική, έξω από τα ανατολικά τείχη, νοτιότερα από το εβραϊκό νεκροταφείο, εκεί που σήμερα είναι η Διεθνής Έκθεση Θεσσαλονίκης. Βορειότερα και ανατολικά από τα κάστρα υπήρχε το νεκροταφείο όπου θάβονταν τα θύματα της πανούκλας. Οι χριστιανοί έθαβαν τους νεκρούς τους στο Σέιχ Σου και στο χώρο όπου σήμερα είναι το νεκροταφείο της Ευαγγελίστριας[5]. Το εβραϊκό νεκροταφείο επεκτεινόταν συνέχεια, γιατί, σύμφωνα με τους εβραϊκούς θρησκευτικούς θεσμούς, απαγορευόταν η εκταφή των νεκρών. Ο τάφος θεωρείται χώρος ιερός (Γεν. μζ 29.30 – Βασιλ. Β΄ ιθ 37) και η τυμβωρυχία πράξη ανοσιότατη και απαγορευμένη (Ιερεμίας η 1)[6]. Έτσι, η χρήση των χώρων του νεκροταφείου για άλλους σκοπούς αποτελεί ιεροσυλία.

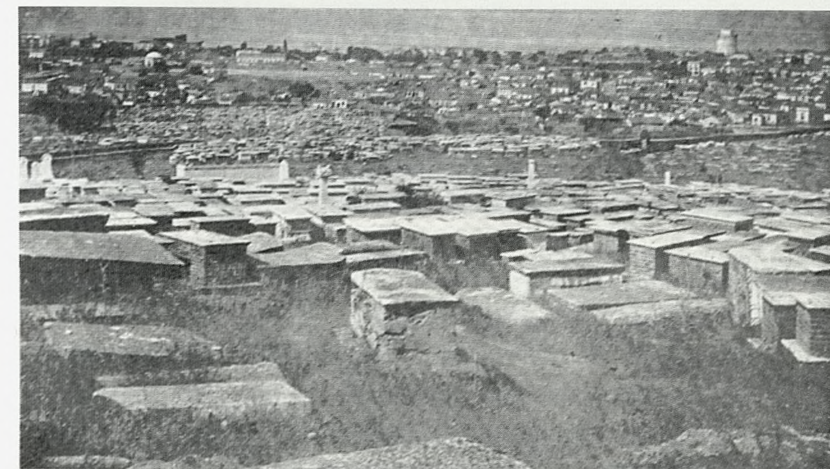
3. Για τα νεκρικά έθιμα βλ. Γιοσέφ Νεχαμά (2000) 172. "Κάποιοι από αυτούς (τους πιστούς της "Χεβρά Κεντουσά") τελούν τα νεκρικά έθιμα, πλένουν πρώτα το νεκρό, του παρέχουν τις τελευταίες φροντίδες, τον τοποθετούν στο φέρετρο, τον συνοδεύουν ως το νεκροταφείο, χορηγούν δωρεάν στους απόρους σάβανα, κεριά και φέρετρα. Κάποιοι άλλοι σκάβουν λάκκους, αγοράζουν την ταφόπλακα, τον ασβέστη και τα τούβλα, για να κτίσουν τον τάφο. Επιστρέφοντας από το νεκροταφείο σερβίρουν την μακαριά, σφιχτά αυγά και σταφίδες". Βλ. επίσης Molho Michael (1950).

4. Βλ. Ναρ Αλμπέρτου (1998).

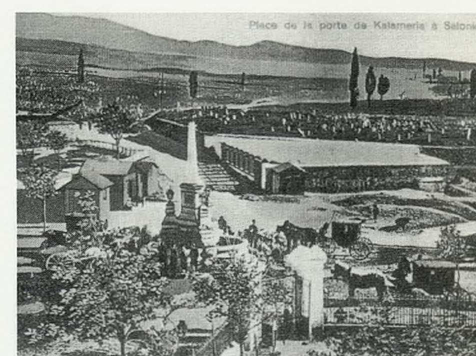
Ο σεβασμός στους νεκρούς και τα νεκροταφεία αναλύεται στις ερμηνείες του Ταλμούδ (Κεφ. Μεγγιλά 29 και Μοέδ Κατάν Κεφ. 3) και στο "Σουλχάν Αρούχ" (κώδικας ιερού νόμου, που έγραψε το 1567 στη Θεσσαλονίκη ο Ιωσήφ Κάρο, μεγάλος ραβίνος και νομομαθής από την Ισπανία, στο Κεφάλαιο "Γιορέ Ντέα" αρθρ 368.1[7]).

Στο εβραϊκό νεκροταφείο υπήρχαν τάφοι ηλικίας πολλών εκατοντάδων ετών (Εικόνες 2 και 3). Σύμφωνα με τον Ιτσχάκ Εμμανουέλ υπήρχαν 400.000 τάφοι ατόμων ηλικίας από 12 ετών και άνω, ενώ υπολογίζεται ότι υπήρχαν άλλοι 400.000 τάφοι παιδιών κάτω των 12 ετών. Το παλιό εβραϊκό νεκροταφείο[8] ονομαζόταν "Λα Πουέρτα Ρεδόντα". Αγοράστηκε νέα έκταση για την επέκταση του νεκροταφείου ανατολικά και νότια του παλιού, που ονομάστηκε "Σενιόρ Ζακ" από το όνομα του Ζακ Πασά που τάφηκε εκεί, παρ' όλο που ο πρώτος που τάφηκε σ' αυτή την πτέρυγα ήταν ο Αβραάμ Σενιόρ (Εικόνα 4).

Λόγω της μεγάλης έκτασης που καταλάμβανε το εβραϊκό νεκροταφείο, δόθηκαν διάφορες ονομασίες των τοποθεσιών του νε-

Εικ. 3. Άποψη των εβραϊκών νεκροταφείων με τους τάφους διαφόρων περιόδων. Διακρίνεται ο πέτρινος τοίχος κατά μήκος της οδού προς τους "Χορτατζήδες", που χώριζε το νεκροταφείο σε δύο τμήματα. (Μόλχο Μ., 1974).

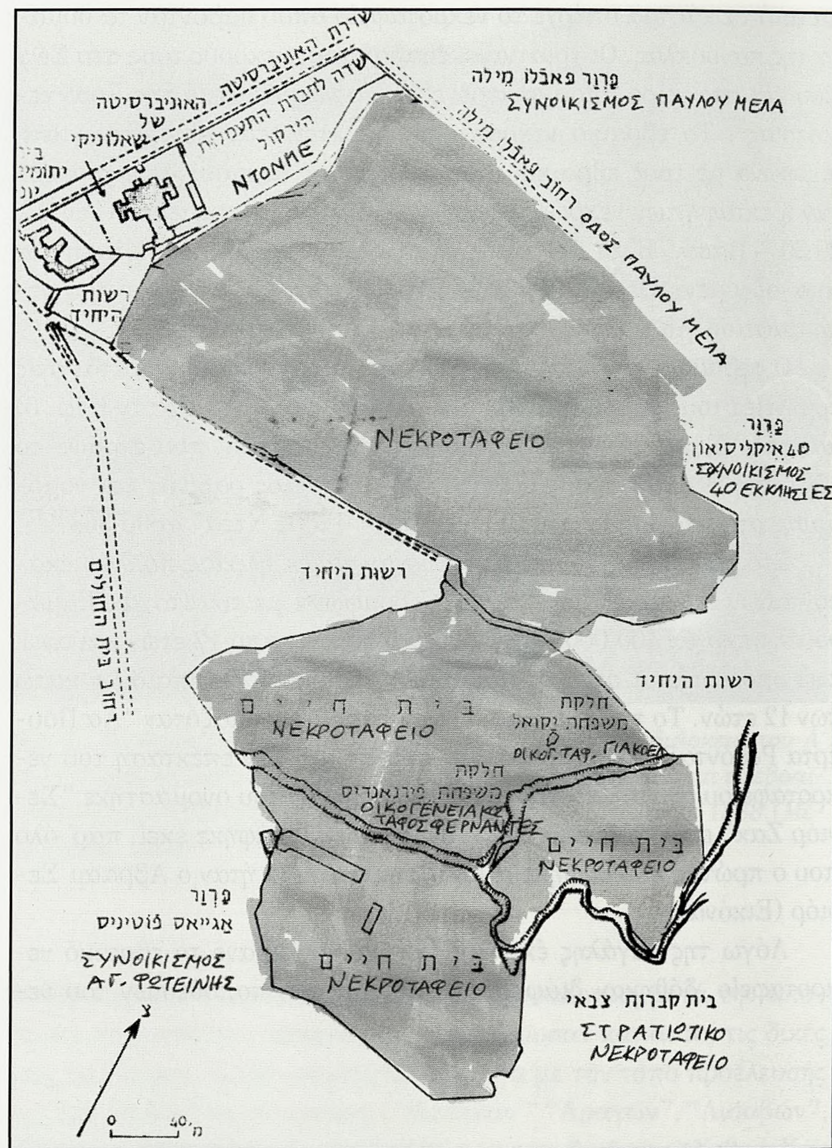

Εικ. 2. Το Σιντριβάνι λίγο μετά την ανέγερσή του. Φαίνονται επάνω τα εβραϊκά νεκροταφεία και τμήμα των τουρκικών νεκροταφείων. (Καρτποστάλ από τα τέλη του 19ου αιώνα. Αρχείο Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης).

5. Βλ. Δημητριάδη Βασίλη (1983).

6. Ιερεμίας: Κεφ. η: 1. "Εν τω καιρώ εκείνω, λέγει Κύριος, θέλουσι εκκρίψει τα οστά των βασιλέων του Ιούδα, και τα οστά των αρχόντων αυτού, και τα οστά των ιερέων, και τα οστά των προφητών, και τα οστά των κατοίκων της Ιερουσαλήμ, από των τάφων αυτών". 2. "και θέλουσιν απλώσει αυτά κατέναντι του ηλίου και της σελήνης και κατέναντι πάσης της στρατιάς του ουρανού, τα οποία ηγάπησαν, και τα οποία ελάτρευσαν, και οπίσω των οποίων περιεπάτησαν και τα οποία εξεζήτησαν, και τα οποία προσεκύνησαν, δεν θέλουσι συναχθεί, ουδέ ταφεί, θέλουσι είσθαι δια κοπριάν επί του προσώπου της γης". 3. "Και ο θάνατος θέλει είσθαι προτιμότερος παρά την ζωήν εις άπαν το υπόλοιπον των εναπολειφθέντων από εκείνης της πονηράς γενεάς, όσοι ήθελον μείνει εν πάσι τοις τόποις, όπου ήθελον εξώσει αυτούς, λέγει ο Κύριος των δυνάμεων".

7. Σουλχάν Αρούχ, Κεφ, Γιορέ Ντέα αρθ. 368 παρ.1: "Δεν δυνάμεθα να μετακομισθεί ο νε-

Εικ. 4. Το παλιό εβραϊκό νεκροταφείο και η επέκτασή του. Διακρίνεται το παλιό κτίριο της Φιλοσοφικής Σχολής του Α.Π.Θ. (Emmanuel I., 1968).

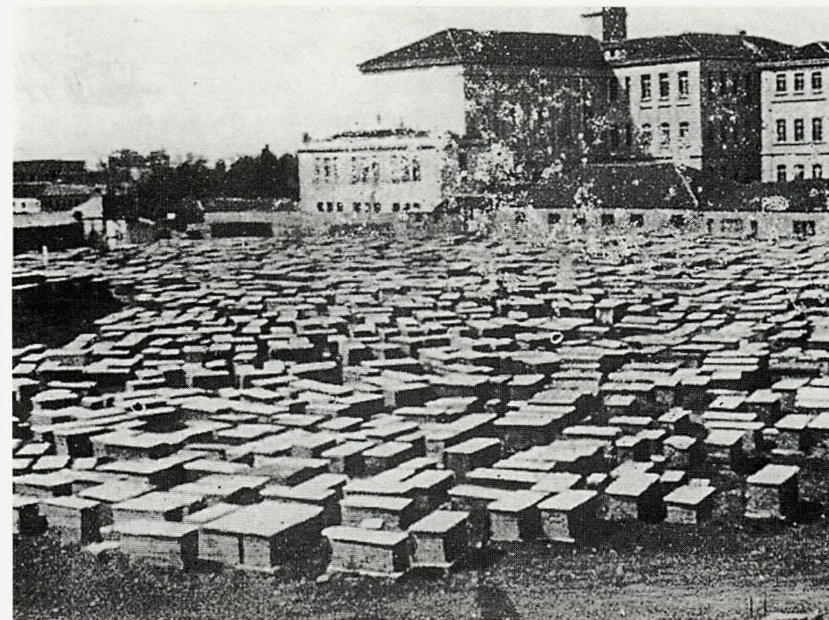
κροταφείου, όπως "Πουέρτα Τσίκα", "Πουέρτα Ρεδόντα", "Λα Χολέρα" (Εικόνα 5), "Λα Χολέρα Γκράντε", "Ελός Πίνος" (στα πεύκα), "Ελός Σαρανόδος" (θαμμένοι πολλοί μαζί), "Ενλάδο ντε λος Μααμινίμ" (κοντά στους πιστούς του Σαμπετάη Σεβή, τους ντονμέδες-αποστάτες) (Εικόνα 6), "Γεσιβά ντε λος Λεβηίμ" (γνωστή οικογένεια ραβίνων), "Γεντί Μπιλέ" (επτά καταστροφές στα τουρκικά), "Σίρκα ελ Ντίρι" (είχε κοντά νερό), "Μπέιτ Αχαΐμ Βιέζο" (παλιό νεκροταφείο, κοντά στο στρατιωτικό νεκροταφείο), "Λος Κιμάδος Φρανσές", "Πιέδρα Αμανασίδα" (όρθια πέτρα)[9]. Υπήρχαν και περιτειχισμένοι οικογενειακοί τάφοι, όπως λ.χ. των Αλλατίνη, των Λεβή, των Ματαλόν κ.λπ. (Εικόνες 7 και 8). Σε ό,τι αφορά την ταφή, δεν υπήρχε χρονολογική σειρά. Το μόνο που ενδιέφερε, ήταν τα πρόσωπα να είναι στραμμένα ανατολικά ή νότια προς την Ιερουσαλήμ.

Οι τάφοι ήταν όλοι λιτοί και δεν διέφεραν πολύ αυτοί των πλουσίων από τους τάφους των φτωχών. Οι οικογένειες ήξεραν σε

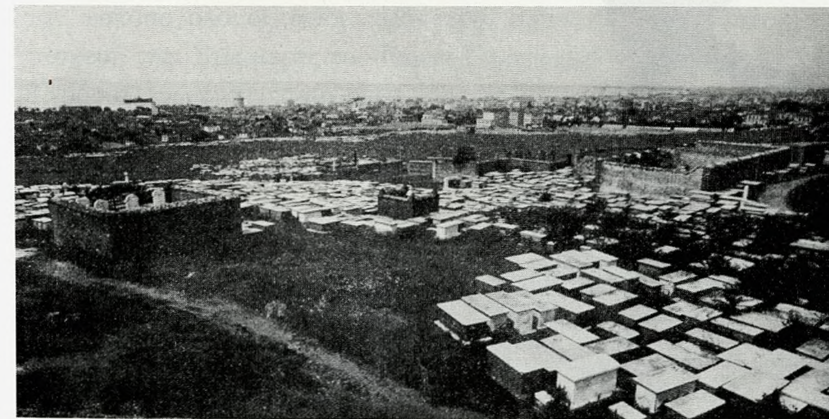
κρός ουδέ τα οστά του από τάφον έντιμον εις έτερον τάφον έντιμον, μηδέ από τάφον μη έντιμον εις τάφον μη έντιμον, και εννοείται μηδέ από τάφον έντιμον εις τάφον μη έντιμον".

8. Βλ. Emmanuel Isaac (1968).

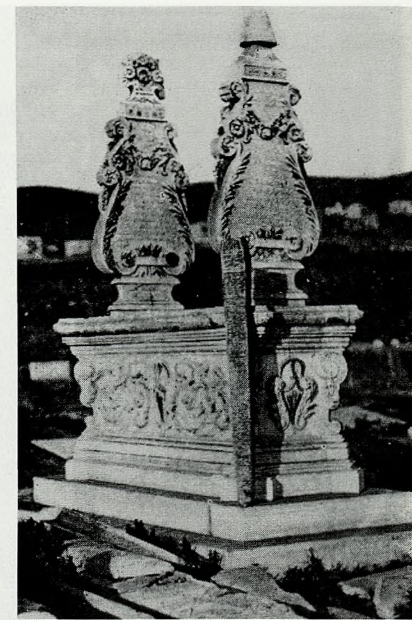
9. Σύμφωνα με την παράδοση, όταν πέθανε ένας ραβίνος και δεν είχαν χρήματα να βάλουν ταφόπετρα στον τάφο του, μια μέρα λίγο πριν την ανατολή του ήλιου, βρήκαν τον τάφο σκεπασμένο με ταφόπετρα.

Εικ. 5. Η περιοχή των εβραϊκών νεκροταφείων νοτιοανατολικά του παλαιού κτηρίου της Φιλοσοφικής Σχολής, όπου ήταν ενταφιασμένα τα θύματα της επιδημίας χολέρας στη Θεσσαλονίκη κατά τα έτη 1911 και 1913. Στον ίδιο περίπου χώρο κατασκευάστηκε το γήπεδο του ΠΑΟΚ. (Μόλχο Μ., 1974).

Εικ. 7. Το παλιό εβραϊκό νεκροταφείο. Διακρίνονται οικογενειακοί τάφοι. (Emmanuel I., 1968).

Εικ. 6. Ταφικό μνημείο μέλους της αιρέσεως του "ψευδομεσσία" Σαμπετάι Σεβή. Οι οπαδοί αυτής της αιρέσεως ασπάσθηκαν, καθώς ο Σαμπετάι Σεβή, τον ισλαμισμό για να αποφύγουν τις διώξεις των Τούρκων. Απεκαλούντο μααμινίμ (πιστοί), ενώ οι Τούρκοι τους χαρακτήριζαν ειρωνικά ντονμέδες (αυτοί που αλλαξοπίστησαν). Στην εβραϊκή φιλολογία είναι γνωστοί με τον όνομα σαμπετάιμ (οπαδοί του Σαμπετάι). Η μαρμάρινη στήλη, που στηρίζεται κάθετα στο μνημείο, στήθηκε σε μνήμη ενός άλλου μέλους της αιρέσεως. Φέρει τη χρονολογία 1115 της Εγίρας (1737 μ.Χ.), ήτοι 49 έτη μετά την ίδρυση της αιρέσεως. (Μόλχο Μ., 1974).

Εικ. 8. Επιτάφιο μνημείο του Αλφρέδου, γιου του Μωΐς Αλλατίνη, που πέθανε στις 17 Οκτωβρίου 1901, πρόωρα, σε ηλικία 52 ετών. Είχε ολοκληρώσει ανώτερες σπουδές μηχανικού στην Ιταλία και συνέβαλε ιδιαίτερα, το 1898, στην ίδρυση του αλευρόμυλου Αλλατίνη, του οποίου, ακολούθως, υπήρξε διευθυντής. Η τουρκική κυβέρνηση αναγνωρίζοντας την αξιόλογη συμβολή του στην βιομηχανική ανάπτυξη της πόλης, του απένειμε το παράσημο Σεφακάτ, 3ης τάξεως και το Μεντζιντιέ, 2ης τάξεως. Ο βασιλεύς της Ιταλίας τον ανακήρυξε Ιππότη του Ιταλικού Στέμματος. Η ελληνική κυβέρνηση του απένειμε το παράσημο της τάξεως του Σωτήρος. Καλός και ταπεινός με όλους, ο Αλφρέδος Αλλατίνη, υπήρξε επίσης μέγας φιλάνθρωπος και ενδιαφέρθηκε στοργικά για τα αγαθοεργά ιδρύματα, καθώς και για το μορφωτικό έργο της εβραϊκής κοινότητος. (Μόλχο Μ., 1974).

Εικ. 9. Χονατζής στο εβραϊκό νεκροταφείο. (Stavroulakis N., 1993).

Εικ. 10. "Ζιάρα" στο εβραϊκό νεκροταφείο. (Μέγα Ι., 1993).

ποια περιοχή ήταν θαμμένοι οι συγγενείς τους και έτσι μπορούσαν να αναζητήσουν τον τάφο. Πολλές φορές ζητούσαν την βοήθεια των "Χονατζήδων"[10], ειδικών Εβραίων ψαλτών που έψελναν τους ύμνους στα μνημόσυνα στο νεκροταφείο (Εικόνα 9). Οι ταφές στην αρχή γίνονταν σε σπηλιές ή σε λάκκους βάθους ενός μέτρου. Δεν είχαν, ωστόσο, όλοι οι τάφοι ταφόπετρα, καθώς στοίχιζε ακριβά η κατασκευή της. Στις μέρες του Ραμπί Γιοσέφ μια ταφόπετρα στοίχιζε 8 γρόσια, ενώ ένα μεσαίο σπίτι κόστιζε 200 γρόσια[11].

Συνήθως, η ταφόπετρα τοποθετούνταν επτά μέρες μετά την ταφή. Οι συγγενείς επισκέπτονταν το νεκροταφείο τουλάχιστον τρεις φορές το χρόνο: στην κηδεία, στις επτά μέρες και στους 11 μήνες μετά την ταφή. Ακόμη, επισκέπτονταν το νεκροταφείο στο ετήσιο μνημόσυνο, καθώς και μια φορά το χρόνο στη μεγάλη "Ζιάρα"[12], τέσσερις μέρες πριν την εβραϊκή πρωτοχρονιά, το "Ρος Ασανά", όπου πολλοί Εβραίοι πήγαιναν και προσεύχονταν στους τάφους φημισμένων ραβίνων, όπως του Σαμουήλ ντι Μεντίνα (1506-1590), του Σουκάτ Νταβίντ (πέθανε το 1715), του Καχάνα (πέθανε το 1827), του Σαούλ Μόλχο (1762-1849), του Σαμουέλ Γκαόν, του Λεβή Γκατένιο και άλλων, και ζητούσαν παρηγοριά και βοήθεια στους τάφους των προγόνων τους (Εικόνα 10).

Αρχικά, οι τάφοι είχαν μικρότερες διαστάσεις (0,35×0,95 μ) και οι ταφόπετρες τοποθετούνταν πάνω στο χώμα, όπως στον τάφο του Μέιρ Αλεβή Ασκεναζή, γιού του ραβίνου Μπενιαμίν Αλεβή που ήταν αποδεκτός από Ασκεναζίμ και Σεφαραντίμ (πέθανε 7/9/1518, Εικόνα 11). Αργότερα έχτιζαν τάφους και τοποθετούσαν τις ταφόπετρες από πάνω, οι δε διαστάσεις των ταφόπετρων είχαν 2,5μ. μήκος, 1,20μ. πλάτος και 0,20 μ. πάχος[13].

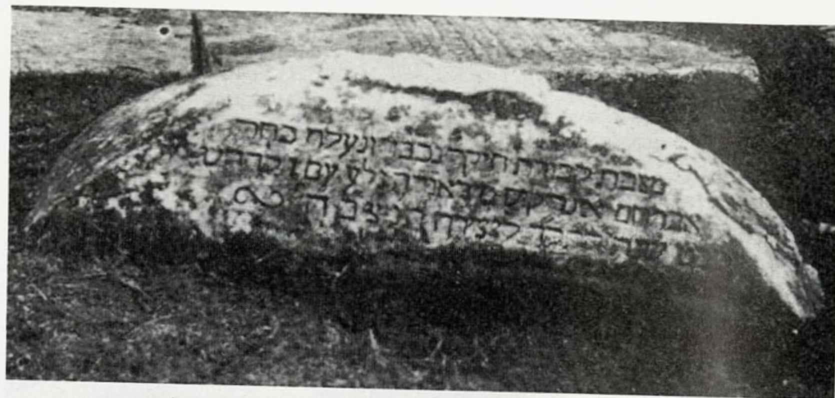
Εικ. 11. Τάφος του Μεΐρ Αλεβή Ασκεναζή (πέθανε στις 7/9/1518). Από τους πιο μικρούς τάφους (0,35× 0,95). (Emmanuel I. 1968).

10. Χονατζή: από την οθωμανική λέξη "χον" που σημαίνει φωνάζω.

11. Βλ. Emmanuel I. (1968) 17.

12. "Ζιάρα": επίσκεψη στο νεκροταφείο πριν τις μεγάλες γιορτές της πρωτοχρονιάς και του Πάσχα. Η λέξη "Ζιάρα" είναι οθωμανικής προέλευσης και σημαίνει "προσκύνημα". Πιθανόν να προέρχεται και από την περσική λέξη "ζαρ" που σημαίνει θρήνος.

13. Βλ. Μόλχο Μ. (1974) 410.

Εικ. 12. Επιτύμβια πλάκα του Αβραάμ Ενρίκεζ Μιράντα, που πέθανε στις 20/1/1744. Καταγόταν από το Λιβόρνο. Μετανάστευσε στη Θεσσαλονίκη, κατά τη δεύτερη δεκαετία του 18ου αιώνα, και ασχολήθηκε με το εμπόριο. (Μόλχο Μ., 1974).

Εικ. 15. Επιτύμβια πλάκα του Δον Ιωσήφ μπεν Χόιμπ (καταγόμενου πιθανώς από την Αραγώνα), που πέθανε το 1503, ήτοι ένδεκα χρόνια έπειτα από την "έξοδο της Ισπανίας". Ο τάφος του βρισκόταν στην πιο αρχαία ζώνη του νεκροταφείου, κοντά στο παλαιό κτίριο της Φιλοσοφικής Σχολής. (Μόλχο Μ., 1974).

Εικ. 13. Τύπος τάφου σε εικόνα φερέτρου, τοποθετημένου επάνω σε πλάκα μαρμάρου. Ο Μόλχο Μίχαελ μελέτησε στην νεκρόπολη έξι επιτύμβιες πλάκες αυτού του τύπου. Καλύπτουν νεκρούς καταγόμενους από την Αίγυπτο. (Μόλχο Μ., 1974).

Εικ. 14. Άποψη του παλιού κεντρικού κτιρίου του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (αριστερά) στην περιοχή των εβραϊκών νεκροταφείων, περίπου από τη θέση όπου σήμερα βρίσκεται η Γεωπονοδασολογική Σχολή. (Καρτποστάλ Αρχείου Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης, περίπου 1915).

Όταν έθαβαν περισσότερους από έναν στον ίδιο τάφο, κυρίως σε περιόδους επιδημιών χολέρας, για να αποσυντεθούν γρηγορότερα τα σώματα, περνούσαν ένα στρώμα ασβέστη ανάμεσά τους. Όταν έβγαιναν από το νεκροταφείο, έπλεναν τα χέρια. Οι ταφόπετρες πολλών Εβραίων μαράνων[14] είχαν εικόνα μισού κυλίνδρου (Εικόνα 12), ενώ υπήρχαν και μερικοί τάφοι Εβραίων αιγυπτιακής καταγωγής, όπου, πάνω από την ταφόπετρα, τοποθετούσαν μια πέτρα σε εικόνα σαρκοφάγου (Εικόνα 13). Παραδείγματα παλιών εβραϊκών τάφων βρίσκουμε σήμερα στο Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης.

Οι επιτύμβιες επιγραφές παρείχαν πολλές πληροφορίες για την ιστορία των Εβραίων της Θεσσαλονίκης (Εικόνα 14). Η πιο παλιά επιτύμβια επιγραφή, που εντόπισε ο ραβίνος Μίχαελ Μόλχο, το 1953, ήταν από το έτος 1493 (Εικόνα 15)[15]. Στην αρχή έγραφαν μόνο το όνομα και την ημερομηνία θανάτου. Αργότερα πρόσθεταν μικρά κείμενα με ομοιοκαταληξία. Χρησιμοποιούσαν και κομμάτια από την Βίβλο ή από ψαλμούς, όπως λ.χ. στον τάφο του Σαμουήλ ντι Μεδίνα ντελ Κάμπο (1505-1589), νομομαθούς που εξέδωσε πολλές *ρεσπόνσας* (ραβινικές αποφάσεις). Στην ταφόπετρα του αναγραφόταν στα εβραϊκά ένας στίχος από τον βιβλικό ψαλμό του Δαβίδ (119.166): *"Υπέρτατη ειρήνη σε όσους αγαπούν τον Νόμο σου, κανένα κακό δεν τους πλήττει"* (Εικόνα 16).

Τα κείμενα ήταν γραμμένα στα εβραϊκά, με εβραϊκούς χαρακτήρες ή και σε γραφή *ράσι* (Εικόνα 17)[16]. Οι Εβραίοι ισπανικής καταγωγής έγραφαν και στα *λαντίνο*[17] με λατινικούς χαρακτήρες ή με εβραϊκούς χαρακτήρες (Εικόνα 18), όπως π.χ. στον τάφο του Ραμπί Ιτσχάκ Χαΐμ, όπου αναγραφόταν σε *λαντίνο* με εβραϊκούς χαρακτήρες: *"Esta pena de Ishak Mar Haim – Ellia (y la) que esta a su lato–Es su madre que se llama – Masaltov fija de Elazar Franco"*.

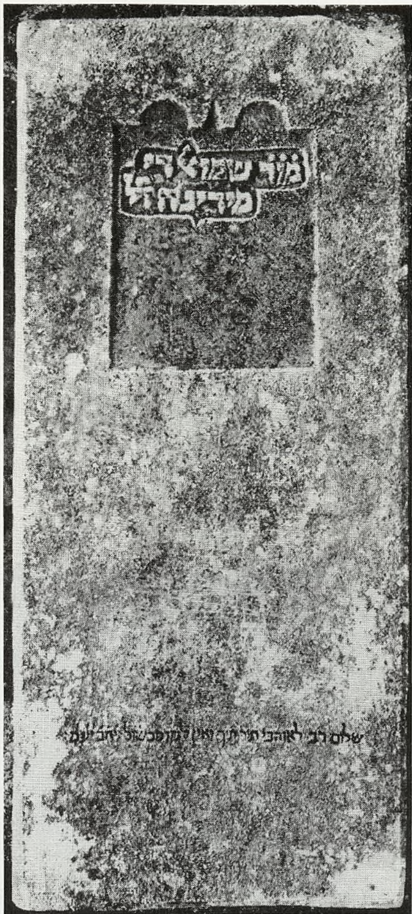
Αντίστοιχα, οι εβραίοι πορτογαλικής καταγωγής έγραφαν εκτός από τα εβραϊκά και στα πορτογαλικά (Εικόνα 19), όπως στον τάφο του Ιεσούα ντι Ματός, που πέθανε το 1775 και η επιγραφή στον τάφο του ήταν στα εβραϊκά και στα πορτογαλικά: *"Aqui iase Iosvah De Matos sv mv ger Rica Matos Fa Lesio 26 Nissan 5524 Portugeses"*. Οι Εβραίοι ιταλικής καταγωγής έγραφαν στα εβραϊκά, όπως στον τάφο του Χαΐμ Σολομών Φερνάντεζ Ντιάζ, που πέθανε το 1771 (Εικόνα 20), ή στα ιταλικά, όπως στην περίπτωση του Ελιάου Φερνάντεζ Ντιάζ: *"Vedova lacrimante – Figli dolenti – A Elia Fernandez – Doverano–Nacque nel 1782–Mori il 4 Novembre 1837* (Εικόνα 21), στα εβραϊκά και ιταλικά όπως στον τάφο του Αβραάμ Φερνάντεζ: *Abramo Fernantez–Affetuoso–Salonicco dove nacque mori - Lo piange lo benedice – Visse 70 anni – Dedito alla medicina – Lascia nobil retaggio ai filgi – Un nome immacolato piu che dovicie – Vale! Prega peri superstiti – XII Luglio MDCCCLXXXI"*, αλλά και σε άλλες γλώσσες (Εικόνες 22 και 23), όπως η επιγραφή στον τάφο του Ζακ Πασά, Εβραίου ιταλικής καταγωγής που πέθανε το 1903, που είναι γραμμένη στα τουρκικά. Παραθέτουμε το κεί-

14. Μαράνοι είναι εβραίοι από την Ισπανία και την Πορτογαλία που εκχριστιανίσθηκαν το 1492 παρά την θέλησή τους, αλλά έμειναν πιστοί στα θρησκευτικά τους έθιμα. Το 1514 το Τριουμβιράτο των ραβίνων της Θεσσαλονίκης εξέδωσε Ασκαμά (απόφαση) που αναγνώριζε ως Εβραίους τους Μαράνος που είχαν έρθει στην Θεσσαλονίκη από την Ισπανία, την Πορτογαλία και την Ιταλία.

15. Μόλχο Μίχαελ (1974) 409.

16. Η γραφή ράσι χρησιμοποιήθηκε από σοφούς σχολιαστές του Ταλμούδ. Πρώτος την χρησιμοποίησε ο γάλλος Ταλμουδιστής και μελετητής των γραφών, Ράσι (1040-1105).

17. *Λαντίνο* είναι τα ισπανικά που μιλούσαν οι Εβραίοι που ήλθαν το 1492 από την Ισπανία. Διατήρησαν την γλώσσα λαντίνο μέχρι τις μέρες μας.

Εικ. 16. Επιτύμβια πλάκα του Σαμουήλ ντι Μεδίνα ντελ Κάμπο, που γεννήθηκε το 1505 και πέθανε στις 12 Οκτωβρίου 1589. Υπήρξε μια από τις μεγαλύτερες αυθεντίες της εποχής του σε θέματα νομικά, ταλμουδικά. Οι "αποφάσεις" του αποτελούσαν νόμο (Μόλχο Μ., 1974).

μενο σε μετάφραση: "*Εδώ κείται ο Α.Ε. Ζαχ Πασάς, Μέραρχος ιατρός, Χειρούργος του Γ΄ Σώματος Στρατού και Προϊστάμενος της Υγειονομικής Επιθεωρήσεως, θύμα του καθήκοντός του, προσφέροντας τις υπηρεσίες του σε έναν στρατιώτη που προσεβλήθη από θανάσιμο τραύμα, ανηρπάγη σκληρά από την αγάπη της οικογενείας του την 22αν Αυγούστου 1903 σε ηλικία 53 ετών. Προσευχηθείτε γι' αυτόν*". Πάνω στην πλάκα ήταν χαραγμένα δύο νυστέρια σταυροειδώς, σύμβολο του επαγγέλματός του. Μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης, το 1912, εκτός από τα εβραϊκά χρησιμοποιούνταν και τα ελληνικά. Αναφέρουμε, για παράδειγμα, τον τάφο του Δαβίδ Ματαλόν, που πέθανε το 1931. Οι επιγραφές αυτές είναι γραμμένες στα εβραϊκά, στα γαλλικά, στα λαντίνο με εβραϊκούς χαρακτήρες και στα ελληνικά. Το κείμενο της ελληνικής επιγραφής έχει ως εξής: "*Ενθάδε κείται Δαβίδ Ιακώβ Ματαλόν, Απεβίωσεν 7 Οκτωβρίου 1931, ετών 57. Διετέλεσεν επί τρεις περιόδους βουλευτής του Ελληνικού Κοινοβουλίου, Ηγωνίσθη υπέρ της Ελληνικής και Σιωνιστικής ιδέας. Υπήρξεν πρότυπον ανδρός φιλάνθρωπου και καλού πολίτου*". Πάνω στον τάφο συνήθιζαν να γράφουν και το επάγγελμα (γιατρός, δάσκαλος, έμπορος, τεχνίτης κ.λπ) ή γεγονότα, π.χ. αν πέθαναν σε περίοδο χολέρας, στη μεγάλη πυρκαγιά ή σε περίοδο άλλων καταστροφών). Μερικές φορές σκάλιζαν πάνω στην ταφόπετρα κεριά, λουλούδια, δένδρα, μαχαίρι (αν είχε δολοφονηθεί) κ.λπ.

Ο Γιοσέφ Νεχαμά[18] γράφει σχετικά με τον τρόπο ταφής την περίοδο της μεγάλης πανώλης τον Μάιο του 1545: "Τα συναγωγικά αδελφάτα των νεκρώσιμων τελετών δεν επαρκούν πλέον για το μακάβριο έργο τους. Ομάδες ανθρώπων προστρέχουν εθελοντικά για βοήθεια. Μεταφέρουν τα φέρετρα με μακρόσυρτες πομπές, το ένα πίσω από το άλλο, ως 40 τη φορά, χωρίς καμιά τελετή, χωρίς συνοδεία, χωρίς το συνηθισμένο σώμα των ραβίνων, χωρίς επικήδειους. Δεν διαβάζονται οι καθιερωμένες προσευχές κατά την ταφή τους. Μια Κυριακή, ο αριθμός των νεκρών ανέρχεται σε 314. (...) Δεν φτάνουν τα χέρια για να θάψουν τους νεκρούς χωριστά και στοιβάζουν τα πτώματα κατά δεκάδες, στον ίδιο τάφο. Δεν βρίσκουν πια ούτε ασβέστη, ούτε γύψο, ούτε τούβλα, ούτε επιτάφιες πλάκες".

Το 1821, για να προστατευθούν από τις επιδρομές, ενίσχυσαν τα τείχη της Θεσσαλονίκης χρησιμοποιώντας μαρμάρινες πλάκες από το εβραϊκό νεκροταφείο[19]. Το τείχος της Θεσσαλονίκης κατά μήκος της παραλίας κατεδαφίστηκε το 1878. Τμήμα του ανατολικού τείχους, που χώριζε την πόλη από το νεκροταφείο, κατεδαφίστηκε το 1889[20]. Το ίδιο έτος, η εταιρεία "Χέσσεδ βε Εμέθ" περιέφραξε το νεκροταφείο με τείχος, για να προστατευθούν οι τάφοι από ιεροσυλία. Η ίδια εταιρεία φρόντιζε να φυτέυει δένδρα, να συντηρεί τους τάφους και να τοποθετεί φύλακες. Προσπάθησε να βρει κεφάλαια, για να ολοκληρώσει την περίφραξη, καθώς το νεκροταφείο ήταν τεράστιο. Η εταιρεία διαλύθηκε το 1900[21].

18. Βλ. Νεχαμά Γιοσέφ (2000) 343.

19. Βλ. Μόλχο Μίκαελ (1974) 411.

20. Βλ. Μόλχο Μίκαελ (1974) 407.

21. Βλ. Μόλχο Μίκαελ (1974) 411.

ΙΙ. ΕΠΕΚΤΑΣΗ ΤΟΥ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟΥ ΚΑΙ ΤΙΤΛΟΙ ΑΓΟΡΑΣ

Στα τέλη του 19ου αιώνα στην πόλη υπήρχαν τρεις σημαντικές θρησκευτικές κοινότητες: η εβραϊκή, η ορθόδοξη χριστιανική και η μουσουλμανική, καθώς και μεγάλος αριθμός μικρότερων θρησκευτικών, αλλά και εθνοτοπικών κοινοτήτων.

Η Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης, λόγω της αύξησης του πληθυσμού και πολλών θανάτων από επιδημίες και καταστροφές, αναγκάζονταν να αγοράζει κάθε τόσο νέα τμήματα για την επέκταση του παλιού νεκροταφείου (Εικόνα 24).

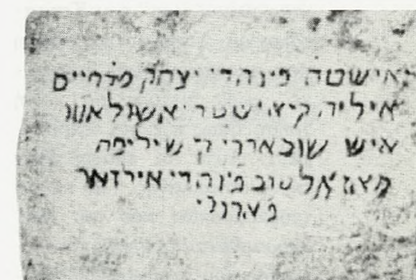
Σύμφωνα με την πρώτη επίσημη οθωμανική απογραφή, το 1882, η Θεσσαλονίκη είχε πληθυσμό περίπου 103.544 κατοίκους. Από αυτούς 34.985 ήταν χριστιανοί, 34.523 Εβραίοι, 29.489 μουσουλμάνοι και οι υπόλοιποι άλλων θρησκευμάτων. Το 1913, αμέσως μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης, ο πληθυσμός της ανερχόταν, σύμφωνα με την απογραφή του Ρακτιβάν, σε 157.889 κατοίκους, από τους οποίους 39.956 ήταν ορθόδοξοι χριστιανοί, οι 61.439 εβραίοι, οι 45.859 μουσουλμάνοι και 10.600 άλλων θρησκευμάτων. Σύμφωνα με μεταγενέστερη απογραφή[22], το 1916 ο πληθυσμός της πόλης αριθμούσε 165.704 κατοίκους, από τους οποίους 68.205 ήταν χριστιανοί, 61.400 Εβραίοι, 30.000 μουσουλμάνοι και 6.100 άλλων θρησκευμάτων.

Οι τίτλοι αγοράς[23] έκτασης 48.260 τ.μ. του νεκροταφείου είναι οι ακόλουθοι:

1. Η υπ' αριθμό 60 του έτους 1861 Οθωμανικού Κτηματολογίου Διοικήσεως Θεσσαλονίκης αγορά αγρού δημόσιας γης 7.088 τ.μ., που συνόρευε σε δύο πλευρές με το εβραϊκό νεκροταφείο και δύο πλευρές με χέρσο ακαλλιέργητο τόπο και με δρόμο (σήμερα είναι μεταξύ της οδού Αγίου Δημητρίου και Νοσοκομείου ΑΧΕΠΑ και περιλαμβάνει μέρος του Νοσοκομείου).
2. Η υπ' αριθμό 60 του έτους 1873 τουρκικού ταπίου του Οθωμανικού Κτηματολογίου Διοικήσεως Θεσσαλονίκης αγορά αγρού δημόσιας γης 16.200 τ.μ., που συνόρευε με το άλλοτε τουρκικό νεκροταφείο, με το εβραϊκό νεκροταφείο και με το δρόμο (σήμερα βρίσκεται μεταξύ του Αθλητικού Σωματείου "Ηρακλής", της οδού Αγίου Δημητρίου και του Νοσοκομείου ΑΧΕΠΑ).
3. Η υπ' αριθμό 10 του έτους 1893 τουρκικού ταπίου του Οθωμανικού Κτηματολογίου Διοικήσεως Θεσσαλονίκης αγορά 10.125 τ.μ. στην ίδια περιοχή, μεταξύ της παλιάς οδού Χορτατζήδων, γηπέδου του Ηρακλή, οδού Αγίου Δημητρίου και του Νοσοκομείου ΑΧΕΠΑ.
4. Η υπ' αριθμό 158 τουρκικό ταπίου έτους 1911 αγορά 4.050 τ.μ., μεταξύ του Καυτατζογλείου Σταδίου και του Νοσοκομείου ΑΧΕΠΑ.
5. Η με το υπ' αριθμό 2.481/1916 συμβόλαιο του Συμβολαιογράφου Θεσσαλονίκης Ιωάννου Παρθένη (Τ.Μ.Η/188) αγορά 10.800 τ.μ.

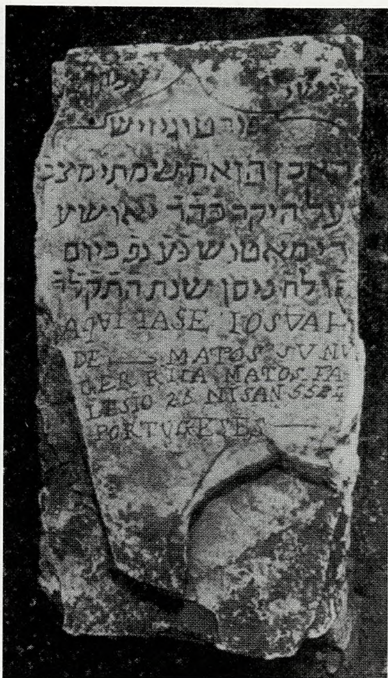
Εικ. 17. Επιτύμβια πλάκα του Σολομών Ταϊτασάκ, μέλους της ομοσπονδιακής νομοθετικής επιτροπής, που διακήρυξε, στο τέλος του 15ου και στις αρχές του 16ου αιώνα, τους πρώτους κανονισμούς και διατάξεις υπέρ ολοκλήρου της εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης. (Μόλχο Μ., 1974).

Εικ. 18. Τάφος του ραβίνου Ιτσχάκ Χαΐμ. Η επιτύμβια επιγραφή γραμμένη σε λαντίνο με εβραϊκούς χαρακτήρες. (Emmanuel I., 1968).

22. Βλ. Μόλχο Ρένα (2001) 48.

23. Σύμφωνα με την οθωμανική νομοθεσία της εποχής εκεί-

*Εικ. **19**. Τάφος του πορτογαλικής καταγωγής Ιεσούα ντι Ματός (που πέθανε το 1775).(Emmanuel I., 1968).*

νης όλο το έδαφος της Ηπείρου, της Μακεδονίας και της Θράκης χαρακτηριζόταν δημόσια γη. Κατά κυριότητα ανήκε στο δημόσιο και μόνο κατά χρήση παραχωρείτο, εκδίδοντας τίτλο "ταπί" του Κτηματολογίου. Υπήρχαν και εδάφη που παραχωρούνταν "μετρουκέ" χωρίς τίτλους για κοινή χρήση, όπως π.χ. για νεκροταφεία. Αυτά τα εδάφη ήταν εκτός συναλλαγής. Για τα επί τουρκοκρατίας προ του 1861 αγορασθέντα τμήματα του νεκροταφείου ο οθωμανικός νόμος περί γαιών με το αρθ. 78 εισήγαγε το δικαίωμα της χρησικτησίας (χακκή–καράρ). Επίσης, με την Α.Π. 313/1933 ο επί 10 έτη εξουσιάζων άνευ αμφισβητήσεως Δημόσια γη, αποκτά το δικαίωμα οριστικής εγκαταστάσεως σ' αυτήν. Σε περίπτωση ελλείψεως νομίμου τίτλου, αρκεί η απόδειξη της χρήσης καλή τη πίστει και διανοία κυρίου επί μια τριακονταετία (Α.Π.142/1909).

κοντά στο εβραϊκό νεκροταφείο, με το οποίο συνορεύει με δύο πλευρές καθώς και με ρέμα και δημόσιο δρόμο (σήμερα οδός Χορτατζήδων και Αγίου Δημητρίου και εν μέρει με τη νότια περιοχή συνοικισμού Παύλου Μελά).

Το 1930, η έκταση του νεκροταφείου ήταν 357.796 τ.μ. Η περιοχή που κάλυπτε ορίζονταν βόρεια με την οδό Παύλου Μελά και τον συνοικισμό Παύλου Μελά, βορειοανατολικά με τον συνοικισμό των Σαράντα Εκκλησιών, νοτιοδυτικά με τα στρατιωτικά νεκροταφεία, νότια με οδό προς την Τριανδρία, νοτιοδυτικά με την οδό Νοσοκομείων, δυτικά με το συνοικισμό Αγίας Φωτεινής και το γήπεδο του ΠΑΟΚ, βορειοδυτικά με το κτίριο του Πανεπιστημίου και το γήπεδο του Ηρακλή (Εικόνα 25).

ΙΙΙ. ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΗ ΚΑΙ ΒΑΝΔΑΛΙΣΜΟΙ

Με την επέκταση της πόλης της Θεσσαλονίκης και την αύξηση του πληθυσμού της, δημιουργήθηκε πρόβλημα χώρου στην Θεσσαλονίκη. Το 1890 για την διάνοιξη της οδού Χαμηδιέ (σημερινή Εθνικής Αμύνης) απαλλοτριώθηκε ένα τμήμα του εβραϊκού νεκροταφείου κατά μήκος του ανατολικού τείχους. Με την πυρκαγιά του 1917, μεγάλο μέρος της πόλης καταστράφηκε. Πολλοί έμειναν άστεγοι. Μετά την Μικρασιατική καταστροφή, πολλοί από τους πρόσφυγες, που ήρθαν στην Θεσσαλονίκη, εγκαταστάθηκαν κυρίως γύρω από τις βόρειες και ανατολικές περιοχές του εβραϊκού νεκροταφείου. Δεν ήταν εύκολη η επικοινωνία των βόρειων συνοικιών με το κέντρο της πόλης, γιατί έπρεπε να περνούν μέσα από το εβραϊκό νεκροταφείο. Αρχικά, όπως ήδη αναφέραμε, το νεκροταφείο βρισκόταν έξω από το ανατολικό τείχος της πόλης. Η πόλη όμως επεκτάθηκε και ανατολικά του νεκροταφείου. Έτσι, το νεκροταφείο έκοβε πλέον την πόλη στα δύο.

Ο γάλλος μηχανικός Εμπράρ, στο νέο σχεδιασμό της πόλης, πρότεινε η έκταση του εβραϊκού νεκροταφείου να γίνει άλσος και να χρησιμοποιηθεί για την επέκταση του Πανεπιστημίου. Παρ' όλα αυτά, ειδικός νόμος του έτους 1918 προστάτευε τα νεκροταφεία ως ιδρύματα δημόσιας ωφέλειας, επιτρέποντας την απαλλοτρίωση για την εξεύρεση νέων κοινών χώρων για την δημιουργία ή την επέκταση των νεκροταφείων. Αργότερα το Π.Δ. 3/22 Απριλίου 1929, άρθρο 27 εδ. 4, "Περί Γενικού Οικοδομικού Νόμου του Κράτους", προστάτευε τα νεκροταφεία, ορίζοντας ότι "νεκροταφεία των οποίων αποκλείεται η μεταφορά δια θρησκευτικούς λόγους, επιβάλλεται να δενδροφυτεύονται και να εξωραΐζονται, μεταβαλλόμενα εις άλση".

Με την υπ' αριθμό 437 της 12/7/1929 απόφαση του Υπουργικού Συμβουλίου κηρύχθηκε αναγκαστικά απαλλοτριωτέα έκταση 6.850 τ.μ. κοντά στη θέση του συνοικισμού Αδριανουπολιτών, για την εγκατάσταση προσφύγων στην Θεσσαλονίκη, κατόπιν προτάσεως των υπουργών Γεωργίας και Προνοίας-Αντιλήψεως. Η έκταση αυτή

ήταν τμήμα του εβραϊκού νεκροταφείου με πολλούς τάφους και ανήκε στην Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης. Ο τοποτηρητής αρχιραβίνος Χαΐμ Χαμπίμπ και ο πρόεδρος της Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης Ι. Καζές απέστειλαν υπόμνημα στον πρωθυπουργό στις 24/12/1929, ζητώντας την άρση της απαλλοτρίωσης, όπως έγινε σε άλλες πόλεις της Ευρώπης, όπως π.χ. στην Βιέννη το 1898, που ματαιώθηκε η απαλλοτρίωση, ενώ στην Γαλλία δεν τέθηκε θέμα απαλλοτρίωσης των παλιών ισραηλιτικών νεκροταφείων του Μπορντώ, της Μπαγιών της Αλσατίας και αλλού, που διατηρήθηκαν ανέπαφα.

Την νύκτα της 12ης προς την 13η Ιανουαρίου 1930 καταστράφηκαν 70 τάφοι του νεκροταφείου[24] από δυσαρεστημένους πρόσφυγες, από την Μικρά Ασία, γιατί με απόφαση της Επιτροπής Νεκροταφείου της Ισραηλιτικής Κοινότητας έκλειναν οι πόρτες στις 9 μ.μ. και δεν μπορούσαν να περνούν διαμέσου του νεκροταφείου και να πηγαίνουν από συντομότερο δρόμο στα σπίτια τους.

Ο γενικός διοικητής Μακεδονίας Σ. Γονατάς, ο δήμαρχος Ν. Μάνος και ο αστυνομικός διευθυντής Καλοχριστιανάκης, μετά τους

Εικ. 21. Τάφος του ιταλικής καταγωγής Ελιάου Φερνάντεζ Ντιάζ. (Emmanuel I., 1968).

*Εικ. **20**. Επιτύμβια πλάκα του ραβίνου και μυστικιστή ηθικολόγου Χαΐμ Σολομών Φερνάντεζ Ντιάζ, γιου του προύχοντα Δαβίδ Φερνάντεζ Ντιάζ, που πέθανε το 1771. Είναι ο συγγραφέας του έργου "Ορχότ Τσαδικίμ", μελέτη ηθικοπλαστικού χαρακτήρα που τυπώθηκε στη Θεσσαλονίκη το 1770. (Μόλχο Μ., 1974).*

24. Βλ. έγγραφο Ι. Μινάρδου, διευθυντή Τύπου Θεσσαλονίκης προς τη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας της 15/2/1930, έγγραφο υπ' αριθμό 20 στο Οι Έλληνες Εβραίοι, ό.π.

Εικ. 22. Τάφος του Ζαχ Πασά. (Μόλχο Μ., 1974).

βανδαλισμούς, πήραν μέτρα για την προστασία του νεκροταφείου. Ο Σύνδεσμος Ειρήνης[25] έστειλε μια επιτροπή, αποτελούμενη από τους Θανάση Μάνο, Γιάννη Λαδά, Αντωνιάδη, Ισαάκ Αλτσέχ και Γιομτώβ Γιακοέλ, η οποία επισκέφθηκε τους Γονατά, Μάνο και Καλοχριστιανάκη, προσφέροντάς τη βοήθειά των μελών της για την ανεύρεση των υπευθύνων της καταστροφής των τάφων στο νεκροταφείο[26].

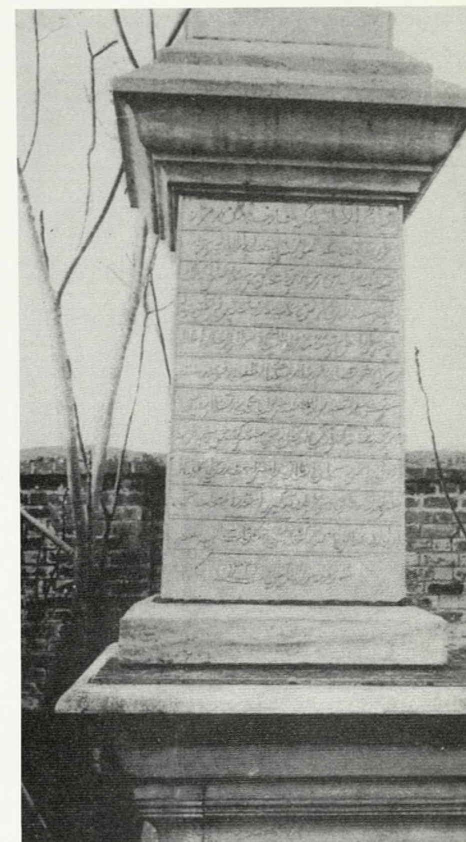
Ο εβραϊκός Τύπος της εποχής ασχολήθηκε επί μακρόν με το θέμα της απαλλοτριώσεως του νεκροταφείου και τους βανδαλισμούς, που έγιναν την νύκτα της $12^{ης}$-$13^{ης}$ Ιανουαρίου 1930. Η εφημερίδα "Πουέβλο", που εξέδιδε ο βουλευτής και μέλος του Κοινοτικού Συμβουλίου Μπεσαντσή, στο φύλλο της 11/6/1929 αναφέρεται στην απαλλοτρίωση του νεκροταφείου και συνιστά να φωτογραφηθούν οι τάφοι, γιατί αποτελούν ιστορία του εβραϊσμού της Θεσσαλονίκης. Στο φύλλο της 8/11/1929 η ίδια εφημερίδα έγραφε ότι η Κοινότητα έστειλε τηλεγράφημα διαμαρτυρίας στην Αθήνα κατά της απαλλοτρίωσης. Στο φύλλο της 16/1/1930 συνιστά να διακοπούν οι ενταφιασμοί στο παλιό νεκροταφείο.

Επίσης, η εφημερίδα "Αξιόν", στα φύλλα της $16^{ης}$ & $17^{ης}$ Δεκεμβρίου 1929, καθώς και η εφημερίδα "Λα Βερδάδ" της 12/11/1929 εκφράστηκαν κατά της απαλλοτρίωσης του νεκροταφείου. Ο γαλλόφωνος τύπος αναφέρθηκε περιορισμένα στην καταστροφή των 70 τάφων, ενώ η εφημερίδα "Μακεδονία" της 16/1/1930 αναφέρθηκε στους βανδαλισμούς, ζητώντας να βρεθούν και να τιμωρηθούν οι δράστες. Κατά την εφημερίδα "Φως" της 13/1/1930 η βεβήλωση του νεκροταφείου αποτελούσε αξιόποινη πράξη.

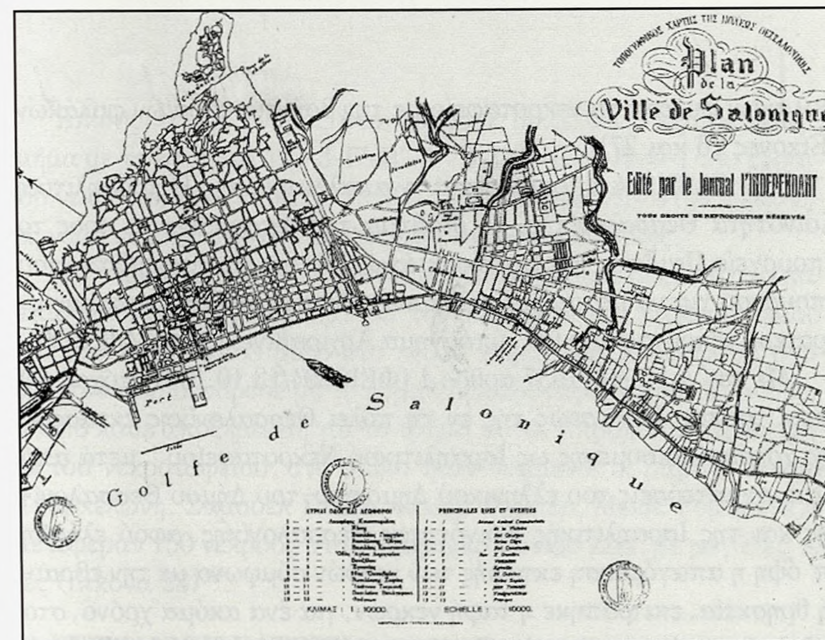
Ο υπουργός-γενικός διοικητής Μακεδονίας, σε έγγραφό του προς το Υπουργείο Εξωτερικών της 18/2/1930, έγραφε: "Τα ισραηλιτικά νεκροταφεία Θεσσαλονίκης, ευρίσκονται προς το νοτιοανατολικόν μέρος της πόλεως Θεσσαλονίκης, το οποίον μετά την νέαν επέκτασιν της πόλεως δύναται να θεωρηθεί και κέντρον (...). Ως έχει διαμορφωθεί σήμερον η πόλις της Θεσσαλονίκης, η παραμονή των ισραηλιτικών νεκροταφείων εις τον χώρον τον οποίον κατέχουσιν είναι αδύνατος και κατ' ανάγκην θα μετατοπισθώσιν αλλαχού της πόλεως, ως θα συμβεί βραδύτερον και δια το ελληνικόν νεκροταφείον, του οποίου επίσης απεφασίσθη η μεταφορά εις άλλον χώρον. Ενδείκνυται μόνον όπως δια τα καταληφθησόμενα νεκροταφεία αποζημιωθή η Ισραηλιτική Κοινότης, ήτις δεν είναι σκόπιμον να αποξενωθεί τούτων άνευ αποζημιώσεως"[27].

Την 4/8/1930 δημοσιεύεται το Ν.Δ. απαλλοτρίωσης του νεκροταφείου προς όφελος του πανεπιστημίου. Οι πρυτανικές αρχές του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης επισκέφθηκαν τον Σ. Γονατά, γενικό διοικητή Μακεδονίας, και του ζήτησαν την άδεια να αρχίσουν νωρίτερα τις εργασίες ανέγερσης του κτιρίου της Φυσικομαθηματικής Σχολής, μέσα στο εβραϊκό νεκροταφείο, κοντά στο Κεντρικό Κτίριο του Πανεπιστημίου. Ο Σ. Γονατάς κάλεσε τον πρόεδρο της Ισραηλιτικής Κοινότητας και τους ισραηλίτες γερουσιαστές και βουλευτές και τους εξήγησε την ανάγκη να χρησιμοποιηθεί ένα μικρό μέρος του νεκροταφείου για την επέκταση του πανεπιστημίου. Στο έγγραφό του προς το πολιτικό γραφείο του πρωθυπουργού, της 21/11/1931, εξέθεσε την αυστηρή θρησκευτική απαγόρευση μεταφοράς των τάφων από το εβραϊκό νεκροταφείο και ζητούσε την γνώμη του γραφείου του πρωθυπουργού, συντάσσονταν όμως ανεπιφύλακτα με την γνώμη να καταληφθεί ο χώρος του νεκροταφείου κοντά στο κεντρικό κτίριο του Πανεπιστημίου. Ήταν της άποψης ότι η χρησιμοποίηση αυτού του χώρου θα αποτελέσει "απαρχή και προηγούμενο για την περαιτέρω μελλοντική χρησιμοποίηση του όλου χώρου". Πρότεινε, μάλιστα, η μεταφορά και φύλαξη των ταφόπετρων να γίνει σύμφωνα με τις υποδείξεις της Ισραηλιτικής Κοινότητας, τα δε έξοδα να καταβληθούν από τον Δήμο και το Πανεπιστήμιο[28].

Το 1931, έπειτα από το πογκρόμ της συνοικίας Κάμπελ, μέλη της Ένωσης "3Ε"[29] εισέβαλαν στο εβραϊκό νεκροταφείο και κατέστρεψαν εκατοντάδες τάφους. Μετά από διάβημα του συμβουλίου της Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης προς τον αστυνομικό διευθυντή Καλοχριστιανάκη, δημιουργήθηκε ένας σταθμός επίβλεψης, από τον οποίον ελέγχονταν οι τάφοι. Μια δύναμη πέντε χωρο-

Εικ. 23. Τάφος του Ζαχ Πασά. (Μόλχο Μ., 1974).

Εικ. 24. Τοπογραφικός χάρτης της Θεσσαλονίκης, που συντάχθηκε από γαλλική στρατιωτική αποστολή γύρω στο 1910. Απεικονίζεται η περιοχή των εβραϊκών και τουρκικών νεκροταφείων καθώς και το παλαιό κτίριο της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. (Αρχείο Τεχνικής Υπηρεσίας Α.Π.Θ.).

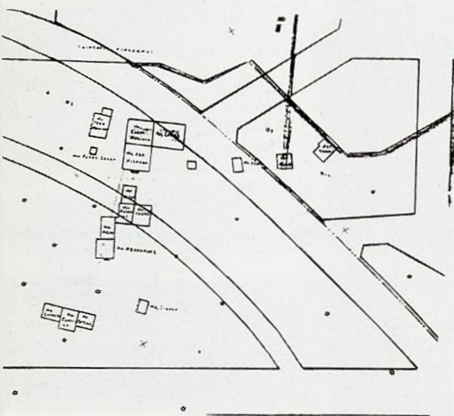
25. Μετά το Συνέδριο Ειρήνης στην Αθήνα, τον Σεπτέμβριο του 1929, δημιουργήθηκε ο "Σύνδεσμος Ειρήνης" στην Θεσσαλονίκη.

26. Βλ. την αναφορά Τύπου του Δ. Καλαποθάκη, Διευθυντού του Γραφείου Τύπου Θεσσαλονίκης προς το Υπουργείο Εξωτερικών, που διαβιβάζει σχετικό άρθρο της εφημερίδας "Le Progrès" της 2/2/1930, αριθμ. εγγράφου 42 στο *Οι Έλληνες Εβραίοι*, ό.π.

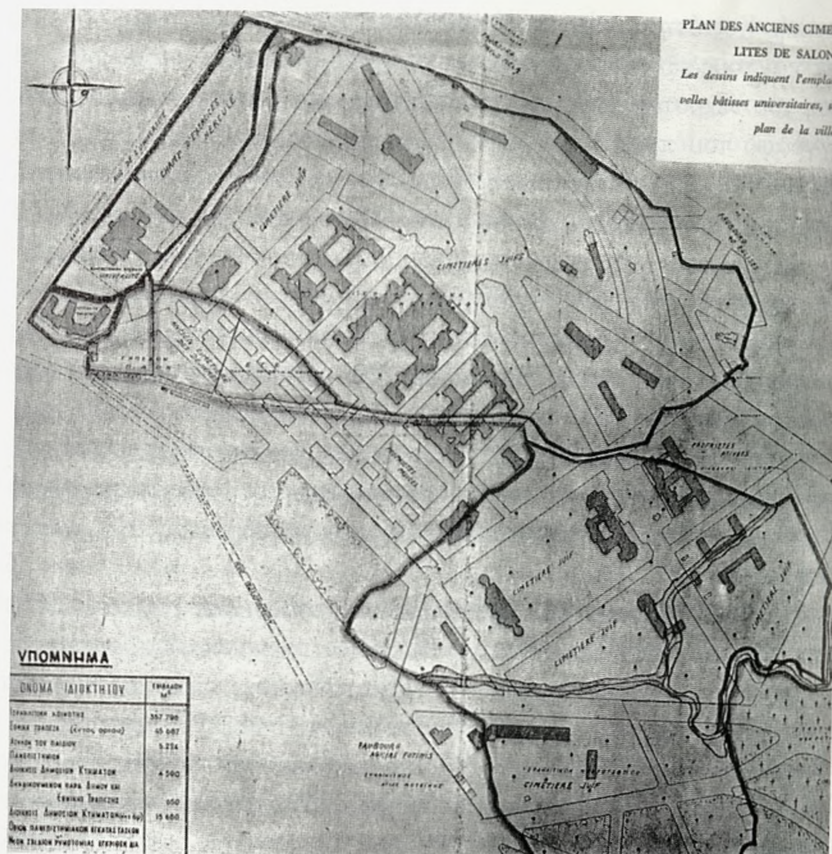
27. Βλ. Έγγραφο υπουργού-γενικού διοικητή Μακεδονίας προς Υπουργείο Εξωτερικών της 18/2/1930, έγγραφο αριθμ. 20α, στο *Οι Έλληνες Εβραίοι*, ό.π.

28. Βλ. έγγραφο Σ. Γονατά, υπουργού-γενικού διοικητή Μακεδονίας προς Υπουργείο Εξωτερικών της 3/6/1930, έγγραφο αριθμ. 61, *Οι Έλληνες Εβραίοι*, ό.π. Βλέπε επίσης έγγραφο Υπουργείου Εξωτερικών προς την πρεσβεία της Ελλάδας στο Λονδίνο της 11/6/1930, αριθμός εγγράφου 27β (*στο ίδιο*).

29. Η Εθνική Ένωση Ελλάδος ιδρύθηκε το 1927.

Εικ. 26. Λεπτομέρεια από το τοπογραφικό διάγραμμα που συντάχθηκε για την απαλλοτρίωση των εβραϊκών νεκροταφείων. Φαίνονται τα μνημεία επιφανών εβραϊκών οικογενειών. Στο ίδιο διάγραμμα φαίνεται το κτίσμα του αστυνομικού σταθμού, που κατασκευάστηκε το 1931, με έξοδα της εβραϊκής κοινότητας, για την επιτήρηση των νεκροταφείων και την προστασία τους από βανδαλισμούς και κλοπές. Τα απεικονιζόμενα στο διάγραμμα ταφικά μνημεία βρίσκονταν στο σημερινό χώρο μεταξύ του Τελλογλείου Ιδρύματος και του Κολυμβητηρίου, βόρεια της οδού Αγίου Δημητρίου. (Αρχείο Πολεοδομίας Θεσσαλονίκης).

Εικ. 25. Διάγραμμα του εβραϊκού νεκροταφείου. (Μόλχο Μ., 1974).

φυλάκων φύλαγε το νεκροταφείο με την βοήθεια εβραίων φυλάκων (Εικόνες 26 και 27).

Την 21/3/1934 επικυρώνεται η απαλλοτρίωση. Η Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης, με διάβημα της Αρχιραβινείας προς το Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων, ζήτησε την παρέμβαση του υπουργού για να ματαιώσει την προσπάθεια απαλλοτρίωσης του εβραϊκού νεκροταφείου (βλ. υπόμνημα Αρχιραβινείας της 14/6/1939).

Με τον Α.Ν. 890/1937 άρθρο 1 (ΦΕΚ 394/13.10.1937 τεύχος Α΄) "περί τρόπου διαθέσεως της εν τη πόλει Θεσσαλονίκης εκτάσεως της χρησιμοποιουμένης ως Ισραηλιτικού Νεκροταφείου", μετά από διαπραγματεύσεις του ελληνικού Δημοσίου, του Δήμου Θεσσαλονίκης και της Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης, αφού ελήφθη υπ' όψη η απαγόρευση εκταφής των νεκρών σύμφωνα με την εβραϊκή θρησκεία, επιτράπηκε η ταφή νεκρών, για ένα ακόμα χρόνο, στο παλιό εβραϊκό νεκροταφείο. Το εβραϊκό νεκροταφείο της πόλης μετατράπηκε σε άλσος και ο Δήμος υποχρεώθηκε να φυτέψει δένδρα και να διατηρεί το άλσος σε καλή κατάσταση, χωρίς να θίγει τους τάφους που βρίσκονταν στην έκταση αυτή. Ο Δήμος παραχώρησε νέα έκταση στην περιοχή Σταυρούπολης, όπου βρίσκεται και το νέο εβραϊκό νεκροταφείο.

Εικ. 27. Τελετή εγκαινίων του αστυνομικού σταθμού που εγκαταστάθηκε στο νεκροταφείο το 1932. 1. Αλμπερ Μόλχο (Ναπολιτάν), δημοσιογράφος. 2. Ασσέρ Μαλλάχ, διακεκριμένος δικηγόρος, πρώην γερουσιαστής, εξελέγη κατ' επανάληψη μέλος του κοινοτικού συμβουλίου και αρχηγός της σιωνιστικής κινήσεως. 3. Μεντές Μπεσαντσή, δημοσιογράφος, πρώην βουλευτής στην ελληνική Βουλή, μαχητικός σιωνιστής, που πέθανε στην Πολωνία. 4. Δαβίδ Σαλτιέλ, μέλος του Μπεθ Ντιν. Πέθανε στην Πολωνία. 5. Ελή Αττάς, διευθυντής της γαλλόφωνης εφημερίδας Εντεπαντάν. 6. Ελή Μπενοζίλιο, πρόεδρος του Κοινοτικού Συμβουλίου. 7. Χαΐμ Χαμπίμπ, αντιπρόσωπος του αρχιραβίνου. 8. Δαβίδ Φλωρεντίν, σιωνιστικό στέλεχος και ταλαντούχος δημοσιογράφος. 9. Καλοχριστιανάκης, αστυνομικός διευθυντής Θεσσαλονίκης. 10. Μ. Μπουρλά, ιατρός, διευθυντής του Νοσοκομείου Χιρς. Πέθανε στην Πολωνία. 11. Ελή Φρανσές, διευθυντής της εφημερίδας Αξιόν, που εκδιδόταν σε ισπανοεβραϊκή γλώσσα. Πέθανε στην Πολωνία. (Μόλχο Μ., 1974).

Επίσης, ο ίδιος νόμος στο άρθρο 2 όριζε ότι: "εξαιρετικώς", τμήμα με τα στοιχεία 1-2-3-Γ'-Β'-Α'-Β-Γ-Δ-Ε-Ζ-Η-Θ-Ι του εβραϊκού νεκροταφείου, έκτασης 12.300 τ.μ., θα περιέλθει στην κυριότητα, νομή και κατοχή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

Το 1937 η Ισραηλιτική Κοινότητα παραχώρησε δωρεάν στο πανεπιστήμιο ζώνη 12.399 τ.μ. για την επέκταση του πανεπιστημίου, που τότε στεγαζόταν μόνο στο παλιό κτίριο της φιλοσοφικής σχολής, το οποίο συνόρευε με το εβραϊκό νεκροταφείο, και παραιτήθηκε από κάθε αποζημίωση για το τμήμα αυτό. Επρόκειτο για το τμήμα του νεκροταφείου, στο οποίο ήταν θαμμένοι οι ραβίνοι Ιτσχάκ Μπαρκελώνη, Σάμουελ Γκαόν, Ιακώβ Ρομπέο, Μωσέ Ρομπέο κ.α. Μετέφεραν 150 νεκρούς στο κοιμητήριο Σενιόρ Ζαχ, με μεγάλες τιμές (Εικόνα 28)[30].

IV. ΓΕΡΜΑΝΙΚΗ ΚΑΤΟΧΗ

Τον Απρίλιο του 1941 οι Γερμανοί καταλαμβάνουν την Θεσσαλονίκη. Τον Σεπτέμβριο του 1942 ο περιώνυμος Δρ Μέρτεν ζήτησε από την Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης το ποσό των 3,5 δισεκατομμυρίων δραχμών ως λύτρα, για να απαλλάξει τους Εβραίους από την καταναγκαστική εργασία στα έργα κατασκευής δρόμων

30. Η ανακομιδή των οστών έγινε στις 26.2.1938. Βλ. Μόλχο Μίκαελ (1950) 412.

Εικ. 28. Επιμνημόσυνος τελετή επ' ευκαιρία της ανακομιδής οστών ορισμένων τάφων. (Μόλχο Μ., 1974).

στο Σέδες, στο Λιανοκλάδι, στο Γιδά, στη Μεθώνη και σε άλλα μέρη στην Ελλάδα. Δυόμισι δισεκατομμύρια δραχμές θα καταβάλλονταν σε μετρητά και ένα δισεκατομμύριο θα συμψηφιζόταν με την αποζημίωση της απαλλοτρίωσης του εβραϊκού νεκροταφείου, που δήθεν ήθελαν να το χρησιμοποιήσουν για τις ανάγκες του στρατού. Η Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης απάντησε, στις 16 Οκτωβρίου 1942, ότι θα έδινε 2 δισεκατομμύρια δραχμές και δεν διαπραγματευόταν το θέμα του εβραϊκού νεκροταφείου, γιατί δεν μπορούσε να γίνει αντικείμενο συναλλαγής. Η συμφωνία, που υπογράφηκε στις 17 Οκτωβρίου 1942, προέβλεπε ότι οι Εβραίοι απαλλάσσονταν της εργασίας έναντι λύτρων 2,5 δισεκατομμυρίων δραχμών που έπρεπε να πληρωθούν μέχρι τις 15 Δεκεμβρίου 1942[31]. Στις αρχές Δεκεμβρίου του 1942 ο γραμματέας της Γενικής Διοικήσεως υπέβαλε σχέδιο απαλλοτρίωσης του εβραϊκού νεκροταφείου. Στις 6 Δεκεμβρίου 1942 ο Μέρτεν επισκέφθηκε το χώρο του εβραϊκού νεκροταφείου, μαζί με τον γενικό διοικητή Β. Σιμωνίδη, τον γενικό γραμματέα του Αλμέιδα, τον μηχανικό του Δήμου που επίσπευσε την διαδικασία απαλλοτρίωσης, τον αρχιραβίνο Κόρετς, τον μηχανικό Ελή Μοδιάνο και τον ραβίνο Μίκαελ Μόλχο, ο οποίος έδειξε τους τάφους που είχαν μεγάλη ιστορική αξία. Ο Μέρτεν αποφάσισε επιτόπου: (α) να απαλλοτριωθεί τμήμα του νεκροταφείου κοντά στο πανεπιστήμιο και στον Συνοικισμό των Σαράντα Εκκλησιών, (β) να μείνει ανέπαφο το υπόλοιπο εβραϊκό νεκροταφείο, (γ) να μην καταστραφούν σ' όλο το νεκροταφείο οι τάφοι των τελευταίων 30 ετών[32]. Την ίδια μέρα, λίγο αργότερα από την αποχώρηση του Μέρτεν από το νεκροταφείο, άρχισε η καταστροφή των τάφων (Εικόνα 29). Δεν έμεινε κανένας τάφος απείραχτος. Το εβραϊκό νεκροταφείο μετατράπηκε σε έναν τεράστιο χώρο από κατεστραμμένες ταφόπετρες και σκορπισμένα κόκαλα νεκρών[33]. Ο καθένας μπορούσε να πάρει ταφόπετρες. Ταφόπετρες μεταφέρθηκαν και χρησιμοποιήθηκαν σαν οικοδομικά υλικά εντός και εκτός της πόλης της Θεσσαλονίκης. Οι Γερμανοί, μάλιστα, κατασκεύασαν μία πισίνα με ταφόπετρες του νεκροταφείου. Ταφόπετρες χρησιμοποιήθηκαν και για την κατασκευή δρόμων. Βιαστικά, Εβραίοι της Θεσσαλονίκης προσπάθησαν να μεταφέρουν στο νέο νεκροταφείο τους τάφους των προ-

31. Βλ. Μόλχο Μίκαελ, ό.π., σελ 71. Βλ. επίσης Γιακοέλ Γιομτώβ, (1993) 105.

32. Βλ. Μόλχο Μίκαελ, ό.π., σελ. 414-415.

33. Στις 27/12/1942 οι Εβραίοι πλήρωσαν ειδικό φόρο και μετέφεραν τα οστά από το παλιό νεκροταφείο στο νέο.

Εικ. 29. Το εβραϊκό νεκροταφείο κατεστραμμένο. (Emmanuel I., 1968).

Εικ. 30. Μεταφορά οστών από το παλιό εβραϊκό νεκροταφείο στο καινούργιο το 1942. (Emmanuel I., 1968).

σφιλών συγγενών τους (Εικόνα 30). Το εβραϊκό νεκροταφείο, με 400.000 τάφους και ιστορία πάνω από πέντε αιώνες, είχε καταστραφεί. Τον Μάρτιο του 1943 οι ναζιστικές δυνάμεις κατοχής άρχισαν τους εκτοπισμούς των Εβραίων της Θεσσαλονίκης στα στρατόπεδα συγκέντρωσης του Άουσβιτς και του Μπέργκεν Μπέλσεν. Λίγους μήνες μόνο μετά τον εκτοπισμό των 50.000 Εβραίων συμπολιτών μας, δυνάμει της υπ' αριθμό 5880/14-10-1943 διαταγής του Υπουργείου Οικονομικών (ΦΕΚ 488), καταλήφθηκε το εβραϊκό νεκροταφείο, ως ακίνητο εγκαταλελειμμένο από τους ιδιοκτήτες του. Το ελληνικό δημόσιο το διαχειριζόταν ως διοικητής αλλοτρίων (άρθρο 34.2 α.ν. 1539/1938 "περί προστασίας δημοσίων κτημάτων"). Το Κτηματικό Γραφείο Θεσσαλονίκης καταχώρησε στα βιβλία του ολόκληρη την περιοχή των εβραϊκών νεκροταφείων, που θεωρήθηκε δημόσιο κτήμα (αριθμός καταχώρησης 1340/1944)[34]. Το 1946, διάταγμα έδινε στους Εβραίους το δικαίωμα να συγκεντρώσουν τις επιτύμβιες πλάκες.

Στις 11 Φεβρουαρίου 1959 ο Μέρτεν δικάστηκε στην Αθήνα για τα παρακάτω εγκλήματα: αυθαίρετη εκτέλεση 680 ορθοδόξων ελλήνων πολιτών και πλήθους Ισραηλιτών, αποστολή 9.000 Εβραίων σε καταναγκαστικά έργα στην Ελλάδα, επιβολή λύτρων ύψους 2,5 δισεκατομμυρίων δρχ, καταστροφή του εβραϊκού νεκροταφείου, εκτοπισμό 56.000 εβραίων στα στρατόπεδα συγκέντρωσης κ.λπ.

Σε πολλές ευρωπαϊκές πόλεις διατηρούνται σήμερα παλιά εβραϊκά νεκροταφεία, που δεν καταστράφηκαν κατά την διάρκεια της γερμανικής κατοχής. Στην Πράγα σώζονται 12.000 ταφόπετρες στο παλιό εβραϊκό νεκροταφείο, πολλές από τις οποίες χρονολογούνται στο τέλος του 16^{ου} αιώνα. Στη Βενετία, στο Λίντο (το εβραϊκό νεκροταφείο), οι παλιότεροι τάφοι είναι από το 1386. Στο Άμστερνταμ, στο ιστορικό εβραϊκό νεκροταφείο της Ouderkerk aan de Amstel, Εβραίων πορτογαλικής καταγωγής, διατηρούνται 27.500 τάφοι και οι παλιότεροι χρονολογούνται από το 1614. Στην Βιέννη, στο παλιό εβραϊκό νεκροταφείο, υπάρχουν τάφοι από το τέλος του 16ου αιώνα. Όσον αφορά την ιστορία του ρατσιστικού φαινομένου και του αντισημιτισμού στην Ευρώπη ο Ζήσης Παπαδημητρίου καλύπτει το θέμα με ξεχωριστή ευαισθησία σε πρόσφατο έργο του[35].

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Λιγοστές οι αναφορές στο παλιό εβραϊκό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης σε βιβλία για την πόλη μας, σε παρουσιάσεις των κοινοτήτων, αλλά και σε εβραϊκές βιογραφίες του 20^{ου} αιώνα, σε συζητήσεις και συνεντεύξεις με όσους το είχαν προλάβει.

Οι λόγοι της αποσιώπησης, συγκάλυψης και αποφυγής του θέματος είναι οφθαλμοφανείς: ο πόνος που προκαλεί το θέμα στα μέλη της Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης, καθώς και η ενοχή που ίσως αισθάνονται μη Εβραίοι πολίτες της πόλης της Θεσσαλονίκης για τα όσα έκαναν ή δεν απέτρεψαν να γίνουν. Η Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης προσπάθησε να συγκεντρώσει τις πλάκες του παλιού νεκροταφείου και να τις μεταφέρει στο καινούργιο νεκροταφείο στην περιοχή της Σταυρούπολης, ενώ ενδιαφέροντα δείγματα τάφων του παλιού εβραϊκού νεκροταφείου βρίσκουμε και στο Εβραϊκό Μουσείο της Θεσσαλονίκης.

34. Άρθρο 34 παρ. 2 α.ν. 1539/1938 "Ακίνητα εγκαταλελειμμένα παρά των ιδιοκτητών και μη διαχειριζόμενα ουδέ δι' αντιπροσώπων καταλαμβάνονται παρά του Δημοσίου και διαχειρίζονται παρ' αυτού ως Διοικητού αλλοτρίων".

35. Παπαδημητρίου Ζήσης (2000): Ο ευρωπαϊκός ρατσισμός.

Εικ. 31. Το νέο εβραϊκό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης. (Αρχείο Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης).

Έχει ανεγερθεί, επίσης, μνημείο στο νέο νεκροταφείο, αφιερωμένο στην μνήμη των εβραίων συμπολιτών μας που εκτοπίστηκαν στα στρατόπεδα συγκέντρωσης και δεν αξιώθηκαν να έχουν τάφο (Εικόνα 31). Ευχόμαστε το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης να υλοποιήσει παλιότερη απόφασή του και να τοποθετήσει μνημείο στον χώρο του πανεπιστημίου, που να θυμίζει ότι υπήρξε χώρος νεκροταφείου Εβραίων συμπολιτών μας, που για πέντε αιώνες πρόσφεραν στην οικονομική και πνευματική ζωή της πόλης μας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αριές Φίλιπ (1999): *Οι άνθρωποι ενώπιον του θανάτου. Η εποχή των κοιμωμένων*. (τόμος Ι). *Ο εξαγριωμένος θάνατος*. (τόμος ΙΙ). Αθήνα. Βιβλιοπωλείον της Εστίας.

Βακαλόπουλος Απόστολος (1983): *Ιστορία της Θεσσαλονίκης. 315 π.Χ. - 1983*. Θεσσαλονίκη.

Βερέμη Θάνου - Κωνσταντοπούλου Φωτεινή (επιμέλεια), 2000: *Οι Έλληνες Εβραίοι*, Αθήνα: Καστανιώτη. (Υπουργείο Εξωτερικών της Ελλάδας και Πανεπιστήμιο Αθηνών).

Γιακοέλ Γιομτώβ (1993): *Απομνημονεύματα 1941-1943*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής

Δημητριάδη Βασίλη (1983): *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την επο-*

χή της Τουρκοκρατίας. 1430-1912. Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών.

Emmanuel Isaac (1968): *Matzevot Saloniki. Precious Stones of the Jews of Salonica.* Jerusalem Ben-Zvi Institute. The Hebrew University.

Μέγας Γιάννη (1993): *Ενθύμιον από την ζωή της Εβραϊκής Κοινότητας.* Θεσσαλονίκη 1897–1917. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Καπόν.

Μόλχο Μίκαελ (1974): *In Memoriam. Θεσσαλονίκη: Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης.* Molho Michael (1950): *Usos y costumbres de los Sefaradies de Salonica.* Madrid: Instituto Arias Montano.

Μόλχο Ρένα (2001): *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης. 1856-1919: Μια ιδιαίτερη Κοινότητα.* Θεσσαλονίκη: Θεμέλιο.

Ναρ Αλμπέρτο (1998): *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης. Πορεία στο χρόνο.* Θεσσαλονίκη: Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης.

Νεχαμά Γιοζέφ (2000): *Ιστορία των Ισραηλιτών της Σαλονίκης.* Θεσσαλονίκη: University Studio Press. Μετάφραση από τα γαλλικά από τον Τομέα Μετάφρασης του Τμήματος Γαλλικής Γλώσσας του Α.Π.Θ.

Παπαδημητρίου Ζήσης (2000): *Ο ευρωπαϊκός ρατσισμός.* Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Παπάζογλου Άρη (1994): *Εβραϊκοί κοινοτικοί θεσμοί στη Θεσσαλονίκη της Τουρκοκρατίας.* Θεσσαλονίκη: Megatype.

Recanati David (Redactor) (1969): *Zikhron Saloniki.* Tel Aviv: El Commitato por la Edition del Livro Sovre La Communita de Salonique.

Σαββαΐδης Παραασκευάς-Μπαντέλας Άνθιμος (2000): *Πόλις Πανεπιστημίου Πόλις.* Θεσσαλονίκη: Αδελφών Κυριακίδη Α.Ε. & University Studio Press. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης–Επιτροπή Ερευνών.

Σιέττος Γεώργιος (1997): *Νεκρικά ήθη και έθιμα. Αρχαιοελληνικά–Βυζαντινά–Νεοελληνικά.* Αθήνα: Κυβέλη.

Stavroulakis Nicholas (1993): *Salonika Jews and Dervishes.* Athens: Talos Press.

ΘΑΛΕΙΑ Σ. ΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ

ΗΤΑΝ Ο ΑΓΙΟΣ ΜΗΝΑΣ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙ;*

Ήταν ο Άγιος Μηνάς μοναστήρι; Το ερώτημα αυτό βασάνισε πολλούς ερευνητές της ιστορίας της Θεσσαλονίκης. Παλιότεροι ιστορικοί, όπως ο Μιχαήλ Χατζη-Ιωάννου τον συμπεριλαμβάνουν στις μονές της Θεσσαλονίκης. Οι Τούρκοι τον ονόμαζαν Γιανίκ Μαναστήρ, δηλαδή Καμένο Μοναστήρι. Αλλά τα ίχνη του μοναστηριού χάθηκαν και ο ναός σήμερα είναι ενοριακός. Η συνοικία Γιανίκ Μαναστήρ της τουρκοκρατούμενης Θεσσαλονίκης βρισκόταν στο Βαρδάρη, μακριά από τον Άγιο Μηνά, πράγμα που προκάλεσε ακόμα μεγαλύτερη σύγχυση στους ερευνητές και τους κατοίκους της πόλης.

Στο αρχείο της Μητρόπολης Θεσσαλονίκης[1] βρήκα τρία έγγραφα και άλλα στοιχεία τα οποία δίνουν καταφατική απάντηση στο παραπάνω ερώτημα και ταυτόχρονα φωτίζουν πολλές πλευρές της ιστορίας του ναού του Αγίου Μηνά και του χώρου γύρω από αυτόν κατά την τουρκοκρατία. Πριν όμως παρουσιάσω και αναλύσω τα καινούργια ιστορικά στοιχεία, είναι σκόπιμο να υπενθυμίσω σύντομα ό,τι γνωρίζουμε για τον Άγιο Μηνά και την περιοχή του.

Στη θέση του σημερινού ναού υπήρχε παλαιοχριστιανική βασιλική, η οποία πιθανότατα ήταν αρχικά αφιερωμένη στην Παναγία[2]. Από την παλαιοχριστιανική αυτή εκκλησία σώζεται μόνο το κατώτερο μέρος της αψίδας του ιερού, ενσωματωμένο στην κεντρική αψίδα του ιερού του σημερινού ναού. Σ' αυτήν αποδίδονται ο παλαιοχριστιανικός άμβωνας, που σήμερα είναι τοποθετημένος μέσα στην αψίδα, δύο παλαιοχριστιανικά κιονόκρανα ενσωματωμένα στη δυτική όψη του σημερινού ναού, καθώς και δεκαπέντε τμήματα ενός κοσμήτη με γλυπτό διάκοσμο από ζώα και πτηνά, πιθανότατα του τέλους του 5ου αιώνα, που φυλάσσονται στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού. Στη διήγηση των θαυμάτων του Αγίου Δημητρίου ο ναός της Παναγίας στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης αποκαλείται "πανύμνητος". Κάποια, άγνωστη μέχρι τώρα, στιγμή ο ναός γίνεται γνωστός ως Άγιος Μηνάς. Δεν γνωρίζουμε πότε ακριβώς καταστράφηκε ο ναός αυτός, διάφορες υποθέσεις όμως τοποθετούν την κατα-

*Η μελέτη αυτή βασίζεται σε διάλεξη με τίτλο "Τρία ανέκδοτα έγγραφα αφορώντα τον Άγιο Μηνά", που έδωσα κατα την ημερίδα *Πλατεία Ελευθερίας-Λαδάδικα-Άγιος Μηνάς. Ιστορική και τοπογραφική ανασκόπηση.* Θεσσαλονίκη, Οκτώβριος 1995.

1. Ευχαριστώ τη Μητρόπολη Θεσσαλονίκης, και ιδιαίτερα τον αιδεσιμότατο πρωτοπρεσβύτερο Δημήτριο Βακάρο, που επέτρεψε και διευκόλυνε την έρευνα στο Αρχείο της Μητρόπολης.

2. Για την τεκμηρίωση της θέσης αυτής βλ. Thalia Mantopoulou-Panagiotopoulou. "The Monastery of Aghios Menas in Thessaloniki". *Dumbarton Oaks Papers* 50(1996) 239-262. Στην εργασία αυτή υπάρχει πλήρης βιβλιογραφία για τον Αγιο Μηνά. Στην παρούσα μελέτη, για συντομία, προσθέτω μόνο τη βιβλιογραφία που προέκυψε στο μεταξύ.

στροφή στο 17ο ή στο 18ο αιώνα. Σύμφωνα με την προφορική παράδοση, που σώζεται σε χειρόγραφο του 1885, ο ναός που καταστράφηκε ήταν αριστούργημα και αποκαλούνταν "Κιβωτός", γιατί οι τοίχοι του κοσμούνταν με ανάγλυφα ζώα σε ζεύγη. Η προφορική αυτή παράδοση τεκμηριώνεται από τα γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου. Ο Άγιος Μηνάς ανοικοδομήθηκε στα 1806, κάηκε στα 1839 και ανοικοδομήθηκε για τελευταία φορά στα 1852.

Παραμένουν αδιευκρίνιστα τα εξής ερωτήματα: Πότε καταστράφηκε η αρχική παλαιοχριστιανική εκκλησία; Ο ναός ανοικοδομήθηκε ξανά πριν από το 1806; Ο Άγιος Μηνάς ήταν καθολικό μονής ή ενοριακός ναός και για ποιό χρονικό διάστημα; Η περίκλειστη διάταξη των οικοδομημάτων γύρω από το ναό είναι άραγε ενδεικτική της θέσης μοναστηριακών κτισμάτων; Γιατί μια τόσο λαμπρή εκκλησία έμεινε στα χέρια των χριστιανών σ' όλη τη διάρκεια της τουρκοκρατίας; Με βάση τα τρία έγγραφα και τα άλλα ιστορικά στοιχεία θα επιχειρήσω να δώσω απαντήσεις σε αυτά. Άς πάρουμε όμως τα πράγματα με τη σειρά.

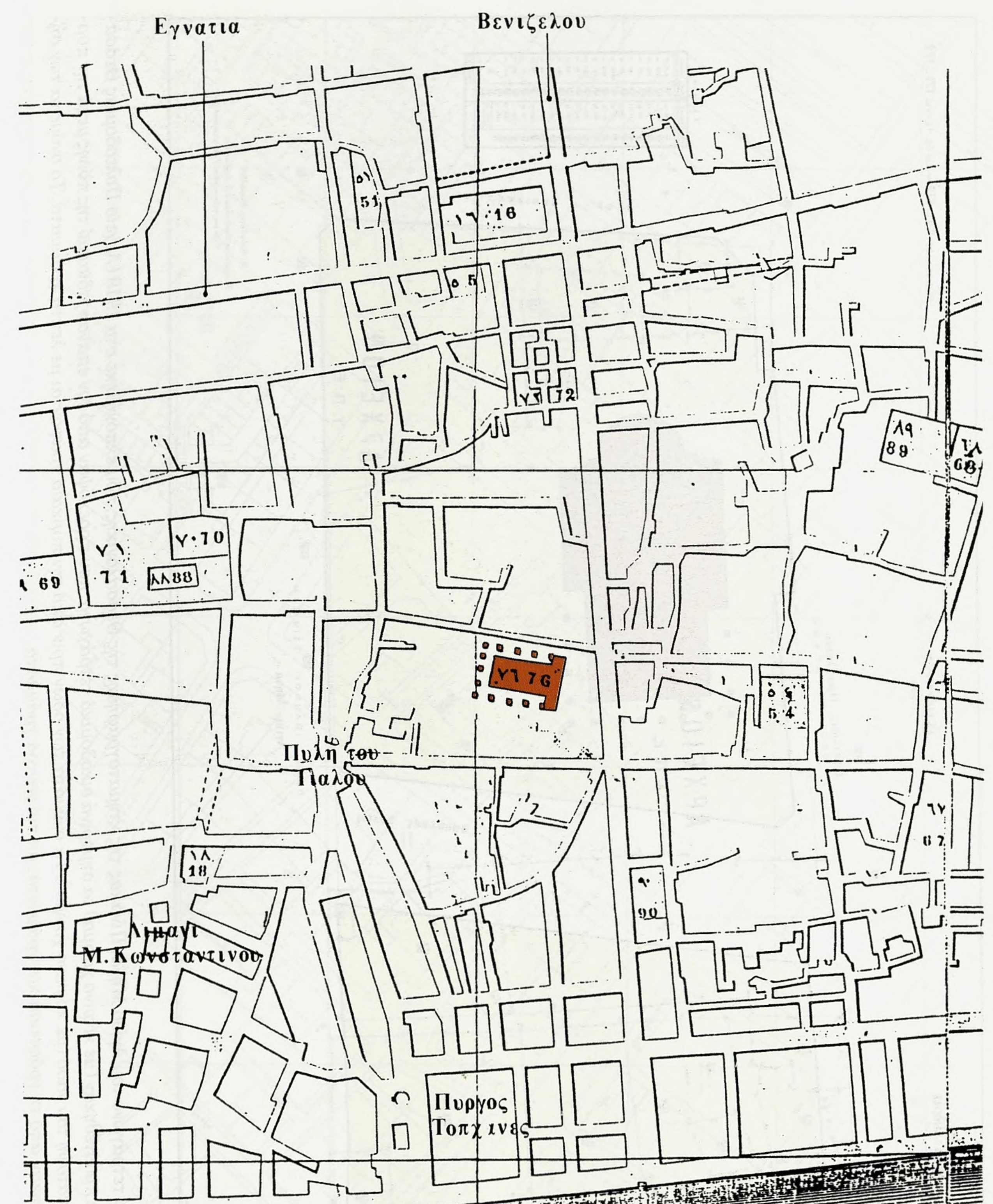
Το υπάρχον μνημείο οφείλεται στην οικοδόμηση του 1852, όπως βεβαιώνεται από στοιχεία που προκύπτουν από γραπτές πηγές, επιγραφές, χάρτες της Θεσσαλονίκης, εφημερίδες της εποχής και τον αρχιτεκτονικό τύπο του μνημείου. Ο ναός κτίστηκε με σχέδια του αρχιτέκτονα Ράλλη Πλούφου και ανήκει στον τύπο της τρίκλιτης βασιλικής με στοά και υπερυψωμένο γυναικωνίτη[3]. Τη δαπάνη της ανοικοδόμησης ανέλαβαν οι ισχυρές συντεχνίες της Θεσσαλονίκης, αλλά και ολόκληρη η Ελληνική Ορθόδοξη Κοινότητα, με τη συμφωνία ότι τα έσοδα της εκκλησίας και των εργαστηρίων γύρω από αυτήν θα χρησιμοποιούνταν για την οικονομική ενίσχυση των ελληνικών εκπαιδευτηρίων. Οι συντεχνίες φαίνεται ότι είχαν εργαστήρια γύρω από τον Άγιο Μηνά, σε οικόπεδο που ανήκε στο ναό. Μαρτυρείται η ύπαρξη εργαστηρίων και καταστημάτων της συντεχνίας των υποδηματοποιών στην οδό Βασιλέως Ηρακλείου. Την ενδιαφέρουσα αυτή συμφωνία, που υποκρύπτει ίσως κάποια οικονομική διευθέτηση για την χρησιμοποίηση των εργαστηρίων, πέτυχε ο Θεαγένης Χαρίσης, ο γνωστός ιδρυτής του Θεαγενείου Νοσοκομείου. Από τότε ο ναός χάνει την αυτονομία του και διευθύνεται από επιτρόπους εκλεγομένους από την Εφορία των Εκπαιδευτικών Καταστημάτων. Ο ίδιος ο ναός, όπως και το οικόπεδό του, καταχωρίζονται ως περιουσία είτε της ίδιας της Ελληνικής Κοινότητας είτε των Εκπαιδευτηρίων της στα Κοινοτικά Κτηματολόγια, που προσφέρουν πολύτιμες πληροφορίες.

Το "Γενικόν Κτηματολόγιον της Ελληνικής Ορθοδόξου Κοινότητος Θεσσαλονίκης"

Στο "*Γενικόν Κτηματολόγιον της Ελληνικής Ορθοδόξου Κοινότητος Θεσσαλονίκης*"[4], κώδικα του 1918, που φυλάσσεται στο Αρχείο της Μητρόπολης Θεσσαλονίκης, ο Άγιος Μηνάς περιγράφεται ως εξής:

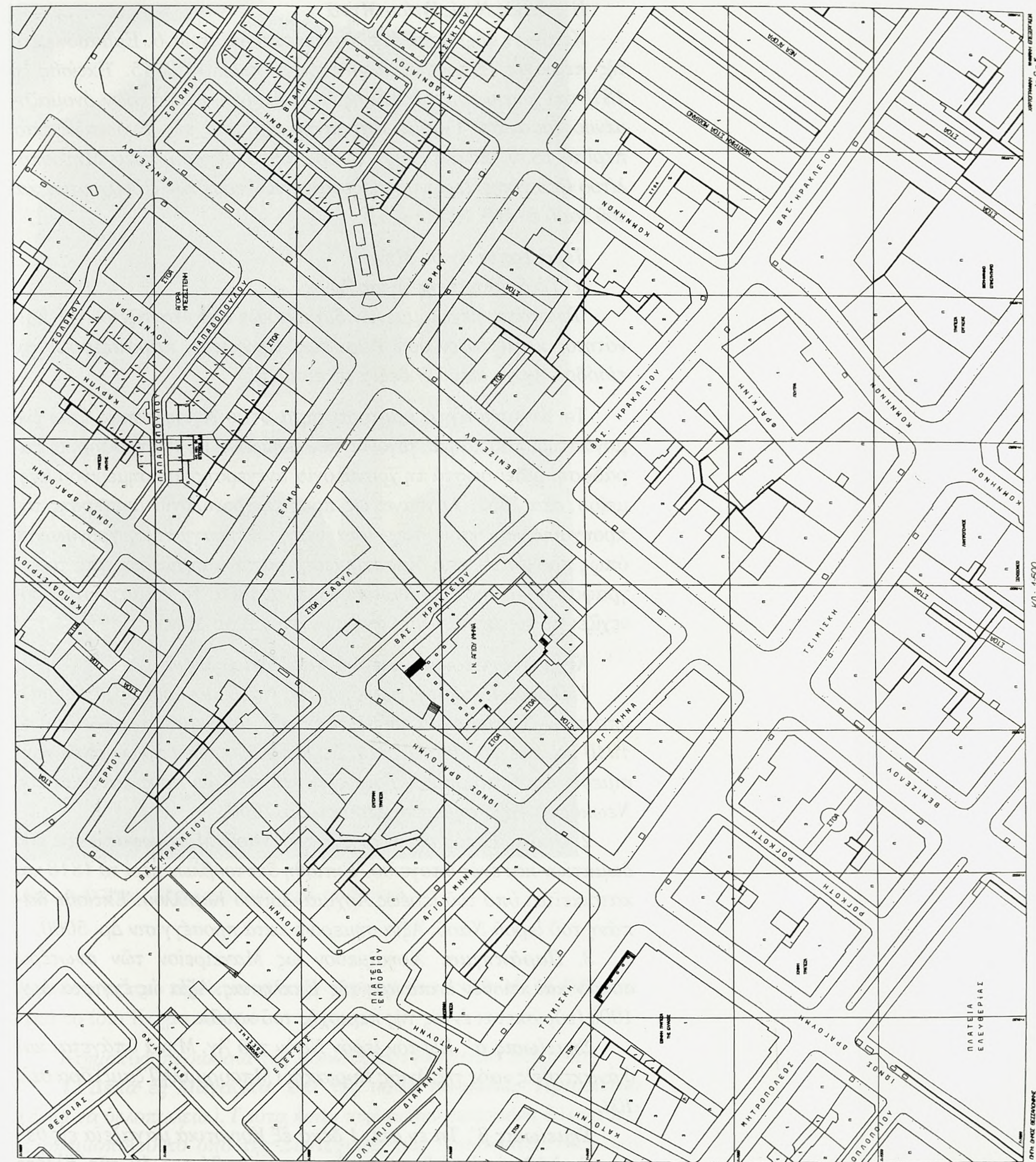
3. Ο τύπος της τρίκλιτης βασιλικής με στοά και υπερκείμενο γυναικωνίτη γνώρισε μεγάλη διάδοση στα Νότια Βαλκάνια και στη Μ. Ασία κατά τον 19ο αιώνα. Σημαντικές εκκλησίες της ορθοδοξίας, όπως η Παναγία της Τήνου, ανήκουν στον τύπο αυτόν. Θάλεια Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου, "Από τη μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική στον Κλασικισμό. Προσέγγιση στην εξέλιξη της τρίκλιτης βασιλικής κατά τον 18ο και 19ο αιώνα", *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση*, τ. 6 (υπό έκδοση)

4. Θάλεια Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου, "Ναοί και μονές της Θεσσαλονίκης μέσα από το Κτηματολόγιο της Ελληνικής Κοινότητας του 1918 και την κτηματογράφηση της πόλης". Ανακοίνωση στο 17ο *Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης. Αθήνα, Μάιος 1997. Τεύχος περιλήψεων εισηγήσεων και ανακοινώσεων*, Αθήνα, 1997, 39-40

Εικ. 1. Τμήμα του χάρτη της Θεσσαλονίκης που εκπονήθηκε γύρω στα 1880 από τον Antoine Wernieski (παραχώρηση της Α. Καραδήμου-Γερόλυμπου). Με κόκκινο χρώμα απεικονίζεται ο Άγιος Μηνάς. Τα ονόματα των οδών και των υπολοίπων στοιχείων προστέθηκαν από τη γράφουσα.

Εικ. 2. Το οικοδομικό τετράγωνο του Αγίου Μηνά. Πίνακας της κτηματογράφησης της Θεσσαλονίκης, που εκπονήθηκε στα 1919 (Αρχείο Πολεοδομίας Θεσσαλονίκης). Στον πίνακα προστέθηκαν (με κίτρινο χρώμα) τα σημερινά οικοδομικά τετράγωνα, που προέκυψαν από τον επανασχεδιασμό της πόλης μετά την πυρκαϊά του 1917, και η κάτοψη του ναού (με κόκκινο χρώμα). Τα ονόματα των οδών πριν από την πυρκαϊά γράφονται με λεπτά γράμματα. Τα ονόματα των σημερινών οδών προστέθηκαν από τη γράφουσα και γράφονται με πιό χοντρά γράμματα.

Εικ. 3. Σημερινό τοπογραφικό της περιοχής.

Η΄. Ἱερός Ναός Ἁγίου Μηνᾶ

Κεῖται ἐν ὁδῷ Βασιλέως Ἡρακλείου ὑπ' Ἀριθ. 6. Ἐμβαδόν μετά τῆς περιοχῆς [τετραγωνικῶν] πήχεων περίπου 2345. Ἐκτίσθη τὸ 1818 ἐπὶ χώρου πυρποληθέντος Μοναστηρίου Καλογήρων, ὀνομαζομένου τουρκιστὶ ***Γιανίκ Μαναστήρ****, δαπάνη τῶν Ἐνοριτῶν, ἐκάη περὶ τὸ 1839, καὶ ἀνεκτίσθη τῇ πρωτοβουλίᾳ τοῦ μακαρ. Μητροπολίτου Θεσ/νίκης Ἱερωνύμου, δαπάνη τῶν εὐσεβῶν Προὐχόντων καὶ τοῦ λαοῦ ἐν ἔτει 1852.*

Ἱερὰ Τοπία Ἁγίου Μηνᾶ

α' Τὸ ἁγίασμα τῆς Ἁγίας Ἄννης

Ὑφίσταται κεκελυμμένων διὰ πλακῶν ὑπό Μαγαζεῖον τῆς Κοινότητος κείμενον ἐν ὁδῷ Βασιλέως Ἡρακλείου παραπλεύρως τῆς εἰσόδου Ἁγίου Μηνᾶ & δεξιᾷ τῷ εἰσιόντι.

Το Κτηματολόγιο μαρτυρεί ρητά ότι ο Άγιος Μηνάς ήταν ένα μοναστήρι που κάηκε, γεγονός που συμφωνεί με την προφορική παράδοση. Δίδει σωστά τη χρονολογία ανέγερσης του σημερινού μνημείου, στα 1852. Λανθάνει ως προς τη χρονολογία ανέγερσης του προηγούμενου ναού στην ίδια θέση. Η πραγματική χρονολογία, όπως προκύπτει από διασταύρωση γραπτών πηγών καί από το έγγραφο που δημοσιεύω παρακάτω, είναι 1806. Το κτηματολόγιο συνεχίζει με τα ακίνητα που ανήκουν στον Άγιο Μηνά:

Κτηματικὴ περιουσία ἱεροῦ Ναοῦ Ἁγίου Μηνᾶ

1. ***Οἰκία****. Ἐντός τῆς περιοχῆς τοῦ Ναοῦ, μονόροφος μετὰ τριῶν ὑπογείων. Ἐκτίσθη διὰ τούβλων ἐκ τῶν εἰσοδημάτων τοῦ Ναοῦ τὸ 1910 καὶ ἐμεγεθύνθη τὸ 1914. Δωμάτια δύο, τῶν ὁποίων τὸ ἕν χρησιμεύει ὡς Ἐπιτροπικὸν Γραφεῖον καὶ τὸ ἄλλο πρὸς κατοικία τοῦ Νεωκόρου. Ἀξία σημερινὴ περίπου Δρ. 7000.*

2. ***Οἰκία****. Ἐντὸς τῆς περιοχῆς τοῦ Ναοῦ. Μονόροφος, μετὰ δύο δωματίων καὶ ἑνὸς ὑπογείου. Ἐκτίσθη διὰ τούβλων περὶ τὸ 1818 καὶ κατοικεῖται ὑπὸ τοῦ ἱερέως Ἀρχιμανδρίτου Κυρίλλου. Ἐκτίσθη δαπάνη τοῦ ἱεροῦ Ναοῦ. Ἀξία σημερινὴ κατὰ προσέγγισιν Δρ. 5000.*

3. ***Παράπηγμα****. Χρησιμεύον ὡς Μαγειρεῖον τῶν ἀνωτέρω οἰκιῶν καὶ κτισθὲν δαπάναις τῆς Ἐκκλησίας. Ἀξία ὡς ἔγγιστα Δρχ. 1000 (εὑρίσκεται ἐντός τῆς περιοχῆς τοῦ ναοῦ).*

Σημείωσις α'*. Εἰς τὸν ἱερόν Ναὸν τοῦ Ἁγ. Μηνᾶ ὑπάγεται καὶ ὁ ἀνακτηθεὶς ναὸς τῆς Ἁγίας Κυριακῆς (Μπουρμαλὴ Τζαμὶ) ὅρα σελ. 108.*

Σημείωσις β'*. Τὰ ἐν σελ. 1 δέκα ἕξ Κοινοτικὰ μαγαζεῖα εἰς θέσιν* ***Γιαλάδικα*** *ἐκτίσθησαν ἐπὶ χώρου ληφθέντος ἐκ τῆς ἄλλοτε εὐρείας περιοχῆς τοῦ Ἁγ. Μηνᾶ. Τὰ δὲ Καταστήματα Στοᾶς Ἁγ. Μηνᾶ σελ. 2 ἐκτίσθησαν κατὰ μέγα μέρος ἐπί χώρου περιοχῆς τοῦ ἰδίου Ναοῦ. Τὰ τε 16 μαγαζεῖα εἰς θέσιν* ***Γιαλάδικα*** *καὶ τὰ τῆς Στοᾶς Ἁγ. Μηνᾶ ἀνήκουσιν εἰς τὴν Κοινότητα.*

Λεπτομέρειες για τη μεγάλη ακίνητη περιουσία της Ελληνικής

Εικ. 4. *Ο Άγιος Μηνάς. Άποψη από τα δυτικά.*

Κοινότητας που είχε κτιστεί στην περιοχή του Αγίου Μηνά δίδονται από το ίδιο Κτηματολόγιο.

Κτηματικὴ περιουσία τῆς Κοινότητος (Κοινοτικὰ κτήματα)

1. Δέκα ἕξ Μαγαζεῖα. ἐπί τῆς ὁδοῦ Βασιλέως Ἡρακλείου *(ἔνθα τὰ ὑελοπωλεῖα). Ταῦτα ἦσαν παλαιόθεν ἐκτισμένα ξύλινα καὶ ἐχρησιμοποιοῦντο ὑπὸ τῆς Συντεχνίας τῶν Ὑποδηματοποιῶν καὶ τῶν Παπουτσήδων. Αἱ Συντεχνίαι αὗται εἶχον ὄπισθεν τοῦ Ἱεροῦ Βήματος τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ καὶ ἴδιον δωμάτιον ἔνθα συνηδρίαζον. Κεῖνται κατὰ τὴν βορείαν πλευρὰν τῆς Ἐκκλ. Ἁγ. Μηνᾶ καὶ ἐκτιμῶνται ἐν τῷ Κώδηκι τῆς ἱερᾶς Μητροπόλεως ἀντί λ.Τ. 4000. Το 1895 & 1896 εἰς τὸ Καθολικὸν σελ. 10 κατεσκευάσθησαν τὰ ἐκ τῆς ἐξώπορτας πρὸς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν 12 Νέα Μαγαζεῖα ἀντί λ.*

Εικ. 5. Το οικοδομικό τετράγωνο του Αγίου Μηνά.

Οθ. 592.28¹/4. Κατὰ τὸ 1901/2 ἐκτίσθησαν καὶ τὰ λοιπὰ Μαγαζεῖα δυτικῶς τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς στοιχίσαντα λ.Οθ. 1341,75. Πάντα τὰ ἐν λόγῳ 16 Μαγαζεῖα ἐκτίσθησαν δαπάναις τῆς Κοινότητος........

....

Τὰ ἀνωτέρω 16 Μαγαζεῖα ἔχουσιν ἐν λεπτομερείᾳ ὡς ἑξῆς:

Ακολουθεί περιγραφή των καταστημάτων.

2. Τὸ κτίριον ἔνθα ἡ Τράπεζα Ἀθηνῶν καὶ κατόπιν ἡ Ἰονική

Ὁδὸς Βασιλέως Ἡρακλείου. Ἐκτίσθη μεταγενεστέρως δαπάναις τῆς Κοινότητος ἐπὶ τῶν ἐν τῇ αὐτῇ ὁδῷ Β. Ἡρακλείου ὑπ' αὔξοντα ἀριθ. 1 δέκα ἓξ μαγαζείων. ἀπαρτίζεται ἐκ μιᾶς εὐρείας αἰθούσης & τριῶν δωματίων ὑπὸ τὰ ὁποῖα ἕν ὑπόγειον. ἐτήσιον ἐνοίκιον δρχ. 5750. Σημερινή αξία ὡς ἔγγιστα Δρχ. 150.000. Ἐκάη τὴν 5/8/917.

***3. Καταστήματα Στοᾶς Ἁγίου Μηνᾶ.** κειμένης ἐπί τῆς ὁδοῦ Ἰωάννου Τσιμισκῆ καὶ συνορευομένης ἀπὸ Ἀνατολῶν μὲ χάνιον Ἰσραηλιτικής Κοινότητος, ἀπὸ Δυσμῶν μὲ χάνιον πρώην Σωσσίδου. ἀπὸ Νότου μὲ ὁδόν Ι. Τσιμισκῆ καὶ ἀπὸ Βορρᾶ μὲ προαύλιον ἱεροῦ Ναοῦ Ἁγ. Μηνᾶ καὶ πρώην Τραπ. Ἀθηνῶν. Τὰ ἐν αὐτῇ Καταστήματα ἐκτίσθησαν κατὰ μέγα μέρος ἐπὶ χώρου περιοχῆς τοῦ ἱεροῦ Ναοῦ Ἁγ. Μηνᾶ, ἐν μέρει δ' ἐπί χώρου, τὸν ὁποῖον κατεῖχε ἄλλοτε Μετόχιον τοῦ Ὄρους Σινᾶ καὶ ὁ ὁποίος ἠγοράσθη παρὰ τῆς Κοινότητος πρὸ τριαντακονταετίας περίπου καὶ ἐν μέρει ἐπὶ μικροῦ γηπέδου ἀνήκοντος εἰς τὴν Ἁγιοταφικὴν Ἀδελφότητα ἐπί τῇ καταβολῇ κατ' ἀποκοπήν γροσίων δύο χιλιάδων ἐτησίως λόγῳ ἀποζημιώσεως πρὸς τὸν Ἅγιον Τάφον, χωρὶς νὰ διακαιοῦται νὰ ζητηθῇ τι περισσότερον. Ἡ ἀνέγερσις τῶν Κτημάτων τούτων σημερινῆς ἀξίας Δρχ. 500.000 περίπου (μετά τοῦ οἰκοπέδου) ἤρξατο το 1905. Ἐστοίχισαν δὲ ὅλα 10.000 λ.Οθ. εἰς τὴν Κοινότητα περίπου. Ταῦτα εἶναι:*

Α΄. 47 μαγαζεῖα ἰδιωτικῆς ἀριθμήσεως, ἰσόγεια μὲ ῥουλά ἐν ὅλῳ 61. Ἀνηγέρθησαν διὰ δανείου παραχωρηθέντος κατ' ἀρχὰς ὑπὸ τῶν Ὁμογενῶν Κ. Χονδροδήμου, Δ. Αγγελάκη, Δ. Ιωαννίδου & Ρ. Κύρτση. καὶ εἶτα μεταβιβασθέντος εἰς τὴν Τράπεζαν τῆς Ἀνατολής. Ἤτοι:

Ακολουθεί λεπτομερειακή περιγραφή των καταστημάτων.

Τὰ ἀνωτέρω 47 Μαγαζεῖα μὲ ῥουλὰ ἐν ὅλῳ 61. ἀποφέρουσιν ἐτήσιον ἐνοίκιον Δρχ. 32666 και ἔχουσιν ἐμβαδὸν περίπου [τετραγωνικών] πήχεων 1840

Ἐμβαδὸν τῶν 4 διαδρόμων τῆς Στοᾶς 900

Ὁλικόν ἐμβαδόν κατὰ προσέγγισιν 2740

Β΄. Τὸ κτίριον ἔνθα ἡ Τράπεζα Ἀνατολῆς ἀνεγερθὲν διὰ δανείου χορηγηθέντος τῇ Κοινότητι ὑπὸ τῆς εἰρημένης Τραπέζης. Περιλαμβάνει μίαν αἴθουσαν μετὰ 6 εὐρέων δωματίων καὶ ἑνὸς ὑπογείου. Ἐτήσιον ἐνοίκιον Δρ. 6601.

Γ΄. Τὸ κτίριον ἔνθα ἡ Ἀγγλοελληνική Ἑταιρία. ἐκ δύο ὁμοίων διαμερισμάτων. Ἀνηγέρθη ὑπὸ τῆς Κοινότητος διὰ δανείου τῆς εἰρημένης Ἑταιρείας. Ἐτήσιον ἐνοίκιον δρχ. 10 χιλιάδες.

Από το Κτηματολόγιο πληροφορούμαστε ότι ο ναός περιβαλλόταν από μεγάλο αριθμό κτιρίων, τα οποία, όπως και ο ίδιος, ανήκαν στην ελληνική Κοινότητα Θεσσαλονίκης. Στη βόρεια πλευρά, στην οδό Βασιλέως Ηρακλείου, και σε οικόπεδο που ανήκε στον Άγιο Μηνά, είχαν κτιστεί 16 καταστήματα (τα γνωστά "γυαλάδικα"), σε όροφο πάνω από τα οποία στεγάστηκε αρχικά η Τράπεζα Αθηνών και μετέπειτα η Ιονική Τράπεζα. Στη νότια πλευρά, στην παλιά οδό Ιωάννου Τσιμισκή, βρισκόταν η περίφημη στοά του Αγίου Μηνά, κτισμένη σε οικόπεδο που είχε προέλθει από τη συνένωση ενός μεγάλου οικοπέδου του Αγίου Μηνά, ενός οικοπέδου του Μετοχίου της Μονής του Σινά και ενός μικρού οικοπέδου του Παναγίου Τάφου. Η στοά περιλάμβανε 47 καταστήματα, την Τράπεζα Ανατολής και την Αγγλοελληνική Εταιρεία. Όλα τα κτίρια είχαν κτιστεί ανάμεσα στα 1895 και 1908 με έξοδα της Κοινότητας και με σχέδια του αρχιτέκτονα Ξενοφώντα Παιονίδη[5], αποτελούσαν δε και το οικονομικό της κέντρο. Με τις προσπάθειες του ελληνικού στρατού, μεγάλο μέρος του τετραγώνου του Αγίου Μηνά διασώθηκε από την πυρκαϊά του 1917. Στο χάρτη της Θεσσαλονίκης του A. Wernieski, που εκπονήθηκε στα 1888, φαίνεται το οικοδομικό τετράγωνο στο οποίο βρισκόταν ο Άγιος Μηνάς. Λεπτομερέστερη εικόνα έχουμε από τον σχετικό πίνακα της κτηματογράφησης της Θεσσαλονίκης, που έγινε στα 1919. Ο ναός καταλάμβανε τη βορειοανατολική γωνία του τετραγώνου και το εμβαδόν του οικοπέδου που του ανήκε, ανερχόταν σε 4.028τ.μ. Η μεγάλη έκταση του οικοπέδου είναι σαφέστατη ένδειξη προηγούμενης ύπαρξης μοναστηριού.

Μετά την απελευθέρωση και την πυρκαϊά του 1917 ξέσπασε σφοδρή διαμάχη σχετικά με την τύχη της μεγάλης αξίας ακίνητης αυτής περιουσίας και τον αρχικό ιδιοκτήτη της. Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, οι πρόσοδοι της παραπάνω ακίνητης περιουσίας

5. Θ. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου, "Ο αρχιτέκτων Ξενοφών Παιονίδης. Ένα σχεδίασμα για το έργο του" *Θεσσαλονικέων Πόλις. Γραφές και Πηγές 6000 χρόνων*, I (1997) 114-131.

Εικ. 6. Η κεντρική αψίδα του ιερού.

προορίζονταν για τα έξοδα των σχολείων της Ελληνικής Κοινότητας και τη διαχείριση είχε η Εφορεία των Εκπαιδευτικών Καταστημάτων. Σύμφωνα με το ν. 402/1915 τα καταβαλλόμενα από τους Δήμους και τις Κοινότητες ποσά προς συντήρηση των σχολείων ποσά έπρεπε να καταθέτονται πλέον στο Δημόσιο Ταμείο του κράτους. Πρόκειται για την προσπάθεια του κράτους να ελέγξει τις κατά τόπους κοινότητες. Η αντιπροσωπεία της κοινότητας απεγνωσμένα προσπάθησε να βρει τρόπο παράκαμψης των διατάξεων του ν. 402. Το βασικό επιχείρημα της αντιπροσωπείας ήταν ότι η περιουσία δεν προοριζόταν εξαρχής για τη συντήρηση των εκπαιδευτηρίων. Φαί-

Εικ. 7. Ο παλαιοχριστιανικός άμβωνας.

νεται ότι, τότε, μονές του Αγίου Ορους ήγειραν απαιτήσεις πάνω στην περιουσία. Έτσι, ανασύρθηκαν από τα αρχεία των μονών τα έγγραφα που δημοσιεύω παρακάτω και τα οποία αποδείκνυαν ότι ο Άγιος Μηνάς ήταν κάποτε μονή, στην οποία ανήκε ένα πολύ μεγάλο οικόπεδο, και ότι τμήμα της κατεστραμμένης μονής είχε περιέλθει στη μονή Παντοκράτορος του Αγίου Όρους. Η εφορεία των εκπαιδευτηρίων, τότε, χώρισε την περιουσία σε σχολική και κοινοτική. Ο Άγιος Μηνάς και η ακίνητη περιουσία του ονομάστηκαν κοινοτική περιουσία. Η εφορεία των εκπαιδευτικών καταστημάτων συνέχισε να υπάρχει μέχρι το 1920 και να διαχειρίζεται κατά το δο-

Εικ. 8. Παλαιοχριστιανικό κιονόκρανο στη δυτική όψη.

κούν την περιουσία. Τελικά σύμφωνα με το νόμο 2508 του 1920 ο Άγιος Μηνάς και η περιουσία του μεταβιβάστηκαν στο Ταμείο Εκπαιδευτικής Πρόνοιας και στη συνέχεια στον Οργανισμό Σχολικών Κτιρίων. Μόνο στα 1952 ο ναός απέκτησε ξανά την αυτονομία του.

Τα τρία έγγραφα που δημοσιεύω, σχετίζονται προφανώς με την παραπάνω διαμάχη. Τα έγγραφα αποτελούν χειρόγραφα αντίγραφα πρωτοτύπων, που φυλάσσονται στο αρχείο της Μονής Παντοκράτορος του Αγίου Όρους, της οποίας τη σφραγίδα και φέρουν. Υπάρχουν και δακτυλογραφημένα αντίγραφα για δημόσια χρήση. Το ένα είναι ελληνικό εκκλησιαστικό γράμμα και τ' άλλα δύο μεταφράσεις τουρκικών χοτζετιών, που έγιναν στα 1919 από τον έμπειρο μεταφραστή Ιωάννη Παναγιωτίδη, με την εποπτεία του μεταφραστικού γραφείου Θεσσαλονίκης.

Το έγγραφο του 1806

Το ελληνικό εκκλησιαστικό γράμμα αφορά την αμέσως προηγούμενη εκκλησία στη θέση του Αγίου Μηνά. Η εκκλησία αυτή κτίστηκε στα 1806 και κάηκε στα 1839. Το γράμμα φέρει τη χρονολογία 1η Σεπτεμβρίου 1806 και υπογράφεται από το μητροπολίτη Μελέτιο, τον Ιωάννη Γούτα Καυταντζόγλου[6], τον απεσταλμένο της Μονής Παντοκράτορος μοναχό Αρσένιο και άλλους επιφανείς προκρίτους της Θεσσαλονίκης. Ο Καυταντζόγλου ήταν ο ισχυρότερος οικονομικά πρόκριτος της ελληνικής κοινότητας της Θεσσαλονίκης την εποχή αυτή, έφορος της εκκλησίας και –σύμφωνα με γραπτές πηγές– αυτός είχε χρηματοδοτήσει την ανοικοδόμηση. Το γράμμα αφορά τη διευθέτηση των ορίων ανάμεσα στη νεοκτισθείσα τότε εκκλησία και στο μετόχι της μονής Παντοκράτορος, που βρισκόταν στα βο-

6. Δ. Σερεμέτης, "Ιωάννης Δ. Καυταντζόγλου (1748-1819). Κωνσταντίνος Τάττης (1784-1864). (Ο "Μέγας άρχων" και ο "Φιλικός")". *Μακεδονικά* 31 (1998), 213-238.

Εικ. 9. Παλαιοχριστιανικό κιονόκρανο στη δυτική όψη.

ρειοδυτικά της, και θέτει περιορισμούς στην επέκταση του μετοχίου. Το γράμμα έχει ως εξής:

Ἀντίγραφον (σφραγίδα της Μονής Παντοκράτορος)

Διὰ τοῦ παρόντος ἐκκλησιαστικοῦ τῆς Ἱερ. Αυλῆς γράμματος δηλοποιοῦται ὅτι ἐπειδὴ ἀνεγερθέντος θείᾳ συνάρσει τοῦ πανσέπτου ναοῦ τῶν Ἁγ. κ[αὶ] Ἐνδ. Μαρτ. Μηνᾶ Βίκτορος κ[αὶ] Βικεντίου, ἀναγκαῖον ἐγένετο διορισθῆναι τὰ ὅρια τῶν ἄντικρυς αὐτοῦ κονακίου κ[αὶ] μετοχίου πρὸς ἀπαλλαγήν οἱασοῦν διαφορᾶς καὶ ἀσυμφωνίας, καταγράφονται σήμερον ἐνταῦθα καὶ τὰ τοῦ Μετοχίου τοῦ Ιεροῦ Μον. τοῦ Παντοκράτορος, κείμενα ἄντικρυς τῆς Ἐκκλησίας πρὸς τὸ μέρος δυτικοβόρριον. Τὸ αὐτὸ Μετόχιον ἀπέχει ἀπὸ τῆς ἐκκλησίας κατὰ μὲν τὸ δυτικόν πήχεων ἕξ κ[αὶ] ἡμίσεως τεκτονικῶν (4, 875μ) *κατὰ δὲ τὸ βόρριον ἀπό τῆς γωνίας τῆς ἐκκλησίας πήχεων ἕξ* (4.50μ), *καὶ μὲ ὅλον ὅπου τὰ πρῶτα τῆς ἐκκλησίας θεμέλια κεῖνται ὑποκάτω τῶν ἄκρων τοῦ αὐτοῦ Μετοχίου, ἐπειδὴ κ[αὶ] οὕτως ἀπ' ἀρχῆς εὑρέθη κ[αὶ] ὥρισται παρά τῶν τότε ἐπιστατῶν κ[αὶ] ἐπιτρόπων τῆς ἐκκλησίας θέλει διαμένει τὸ μετόχιον ἀπείρακτο κ[αὶ] ἀδιάφθαρτον ὡς ἦν ἀπ' ἀρχῆς, ἀπέχον τῆς ἐκκλησίας ὡς ἀνωτέρω ὅρισται τοῦ ἐν τῷ μεταξύ διαστήματος μένοντος ὑπὸ τῆς ἐξουσίας τῆς Ἐκκλησίας χωρὶς νὰ ἀφαιρεθῇ τι μέρος παρά τῆς ἐκκλησίας, θέλουν διαμένει δὲ καὶ οἱ νεροχῦται ὡς τὸ πρότερον ρέοντες πρὸς τὸ εἰρημένον ἔδαφος τῆς ἐκκλησίας παρὰ τὰ παλαιὰ θεμέλια. Συνεφωνήθη δὲ πρὸς τούτοις ἵνα ἐν καιρῷ ἀνακαινισμοῦ τοῦ αὐτοῦ Μετοχίου τὸ ὕψος διαμένει ὡς ἦν ἀπ' ἀρχῆς χωρίς νὰ αὐξηθῇ ποσῶς κ[αὶ] ἔξωθεν τοῦ Μετοχίου πρὸς τὸ μέρος τῆς Ἐκκλησίας ἤ πρὸς τὸ μεσημβρινοῦ μέρους νὰ μὴ προβληθῇ καμμία οἰκοδομή οὔτε κάτω οὔτε ἄνω, καὶ ταῦτα ἵνα μὴ διακινδυνεύσῃ ἡ ἐκκλη-*

Εικ. 10. Τμήμα του παλαιοχριστιανικού κοσμήτη (σήμερα στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού).

σία ἀπό πυρκαϊᾶς τινός, ἥν μὴ δώσῃ Κύριος. Θέλει πληρώνει δὲ κατ' ἔτος πρὸς τοὺς ἐπιτρόπους τῆς Ἐκκλησίας λόγῳ Ἰτζιαρὲ γρόσια τρία. Εἰς ἔνδειξιν τοίνυν τούτων ἁπάντων ἐγένετο καὶ τὸ παρὸν ἐκκλησιαστικὸν γράμμα ἐπιβεβαιωμένου παρὰ τῆς ἡμῖν ἐλαχιστότητος ἐνυπόγραφον καὶ παρὰ τῶν ἐπιτρόπων τῆς ἐκκλησίας, καὶ παρὰ τοῦ Πανασιολ. πνευματικοῦ κυρ. Ἀρσενίου Ἱερομ. Παντοκρατορινοῦ ὅστις κ[αὶ] ἐπ' αὐτῷ τούτῳ ἐστάλη ἀπὸ τὸ Ἱερ. Μοναστήριον προμεμαρτύρηται δὲ καὶ παρὰ τῶν ἐντιμ. κληρικῶν καὶ εὐγενεστάτων ἀρχόντων, καὶ ἐγένετο διπλοῦν, διενεμήθη ἑκατέρω μέρη πρὸς διηνεκῆ ἀσφάλειαν.

Θεσσαλονίκη 1.7βρίου 1806. σωτηρίῳ.

Ο μητροπολ. Μελέτιος βεβαιοῖ.

Ἰωάννης Γοῦτα Καυταντζόγλου, κ[αὶ] ἔφορος τῆς ἐκκλησίας βεβαιῶ

Ἀρσένιος Ἱερ. ὁ ἐκ τῆς Μ. του Παντοκράτορος βεβαιοῖ

Ἀναστάσιος Ἰωάννου

Ἐμμανουήλ Ρήζου

Χρύσιος Χῆ Παναγιώτου

Χῆ Δημητρίου

Ἀδαμάντιος Παπαστερίου

Χῆ Ἄνθιμος Χρήστου

Νήφων Χῆ Γοῦτας

Γεώργιος Μ. Δέλτας

Χῆ Νικόλαος Χῆ Χρήστου

Εικ. 11. Τμήμα του παλαιοχριστιανικού κοσμήτη (σήμερα στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού).

Εικ. 12. Τμήμα του παλαιοχριστιανικού κοσμήτη (σήμερα στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού).

Από το γράμμα αυτό γίνεται σαφές ότι, στα βορειοδυτικά του ναού του Αγίου Μηνά, που κτίστηκε στα 1806, υπήρχε κτίριο, το οποίο ανήκε στο μετόχι της Μονής Παντοκράτορος. Το κτίριο αυτό απείχε από την εκκλησία 4.875μ προς τα δυτικά και 4.50μ προς τα βόρεια και τα άκρα του βρίσκονταν πάνω από τα θεμέλια της πρώ-

της (αρχικής) εκκλησίας. Το οικόπεδο ανάμεσα στο κτίριο και στο ναό ανήκε στον δεύτερο. Στο γράμμα αναγκάζονται οι επίτροποι του Αγίου Μηνά να παραδεχθούν την υπάρχουσα κατάσταση, δηλαδή ότι ένα κομμάτι από τον αρχικό ναό καταλήφθηκε από το μετόχι της Μονής Παντοκράτορος, και να κατοχυρώσουν το τμήμα της γης που είχε απομείνει.

Τα θεμέλια κάτω από το μετόχι πρέπει να ανήκαν στην αρχική εκκλησία σ' αυτή τη θέση. Πρόκειται πιθανότατα για τα θεμέλια της δυτικής πλευράς της. Το ανατολικό όριο της αρχικής εκκλησίας δίδεται από την αψίδα του ιερού, το κατώτερο τμήμα της οποίας, ενσωματωμένο στις διαδοχικές εκκλησίες στην ίδια θέση, επιζεί μέχρι σήμερα. Αυτό το κομμάτι σίγουρα θα είχε ενσωματωθεί και στην εκκλησία του 1806. Τα δυτικά θεμέλια της αρχικής εκκλησίας βρίσκονταν έξω και προς τα δυτικά της εκκλησίας του 1806. Συνεπώς, η αρχική εκκλησία ήταν μακρύτερη και πλατύτερη από την εκκλησία του 1806, η οποία –σύμφωνα με περιγραφές– ήταν ήδη μεγάλη και ευρεία. Οι "νεροχύτες", που αναφέρονται, πρέπει να διευθετούσαν τα απόβλητα του Μετοχίου του Παντοκράτορος και αυτό εξηγεί τη ροή των υδάτων από βορρά προς νότο, δίπλα στα παλιά θεμέλια.

Μια τελευταία λεπτομέρεια του γράμματος έχει μεγάλη σημασία, γιατί αναφέρεται σ' ένα θεσμό, αυτόν του ιτζαρέ ή της διτέλειας στα ελληνικά. Δεν ενδιαφέρει εδώ η νομική πλευρά του θέματος, αλλά μόνο η ιστορική του σημασία. Σύμφωνα, λοιπόν, με το θεσμό του ιτζαρέ, ο έφορος ενός βακουφίου μπορούσε να μεταβιβάσει σε κάποιο τρίτο τη διηνεκή κατοχή και χρήση (tessaruf) ενός βακουφίου –αλλά όχι την κυριότητά του (rekabe)– έναντι διπλού μισθώματος. Το πρώτο ήταν ένα μεγάλο χρηματικό ποσό, το οποίο καταβαλλόταν με το κλείσιμο της συμφωνίας. Το δεύτερο ήταν ένα μικρό ενδεικτικό ποσό, που πληρωνόταν ετήσια και διηνεκώς, σε αναγνώριση της ιδιοκτησίας. Έτσι, το γεγονός ότι το μετόχι της Μονής Παντοκράτορος έπρεπε να πληρώνει τρία γρόσια το χρόνο ως ιτζαρέ στους επιτρόπους του Αγίου Μηνά, σημαίνει ότι αναγνώριζε την κυριότητα του οικοπέδου και, είτε ολόκληρο το μετόχι είτε τμήμα του, ήταν βακούφι του Αγίου Μηνά. Επειδή η ακίνητη περιουσία μοναστηριών συνήθως αναγνωριζόταν ως βακούφι, το γεγονός είναι ακόμα μια ισχυρή ένδειξη ότι ο Άγιος Μηνάς υπήρξε μοναστήρι.

Το έγγραφο του 1760

Το δεύτερο έγγραφο δίνει περισσότερες πληροφορίες για το μοναστήρι αυτό. Πρόκειται για ένα χοτζέτι του ιεροδικείου Θεσσαλονίκης με χρονολογία 1760. Το χοτζέτι, που έχει θέση συμβολαίου και τίτλου κυριότητας μαζί, κατοχυρώνει την ιδιοκτησία της μονής Παντοκράτορος πάνω σε οικοδομήματα που προστέθηκαν στο βακούφι της. Το βακούφι της όμως, όπως είδαμε, ήταν εφαπτόμενο σχεδόν με τον Άγιο Μηνά. Το χοτζέτι περιγράφει πως έγιναν τα πράγματα:

Εικ. 13. *Άποψη του εσωτερικού προς τα ανατολικά.*

Ἀντίγραφον (σφραγίδα της Μονής Παντοκράτορος)

Χοδζδζέτιον. Τοῦ ἔτους 1173 (=1760 σωτηρίῳ ἔτει)

Ἐξήτασα μετὰ προσοχῆς τὸ ἔγγραφον τοῦτο (τὴν ἀνωτέραν φράσιν) ἔγραψα ἐγὼ ὁ ταπεινὸς δοῦλος τοῦ ὑπερενδόξου Θεοῦ καὶ Μουβελᾶς Θεσσαλονίκης Ελχόδδζ Χουσνί, ὃν συγχωρῆσαι ὁ Θεός (Τ.Σ.) Χουσνί.

Ἐγὼ ἐξετέλεσα τὸ ἐν τῷ ἐγγράφῳ τοῦτο περιγραφόμενον ζήτημα. (Τὴν ἀνωτέρω φράσιν) ἔγραψα ἐγὼ ὁ ταπεινός δοῦλος τοῦ ὑπερενδόξου Θεοῦ καὶ Καδῆς Θεσσαλονίκης Χουσεΐν, ὃν συγχωρήσαι ο Θεός (Τ.Σ) Χουσεΐν.

Εικ. 14. Το κεντρικό τμήμα της οροφής.

Διὰ τοῦ παρόντος ἐγγράφου καθίσταται γνωστόν ὅτι, προσκληθέντας ἵνα ἡ κάτωθι ἀναφερομένη ὑπόθεσις γραφῇ καὶ συνταχθῇ ἐπὶ τόπου, ἐστάλη ἐπὶ τούτῳ ὑπὸ τοῦ ὑψηλοῦ Ἱεροδικείου ὁ Μεβλανᾶς Χουσεΐν ἐφέντης ὅστις μεταβὰς μετὰ τοῦ κυβερνητικοῦ ἀρχιτέκτονος Μουσταφᾶ Τσελεπῆ εἰς τὸ Βακουφικόν οἰκόπεδον, τὸ ἐξαρτώμενον ἐκ τῶν βακουφίων τῆς ἐν Ἁγίῳ Ὄρει Μονῆς τοῦ Παντοκράτορος καὶ κείμενον παραπλεύρως τῆς ἐν τῇ περιφρουρήτῳ Θεσσαλονίκῃ εὑρισκομένης καὶ ὑπὸ τὸ ὄνομα "Μονή τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ" γνωριζομένης ὡς προλαβόντος πυρπολοηθείσης Μονῆς καὶ περιοριζόμενον ἀφ' ἑνὸς ὑπὸ τῆς εἰρημένης Μονῆς, ἀφ' ἑτέρου ὑπὸ μιᾶς βακουφικῆς οἰκίας τῶν Ἱεροσολύμων, ὑπὸ τρίτου μέρους ὑπὸ ἀποθήκης Ζιράκη, φόρου ὑποτελοῦς ὀθωμανοῦ ὑπηκόου καὶ ἀπὸ τετάρτου μέρους ὑπὸ δημοσίου δρόμου, ὅταν συνεκρότησεν Ἱερονομικὸν Συμβούλιον ἐνώπιον τῶν κάτωθι ὀνομαζομένων Μουσουλμάνων, ὁ κομιστὴς τοῦ παρόντος ἀξιοπίστου ἐγγράφου ἐπίτροπος τῆς εἰρημένης Μονῆς τοῦ Παντοκράτορος καλούμενος Δανιὴλ μοναχὸς ἐδήλωσεν ἐνώπιον τοῦ ὡς ἄνω συγκροτηθέντος συμβουλίου ὅτι ἐπὶ τοῦ προμνησθέντος ἐδάφους, τοῦ καταμετρηθέντος ὑπὸ τοῦ μνημονευθέντος ἀρχιτέκτονος καὶ ἔχοντος ἔκτασιν κατὰ μῆκος μὲν εἴκοσι τέσσαρας ἀρχιτεκτονικοὺς πήχεις κατὰ πλάτος δε δεκατρεῖς καὶ ἐξαρτώμενον ἐκ τῶν βακουφίων τῆς ρηθείσης Μονῆς τοῦ Παντοκράτορος, ἔκτισε διὰ τῶν βακουφικῶν χρημάτων τῆς Μονῆς ταύτης ὡς προσφορὰν διὰ τὸ βακούφι (ἤτοι δι' ἀγαθοεργὸν σκοπόν) ἓν κτίριον, ὅπερ περιέχει εἰς τὸ ἄνω πάτωμα ἓν δωμάτιον καὶ ἓν μαγειρεῖον· εἰς τὸ μεσαῖον ἓν δωμάτιον, ἓν μαγειρεῖον καὶ ἓν σκευοφυλάκιον καὶ εἰς τὸ κάτω πάτωμα ἓν δωμάτιον ἓν μαγειρεῖον, ἓν κελλάριον, ἕνα σταῦλον, ἓν σκευοφυλάκιον, δύο λιθίνας ἀποθήκας καὶ ἓν ἀναγκαῖον· ὅτι τὸ κτίριον τοῦτο δὲν προξενεῖ εἰς οὐδένα ζημίαν καὶ ὅτι ἔχει ὕψος ὡς τὸ προϋπάρχον ἕνδεκα μόνον καὶ ἥμισυν πῆχυ· ὅτι παραπλεύρως τοῦ κτιρίου τούτου ᾠκοδόμησεν ἐπίσης εἰς προσφορὰν διὰ τὸ βακούφι ἕνα σταῦλον καὶ ἄνωθεν αὐτοῦ δύο δωμάτια καὶ ἓν μαγειρεῖον, καὶ ὅτι θέλει, παρατηρηθέντων καὶ ἐξετασθέντων ἐπιτοπίως τῶν κτιρίων τούτων ὑπὸ τοῦ ἀντιπροσώπου τοῦ Ἱεροῦ Νόμου νὰ δοθῇ αὐτῷ σχετικὸν (Χοδζδζέτιον) Ἱερονομικὸν ἔγγραφον. Μετὰ τὴν ὡς ἄνω δήλωσιν καὶ ἀξίωσιν ὁ διαληφθεὶς Μεβλανᾶς παρατηρήσας καὶ ἐξετάσας ἐπὶ τόπου τὰ περὶ ὧν πρόκειται κτίρια καὶ ἰδὼν ἰδίοις ὄμμασιν ὅτι δὲν προξενοῦν εἰς οὐδένα ζημίαν, συνέταξεν ἐπὶ τόπου τὴν δέουσαν πρᾶξιν καὶ μετὰ ταῦτα ἐπανακάμψας μετὰ τῶν συναποσταλέντων ἐμπίστων προσώπων εἰς τὸ Ἱερονομικὸν Συμβούλιον ἐξέθηκε τὸ πρᾶγμα ὡς ἔλαβε χῶραν.

Ἐφ' ᾧ πρὸς ἀνάμνησιν τοῦ ἀνωτέρω γεγονότος συνταχθέν τὸ παρὸν Ἱερονομικὸν ἔγγραφον ἐνεχειρίσθη εἰς τὸν ἐνδιαφερόμενον.

Τῇ 20 τοῦ σεβαστοῦ Σεββὰλ (δεκάτου ἀραβικοῦ μηνὸς) τοῦ χιλιοστοῦ ἑκατοστοῦ ἑβδομηκοστοῦ τρίτου σεληνιακοῦ ἔτους (καθ' ἡμᾶς 1760). Οἱ μάρτυρες τῆς ὑποθέσεως Τοχτοπὰλ Χουσεΐν Τσελεπῆς, Ἀπδουλαζίζ Τσελεπῆς, κλητὴρ Τσουκατὰρ Ἀγᾶ, Ἐλ Χάδζδζ Μουσταφᾶ κουρεύς - Ἐλ Χάδζδζ Ὀσμὰν κουρεὺς καὶ οἱ λοιποὶ ἐκ τῶν παριστα μένων. (Ὄπισθεν τοῦ πρωτοτύπου) Ἐνεργείσθω κατὰ τὸ Χοδζδζέτιον τοῦτο (ὑπογραφὴ δυσανάγνωστος)

Θεσσαλονίκη 25 Σεββὰλ 1173 (1760)

Ὁ μεταφραστὴς Ἰωάννης Π. Παναγιωτίδης

Ἀρ. 4301. Βεβαιοῖ τὴν ἀκρίβειαν τῆς μεταφράσεως

Ἐν Θεσσαλονίκῃ τῇ 18η 9βρίου 1919.

Ο διευθυντής

ὑπογρ. (Τ.Σ.)

Μεταφραστικὸν γραφεῖον Θεσσαλονίκης

Το χοτζέτι μας πληροφορεί ότι ο μοναχός Δανιήλ, επίτροπος της Μονής Παντοκράτορος, δήλωσε ότι στο οικόπεδο της Μονής Παντοκράτορος, που είχε έκταση κατά μήκος 24 αρχιτεκτονικούς πήχεις (18μ) και κατά πλάτος 13 (9,75μ) έκτισε ένα τριώροφο κτίριο, ύψους ιδίου με του προϋπάρχοντος, δηλαδή 11,5 πήχεων (8,625μ) και ένα διώροφο. Το έκανε αυτό με χρήματα προερχόμενα από το βακούφι και ως προσφορά για το βακούφι. Ζήτησε, λοιπόν, από το Ιερονομικό Συμβούλιο ένα χοτζέτι, δηλαδή ένα τίτλο κυριότητας για τα προαναφερθέντα κτίρια. Τα δύο οικοδομήματα εξετάσθηκαν με προσοχή από το Μεβλανά και τον κυβερνητικό αρχιτέκτονα και, όταν διαπιστώθηκε ότι δεν προξενούσαν σε κανένα ζημιά, συντάχθηκε το παραπάνω χοτζέτι και ενεχειρίστηκε στον Δανιήλ.

Το οικόπεδο, όμως, της μονής Παντοκράτορος συνόρευε με τη Μονή του Αγίου Μηνά, που είχε ήδη καεί. Πιθανότατα, τα κτίρια που έκτισε ο Δανιήλ ήταν αυτά, τα οποία περιγράφονται στο εκκλησιαστικό γράμμα του 1806 ότι βρίσκονταν πάνω στα θεμέλια της αρχικής εκκλησίας του Αγίου Μηνά. Για να κατοχυρώσει ο Δανιήλ την ιδιοκτησία της Μονής Παντοκράτορος πάνω στο νέο τμήμα του βακουφίου, χρειάζεται το χοτζέτι.

Το έγγραφο αυτό είναι πρώτη γραπτή πηγή που τεκμηριώνει κατηγορηματικά ότι ο Άγιος Μηνάς υπήρξε μοναστήρι. Το μοναστήρι είχε καεί πριν από τη σύνταξη του εγγράφου, δηλαδή πριν από το 1760, πόσο όμως πριν δεν γνωρίζουμε. Η επωνυμία "Μονή του Αγίου Μηνά" είναι τοποθετημένη σε εισαγωγικά, γεγονός που σημαίνει ότι επρόκειτο, μάλλον, για μια περιοχή γνωστή με αυτό το όνομα.

Άρα το 1760 είναι ένα terminus ante quem, μια χρονολογία δηλαδή πριν από την οποία πρέπει να κάηκε η εκκλησία. Τρεις γραπτές πηγές βεβαιώνουν τη λειτουργία της εκκλησίας στα τέλη του 17ου και στις αρχές του 18ου αιώνα. Ο Γάλλος ιεραπόστολος Jean-Baptiste Souciet που έμεινε στη Θεσσαλονίκη επτά ολόκληρα χρόνια, από το 1726 ώς το 1733, λέγει ότι ο Άγιος Μηνάς ήταν μια από τις πιό σημαντικές ορθόδοξες ενοριακές εκκλησίες. Στα 1715 ο γάλλος έμπορος Chapelier κατοικεί σ' ένα σπίτι μέσα στον κήπο του μοναστηριού του Αγίου Μηνά[7] και με τον έκλυτο βίο του ενοχλεί τους μοναχούς. Φαίνεται ότι το μοναστήρι ήταν ήδη υπό διάλυση για να υπάρχουν σπίτια μέσα στον κήπο του. Σε σημείωση γραμμένη σε κώδικα του Γυμνασίου Θεσσαλονίκης, αναφέρεται ότι κάποιος Μακάριος χειροτονήθηκε ιερομόναχος από το Μητροπολίτη Μεθόδιο, στο ναό του Αγίου Μηνά, στις 4 Νοεμβρίου 1694. Έτσι, είμαστε υποχρεωμένοι να τοποθετήσουμε την οριστική καταστροφή της εκκλησίας στο χρονικό διάστημα 1733-1760.

Η καταστροφή της εκκλησίας του Αγίου Μηνά, που πρέπει να ήταν πολύ σημαντική για τους κατοίκους της Θεσσαλονίκης, έμεινε για πολύ καιρό στη μνήμη τους και γύρω από αυτήν δημιουργήθηκε ένας μύθος. Σύμφωνα με αυτόν, η αρχική εκκλησία είχε βομβαρδιστεί από μια βενετική φρεγάτα. Ο ναύαρχός της ήθελε να εκδικηθεί τους Τούρκους για μια προσβολή που του έγινε και κατά λάθος στόχευσε στον Άγιο Μηνά, τον οποίο εξέλαβε για τζαμί, επειδή είχε τρούλο. Όταν ο ναύαρχος πληροφορήθηκε ότι κατέστρεψε την πιό όμορφη εκκλησία του κόσμου, δώρισε χιλιάδες χρυσές λίρες για την ανοικοδόμησή της. Ο μύθος αυτός, που πιθανότατα αντανακλά την καταστροφή του Παρθενώνα από τον Μοροζίνι στα 1687, απασχόλησε τους ερευνητές, πού έκαναν πολλές προσπάθειες να τοποθετήσουν χρονολογικά την καταστροφή. Χρονολογίες, όπως το τέλος του 17ου αιώνα ή το 1770, προτάθηκαν κατά καιρούς. Έτσι, το παραπάνω χοτζέτι είναι πολύ σημαντικό και για τον κύριο λόγο ότι δίνει απάντηση στη διαμάχη των ερευνητών.

7. Ν. Γ. Σβορώνος, *Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης τον 18ο αιώνα*, Θεσσαλονίκη, 1996, 87.

Το έγγραφο του 1650

Το τρίτο έγγραφο προσφέρει ακόμα περισσότερες πληροφορίες, σχετικά με το μοναστήρι του Αγίου Μηνά και την καταστροφή του. Είναι και πάλι ένα χοτζέτι με χρονολογία 1650 αυτή τη φορά, το οποίο αναφέρει:

Ἀντίγραφον (σφραγίδα της Μονής Παντοκράτορος)
Χοδζδζέτιον τοῦ ἔτους 1060 (=1650 σωτηρ. ἔτει)

Τὸ πρᾶγμα ἔλαβε χώραν ὡς περιγράφεται ἐνταῦθα (τὴν ἀνωτέρω φράσιν) ἔγραψα ἐγὼ ὁ ταπεινὸς δοῦλος τοῦ ὑπερενδόξου Θεοῦ κ[αὶ] Μουβελᾶς Θεσσαλονίκης Γιουσούφ ὅν συγχωρήσαι ὁ Θεός (Τ.Σ.) Γιουσούφ

Διὰ τοῦ παρόντος ἐγγράφου καθίστατι δῆλον ὅτι ὁ λεγόμενος Παπᾶ Δανιήλ Ραΐχου, ἐπίτροπος τῶν κάτωθι ἀναφερομένων οἰκημάτων, τῶν συγκαταριθμουμένων εἰς τὸ Βακούφιον τῆς ἐν Ἁγίῳ Ὄρει Μονῆς τοῦ Παντοκράτορος καὶ κειμένων πλησίον τοῦ "Τοπχανὲ" τῆς περιφρουρήτου Θεσσαλονίκης καὶ παραπλεύρως τῆς πρότινος πυρποληθείσης Μονῆς τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ ἐδήλωσε προφορικῶς ἐνώπιον τοῦ Ὑψηλοῦ ἀξιοσεβάστου Ἱερονομικοῦ Συμβουλίου ὅτι τὰ ὧν τυγχάνει εἰσέτι ἐπίτροπος οἰκήματα, τὰ περιοριζόμενα ἀπὸ δύο μερῶν ὑπὸ τοῦ τείχους καὶ αὐλῆς τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγ. Μηνᾶ ἀφ' ἑτέρου ὑπὸ ειδικοῦ (ἤτοι ἀδιεξόδου) δρόμου καὶ ὑπὸ τετάρτου μέρους ὑπὸ δημοσίου δρόμου καὶ περιέχοντα εἰς μὲν τὸ ἀνώτατον πάτωμα τρία ἀνώγεα δωμάτια καὶ μίαν αἴθουσαν εἰς δὲ τὸ μεσαῖον τέσσερα δωμάτια, κάτωθεν δὲ τούτων ἓν δωμάτιον μίαν ἀνθρακαποθήκην καὶ αὐλήν, ἀνήκουσαν εἰς τὰ εἰρημένα Βακούφια· ὅτι ὁ βακουφναμὲς καὶ οἱ σχετικοὶ τίτλοι του ἐκάησαν πρότινος, ἕνεκα δὲ τούτου θέλει ὡς ἐπίτροπος νὰ ἐρωτηθῶσιν, οἱ ἔχοντες αὐτὰ ὑπὸ τὴν νομὴν καὶ κατοχὴν των ἐπὶ διτελείᾳ τῇ ἀδείᾳ τοῦ εἰρημένου Βακουφίου καὶ καλούμενοι Σχαρλᾶτος Ἀμπαδζῆς, Χαδζῆ Παναγιώτης Δημητρίου, Λάσκαρης Δήμου κ[αὶ] Παναγιώτης Κυριαζῆ νὰ γραφῇ ἡ δήλωσις τούτων καὶ ἐγχειρισθῇ εἰς αὐτὸν σχετικὸν Χοδζδζέτιον (Ἱερονομικὸν ἔγγραφον).

Μετὰ τὴν ὡς ἄνω δήλωσιν καὶ ἀξίωσιν ἐρωτηθέντες οἱ ὀνομα-

σθέντες ὑπόφοροι ὀθωμανοὶ ὑπήκοοι περί τῆς ἐν λόγω ὑποθέσεως ἀπήντησαν κ[αὶ] ὡμολόγησαν ἕκαστος ἐνώπιον τοῦ Ἱερονομικοῦ Συμβουλίου ὅτι ὄντως τὰ εἰρημένα οἰκήματα ἀνήκουσιν εἰς τὰ βακούφια τῆς Μονῆς Παντοκράτορος, ἧς τυγχάνει ἐπίτροπος ὁ προμνησθεὶς Παπᾶ Δανιὴλ καὶ ὅτι εἰσέτι τὰ περί ὧν πρόκειται οἰκήματα εὑρίσκονται ὑπὸ τὴν νομὴν καὶ κατοχὴν αὐτῶν ἐπὶ διτελείᾳ τῇ ἀδείᾳ τῶν ἀνωτέρω Βακουφίων.

Ἐφ' ᾧ συνταχθὲν τὸ παρόν ἀξιόπιστον ἱερονομικὸν ἔγγραφον ἐδόθη εἰς χεῖρας τοῦ μνημονευθέντος Παπᾶ Δανιὴλ τὴν εἰκοστὴν ἕκτην τοῦ ἀπαραμίλλου Ρεδζέπ (ἑβδόμου ἀραβικοῦ μηνός) τοῦ χιλιοστοῦ ἑξηκοστοῦ σεληνιακοῦ ἔτους (καθ' ἡμᾶς 1650).

Οἱ μάρτυρες τοῦ γεγονότος.

Τὸ στήριγμα τῶν μεγάλων καθηγητῶν τῆς Θεολογίας Ἔσσεϊτ Ἀπδουρραχμάν ἐφέντης. Ὁ ἀρχιγραμματεὺς Μεχμὲτ ἐφένδης, Ἔσσεϊτ Γιαχμά ἐφέντης, Τουταδζῆ Ἰσμαὴλ Τσελεπῆς κ[αὶ] οἱ λοιποί.

Ὁ μεταφρ. Ἰωάννης Π. Παναγιωτίδης
Ἀριθ. 4301. Βεβαιοῖ τὴν ἀκρίβειαν τῆς μεταφράσεως
Ἐν Θεσσαλονίκῃ τῇ 18η Νοεμ. 1919.
Ὁ Διευθυντής
ὑπογρ.
(Τ.Σ.)
Μεταφραστικὸν γραφεῖον Θεσσαλονίκης

Στο χοτζέτι αυτό αναφέρεται ότι ο παπα-Δανιήλ Ράικου, επίτροπος των βακουφίων της μονής Παντοκράτορος στη Θεσσαλονίκη, είχε ζητήσει ένα έγγραφο που να βεβαιώνει την κυριότητα της μονής πάνω σε οικήματα, τα οποία βρισκόταν δίπλα στην καμένη μονή του Αγίου Μηνά. Το χοτζέτι, στη συνέχεια, αναφέρει ότι οι τέσσερις άντρες, που είχαν υπό τη νομή και κατοχή τους τα οικήματα, ρωτήθηκαν και απάντησαν ότι τα χρησιμοποιούσαν με την άδεια του Βακουφίου του Παντοκράτορος επί διτελεία. Είναι ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι τα οικήματα πιθανότατα δεν χρησίμευαν ως κατοικίες. Ίσως να πρόκειται για τα εργαστήρια κάποιας συντεχνίας, όπως δείχνει ο μεγάλος αριθμός των νομέων. Εξάλλου, όπως αναφέραμε, στη βόρεια πλευρά του Αγίου Μηνά υπήρχαν, τον 19ο αιώνα, τα εργαστήρια της συντεχνίας των υποδηματοποιών. Η σύσταση ιτζαρέ αναφέρεται και εδώ, με τη διαφορά ότι ιδιοκτήτης είναι η Μονή Παντοκράτορος.

Το τρίτο έγγραφο αναφέρεται -και πάλι- κατηγορηματικά στην ύπαρξη μονής του Αγίου Μηνά στη Θεσσαλονίκη και τοποθετεί την καταστροφή της από πυρκαϊά πριν από το τη σύνταξη του εγγράφου, δηλαδή πριν από το 1650[8]. Η μεγάλη πυρκαϊά, που κατέστρεψε την πόλη στα 1620, είναι πιθανότατα η αιτία καταστροφής της μονής. Από όσο το έγγραφο αφήνει να φανεί, το μοναστήρι είχε καεί, αλλά η εκκλησία υπήρχε. Δύο υποθέσεις μπορούν να γίνουν: (1) Η εκκλησία κάηκε μαζί με το υπόλοιπο μοναστηριακό συγκρότημα και ανοικοδομήθηκε· και (2) Η εκκλησία δεν καταστράφηκε ταυτόχρονα με το μοναστηριακό συγκρότημα, αλλά αργότερα. Ο Tafrali κάνει μιά ενδιαφέρουσα υπόθεση[9]. Τα κιονόκρανα των κιόνων στο περιστύλιο μέσα στο Χαμζά Μπέη τζαμί, που βρίσκεται στην Εγνατία μπροστά από το Δημαρχείο, έχουν πιθανότατα παλαιοχριστιανική προέλευση και μοιάζουν με αυτά της βασιλικής του Αγίου Δημητρίου. Μήπως μεταφέρθηκαν εκεί από την εκκλησία του Αγίου Μηνά, όταν αυτή καταστράφηκε; Η χρονολογία ανακατασκευών στο τζαμί, το έτος 1620[10], όπως αναφέρεται σε επιγραφή, και η γειτνίασή του με τον Άγιο Μηνά κάνουν την υπόθεση του Tafrali αξιοπρόσεκτη.

8. Η Σαπφώ Ταμπάκη, *Η Θεσσαλονίκη στις περιγραφές των περιηγητών 12ος-19ος αι. μ. Χ. Λατρευτικά μνημεία*, Θεσσαλονίκη, 1998, 108-110, αμφισβητεί την πληροφορία των εγγράφων αυτών, ότι ο Άγιος Μηνάς υπήρξε μοναστήρι κατά την τουρκοκρατία και ίσως και κατά τη βυζαντινή εποχή, χωρίς με κανένα τρόπο να τεκμηριώνει την άποψή της. Αντιπαρέρχεται, χωρίς σχόλιο, τις πληροφορίες των ίδιων εγγράφων για τη χρονολογία της καταστροφής της μονής και του ναού. Αμφισβητεί, χωρίς και πάλι λόγο ή επιχειρήματα, την πληροφορία του εγγράφου του 1806 για τα θεμέλια της αρχικής εκκλησίας.

Εικ. 15. Η στοά του Αγίου Μηνά.

Τα έγγραφα του Αρχείου της Μητρόπολης Θεσσαλονίκης τεκμηριώνουν το γεγονός ότι ο Άγιος Μηνάς υπήρξε μοναστήρι, τουλάχιστον για ένα διάστημα. Ερμηνεύοντάς τα όλα μαζί, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι, δίπλα στο υπάρχον οικοδόμημα του βακουφίου της μονής Παντοκράτορος, που περιγράφεται στο χοτζέτι του 1650, ο μοναχός Δανιήλ έκτισε –λίγο πριν το 1760– δύο οικοδομήματα ως προσθήκη, τα οποία –με τη σειρά τους– βρίσκονταν πάνω στα θεμέλια της πρώτης εκκλησίας, όπως μαρτυρείται στο εκκλησιαστικό γράμμα του 1806.

Τα τρία έγγραφα λύνουν, ταυτόχρονα, το πρόβλημα της ονομασίας των πύργων του θαλάσσιου τείχους της πόλης, που έχει απασχολήσει πολλούς μελετητές. Ο περίφημος πύργος Τοπχανές βρισκόταν κοντά στον Άγιο Μηνά, ήταν δηλαδή ο πύργος στην ανατολική άκρη του λιμένα του Μεγάλου Κωνσταντίνου, στη σημερινή πλατεία Ελευθερίας, και όχι το φρούριο Βαρδαρίου[11].

9. O. Tafrali, *Topographie de Thessalonique*, (Paris, 1913), 191.

10. Φανή Βαχτσεβάνου, "Το Hamza Bey Τζαμί από το αρχικό "Mescid" της Hafsa", *Η Θεσσαλονίκη*, 1985, 392-394.

11. Έλλη Γεωργιλά, "Πληροφορίες για τη θαλάσσια οχύρωση της Θεσσαλονίκης στην περιοχή της Πλατείας Ελευθερίας", *Θεσσαλονικέων Πόλις* 1 (Ιανουάριος 2000), 17-34.

Ανακεφαλαίωση

Φαίνεται ότι η ιστορία διαμορφώνεται κάπως έτσι: Ο Άγιος Μηνάς υπήρξε για ένα διάστημα μοναστήρι, για πόσο ακριβώς, όμως, δεν γνωρίζουμε. Σ' αυτό ανήκε μια μεγάλη έκταση γής, ίσως και ολόκληρο το οικοδομικό τετράγωνο. Το μοναστήρι του Αγίου Μηνά κάηκε πριν από το 1650, ίσως κατά τη μεγάλη πυρκαϊά του 1620. Μετά την καταστροφή, ή περιοχή καταλήφθηκε από βακούφια της Μονής Παντοκράτορος και του Παναγίου Τάφου. Η ίδια η εκκλησία καταστράφηκε, μάλλον, γύρω στα μέσα του 18ου αιώνα. Τότε, οι μοναχοί της μονής Παντοκράτορος βρήκαν την ευκαιρία να επεκτείνουν το βακούφι τους πάνω στα θεμέλια της αρχικής εκκλησίας. Για την επέκταση αυτή έπρεπε να πληρώνουν στους επιτρόπους του Αγίου Μηνά τρία γρόσια, ως ιτζαρέ. Η εκκλησία ανοικοδομήθηκε στα 1806, κάηκε στα 1839 και στη συνέχεια ανοικοδομήθηκε στα 1852. Κατά τον 19ο αιώνα, εμφανίζεται στην περιοχή βακούφι της μονής του Σινά. Η αξία της γής, όμως, στην περιοχή κοντά στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης έχει ανέβει κατακόρυφα και το παλιό μοναστήρι, μετά τις διαδοχικές πυρκαϊές, έχει μετατραπεί σε αγορά. Έτσι, η Ελληνική Κοινότητα κτίζει στο οικόπεδο του πολλά κτίρια, για να αυξήσει τα έσοδά της και να χρηματοδοτήσει τα σχολεία της. Η σημερινή περίκλειστη διάταξη, λοιπόν, οφείλεται στην εμπορική εκμετάλλευση του διαθέσιμου οικοπέδου και όχι σε ανάμνηση των μοναστηριακών κτισμάτων. Με το νέο πολεοδομικό σχέδιο της Θεσσαλονίκης, το μεγάλο οικοδομικό τετράγωνο του Αγίου Μηνά διχοτομήθηκε από την οδό Ίωνος Δραγούμη[12]. Το ρυμοτομούμενο τμήμα της στοάς του Αγίου Μηνά κατεδαφίστηκε. Στο μέτωπο της καινούργιας οδού Ίωνος Δραγούμη κτίστηκαν καινούργια οικοδομήματα.

Τελειώνοντας θα ήθελα να υπογραμμίσω τη μεγάλη σημασία του ναού του Αγίου Μηνά για τη βυζαντινή και την τουρκοκρατούμενη Θεσσαλονίκη. Το μεγαλείο του αρχικού ναού στη θέση του σημερινού Αγίου Μηνά επέζησε στην προφορική παράδοση και στα χρονικά των περιηγητών και τεκμηριώνεται από τα σωζόμενα αρχιτεκτονικά γλυπτά. Ο Άγιος Μηνάς, τοποθετημένος σε επίκαιρη θέση ανάμεσα στο λιμάνι και στην αγορά, ήταν πάντα η εκκλησία των εμπόρων, των ναυτικών και των συντεχνιών, μια παράδοση που ακόμα και σήμερα αντανακλάται στο τυπικό του[13]. Για να ικανοποιήσει τις θρησκευτικές ανάγκες μιας άλλοτε πολυεθνικής συνοικίας, απερρόφησε τις λατρείες δύο ακόμα αλλοεθνών αγίων, του Βίκτορος από την Ιταλία και του Βικεντίου από την Ισπανία.

Αν τα τρία έγγραφα, παρ' όλες τις δυσκολίες που παρουσιάζονται, διαφωτίζουν την ιστορία του Αγίου Μηνά κατά την Τουρκοκρατία, η ιστορία του ναού κατά τη βυζαντινή εποχή παραμένει σκοτεινή και αποτελεί πρόκληση για τον ερευνητή της βυζαντινής και της παλαιοχριστιανικής Θεσσαλονίκης.

12. Χαρούλα Σιαξαμπάνη-Στεφάνου, "Το οικοδομικό τετράγωνο του Αγίου Μηνά. Οι μεταμορφώσεις του ανθρωπογενούς περιβάλλοντος. Προβλήματα διατήρησης και νομοθεσία", *Μνημείο & περιβάλλον* 5 (1998-9), 23-33.

13. Ο Επιτάφιος του Αγίου Μηνά τελείται στις 5μμ, διαφορετικά από τους άλλους ναούς και λαμβάνει πάντα ιδιαίτερη επισημότητα.

ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

Ο ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΜΠΑΡΣΚΥ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ, 1726

Πέρασαν σαράντα χρόνια, από τότε που η αείμνηστη Δημοκρατία Ηλιάδου δημοσίευσε στα γαλλικά το μικρό απόσπασμα από τις αναμνήσεις του Βασιλείου Μπαρσκυ (1701-1747), που αφορά τη Θεσσαλονίκη[1]. Ελάχιστες ήταν έκτοτε οι αναφορές στο άρθρο της[2], ίσως διότι ο μεγάλος ταξιδευτής του 18ου αιώνα δεν προσθέτει πολλά ουσιαστικά στοιχεία σε εκείνα που ήδη γνωρίζουμε για την πόλη. Ωστόσο, η λιτή περιγραφή του παραμένει ενδιαφέρουσα.

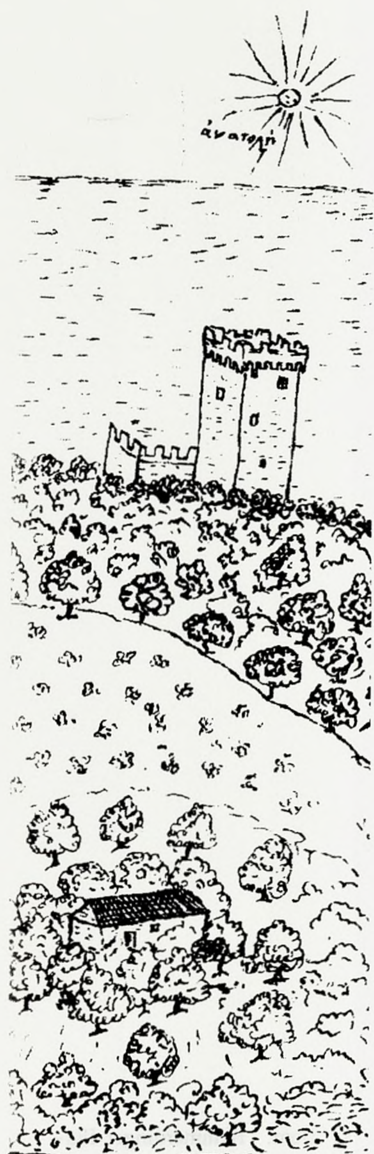
Ο Βασίλειος Μπάρσκυ γεννήθηκε το 1701 στο Κίεβο, την πρωτεύουσα της Ουκρανίας. Άρχισε τις σπουδές του στην Ακαδημία του Κιέβου, αλλά το 1723 τις εγκατέλειψε και ξεκίνησε την περιπλάνησή του, που διήρκεσε 24 χρόνια. Ταξίδεψε στο Λβοφ, στην Πέστη, στη Βιέννη και στη Βενετία (στην οποία διέμεινε μερικούς μήνες), στη Ρώμη, στη Φλωρεντία, στη Μπολόνια, στη Φεράρα, στην Κέρκυρα, στη Χίο, στη Θεσσαλονίκη. Το 1725 ο Μπάρσκυ επισκέφθηκε για πρώτη φορά το Άγιον Όρος. Έπειτα μέσω Θεσσαλονίκης, πέρασε από τη Ρόδο και την Κύπρο και ταξίδεψε στην Γιάφα, στην Ιερουσαλήμ, στο Σινά, στο Κάιρο και τη Δαμασκό, έπειτα στην Αντιόχεια, στο Χαλέπι και την Τρίπολη της Συρίας. Έμαθε πολύ καλά την ελληνική γλώσσα, έζησε για ένα διάστημα στην Αίγυπτο, ταξίδεψε στην Πάτμο, στη Σάμο και μετά στη Δαμασκό. Το 1734 εκάρη μοναχός. Έπειτα πήγε στους Άγιους Τόπους, πάλι στην Κύπρο και μετά στην Πάτμο, όπου έμεινε επτά χρόνια. Το 1743 εκλήθη στην Κωνσταντινούπολη για να προσφέρει τις υπηρεσίες του στην ρωσική πρεσβεία. Την επόμενη χρονιά, επισκέφθηκε το Άγιον Όρος για δεύτερη φορά, όπου διέμεινε έξι μήνες. Μετά από μία ακόμη περιπλάνηση, γύρισε στην πατρίδα του, όπου και πέθανε το 1747[3].

Ο Μπαρσκυ πέρασε τρεις φορές από τη Θεσσαλονίκη. Η πρώτη ήταν το Σεπτέμβριο του 1725, πηγαίνοντας για το Άγιο Όρος. Η

1. Dem. Hemmerdinger-Iliadou, "Thessalonique en 1726, (La relation du moine russe Basile Barskij)", *Balkan Studies* 2 (1961), 293-298.

2. Άρτεμη Ξανθοπούλου-Κυριακού, "Περιγραφή της Θεσσαλονίκης στα 1734 από τον Père Jean-Baptiste Souciet", *Μακεδονικά* 8 (1968).

3. Αντώνιος-Αιμίλιος Ταχιάος, *Τα θαυμαστά μοναστήρια του Αγίου Όρους Άθω, έτσι όπως τα είδε και τα σχεδίασε με ζήλο και πολλή επιμέλεια ο ευλαβής οδοιπόρος μοναχός Βασίλειος Γρηγόροβιτς Μπάρσκυ στην περιήγησή του στην ιερή πολιτεία του Άθω το έτος 1744*. Αγιορειτική Φωτοθήκη & Repro-time, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 1-30.

Β. Μπάρσκυ,
Μονή Καρακάλου.

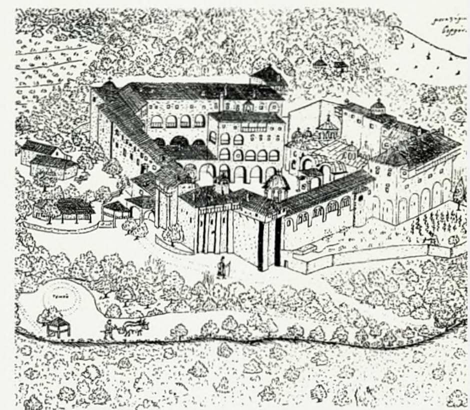
δεύτερη ήταν κατά την επιστροφή του, το 1726, οπότε και έγραψε το κείμενο που ακολουθεί. Η τρίτη ήταν το 1744, επιστρέφοντας από τον Άθω[4]. Όπως σημείωσε η Δημοκρατία Ηλιάδου, ο Μπάρσκυ, γνωστός για τις περίφημες και ακριβείς ιχνογραφήσεις του, δεν μας άφησε κανένα οπτικό τεκμήριο για τη Θεσσαλονίκη. Από τις περιηγήσεις του, απομένει μόνο το μικρό κείμενο που ακολουθεί:

"Η πόλη της Θεσσαλονίκης βρίσκεται στη γη της Μακεδονίας, δίπλα στη θάλασσα, και ανήκει στην οθωμανική αυτοκρατορία. Βρίσκεται σε καλή και ευχάριστη θέση, και τα τείχη της είναι κτισμένα με λαξευμένη πέτρα. Σε ό,τι αφορά το μέγεθος και την έκταση, μοιάζει λιγάκι με τη Ρώμη, όταν την κοιτάς από μακριά. Τα σπίτια είναι πέτρινα και έχουν κεραμοσκεπές, η αρχιτεκτονική τους όμως είναι παλαιού τύπου και άσχημη. Υπάρχουν μερικά όμορφα και πλούσια μέγαρα, δεν μοιάζουν όμως με τα ιταλικά. Στην Ιταλία, τα μέγαρα είναι πενταόροφα και πολλά, ενώ στη Θεσσαλονίκη το πολύ τριώροφα και ελάχιστα. Σε γενικές γραμμές, τα σπίτια της Θεσσαλονίκης είναι μόνο διώροφα. Υπάρχουν πέντε πύλες και τρία μεγάλα ανοίγματα καλά καλυμμένα, όπου έχουν τοποθετηθεί μεγάλα κανόνια, τα οποία δεν γίνονται ορατά. Το κάστρο βρίσκεται ψηλά, πάνω στο βουνό. Ενώνεται με τα τείχη της πόλης και διαθέτει τον απαραίτητο εξοπλισμό για την άμυνά της. Στην πραγματικότητα, η πόλη φημίζεται λιγότερο για την ομορφιά και τις οχυρώσεις της και περισσότερο για τη μακρά ιστορία της και το γεγονός ότι αποτελεί θαλάσσιο και χερσαίο κόμβο. Στη Θεσσαλονίκη φθάνει κανείς από την Κωνσταντινούπολη, την Αίγυπτο, τη Βενετία, τη Γαλλία, με εμπορικά πλοία από την Αγγλία και μέσω της ηπειρωτικής οδού. Γερμανοί, Βλάχοι, Βούλγαροι, Σέρβοι, Δαλματοί, ταξιδιώτες από όλη τη Μακεδονία και την Ουκρανία, κάθε λογής χονδρέμποροι και λιανέμποροι έρχονται στην πόλη, εισάγοντας παντός είδους εμπορεύματα και σιτάρι.

Σε ό,τι αφορά τη διατροφή, ιδιαίτερα δε το ψωμί, η Θεσσαλονίκη σε ικανοποιεί απόλυτα. Κάθε χρόνο φθάνουν στην πόλη πλοία από τη Γαλλία και αγοράζουν σιτάρι. Πλοία έρχονται επίσης από άλλες χώρες και νησιά. Οι κάτοικοι της Θεσσαλονίκης είναι, ως προς τη θρησκεία, Έλληνες, Γάλλοι, Τούρκοι και Εβραίοι. Στην πυκνοκατοικημένη αυτή πόλη κυριαρχεί το εβραϊκό στοιχείο.

Κατ' αρχάς, υπάρχουν περίπου τριάντα τζαμιά, απ' ό,τι υπολογίζω. Δίπλα σε κάθε τζαμί βρίσκεται μία στήλη από λεία πέτρα, με πλάτος όσο ένας ή ενάμισης άνθρωπος, και με ύψος όσο πέντε άνθρωποι ή ακόμη περισσότερο. Στις στήλες αυτές, οι Τούρκοι επικαλούνται το Θεό τους σε καθορισμένες ώρες. Δηλαδή: κατά τη διάρκεια της μέρας και της νύχτας προσεύχονται πέντε φορές (πρώτον την αυγή, δεύτερον το μεσημέρι, τρίτον στη δύση του ηλίου, τέταρτον δύο ώρες μετά τη δύση και πέμπτον τα μεσάνυχτα). Όσο διαρκεί το Ραμαζάνι, προσεύχονται πολλές φορές. Δηλαδή: κατά τη

4. *Αυτ.*, σ. 26-27.

Β. Μπάρσκυ,
Μονή Ζωγράφου.

διάρκεια της νηστείας κοιμούνται όλη μέρα και σηκώνονται μόνο τις ώρες της προσευχής. Εάν, κατά τη διάρκεια της νηστείας, συναντήσουν στην αγορά κάποιο χριστιανό ή εβραίο που τρώει, αρχίζουν να τον χτυπούν, λέγοντας: "Με βάζεις σε πειρασμό". Απ' ό,τι κατάλαβα, η ίδια σκηνή λαμβάνει χώρα σε ολόκληρη την Τουρκία. Έτσι, κανένας δεν μπορεί να φάει δημοσίως: όλοι κρύβονται για να φάνε. Με τη δύση του ηλίου, ανεβασμένοι στις στήλες αρχίζουν να φωνάζουν, επικαλούμενοι το Θεό τους. Περνούν όλη τη νύχτα τρωγοπίνοντας. Κατά τη διάρκεια της νηστείας συνηθίζουν να τρώνε στους δρόμους, κάνοντας σαματά, έτσι ώστε κανείς να μην στερηθεί την τροφή λόγω ύπνου και να μπορέσει να αντέξει την ημέρα δίχως τροφή ή ποτό. Αντιθέτως, τη νύχτα τρώνε και πίνουν σαν γουρούνια. Έχουν δύο Ραμαζάνια το χρόνο, το μεγάλο και το μικρό. Μετά το Ραμαζάνι, γλεντοκοπούν επί τρεις μέρες κατά τη διάρκεια μίας μεγάλης γιορτής που ονομάζεται Μπαϊράμι, την οποία γιορτάζουν όπως εμείς τα Χριστούγεννα ή το Πάσχα. Επίσης, συνηθίζουν να προσεύχονται για τις ψυχές των νεκρών και να κάνουν αφιερώματα.

Δώστε επίσης προσοχή στο εξής: Τα σχολεία των Εβραίων είναι περισσότερα από εξήντα, όπως τους άκουσα να λένε. Μεταξύ του εβραϊκού πληθυσμού υπάρχουν πολλοί λόγιοι και η παιδεία ανθεί. Διαθέτουν ακόμη και μία ακαδημία όπου διδάσκονται διάφορες επιστήμες, ακόμη και φιλοσοφία. Επισκέφτηκα την ακαδημία και είδα φιλοσόφους να συζητούν, ανταλλάσσοντας απόψεις, όπως οι φιλόσοφοι άλλων λαών. Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης είναι πολύ πλούσιοι και όλες οι αγορές, οι συναλλαγές και τα χρήματα περνούν από τα χέρια τους. Εκτός από τους φτωχούς, όλοι φορούν μαύρες μακριές ρεντιγκότες και, στο κεφάλι, σύμφωνα με το Νόμο τους, βαθυκόκκινες και σπειροειδείς καλύπτρες. Μιλούν ισπανικά, καθώς κατάγονται από την Ισπανία, απ' όπου εκδιώχθηκαν. Ήρθαν με τη θέλησή τους στην τουρκική γη, όπου με διαταγή του Σουλτάνου, εγκαταστάθηκαν στην Τουρκία, κυρίως δε στη Θεσσαλονίκη.

Υπάρχουν καμιά τριανταριά χριστιανικές εκκλησίες, όπως έχω ήδη αναφέρει, και μία μοναδική γαλλική εκκλησία, η οποία είναι πολύ μικρή, καθώς προορίζεται για τους ταξιδιώτες και όχι για τους κατοίκους. Επίσης, στη Θεσσαλονίκη υπάρχει ένας γάλλος πρόξενος, ο οποίος έχει αποσταλεί από την Κωνσταντινούπολη, για να ρυθμίζει τις υποθέσεις των Γάλλων, ώστε οι Τούρκοι να μην τους επιβάλλουν χαράτσι.

Οι γλώσσες που μιλιούνται είναι η ιταλική, η γαλλική, η ισπανική, η βλάχικη, η ρωσική, η λατινική, η αραβική, η αρναούτικη, η βουλγαρική, κ.ά.

Η πόλη της Θεσσαλονίκης είναι αρκετά όμορφη απ' έξω, μέσα όμως δεν υπάρχει τίποτα εκτός από τζαμιά, που πνίγουν τις χριστιανικές εκκλησίες. Το νερό τρέχει από τα σιντριβάνια που βρίσκονται στα μεγάλα τουρκικά σπίτια και στους κεντρικούς δρόμους. Οι τοίχοι είναι ξύλινοι· είναι ασβεστωμένοι, αλλά όχι βαμμέ-

νοι. Ωστόσο, τους ασπρίζουν από καιρού εις καιρόν. Οι δρόμοι είναι λιθόστρωτοι, όχι όμως ομοιόμορφα. Ολόκληρη η πόλη περιβάλλεται από έναν πανύψηλο πέτρινο τείχος, χονδροειδούς κατασκευής. Ψηλά, υπάρχουν φυλάκια με τη μορφή οικίσκων. Τη νύχτα, φρουροί επαγρυπνούν συνεχώς, όσο διαρκεί το Ραμαζάνι. Αντιθέτως, την Παρασκευή δεν υπάρχει φρουρά, διότι η Παρασκευή αντιπροσωπεύει για τους Τούρκους ό,τι η Κυριακή για τους χριστιανούς. Στα όρια της πόλης, πάνω στο λόφο, υπάρχει ένα φρούριο με κανόνια και όπλα. Από την άλλη πλευρά, η πόλη βγάζει στη θάλασσα.

Γύρω από τη Θεσσαλονίκη υπάρχουν βράχοι, δάση και βουνά, οι κορυφές των οποίων είναι χιονισμένες ολόχρονα. Η θάλασσα είναι κόλπος. Τα ψάρια αφθονούν και επιπλέον εισάγονται στην πόλη ποταμίσια και λιμναία ψάρια από τα περίχωρα. Το έδαφος δεν είναι άνυδρο και άγονο όπως στην Ιταλία, αλλά γόνιμο όπως στη Γερμανία και στην πατρίδα μας. Βλέπουμε, όχι μακριά από τη Θεσσαλονίκη, το όρος Όλυμπος, διαρκώς καλυμμένο με χιόνια. Άκουσα πως στον Όλυμπο υπάρχουν, όπως στο Άγιο Όρος, μερικά μοναστήρια.

Κοντά στη Θεσσαλονίκη υπάρχουν τρεις ιαματικές πηγές, όπου κάνουν λουτρά. Σε απόσταση μίας μέρας με το άλογο, υπάρχει μέσα στο βουνό ένα θαυματουργό νερό, γλυκό και ευεργετικό, που χύνεται στους βράχους και τις πέτρες. Είναι εξαιρετικά καθαρό και φωτεινό, με μαρμαρένιες ανταύγειες. Δεν ξέρω εάν αυτό οφείλεται στο νερό ή τον ήλιο. Οι Τούρκοι έχουν εκτρέψει αυτό το νερό, εξακολουθεί όμως να κυλά στην παλιά του κοίτη και μεταμορφώνει τα πάντα σε πέτρα. Οι σταγόνες που πέφτουν στα φύλλα των γειτονικών δένδρων τα μεταμορφώνουν σε πέτρα. Δεν πήγα ο ίδιος εκεί, μου έδειξαν όμως κομμάτια ξύλου και κλαδιά δένδρων που έχουν γίνει πέτρα. Πήρα μάλιστα μερικά μαζί μου ως αναμνηστικά και ως αποδεικτικό στοιχείο. Δεν κατάφερα να πάω λόγω των ληστών, Τούρκων και Ελλήνων, που αλληλοσκοτώνονται. Έτσι, για να πάει κάποιος εκεί, πρέπει να συγκεντρωθούν πέντε, έξι ή ακόμη και δέκα άτομα. Επίσης, κοντά στη Θεσσαλονίκη, σε δύο άλλα σημεία, υπάρχουν ιαματικές πηγές. Επισκέφτηκα τη μία. Το νερό αναβλύζει σε μία βαθιά και μεγάλη λεκάνη, από μαύρο λαξευμένο μάρμαρο, με ύψος όσο ένας άνθρωπος. Στο εσωτερικό, μέσα στο νερό, και στο εξωτερικό, ολόγυρα, υπάρχουν πέτρινες πλάκες καλά συναρμοσμένες.

Επίσης, στη Θεσσαλονίκη υπάρχει ένα μεγάλο τέμενος, χτισμένο με μορφή κύκλου, σαν κολώνα, το οποίο παλαιότερα ήταν εκκλησία. Μέσα στο τέμενος αυτό υπάρχει ένα κύπελλο με παξιμάδια, που έχουν αφήσει οι χριστιανοί από παλιά, τότε που οι Τούρκοι πολεμούσαν την Ελλάδα. Οι χριστιανοί είχαν οχυρωθεί με μοναδική τροφή αυτά τα παξιμάδια και αρνούνταν να παραδοθούν. Γι' αυτό, οι άπιστοι τα φυλάνε ακόμη ως σύμβολο δόξας και ως αθάνατο ενθύμιο της αντρειοσύνης αυτών των ανθρώπων[5]".

5. Το περιγραφόμενο τέμενος είναι η Ροτόντα του Αγίου Γεωργίου. Βλ. Α. Ξανθοπούλου-Κυριακού, ό.π., 194-195, όπου και περιγραφή για τον ίδιο θρύλο για τα παξιμάδια, τον οποίον αναφέρει και ο σύγχρονος του Μπάρσκυ, Jean Baptiste-Souciet.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΑ Π. ΚΙΣΚΗΡΑ

Η ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΣΤΑ 1847 ΚΑΙ Η ΠΡΩΤΗ ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΔΙΕΙΣΔΥΣΗ ΣΤΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ

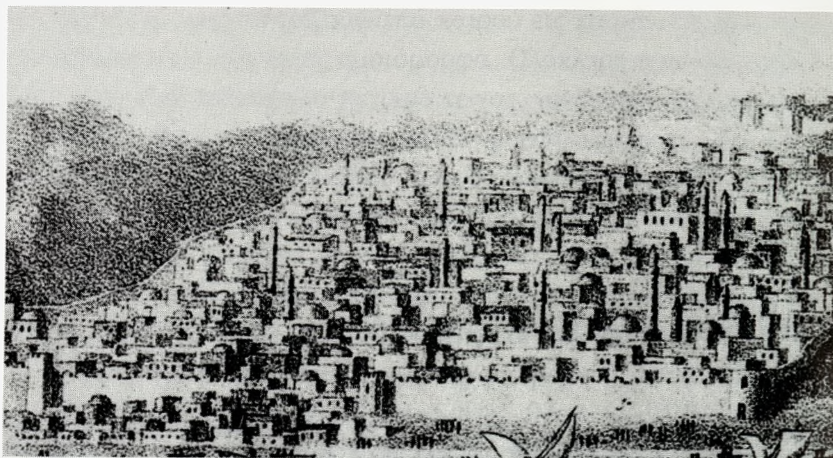
I. Η ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΤΟΥ ΑΙΔ. W.G. SCHAUFFLER ΚΑΙ ΟΙ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΤΗΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΟΛΗ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Το πολιτικό ενδιαφέρον των ΗΠΑ για τα Βαλκάνια και τη Μέση Ανατολή αποκρυσταλλώνεται ουσιαστικά μετά το 1945. Οι αμερικανοί, όμως, έμποροι και οι ιεραπόστολοι είχαν διεισδύσει ειρηνικά στην Οθωμανική Αυτοκρατορία από τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αι. Το ιεραποστολικό έργο –κυρίως το εκπαιδευτικό, εκδοτικό, φιλανθρωπικό– των μισιονάριων της American Board[1] αποδείχνεται τελικά το πιο εκτεταμένο μεταξύ των προτεσταντικών ιεραποστολών που έδρασαν στην ανατολική Μεσόγειο από τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα.

Στο περιοδικό "Missionary Herald", επίσημο όργανο της American Board, δημοσιεύθηκαν τον Δεκέμβριο του 1847 αποσπάσματα από την εκτενή επίσημη επιστολή του εκπροσώπου της στην Κωνσταντινούπολη αιδεσ. W.G. Schauffler. Παραλήπτες της επιστολής ήταν η Εκτελεστική Επιτροπή της American Board στη Βοστόνη. Στόχος της επιστολής ήταν η ίδρυση ιεραποστολικού σταθμού για τους σεφαραδίτες Εβραίους της Θεσσαλονίκης, της "Ιερουσαλήμ των Βαλκανίων".

Ο συντάκτης της ιδρυτικής επιστολής για τον ιεραποστολικό σταθμό της Θεσσαλονίκης, αιδεσ. W.G. Schauffler, υπεύθυνος της "Mission to the Jews" στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (1833-1856) επισκέφθηκε δύο φορές τη Θεσσαλονίκη μέσα σε δεκατρία χρόνια, συγκεντρώνοντας τις απαραίτητες πληροφορίες για την εγκατάσταση των ιεραποστολικών οικογενειών. Το ημερολόγιο από την επί-

1. Κωνσταντία Π. Κισκήρα, "Προτεστάντες ιεραπόστολοι στην καθ' ημάς Ανατολή, 1819-1914. Η δράση της American Board", *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 12 (1997-98), 97-129.

Χαλκογραφία 1831, λεπτομέρεια. Συλλογή Σάββα Δεμερτζή. Δημοσιεύθηκε στο φόλιο "Το θαλασσινό πρόσωπο της Θεσσαλονίκης", Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1995.

σκεψή του στο 1834 –δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Θεσσαλονικέων Πόλις*, Οκτ. 2000[2]– κι η επιστολή του στα 1847 ανοίγουν το δρόμο για την τελική θεμελίωση του ιεραποστολικού σταθμού στα 1849.

Εκτός από το ενδιαφέρον για την ιεραποστολική δραστηριότητα τα δύο αυτά κείμενα του Schauffler, τόσο το ημερολόγιο με γενικές πληροφορίες για την πόλη όσο κι η μεταγενέστερη επιστολή με πληροφορίες που εστιάζονται περισσότερο στην εβραϊκή κοινότητα, συμπληρώνουν (καθένα με τον τρόπο του) τις λίγες μαρτυρίες για την τοπική ιστορία της Θεσσαλονίκης, που διασώθηκαν από το πρώτο μισό του 19ου αι., αλλά και για την γενικότερη ιστορία της Βαλκανικής. Οι βιωματικές αυτές πληροφορίες του Schauffler αποτελούν το έναυσμα για την πιο πρώιμη ομαδική αμερικανική διείσδυση στα Βαλκάνια, με την λειτουργία του ιεραποστολικού σταθμού της American Board στη Θεσσαλονίκη στα 1849. Επομένως, οι αμερικανοί ιεραπόστολοι εξαπλώνοντας το "αμερικανικό όνειρο" στα Βαλκάνια προδικάζουν πρώιμα το σημερινό πολιτικό ενδιαφέρον των Η.Π.Α για την περιοχή.

Στη συνέχεια του άρθρου παραθέτω τα αποσπάσματα της "ιδρυτικής" επιστολής του αιδεσ. W.G. Schauffler, όπως δημοσιεύθηκαν στο "Missionary Herald" το Δεκέμβριο του 1847, σ. 407-410, σε μετάφρασή μου από τα αγγλικά. Ακολουθεί ο σχολιασμός της επιστολής, γιατί θεωρώ απαραίτητη την ερμηνεία της πολιτικο-οικονομικής και κοινωνικής καθημερινότητας της Θεσσαλονίκης, όπως την είδε με τα μάτια του ο αμερικανός μισιονάριος κατά την ολιγοήμερη επίσκεψή του στην πόλη το καλοκαίρι του 1847.

"Επιστολή του κ. Schauffler. Κων/πολη 10 Αυγ. 1847: *Ο πληθυσμός της Θεσσαλονίκης. Οι διάφορες εθνότητες.*

2. Κωνσταντία Π. Κισκήρα, "Η Θεσσαλονίκη στα 1834 μέσα από τα μάτια αμερικανών ιεραποστόλων" *Θεσσαλονικέων Πόλις* 3 (2000), 125-140.

Την Τρίτη, 6 Ιουλίου, μόλις είχα φθάσει στη Θεσσαλονίκη, ζήτησε να με συναντήσει ο κ. Blunt, πρόξενος της Αγγλίας. Τον είχαμε πρωτογνωρίσει, ο κ. Dwight κι εγώ, στην Αδριανούπολη το 1834, όταν υπηρετούσε εκεί ως πρόξενος. Όσο καιρό παρέμεινα στη Θεσσαλονίκη, δειπνούσα καθημερινά μ' αυτόν και την οικογένειά του. Έτσι, συγκέντρωσα πολύτιμες πληροφορίες απ' αυτόν για την πόλη. Ο κ. Blunt ζούσε στην Ανατολή πολλά χρόνια. Στη Θεσσαλονίκη ήταν πρόξενος της Αγγλίας από το 1835 και εδώ έμενε μόνιμα με την οικογένειά του.

Οι παρατηρήσεις μου, όπως είναι εύλογο, θα περιορισθούν κυρίως στην κατάσταση των Εβραίων και των "Ντονμέδων"[3]. Παρ' όλα αυτά θα σημειώσω και μερικές σύντομες, γενικές στατιστικές πληροφορίες για όλες τις εθνότητες που κατοικούν στη Θεσσαλονίκη. Τις πληροφορίες αυτές τις οφείλω στον κ. Blunt, ο οποίος μου επέτρεψε να τις αντιγράψω από μια επιστολή που έστειλε, πριν ένα χρόνο, σε κάποιο κληρικό στην Αγγλία. Σκοπός της επιστολής ήταν να κεντρίσει το ενδιαφέρον για να ανυψωθούν πνευματικά οι λίγοι προτεστάντες κάτοικοι της Θεσσαλονίκης, ώστε να συμβάλλουν στη σωτηρία των χιλιάδων ανθρώπων που ζούσαν μέσα στην άγνοια σ' αυτήν την πόλη.

Σύμφωνα λοιπόν με τις πληροφορίες του κ. Blunt στη Θεσσαλονίκη ζουν: 30.000 Εβραίοι, 15.000 Τούρκοι, περίπου 13.000 Έλληνες, και 5.000 "Ντονμέδες". Ζουν ακόμη περίπου 50 οικογένειες ρωμαιοκαθολικοί[4] και περίπου 1.000 φράγκοι[5] από διάφορες εθνότητες. Δεν υπάρχουν έλληνες καθολικοί, ούτε Αρμένιοι[6] αλλά ούτε και Γερμανοεβραίοι (Ασκεναζίμ)[7]. Προτεστάντες είναι: ο κ. Blunt και τα παιδιά του και δύο οικογένειες από την Ελβετία. Προτεστάντες είναι και οι δύο γιοι του δικού μας προξένου, ενώ ο πατέρας τους, ο πρόξενός μας R. Abbott[8], είναι ορθόδοξος.

Στη Θεσσαλονίκη υπάρχουν 56 συναγωγές, τρεις Αρχιραβίνοι[9], 400 χαχάμηδες και 21 σχολεία στοιχειώδους εκπαίδευσης. Υπάρχουν δώδεκα ελληνικές (ορθόδοξες) εκκλησίες, ένας Αρχιεπίσκοπος[10], οκτώ Επίσκοποι, 40 ιερείς, πέντε σχολεία στοιχειώδους εκπαίδευσης, ένα σχολείο όπου διδάσκονται τα αρχαία ελληνικά, δύο μοναστήρια και 21 μοναχοί.

Συμπληρώνοντας τον κατάλογο με τους τόπους λατρείας και τα σχολεία, προσθέτουμε ότι υπάρχουν 25 τζαμιά, 45 ιμάμηδες, 5.000 ουλεμάδες, δεκαοκτώ σχολεία, δεκαοκτώ δάσκαλοι και περίπου 50 μαθητές σε κάθε σχολείο.

Η κατάσταση των Εβραίων

Η πρώτη εντύπωση που σχηματίζει ο ιεραπόστολος, ο υπεύθυνος για τον προσηλυτισμό των Εβραίων, όταν φθάνει στη Θεσσαλονίκη από την Κωνσταντινούπολη, είναι η εξής: οι Εβραίοι στη Θεσσαλονίκη είναι διάσπαρτοι σ' ολόκληρη την πόλη. Δεν είναι περιορισμένοι στους "εβραϊκούς μαχαλάδες", όπως στην Κωνσταντινούπο-

3. Βλ.πρόχειρα, *Encyclopaedia of Islam* 1970, λ. Dönme.

4. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Θεσσαλονίκης 316-1983*, Θεσσαλονίκη 1997, 480.

5. Απ. Βακαλόπουλος, ό.π. σ. 295-297. Β. Δημητριάδης, *Η Θεσσαλονίκη της παρακμής*, Ηράκλειο 1997, σ. 39, σημ. 6.

6. Κ.Π. Κισκήρα, *Θεσσαλονικέων Πόλις* 3, ό. π., 129, σημ.7.

7. Για τη μικρή μειονότητα των Γερμανοεβραίων, Ρ. Μόλχο, "Η Εβραϊκή παρουσία στη Θεσσαλονίκη", *Ο Παρατηρητής* 25-26 (1994), 19.

8. Robert ή Βαβές Abbott. Κυρίως Απ. Βακαλόπουλος, "Ιστορικά στοιχεία για την οικογένεια Abbott της Θεσσαλονίκης στο έργο "Η στρατιωτική ζωή εν Ελλάδι", *Θεσσαλονίκια και άλλα Μακεδονικά μελετήματα 1981-1990*, Θεσσαλονίκη 1991, 58-64. C. Vakalopoulos "Contribution a l' histoire de la colonie européenne de Thessalonique vers la fin du XVIIIe siècle". *Μακεδονικά* 12 (1972), 183-188.

9. Γ. Νεχαμά, *Ιστορία των Ισραηλιτών της Σαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 2000, τ. 2, 935. Ο Σαούλ Μόλχο (1825-1849) ήταν ο μόνος επιζών από την τριανδρία των ραβίνων στα 1847.

10. Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Ιερώνυμος (1841-1853).

λη[11]. Δεν υπάρχει σχεδόν κανένα μέρος στη Θεσσαλονίκη, όπου οι Εβραίοι να μην αισθάνονται σαν στο σπίτι τους[12], όπου τα παιδιά τους να μην παίζουν ελεύθερα, οι άνδρες να δουλεύουν ανενόχλητοι κι οι γυναίκες να πλένουν και να μαγειρεύουν. Αυτό το πλεονέκτημα κάνει την επικοινωνία τους με τις άλλες εθνότητες της πόλης συνεχή κι αναπόφευκτη. Δεν είναι λοιπόν περίεργος ο συγχρωτισμός Εβραίων με τους Φράγκους. Οι Εβραίοι πρόθυμα υπηρετούν ως βοηθητικό προσωπικό τις χριστιανικές οικογένειες, όπου και διαμένουν ή γυρίζουν πίσω το βράδυ σπίτι τους. Οι "παραμάνες" είναι συνήθως Εβραίες. Τα παιδιά που κάνουν μικροθελήματα είναι Εβραιόπουλα. Εβραίοι είναι κι οι πλανόδιοι μικροεπαγγελματίες[13]. Εβραίοι είναι πολλοί τεχνίτες. Επόμενο είναι λοιπόν οι Εβραίοι να έχουν επαφή με όλες τις κοινωνικές τάξεις. Τίποτε ανάλογο όμως δεν συμβαίνει στην Κωνσταντινούπολη. Εκεί ο ιεραπόστολος μπορεί να έχει ζήσει 25 χρόνια, χωρίς να έχει επικοινωνήσει ακόμη με τους Σεφαραδίτες Εβραίους, εκτός από τους μικροπραγματευτές που χτυπούν τις πόρτες μας.

Στη Θεσσαλονίκη όμως ο ιεραπόστολος συναντά Εβραίους απ' όλες τις κοινωνικές τάξεις καθημερινά. Εύλογο είναι λοιπόν ο σαλονικιός Εβραίος να μη ντρέπεται, όταν συναντά Χριστιανό ή Φράγκο, αλλά ούτε και να θεωρείται ύποπτος, όταν συχνάζει καθημερινά σε φράγκικα σπίτια.

Οι Εβραίοι όμως έχουν γίνει πιο φιλικοί σε μας από τότε που απέκτησαν την μετάφραση της Παλαιάς Διαθήκης που έκανα[14]. Η μετάφραση αυτή, στα ισπανοεβραϊκά, τυπώθηκε στη Βιέννη... Δεν πρέπει βέβαια να παραβλέπουμε το γεγονός ότι το επίκεντρο της ραβινικής σοφίας είναι η Θεσσαλονίκη. Αν λοιπόν οι ραβίνοι της Θεσσαλονίκης συμφωνήσουν με την ορθότητα της μετάφρασής μου, πράγμα δύσκολο, η εντύπωση που θα προκληθεί στην Εβραϊκή Διασπορά και κυρίως στους Εβραίους της Θεσσαλονίκης, θα είναι ευνοϊκή.

Η εβραϊκή κοινοτική εκπαίδευση, αν και σε παρακμή, αρχίζει σιγά-σιγά να καλυτερεύει. Υπάρχουν δηλ. τώρα αρκετές επίσημες εβραϊκές οικογένειες, που, επειδή είναι καλύτερα ενημερωμένες από τις υπόλοιπες, έχουν οργανώσει δύο μικρά σχολεία[15] για να προσφέρουν στα παιδιά τους καλύτερη μόρφωση. Στα σχολεία αυτά μαθαίνουν ξένες γλώσσες και διδάσκονται κάποια στοιχειώδη μαθήματα. Την Κυριακή 10 Ιουλίου επισκέφθηκα την πιο επίσημη απ' αυτές τις οικογένειες μαζί με τον άγγλο πρόξενο, την άλλη μέρα, τα δύο αδέρφια, οι συνεταίροι της εμπορικής εταιρείας, ανταπόδωσαν ευγενικά την επίσκεψή μας. Η συζήτηση αποδείχθηκε περισσότερο φιλική από ό,τι συνηθίζουν οι Ισπανοεβραίοι. Μάλιστα, το ένα από τα δύο αδέρφια, ο πιο φανατικός Εβραίος, εξέφρασε αργότερα την επιθυμία στον κ. Blunt να παραμείνω μαζί τους.

Υπάρχει πια γενικά η πεποίθηση ανάμεσα στους Εβραίους της Θεσσαλονίκης ότι πρέπει να γίνει μεγάλη προσπάθεια για την πολιτιστική και οικονομική ανόρθωσή τους. Ιδιαίτερα τώρα που αρχίζει η εμπορική δραστηριότητα στην πόλη. Έτσι, αν και δεν υπάρχει αρμενική κοινότητα στη Θεσσαλονίκη, κάποιοι μεμονωμένοι εργατικοί Αρμένιοι έχουν υποκαταστήσει τους Εβραίους σε αρκετές επικερδείς δουλειές. Οι Εβραίοι λοιπόν αντιλαμβάνονται ότι χάνουν το παιγνίδι, εκτός, βέβαια, αν γίνει κάτι που θα συμβάλει στην αποκατάσταση των νεαρών Εβραίων. Εκτός όμως από την κατάσταση των Εβραίων, θα πρέπει να σημειώσουμε την μεγάλη αύξηση του αγγλικού εμπορίου[16] στη Θεσσαλονίκη και την αυξανόμενη σημασία της αγγλικής γλώσσας που γίνεται απαραίτητη καθημερινά, ιδιαίτερα σε όσους ασχολούνται με το εμπόριο.

Γνωρίζετε, βέβαια, ότι οι Εβραίοι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία βρίσκονται κάτω από την "επίσημη" προστασία του άγγλου πρεσβευτή[17]. Στόχος του είναι να έχει φιλικές σχέσεις μαζί τους και να τους προστατεύει από την καταπίεση. Αυτό το γνωρίζουν οι Εβραίοι και το χαίρονται. Όλοι οι άγγλοι πρόξενοι έχουν πάρει διαταγή να δείχνουν ενδιαφέρον για τους Εβραίους.

Τα ευνοϊκά αποτελέσματα αυτής της σχέσης των Εβραίων με την Αγγλία είναι ευδιάκριτα παντού και ιδιαίτερα στη Θεσσαλονίκη. Επομένως, νομίζω ότι οι Εβραίοι δεν θα δυσαρεστούσαν ένα τόσο γενναιόδωρο φίλο τους και φυσικά δεν θα τον έκαναν εχθρό τους. Ευχαριστήθηκα, όταν κατάλαβα ότι αυτή η σχέση έγινε καλά κατανοητή μεταξύ των Εβραίων της Θεσσαλονίκης και ακόμα ότι οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης εκτιμούσαν το προνόμιο της αγγλικής προστασίας.

Οφείλω να προσθέσω ότι οι αρχές της ελευθερίας της συνείδησης και της θρησκευτικής ελευθερίας, που έχουν γίνει αποδεκτές στην αυτοκρατορία, παρ' όλο που δεν τηρούνται προσεκτικά, όπως θα έπρεπε, έχουν επηρεάσει την κοινή γνώμη στο εσωτερικό της χώρας, ιδιαίτερα μάλιστα την συμπεριφορά των δημόσιων λειτουργών[18]. Εν τούτοις, πιστεύω ότι στα τουρκικά δεν υπάρχει λέξη που να αντιστοιχεί στην αγγλική λέξη "αρχή". Ενώ λοιπόν δεν υπάρχει καμιά αντιστοιχία ανάμεσα στις αρχές και στην εφαρμογή τους από την κυβέρνηση, πολλά μπορούν να γίνουν από εμάς τους προτεστάντες[19] που είμαστε φίλοι των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Έτσι π.χ. ένας άνδρας σαν τον κ. Blunt μπορεί να αποτρέψει διώξεις και ιδίως εναντίον ανθρώπων που τους υποστηρίζει.

Πλεονεκτήματα της Θεσσαλονίκης για να ιδρυθεί ιεραποστολικός σταθμός

Από το 1834 έχουν σημειωθεί πολλές μεγάλες αλλαγές στη Θεσσαλονίκη[20]. Όλες αυτές οι αλλαγές συμβάλλουν στην απόφαση της ίδρυσης του ιεραποστολικού σταθμού. Τότε η πόλη είχε ανατολίτικο χαρακτήρα, τα τουρκικά και τα εβραϊκά ήθη πρυτάνευαν. Γι' αυτό το λόγο η διαμονή μας είχε πολλές δυσκολίες. Φοβόμουν ακόμη ότι η δύναμη του εβραϊκού πληθυσμού ή μάλλον των ραβίνων μπο-

11. Π. Karmi, *The Jewish Community of Istanbul in the 19th c*, Istanbul 1996, 5-6 και 131-138.

12. Βλέπε παρόμοιες εικόνες της εβραϊκής πραγματικότητας στο βιβλίο της κ. Blunt, *The people of Turkey: Twenty year's residence among Bulgarians, Greeks, Albanians, Turks and Armenians*, ed. Stanley Lane-Poole, London 1878, τ. I. 140.

13. Μερόπη Αναστασιάδου, "Εβραίοι βιοτέχνες της Σαλονίκης στα μέσα του 19ου αι. Καταγραφές των οθωμανικών βακουφικών καταστίχων." *Εταιρεία Μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού. Πρακτικά Α' Συμποσίου Ιστορίας*. Θεσσαλονίκη, Νοέμβριος 1991, Αθήνα 1995, 19-31. Το πλήθος των γυρολόγων Εβραίων ήταν εντυπωσιακό για τον ξένο περιηγητή.

14. Το κύριο έργο του πολύγλωσσου ιεραπόστολου Schauffler ήταν φιλολογικό. Η μετάφρασή του της Παλαιάς Διαθήκης στα ισπανο-εβραϊκά τυπώθηκε στη Βιέννη στα 1843 αρχικά σε 3000 αντίτυπα. Οι "Βιβλιοπώλες των Γραφών" την πουλούσαν συνήθως στις εμποροπανηγύρεις.

15. Πρόκειται για την εκπαίδευση των λιβορνέζων Εβραίων, της εβραϊκής élite. Γ. Νεχαμά, ό. π., 776

16. Κ. Βακαλόπουλος, *Οικονομική λειτουργία του μακεδονικού και θρακικού χώρου στα μέσα του 19ου αι. στα πλαίσια του διεθνούς εμπορίου*, ΕΜΣ Θεσσαλονίκη 1980, 55-71. B.C. Gounaris "Port Cities in the Ottoman Empire: Salonica" *Review* 4 (1993), 499-511.

17. Γ. Νεχαμά, ό. π., 929.

18. Για την πολιτική και στρατιωτική διοίκηση στα χρόνια του Τανζιμάτ (1839-1876) στο Βιλαέτι της Θεσσαλονίκης, βλέπε Ζ. Σέμση, *Το Βιλαέτι της Θεσσαλονίκης κατά την περίοδο των Οθωμανικών Μεταρρυθμίσεων (Τανζιμάτ) 1839-1876*, Θεσσαλονίκη 1998, (ανέκδοτη διδακτορική διατριβή).

19. Για την "προστασία" του άγγλου πρεσβευτή S. Canning προς τους προτεστάντες της Αυτοκρατορίας, F.G. Bailey, *British Policy and the Turkish Reform Movement* 1826-1853, Cambridge Mass, 1942, 206, 216, 219-233.

20. Κ. Κισκήρα, *Θεσσαλονικέων Πόλις* 3, ό. π., 133-140.

ρούσε να εξαναγκάσει τον μισιονάριο να εγκαταλείψει την πόλη. Η κοινή γνώμη κι οι κυβερνητικές θέσεις για θρησκευτικά θέματα δεν ευνοούσαν τότε τις ιεραποστολικές δραστηριότητες. Ακόμη, οι δυτικές επιρροές σχετικά με την ελευθερία της συνείδησης δεν μετρούσαν καθόλου. Από τότε όμως πέρασαν δεκατρία χρόνια κι ολόκληρη η οθωμανική επικράτεια, όπως και η Θεσσαλονίκη έχει αλλάξει.

Τώρα οποιαδήποτε άνεση της καθημερινής ζωής μπορεί να βρεθεί στη Θεσσαλονίκη. Έτσι, μπορεί να βρει κάποιος ευρωπαϊκά καταστήματα, φραγκοράπτες, παπουτσήδες κι άλλους τεχνίτες. Πρόκειται ν' ανοίξει ένα αγγλικό πανδοχείο. Υπάρχουν αξιόλογοι γιατροί και καλοί φαρμακοποιοί. Το εξωτερικό εμπόριο άρχισε να αυξάνει[21]. Πέρσι ναυλόχησαν περίπου 30 αγγλικά πλοία στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης. Φέτος ως το τέλος του Ιουνίου ο αριθμός τους αυξήθηκε, ήταν περισσότερα από 50[22]. Η ενδοχώρα γύρω από τη Θεσσαλονίκη αρχίζει να καλλιεργείται, η περιουσία αρχίζει να γίνεται ασφαλής. Τα προϊόντα της ενδοχώρας συγκεντρώνονται στην αγορά της Θεσσαλονίκης, για να μεταφερθούν απ' εδώ στο εσωτερικό και το εξωτερικό της χώρας. Η αγγλική γλώσσα αρχίζει να γίνεται περιζήτητη, γιατί είναι χρήσιμη στις εμπορικές ανταλλαγές. Η κοινή γνώμη δέχεται αυτές τις αλλαγές ευνοϊκά.

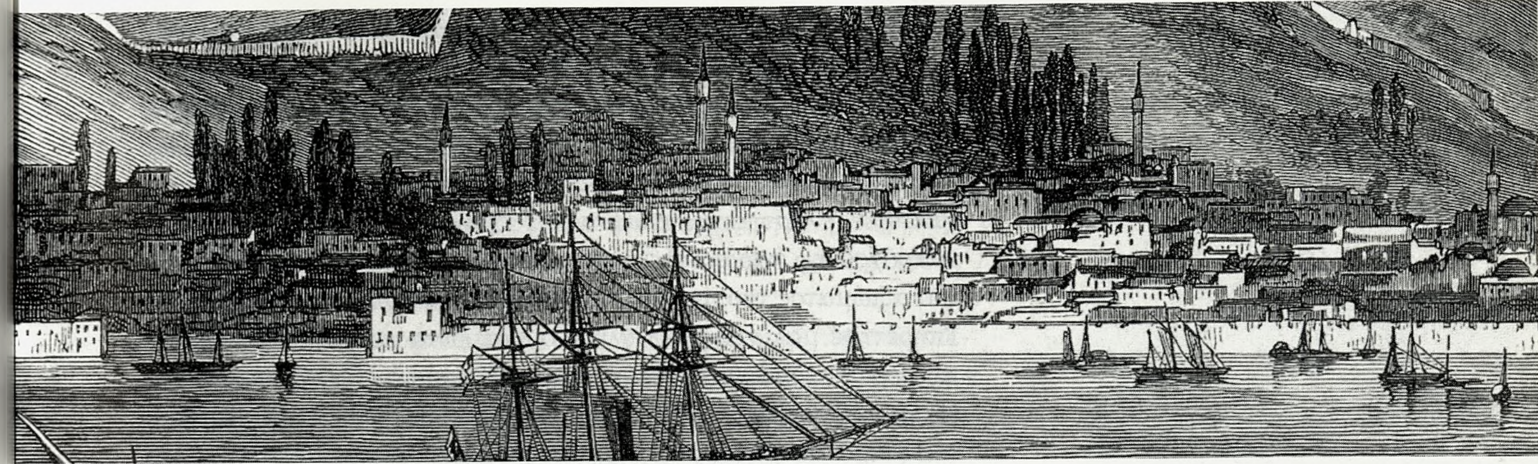
Ο ιεραπόστολος που είναι υπεύθυνος για την μεταστροφή των Εβραίων, όταν φθάνει τώρα στη Θεσσαλονίκη τους βρίσκει πιο φιλικούς από ό,τι πριν λίγα χρόνια. Έχουν χάσει το κύρος τους από τις αλλαγές των περιστάσεων και αρκετά πλούτη από τις πυρκαγιές[23]. Αισθάνονται ότι πρέπει να αλλάξουν το εκπαιδευτικό τους σύστημα. Οι ραβίνοι τους δεν τους επηρεάζουν ολοκληρωτικά, όπως στο παρελθόν. Λίγες επίσημες και πιο καλά πληροφορημένες οικογένειες έχουν οργανώσει, όπως αναφέραμε, δύο μικρά σχολεία για τα παιδιά τους με καλύτερα εκπαιδευτικά προγράμματα. Αυτές οι οικογένειες, που είναι και οι πιο φιλελεύθερες, με την επιρροή τους θα διασπάσουν την συμπαγή παράταξη του ταλμουδισμού που κυριαρχούσε στην κοινωνία των σαλονικιών Εβραίων. Αναμφίβολα, λοιπόν, θα συμβάλλουν στην ανύψωση της εβραϊκής κοινωνίας. Αν και ο αριθμός των Εβραίων λέγεται ότι αυξήθηκε πολύ μέσα σε δέκα χρόνια, οι υπεύθυνοι του φιλανθρωπικού τομέα της εβραϊκής κοινότητας με διαβεβαίωσαν ότι η κατανάλωση ποτών μειώθηκε περίπου στο μισό αυτή την περίοδο. Η πληροφορία είναι ακριβής, διότι τα μισά έσοδα από την πώληση των ποτών διανέμονταν στους φτωχούς Εβραίους. Παρ' όλα αυτά, η θλιβερή συνήθεια να μεθούν είναι διαδεδομένη ανάμεσά τους.

Σχετικά με το κόστος ζωής στη Θεσσαλονίκη, οι πληροφορίες μου με οδηγούν στο συμπέρασμα ότι οι τιμές είναι όπως στην Προύσα ή στην Τραπεζούντα. Ένα σπίτι που νοικιάζεται για 3.000 γρόσια το χρόνο καλύπτει τις ανάγκες μιας οικογένειας ιεραποστόλων. Οι υπηρέτες αμείβονται με λιγότερα χρήματα, σχεδόν τα μισά απ' ό,τι στην Κωνσταντινούπολη. Τα είδη πρώτης ανάγκης έχουν

21. Πρόκειται για εξαγωγές δημητριακών κυρίως σιταριού στην Αγγλία C. Svolopoulos, "Les effets de la Guerre de Cremée sur la condition de Salonique; L' exportation des céreales" *Actes du II Congrès International des Etudes du Sud – Est Européen*. Αθήνα, Μάιος 1970, 459-461.

22. Κ. Βακαλόπουλος, *ό.π.* 67. Μεγάλο πλήγμα δέχεται το εξαγωγικό εμπόριο της Αγγλίας στη Θεσσαλονίκη στα 1847. Το γεγονός οφείλεται στην ευρωπαϊκή οικονομική κρίση και τις μεγάλες ποσότητες αγγλικών προϊόντων που είχαν αποθηκευθεί στη Θεσσαλονίκη. Πρβλ. FO 195/293 f.227, 257.

23. Πυρκαγιές: 1839, 1840 και 1846, βλ. Ζ. Σέμπη, *ό.π.*, 231.

Ξυλογραφία 1876, λεπτομέρεια. Συλλογή Υβόνης Αραμπατζίδου. Δημοσιεύθηκε στο φόλιο "Το θαλασσινό πρόσωπο της Θεσσαλονίκης", Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1995.

σχεδόν μισή τιμή. Απ' όλα αυτά συμπεραίνουμε ότι η Θεσσαλονίκη έχει γίνει ακριβότερη από ό,τι ήταν πριν δεκατρία χρόνια[24]. Ιδιαίτερα μάλιστα σημειώθηκε αύξηση στα νοίκια εξαιτίας των πυρκαγιών των τελευταίων ετών. Το κάτω τμήμα της πόλης δείχνει να είναι λιγότερο υγιεινό. Ο κ. Blunt, ο άγγλος πρόξενος, με πληροφόρησε ότι οκτώ χρόνια τώρα μένει στην Άνω Πόλη κι όλη η οικογένειά του είναι καλά στην υγεία της".

Η αποκατάσταση της αμερόληπτης ιστορικής αλήθειας για την Θεσσαλονίκη που καταγράφει στην επιστολή του ο Schauffler, αποδείχνεται πολύπλοκη υπόθεση. Κι αυτό επειδή η επιστολή, όπως και το ημερολόγιο, συγγενικές μορφές μαρτυριών της μικροϊστορίας, δεν είναι υποχρεωτικά υποταγμένες σε εντελώς αντικειμενικά κριτήρια. Η επιστολή, μάλιστα, πιο προσωπικό είδος από το ημερολόγιο, προϋποθέτει και την ύπαρξη ενός αναγνώστη. Είναι επόμενο ο επιστολογράφος να εξωραΐζει τα γεγονότα, ανάλογα με το ήθος και τη νοοτροπία του, καθώς έχει στο νου του να εξασφαλίσει την συνδρομή του αναγνώστη της επιστολής – στη συγκεκριμένη περίπτωση του αμερικανικού κοινού που στήριζε οικονομικά το έργο των ιεραποστόλων. Η πιο μεγάλη δυσκολία που μου δημιουργήθηκε προσπαθώντας να κατανοήσω την επιστολή ήταν η έλλειψη δημοσιευμένου τουρκικού αρχειακού υλικού, όσο φυσικά γνωρίζω, γι' αυτή την πρώιμη περίοδο της νεότερης τοπικής ιστορίας της Θεσσαλονίκης. Χρησιμοποίησα, ωστόσο, στην ερμηνεία της επιστολής βοηθητικά και στο βαθμό που ήταν διασταυρώσιμες τις σύγχρονες προξενικές εκθέσεις του αμφιτρύωνα και βασικού πληροφοριοδότη του, του άγγλου προξένου στη Θεσσαλονίκη Ch. Blunt. Οι προξενικές εκθέσεις όμως, όσο κι αν είναι ορθές και λεπτομερείς, δεν είναι

24. Κ.Π. Κισχήρα, *Θεσσαλονικέων Πόλις..., ό.π.*, 129.

δυνατό να είναι υποχρεωτικά απόλυτα ακριβείς, διότι κι αυτές στηρίζονται στα τυχόν λάθη του ξένου παρατηρητή. Βέβαια, ο Ch. Blunt, παλιός γνώριμος του Schauffler από την περίοδο της θητείας του στο σημαντικό για το αγγλικό εμπόριο υποπροξενείο της Αδριανούπολης, ήταν αξιόπιστος πληροφοριοδότης, αλλά και έμπειρος γνώστης της οθωμανικής πραγματικότητας εξαιτίας της μακρόχρονης παραμονής του στην αυτοκρατορία και του κύρους του αξιώματος του άγγλου προξένου μεταξύ των άλλων προξένων. Υπηρέτησε μάλιστα τα αγγλικά συμφέροντα σε καίρια κέντρα για το αγγλικό εμπόριο της Ανατολής· στη Σμύρνη, την Αδριανούπολη, και στη Θεσσαλονίκη δυο φορές (στα 1835-1857 και 1872-77). Σχετικές δημοσιευμένες μελέτες για τη Θεσσαλονίκη, περιηγητικά κείμενα, η "Ιστορία των Ισραηλιτών της Θεσσαλονίκης" του Γ. Νεχαμά αποδείχθηκαν χρήσιμα για τον σχολιασμό της επιστολής, έτσι ώστε να μπορέσουμε να ανιχνεύσουμε, κατά το δυνατό, την πραγματικότητα που ζούσε η Θεσσαλονίκη το καλοκαίρι του 1847.

Στο πρώτο μέρος της επιστολής (Ο πληθυσμός της Θεσσαλονίκης. Οι διάφορες εθνότητες) ο επιστολογράφος στηρίζεται ολοκληρωτικά στις πληροφορίες του Ch. Blunt. Ο αναγνώστης πληροφορείται για τα δημογραφικά στοιχεία της πόλης στα 1847, καθώς και τον χαρακτήρα και τον δυναμισμό των εθνικών κοινοτήτων μέσα στην πολυεθνική πόλη, από την καταγραφή των θρησκευτικών και εκπαιδευτικών ιδρυμάτων της. Σύμφωνα με τους εμπειρικούς υπολογισμούς του Ch. Blunt, ο πληθυσμός της πόλης ανέρχεται στα 1847 σε 64.000 άτομα συνολικά. Τα πληθυσμιακά αυτά δεδομένα, αν και περιορισμένης αξιοπιστίας, παραμένουν ωστόσο χρήσιμα, διότι δηλώνουν μέγεθος κι επιτρέπουν κάποιες συγκρίσεις. Πολύ ακριβέστερες πρέπει να θεωρούνται οι πληροφορίες που παρέχουν τα τουρκικά αρχεία, εφόσον πρόκειται βέβαια για θέματα που δεν υπηρετούσαν σκοπιμότητες. Από τις πολλές όμως απογραφές που επεχείρησε η οθωμανική διοίκηση κατά τον 19ο αι., η μόνη που δημοσιεύθηκε ήταν η παλαιότερη απογραφή του 1831[25], ενώ αδημοσίευτα παραμένουν ακόμη τα αποτελέσματα της πλησιέστερης προς την επίσκεψη του Schauffler απογραφής στα 1844. Σύμφωνα λοιπόν με την παλαιότερη αυτή απογραφή (1831), που είναι κι η πιο σημαντική, η Θεσσαλονίκη αριθμούσε τότε γύρω στις 25.500 ψυχές. Η αναλογία στη σύνθεση του πληθυσμού ήταν: Εβραίοι περίπου 11.000, ακολουθούσαν οι μουσουλμάνοι περίπου 8.000 και τελευταίοι οι Έλληνες μόλις 7.000 από τον συνολικό πληθυσμό. Στοιχείο του πληθυσμού της Θεσσαλονίκης ήταν ακόμη οι Φράγκοι κι οι ντόπιοι "προστατευόμενοι" τους. Αναμφίβολα, ο πληθυσμός της Θεσσαλονίκης κατά την πρώτη επίσκεψη του Shauffler το καλοκαίρι του 1834 δεν διέφερε πολύ από τα πληθυσμιακά δεδομένα της απογραφής του 1831. Ο αιδεσ. W.G. Schauffler σημειώνει στην επιστολή του προς την American Board δεκατρία χρόνια αργότερα, στα 1847, υπερδιπλασιασμό του πληθυσμού της Θεσσαλονίκης. Η αναλογία

25. Αυτόθι, 134, σημ. 8.

που αναφέρει ήταν τριπλάσιος αριθμός Εβραίων και σχεδόν διπλάσιος ο αριθμός των χριστιανών και των μουσουλμάνων κατοίκων της πόλης. Φυσικά άλλη μια φορά οι πληροφορίες του Schauffler θα πρέπει να αντιμετωπισθούν με σοβαρή αμφιβολία κι επιφυλακτικότητα. Για σύγκριση π.χ. αναφέρουμε ότι στα 1913, 82 χρόνια μετά την απογραφή του 1831, σύμφωνα με την απογραφή που ενήργησαν τότε οι ελληνικές αρχές, ο πληθυσμός της πόλης είχε μόλις εξαπλασιασθεί ήταν δηλ. περίπου 157.000 άτομα[26].

Θα πρέπει να σημειώσουμε εδώ ότι καμιά από τις παραμέτρους που ήταν δυνατό να στοιχειοθετήσουν σταθερή πληθυσμιακή αύξηση της Θεσσαλονίκης δεν λειτουργούσε αυτή την πρώιμη περίοδο της νεότερης ιστορίας της πόλης, π.χ. συνεχής εμπορική άνοδος ή πληθυσμιακές μετακινήσεις. Για παράδειγμα, τα αποτελέσματα της αγγλο-τουρκικής εμπορικής συνθήκης του Balta-Limani (1838) δεν φαίνεται να λειτούργησαν άμεσα στην κίνηση της τοπικής αγοράς· ως γνωστό, το αγγλικό εμπόριο μόλις αρχίζει να αναπτύσσεται δειλά δειλά μετά το 1840. Από τότε ένας "αγγλικός αέρας" αρχίζει να πνέει στο εμπορικό τμήμα της πόλης, προοίμιο της δυνατής "ευρωπαϊκής απόχρωσης", που θα πάρει η πόλη μετά τον Κριμαϊκό πόλεμο.

Τέλος, οι επικοινωνίες με τη μακεδονική ενδοχώρα και την Ευρώπη παραμένουν δύσκολες και αναξιόπιστες[27]. Έτσι, μόνο μετά το 1840 η αυστριακή Lloyd συνέδεε τακτικά τη Θεσσαλονίκη με άλλα λιμάνια στο Αιγαίο, το Ιόνιο, αλλά και την Αδριατική. Οργανωμένες ληστρικές συμμορίες δρούσαν συχνά στους δρόμους του βιλαετιού της πόλης μέχρι το τελευταίο τέταρτο του 19ου αι., ενώ ο δρόμος που οδηγούσε από τη Θεσσαλονίκη στο Μοναστήρι και τα Σκόπια ήταν τόσο δύσβατος, ώστε να αποτελεί πραγματικό εμπόδιο για τη μεταφορά του σιταριού από τις πεδιάδες της Μακεδονίας, σιτοβολώνα της αυτοκρατορίας, στην "αποθήκη σιτηρών", τη Θεσσαλονίκη[28].

Ακόμη, πλήγμα για τον πληθυσμό της Θεσσαλονίκης αποτέλεσαν κι οι δημογραφικές κρίσεις που ξέσπασαν: από την μεγάλη επιδημία πανώλης που ενέσκηψε στα 1838[29] και από ένα κύμα πυρκαγιών στα 1839-40 και στα 1846, που κατέκαυσαν το Φραγκομαχαλά και πολλές εβραϊκές συνοικίες γύρω από το εμπορικό κέντρο. Οι ζημιές από τις πυρκαγιές ήταν ανυπολόγιστες, προκάλεσαν μάλιστα μείωση στην εμπορική κίνηση της πόλης. Μετά το 1845 κρίθηκε, μάλιστα, αναγκαίο να ανασχεδιασθεί το κατεστραμμένο από τις πυρκαγιές εμπορικό τμήμα της Θεσσαλονίκης[30]. Ανάμεσα στα θύματα της μεγάλης επιδημίας πανώλης, στα 1838, που ενέσκηψε στη δεύτερη αυτή σκάλα της Ανατολής, τα πιο πολλά ήταν Εβραίοι που κατοικούσαν στις φτωχογειτονιές γύρω από το εμπορικό κέντρο. Τότε είναι πιθανό να εξαφανίστηκε και η ταπητουργία της Θεσσαλονίκης, αφού την αποκλειστικότητα στην κατασκευή είχαν εβραίοι εργάτες[31]. Ίσως η πληροφορία που καταγράφει ο Schauffler στην

26. Β. Δημητριάδης, "Συντεχνίες και επαγγέλματα στη Θεσσαλονίκη του 19ου αι." στο *Θεσσαλονίκη. Επαγγέλματα, παραγωγή – εμπόριο, κοινωνική ζωή 18ος-20ος αι.* Θεσσαλονίκη 1998, 74, σημ. 1.

27. B. Gounaris, *ό.π.*, 503.

28. FO 195/293 F 48, 293, 105.

29. Κ. Κωστή, *Στον καιρό της πανώλης*, Ηράκλειο 1995, 411.

30. Αλέκα Γερόλυμπου - Ν. Καλογήρου - Κορνηλία Τρακοσοπούλου - Βίλμα Χαστάογλου "*Λαδάδικα Θεσσαλονίκης: φυσιογνωμία και προοπτικές διατήρησης*" *Θεσσαλονίκη* 3 (1992), 269 κ. έ.

31. Απ. Βακαλόπουλος, ό. π., 287, 314.

επιστολή του για μείωση στο μισό της κατανάλωσης ποτών από τους θεσσαλονικιούς Εβραίους στα τελευταία δεκατρία χρόνια (1834-1847) να κρύβει μείωση του εβραϊκού πληθυσμού της πόλης εξαιτίας αυτών των δεινών (η ποτοαπαγόρευση είναι στοιχείο της καλβινιστικής ηθικής των πουριτανών αυτών ιεραποστόλων).

Συνοψίζοντας, μπορούμε να υποθέσουμε ότι μέσα σε δεκατρία χρόνια ανάμεσα στα δύο ταξίδια του αιδεσ. Schauffler, αυξήθηκε, προφανώς ελάχιστα, ο πληθυσμός της πόλης. Αίτια του αργού αυτού ρυθμού της αύξησης παραμένουν οι δημογραφικές κρίσεις, η φτώχεια, η ανασφάλεια, αλλά και η κακοδιοίκηση της οθωμανικής εξουσίας. Ιδιαίτερα στο βιλαέτι της Θεσσαλονίκης πολλοί υψηλόβαθμοι τούρκοι αξιωματούχοι, εκμεταλλευόμενοι την ασάφεια της νομοθεσίας του Τανζιμάτ, διοικούσαν τυραννικά[32].

Ο χαρακτήρας κι ο δυναμισμός των τριών κοινοτήτων της πολυεθνικής Θεσσαλονίκης σκιαγραφείται από την καταγραφή των θρησκευτικών και κυρίως των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων τους. Από τις τρεις εθνικές κοινότητες τόσο η μουσουλμανική όσο κι η εβραϊκή μοιάζουν να είναι βυθισμένες σε μια άκρατη θρησκευτικότητα. Είναι καταφανές ότι η εκπαίδευση των σαλονικιών Εβραίων και των μουσουλμάνων παραμένει πιστή ακόμη στο θεσμικό πλαίσιο της οθωμανικής διοίκησης: στοιχειώδης εκπαίδευση με έντονα θρησκευτικό χαρακτήρα.

Αντίθετα οι πολιτικοκοινωνικές αναζητήσεις της ελληνικής κοινότητας, όπως αποκρυσταλλώνονται κυρίως στην αγωγή που παρέχει η Ελληνική Σχολή, δηλ. το Γυμνάσιο (αυτό που η επιστολή αναγράφει ως "ένα σχολείο όπου διδάσκονται τα αρχαία ελληνικά") φανερώνουν την αρχή της μεταλαμπάδευσης του νεοελληνικού εθνικισμού στην πόλη από το "εθνικό" κέντρο, την Αθήνα. Στην Θεσσαλονίκη μάλιστα, που περιηγείται ο αιδεσ. W.G. Schauffler το καλοκαίρι του 1847, υπηρετούσε σχολάρχης της Ελληνικής Σχολής ένα ηγετικό στέλεχος του αλύτρωτου ελληνισμού, ο διακεκριμένος σερραίος εκπαιδευτικός και λόγιος, ο Εμμ. Φωτιάδης[33], με λαμπρές σπουδές στην Αθήνα και το Μόναχο.

Η μετάκλησή του από το "εθνικό κέντρο" συμπίπτει με την εποχή που άρχισε η πρώτη συστηματική οργάνωση της εκπαίδευσης της ελληνικής κοινότητας, (1845-1849)[34]. Η διαπίστωση όμως των νέων ιδεολογικών κατευθύνσεων που εκκολάπτονται στην ελληνική εθνική κοινότητα είχε ήδη επισημανθεί από τον Schauffler πριν δεκατρία χρόνια, όταν επισκέφθηκε για πρώτη φορά τα ελληνικά σχολεία της πόλης. Εύλογο ήταν λοιπόν οι "ευαγγελιστές του κόσμου" να στραφούν πλέον αποκλειστικά στην εβραϊκή κοινότητα που, κατά τη γνώμη τους, εμφανιζόταν περισσότερο χαλαρή, άρα και περισσότερη δεκτική στα σχέδιά τους, αφού η παραδοσιακή θρησκευτική ηγεσία είχε αμβλυνθεί, η κοινοτική εκπαίδευση παρέμενε αναχρονιστική[35] και η κοινωνική δομή διατηρούσε ακόμη μόνο δύο διαβαθμίσεις: τους πάμπλουτους λιβορνέζους Εβραίους και το εξαθλιωμένο προλεταριάτο. Ούτε λόγος βέβαια να ασχοληθούν οι ιεραπόστολοι με τους μουσουλμάνους της Θεσσαλονίκης, εφόσον σύμφωνα με τον ισλαμικό νόμο η αποστασία του μουσουλμάνου τιμωρούνταν με θάνατο.

32. Οι προξενικές εκθέσεις είναι γεμάτες από ανάλογες πληροφορίες αυτή την περίοδο. Λύση στην αδικία δίνεται συχνά με τη μεσολάβηση του προξένου Ch. Blunt, τον οποίο βοηθά στη μετάφραση ο πρόξενος R. Abbott. Βλ. ενδεικτικώς FO 195/293 F 182, 217.

33. Π. Θ. Πέννα, *Η ιστορία των Σερρών από της αλώσεως αυτών υπό των Τούρκων μέχρι της απελευθερώσεώς των υπό των Ελλήνων, (1383-1913)*, Αθήνα 1966², 414-416.

34. Γ.Α. Στογιόγλου, *Τα ελληνικά σχολεία στη Θεσσαλονίκη κατά την Τουρκοκρατία*, Θεσσαλονίκη 1988, 23-53. Η οργάνωση τους αποδίδεται στο Μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Ιερώνυμο.

35. Γ. Νεχαμά, *ό.π.*, 1283.

Στο δεύτερο και τρίτο μέρος της επιστολής του προς την American Board *(Η κατάσταση των Εβραίων. Πλεονεκτήματα της Θεσσαλονίκης για να ιδρυθεί ιεραποστολικός σταθμός)* ο αιδεσ. Schauffler προσπαθεί να πείσει την Ιεραποστολή για την ίδρυση σταθμού που θα λειτουργούσε ως ορμητήριο για τον "ευαγγελισμό" των Εβραίων της Θεσσαλονίκης, αλλά και των άλλων εβραϊκών κοινοτήτων στα Βαλκάνια. Τα τμήματα αυτά της επιστολής έχουν προσωπικό και βιωματικό χαρακτήρα. Τα επιχειρήματά του περιγράφουν την κοινωνικο-οικονομική κατάσταση της εβραϊκής κοινότητας, σύμφωνα βέβαια πάντα με το ήθος και τη νοοτροπία του αμερικανού μισιονάριου. Παράλληλα, στον επίλογο της επιστολής *Πλεονεκτήματα της Θεσσαλονίκης για να ιδρυθεί ιεραποστολικός σταθμός* δίνονται πληροφορίες και γίνονται συγκριτικές παρατηρήσεις για την κοινωνική κατάσταση της Θεσσαλονίκης από τα δύο ταξίδια του Schauffler στη Θεσσαλονίκη στα 1834 και στα 1847.

Η υπεραισιοδοξία όμως του αμερικανού ιεραποστόλου για τον "ευαγγελισμό" των σαλονικιών Εβραίων πηγάζει: (1) από την "εβραϊκότητα" της πόλης", που διαπιστωνόταν στην καθημερινή ζωή. Βασικό στοιχείο αυτής της εικόνας παραμένει η δημογραφική υπεροχή της κοινότητας, μοναδική μεταξύ των άλλων εβραϊκών κοινοτήτων στην αυτοκρατορία, (2) από την παρακμασμένη παραδοσιακή δομή της εβραϊκής κοινότητας, (3) από τον "αγγλικό αέρα" που έπνεε ήδη στην αγορά της πόλης, ιδιαίτερα μετά την αύξηση των εξαγωγών σιταριού (1846) στην Αγγλία που έκανε πλούσιους ορισμένους κατοίκους της μακεδονικής ενδοχώρας, ενός σημαντικού σιτοβολώνα της αυτοκρατορίας, (4) από την ισχυρή θέση της αγγλικής εξωτερικής πολιτικής στην αυτοκρατορία. Εκφραστής αυτής της πολιτικής ήταν ο πανίσχυρος πρεσβευτής της Αγγλίας στην Υψηλή Πύλη Sir Stratford Canning de Redcliffe (1842-1858), ο οποίος βοήθησε ουσιαστικά στην αύξηση των εμπορικών σχέσεων Αγγλίας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στα μέσα του 19ου αι., αποβλέποντας πάντα στην ενίσχυση της αγγλικής υπεροχής μεταξύ των άλλων ευρωπαϊκών δυνάμεων στη Μέση Ανατολή. Ο Canning υποστήριζε με πάθος σταυροφόρου τους αμερικανούς ιεραποστόλους της American Board, ώστε να γίνει ουσιαστικά ο προστάτης τους και ο ιδρυτής του Protestant Millet στην Αυτοκρατορία. (Η προτεσταντική κοινότητα στην αυτοκρατορία συγκροτήθηκε από προσήλυτους των αμερικανών ιεραποστόλων, κυρίως Αρμενίους). Οι ασαφείς και εξωπραγματικές ιδέες του Canning για την επιβολή του χριστιανισμού και του ευρωπαϊκού πολιτισμού στο σύνολο της πολυεθνικής οθωμανικής κοινωνίας είχαν ουσιαστικά πιστούς θιασώτες μόνο μεταξύ των αμερικανών ιεραποστόλων[36].

Εβραίος ιερωμένος

36. F.G. Bailey *ό.π.* σημ. 18. M. Todorova, "British and Russian policy towards the Reform Movement in the Ottoman Empire (30ies-50ies in the 19thc)", *Etudes Balkaniques 3* (1977), 29-32.

Εβραίος ιερωμένος

Η συμπαγής χωροταξική διάταξη των εβραϊκών σεφαραδίτικων μαχαλάδων της πολυεθνικής Θεσσαλονίκης κοντά και γύρω από το κέντρο των επαγγελματικών δραστηριοτήτων (λιμάνι, Φραγκομαχαλάς, Ιστιρά) ενθουσιάζει τον ιεραπόστολο. Η σύγκριση με τους εβραϊκούς μαχαλάδες της Κωνσταντινούπολης που γνώριζε πολλά χρόνια, τον ενθαρρύνει γιά τα νέα σχέδια του. Στην Κωνσταντινούπολη, οι κυρίως εβραϊκοί μαχαλάδες, η φτωχολογιά στο Μπαλάτ κι οι μαχαλάδες στο Χάσκιοϊ, ήταν πολιτιστικά ανομοιογενείς και διασκορπισμένοι στις δύο όχθες του Κεράτιου.

Ο αμερικανός ιεραπόστολος ευελπιστεί ότι το ιεραποστολικό έργο θα πετύχει στην εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης, εφόσον ο Schauffler μπορεί να κάνει ισχυρούς φίλους μεταξύ των πάμπλουτων, μετριοπαθών αλλά και εξευρωπαϊσμένων Λιβορνέζων Εβραίων μεγαλεμπόρων και τραπεζιτών που, αν και αποτελούσαν μόλις το 6% του πληθυσμού, συνεισέφεραν το μεγαλύτερο μέρος στη φορολογία της κοινότητας. Δεν υπολόγιζε όμως την δυσπιστία που υπήρχε εκ μέρους του εβραϊκού προλεταριάτου απέναντι στους Λιβορνέζους μεγαλεμπόρους.

Η ενθαρρυντική –αλλά και σκόπιμα παραμορφωτική– ματιά του Shauffler παρουσιάζει τον αντίποδα, το πολυπληθές εβραϊκό προλεταριάτο, να επικοινωνεί φιλικά σ' όλες τις καθημερινές εκδηλώσεις με τις άλλες εθνότητες της πόλης κυρίως τους φράγκους και τους χριστιανούς. Η αλήθεια ήταν ότι οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης δεν είχαν ούτε κοινωνικές ούτε άλλου είδους σχέσεις, εκτός από τις στενές εμπορικές, με τις υπόλοιπες κοινότητες. Στο σύνολό του ο εβραϊκός πληθυσμός της πόλης παραμένει κλειστός, συντηρητικός, ισχυρά προσηλωμένος στα εβραϊκά ήθη, στις βιβλικές και ραβινικές εντολές καθώς και στις οδηγίες του Ταλμούδ και της εβραϊκής εκπαίδευσης[37].

Η οικονομική αλλά και πολιτιστική ανόρθωση του εξαθλιωμένου προλεταριάτου θα συντελεστεί μόνο μετά το 1873 με την ίδρυση των σχολείων της Alliance Israelite-Universelle[38] και αργότερα με φιλανθρωπικές πρωτοβουλίες πλούσιων εβραϊκών οικογενειών.

Οι ευοίωνες προβλέψεις του ιεραποστόλου για την μεταστροφή της εβραϊκής κοινότητας στηρίζονταν και στο γεγονός ότι οι Εβραίοι είχαν γνωρίσει τον προτεσταντισμό από την μετάφραση της Παλαιάς Διαθήκης στα ισπανοεβραϊκά που είχε εκπονήσει ο ίδιος ο Schauffler στα 1843. Οι "Βιβλιοπώλες των Γραφών" είχαν κάνει γνωστή την μετάφραση αυτή μεταξύ των Εβραίων της πόλης πριν από την επίσκεψη του αιδεσ. Shauffler. Παρ' όλα αυτά, ο ιεραπόστολος φαίνεται επιφυλακτικός για την έγκριση της μετάφρασής του από το Ραβινάτο. Φοβάται ότι το κύρος, δηλαδή η δικαστική εξουσία που ασκούν οι ραβίνοι, παραμένει ακόμη ισχυρό για τα μέλη της κοινότητας, παρ' όλη την αποδυνάμωση του Ραβινάτου ήδη από το τέλος του 18ου αι, όταν αυτό παύει πλέον να καθοδηγεί παγκόσμια τον σεφαραδισμό.

37. Γ. Νεχαμά, *ό.π.* τ. 3, 1433-46.

38. Ρ. Μόλχο, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης 1856-1919*, Αθήνα 2001, σ. 139-207.

Σημαντική θέση στην επιχειρηματολογία του κατέχει, όπως είδαμε, το αγγλικό εμπόριο από το λιμάνι της Θεσσαλονίκης στο τέλος της δεκαετίας του 1840. Ήδη από τις αρχές του 19ου αι. η Αγγλία, παγκόσμια εμπορική δύναμη, παρουσιάζεται ως ο πιο αξιόμαχος εμπορικός σύμμαχος της Αυτοκρατορίας μεταξύ των ευρωπαϊκών δυνάμεων. Στα μέσα του 19ου αι. τα μισά από τα εισαγόμενα προϊόντα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν αγγλικά (βαμβακερά υφάσματα, αποικιακά προϊόντα) αλλά και το 1/3 των εξαγωγών της αυτοκρατορίας απορροφούνταν από την Αγγλία (δημητριακά, κυρίως σιτάρι, αλλά κι άλλα γεωργικά προϊόντα)[39].

Οι εξαγωγές δημητριακών από το λιμάνι της Θεσσαλονίκης παρουσιάζουν σταθερή αύξηση μετά το 1846. Φθάνουν μάλιστα να υποκαταστήσουν σχεδόν όλες τις άλλες παλαιότερες εξαγωγές (μετάξι, βαμβάκι κ.λπ.) που γίνονταν από εκεί, κυρίως τον 18ο αι., την περίοδο ακμής του λιμανιού της Θεσσαλονίκης.

Οι εξαγωγές του σιταριού κυρίως στην Αγγλία, επταπλασιάσθηκαν από το 1845 έως το 1847, και ιδιαίτερα μετά το 1846, όταν καταργήθηκε με νόμο η υψηλή φορολογία στο εισαγόμενο στην Αγγλία σιτάρι[40].

Η εικόνα του λιμανιού της Θεσσαλονίκης παρουσιάζεται ως εξής: στα μέσα του αιώνα το σιτάρι αποτελούσε το 53% των εξαγωγών (κυρίως προς την Αγγλία, αλλά και προς τα αιγαιοπελαγίτικα νησιά). Η τιμή του σιταριού, όπως και του αραβοσίτου, του "φθηνού σιταριού" του λαού, παρέμεναν περίπου την ίδια εποχή 40% φθηνότερες αναλογικά με τις τιμές των ευρωπαϊκών χωρών[41]. Είχαν βελτιωθεί αισθητά οι συνθήκες καλλιέργειας των δημητριακών στους σιτοβολώνες της Μακεδονίας και της Θεσσαλίας. Παρ' όλα αυτά, οι Τούρκοι αξιωματούχοι, για να κερδοσκοπήσουν, συχνά δημιουργούσαν κρίσεις διατροφής. Τέτοια κρίση διατροφής είναι αυτή που ξέσπασε στη Θεσσαλονίκη στις αρχές του 1847[42] με πολιτικές προεκτάσεις, λαϊκές εξεγέρσεις μέσα στην ίδια την πόλη, αλλά και σε άλλες πόλεις της Μακεδονίας. Η έκρυθμη κατάσταση ομαλοποιήθηκε ύστερα από αρκετούς μήνες και με την μεσολάβηση του άγγλου προξένου Ch. Blunt.

Οι άγγλοι πρόξενοι συχνά προστάτευαν τον Αρχιραβίνο της κοινότητας (μέγας χαχάμης), που ανάμεσα σε άλλες ιδιοτητές του ήταν υπεύθυνος και για τα οικονομικά της κοινότητας, όπως προστάτευαν και άλλα μέλη της τριανδρίας του Ραβινάτου. Την ίδια μεταχείριση από τον άγγλο πρόξενο είχαν και οι λιβορνέζοι Εβραίοι –χρήσιμοι μεσίτες για τις αγγλικές εμπορικές συναλλαγές.

Στο τρίτο μέρος της επιστολής του ο Shauffler εκθέτει τα πλεονεκτήματα της πολυεθνικής κοινωνίας της Θεσσαλονίκης για την πιθανή ίδρυση ιεραποστολικού σταθμού. Στο επιλογικό αυτό μέρος της επιστολής του ο Shauffler έχει πλέον την πεποίθηση, ύστερα από τις δυο επισκέψεις του στη πόλη, ότι οι ιστορικές συγκυρίες συνηγορούν στην εγκατάσταση αμερικανικών ιεραποστολικών οι-

39. S. Pamuk, *The Ottoman Empire and European Capitalism 1820-1913*, Cambridge University Press 1987, 19, 20, 30, 78. Ch. Issawi, *The Economic History of Turkey 1800-1919* London 1980, 86-88.

40. H. Hearder, *Europe in the 19thc.* General History of Europe, London 1966, 184-185.

41. C. Svolopoulos, *ό.π.*, σημ. 21.

42. FO 195/293 f 29.63.107.

κογενειών στην πόλη. Παραθέτει λοιπόν και κάποιες χρήσιμες πληροφορίες (ενοίκιο, όρους υγιεινής) για την εγκατάστασή τους.

Η πεποίθησή του ενισχύεται από την παρηκμασμένη κοινωνική κατάσταση της εβραϊκής κοινότητας, αλλά κι από την αυξανόμενη αγγλική παρουσία στο εμπορικό τμήμα της πόλης. Σημαντική παράμετρος παραμένει όμως το Χάττι Σερίφ του Γκιουλχανέ (1839), που εγγυάτο την ασφάλεια ζωής και περιουσίας των υπηκόων του Σουλτάνου και σηματοδοτούσε την αρχή του εκσυγχρονισμού της πόλης, αλλά και της αυτοκρατορίας. Έτσι, η πόλη της Θεσσαλονίκης, που φωτογραφίζει ο Shauffler το καλοκαίρι του 1847, έχει αλλάξει φυσιογνωμία μέσα σε δεκατρία χρόνια από την πρώτη επίσκεψή του.

Συμπερασματικά, θα λέγαμε ότι η στιγμιαία εικόνα της Θεσσαλονίκης, που αποτυπώνει ο μισιονάριος κατά την ολιγοήμερη επίσκεψή του στην πόλη έχει την σφραγίδα της εθνικο-θρησκευτικής υπεροψίας του δυτικού παρατηρητή, "ωραιοποιεί" σκόπιμα την κοινωνική πραγματικότητα της πόλης, κυρίως της εβραϊκής κοινότητας, για να πετύχει τον στόχο του. Βέβαια, δεν είναι η σφαιρική εικόνα της πόλης που ίσως θα επιθυμούσαμε, παρ' όλα αυτά παραμένει μια καταγραφή όσων παρατήρησε ο μισιονάριος, που είχε την τύχη να γνωρίσει και να συγκρίνει την κοινωνική πραγματικότητα της πόλης σε δύο χρονικές στιγμές της πρώιμης νεότερης ιστορίας της: στα 1834, όταν η πόλη ήταν μια τουρκόπολη βυθισμένη στους αργούς παραδοσιακούς ρυθμούς της και μετά από δεκατρία χρόνια στα 1847, όταν η πόλη μόλις αρχίζει να βγαίνει από την παρακμή και να αποκτά μια ευρωπαϊκή απόχρωση. Να περνά δηλ. από την εσωστρέφεια στην ανοιχτή κοινωνία. Αιτία ήταν οι εμπορικές ανταλλαγές, κυρίως το εμπόριο σιτηρών με την Αγγλία[43], που προετοίμασαν τον αναβαθμισμένο ρόλο του λιμανιού της Θεσσαλονίκης για τις μεταγενέστερες οικονομικές εξελίξεις μέσα στην αυτοκρατορία, κυρίως μετά το 1860.

43. Την αίσθηση του εμπορίου σιτηρών δίνει η μεταγενέστερη περιγραφή του Leon Sciaky (μεταφρασμένο απόσπασμα από την αγγλική έκδοση *Farewell to Salonica. Portrait of an Era*, N.Y. 1946) *στο Σύγχρονα Θέματα* τχ 52-53 (1994), 45. "Η Ιστιρά ήταν κάτι παραπάνω από μια εμπορική γειτονιά. Ήταν ένας θεσμός, το στρατηγείο της εμπορικής αριστοκρατίας με παραδόσεις και αυστηρό κώδικα συμπεριφοράς. Δεν έμπαινες εκεί· εκεί γεννιόσουν και μεγάλωνες. Δεν αρκούσαν τα πλούτη για να ιδρυθεί ένα γραφείο σ' ένα από τα αρχαία σκονισμένα κτίρια. Στους ανώνυμους δρόμους της, που ήταν στενοί και στριφογυριστοί, βημάτιζαν μόνον οι έμποροι, οι χρηματιστές, οι αμαξάδες και οι χαμάληδες, αυτά τα ανθρώπινα θηρία των φορτίων της Ανατολής Στο γραφείο έρχονταν καθημερινά επισκέπτες, τόσο ετερογενείς και πολύγλωσσοι όσο και η Μακεδονία..."

44. *Missionary Herald:* Μάρτιος (1849) 101-103, report (1856) 99. Σ' όλα τα τεύχη του περιοδικού από το 1849 έως 1856 υπάρχουν ειδήσεις για τον σταθμό.

II. Ο ΙΕΡΑΠΟΣΤΟΛΙΚΟΣ ΣΤΑΘΜΟΣ ΤΗΣ AMERICAN BOARD ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ (1849-1856)

Ύστερα από τα δύο αλλεπάλληλα ταξίδια στη Θεσσαλονίκη του αιδεσ. W.G. Schauffler και ύστερα από τις συχνές επισκέψεις των "Βιβλιοπωλών των Γραφών" η American Board δραστηριοποιήθηκε κι αποφάσισε την ίδρυση του ιεραποστολικού σταθμού στη πόλη στα 1849[44]. Ο σταθμός στην "Ιερουσαλήμ των Βαλκανίων" προοριζόταν "να ευαγγελίσει" τους σεφαραδίτες σαλονικιούς Εβραίους. Σύμφωνα μάλιστα με τις οδηγίες της Ιεραποστολής, περιορίσθηκε για λόγους οικονομικούς αποκλειστικά στο "ευαγγελικό" έργο. Δηλαδή δεν επεκτάθηκε στο εκπαιδευτικό, εκδοτικό και φιλανθρωπικό έργο, που κατά κανόνα ολοκλήρωνε τις δραστηριότητές της. Το εγχείρημα των Αμερικανών συνεπικουρούσαν και οι γνωστές ιεραποστολικές εταιρείες που προωθούσαν στην Ανατολή το προσηλυτιστικό έργο μεταξύ των Εβραίων: London Jews Society και Scotch Free Society. Μάλιστα, μετά την οριστική διάλυση του σταθμού στο 1856, το "ευαγγελικό" έργο στην πόλη συνεχίστηκε από τους Σκοτσέζους. Στο βραχύβιο σταθμό της Θεσσαλονίκης δούλεψαν με φανατισμό και ιεραποστολικό ζήλο στον "αγρό του Κυρίου", μέσα στην πόλη και στη βαλκανική ενδοχώρα, τα νεαρά ιεραποστολικά ζευγάρια των Αμερικανών: οι Dodds, Maynards κι αργότερα οι Parsons και Morgans. Προστάτης τους υπήρξε πάντα ο άγγλος πρόξενος Ch. Blunt. Ο ίδιος παράλληλα "προστάτευε" την εβραϊκή κοινότητα, αλλά και την ελληνική από την τουρκική κακοδιοίκηση. Το έργο των ιεραποστόλων ήταν δυσκολότατο, όπως κι ίδιοι παρά την αισιοδοξία τους παραδέχονταν, αφού αναλογούσε ένας ιεραπόστολος για 6.000 Εβραίους. Παρ' όλα αυτά, έκαναν μεγαλεπήβολα σχέδια για να "ευαγγελίσουν" και τους "Ντονμέδες" για τους οποίους εκφράζονταν πάντοτε κολακευτικά. Σκόπευαν μάλιστα να διεισδύσουν βαθιά στη βαλκανική ενδοχώρα, στη Σερβία, Βοσνία, Αλβανία, Βουλγαρία. Τελικά κατάφεραν να φθάσουν ως τη Σόφια (1852), αφού επισκέφθηκαν τις εβραϊκές κοινότητες στη Βέροια, στις Σέρρες (1851), στη Δοϊράνη, στο Ιστίπ, στα Σκόπια και τη Σόφια[45].

Οι αμερικανοί μισιονάριοι δεν μπόρεσαν "να ευαγγελίσουν" τα Βαλκάνια στην πρώτη τους αυτή πρώιμη απόπειρα για δύο κυρίως λόγους: η θρησκευτικό-πολιτισμική συνοχή της εβραϊκής κοινότητας διατηρούνταν ισχυρή, παρά την μείωση της ισχύος των ραβίνων. Χαρακτηριστικό γεγονός αποτελεί ότι το Ραβινάτο απαγόρευσε αμέσως την μετάφραση της Παλαιάς Διαθήκης του Schauffler στα ισπανοεβραϊκά και παράλληλα εξέδωσε αντιρρητικά κείμενα. Παρακολουθούνταν στενά όσοι Εβραίοι, από περιέργεια, σύχναζαν στα σπίτια των ιεραποστόλων. Τέλος, στα 1857 το ανάθεμα από το Ραβινάτο ανακοινώθηκε σε όλες τις συναγωγές, για όσους σύχναζαν στους ιεραποστόλους[46]. Παράλληλα, ο Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Ιερώνυμος συνέστησε στο ποίμνιό του αποχή από τα κηρύγματα των ιεραποστόλων.

Ένας δεύτερος λόγος που οδήγησε την "Mission to the Jews" στην αποτυχία ήταν η φιλοσοφία του αμερικανικού ιεραποστολικού θεσμού· ως τα μέσα περίπου του 19ου αι. ο θεσμός ήταν περιορισμένος μόνο στην ακραιφνή χριστιανική διδασκαλία που απόρρεε από τα δεδομένα της Βίβλου, δηλ. "Christ not culture". Κατά συνέπεια, ο προτεσταντισμός με τα μέσα που διέθετε τότε (θρησκευτικό φανατισμό, ρομαντισμό, εθνοκεντρισμό, επεκτατική διάθεση) στάθηκε ανίκανος να διασπάσει το συμπαγές κέλυφος της βαθιά θρησκευόμενης ακόμη εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης. Έτσι, η "Ιερουσαλήμ των Βαλκανίων" απέτρεψε την παλαιότερη αμερικανική ειρηνική εγκατάσταση στα Βαλκάνια, που τόσο επιμελημένα ετοίμασαν οι αμερικανοί ιεραπόστολοι.

45. "*Missionary Herald*": Αυγ. (1851) σ. 258-260, Μαρτ. (1852) 78 κ. ε.

46. "*Missionary Herald*" κυρίως: Μαρτ. (1851) 86-87, Απριλ. (1851) 112-113.

Ύστερα από την αποτυχία τους με τους Εβραίους στα Βαλκάνια, οι μισιονάριοι θα στοχεύσουν τους λαούς της Βαλκανικής πρώτα στους Βουλγάρους (1870) και μετά στους Αλβανούς (1887). Όταν στα 1894 η American Board θα ανοίξει και πάλι σταθμό στη Θεσσαλονίκη, πρόκειται ουσιαστικά για μεταφορά του σταθμού της από το Σαμάκοβο της Βουλγαρίας. Για τον λόγο αυτό, μετά το 1903, έργο του σταθμού γίνεται η εκπαίδευση κυρίως των σλαβοφώνων εξαρχικών της Θεσσαλονίκης, αλλά και της ενδοχώρας, στο σχολείο τους, την Αμερικανική Γεωργική Σχολή Θεσσαλονίκης, που λειτουργεί ως τις μέρες μας.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΧΕΚΙΜΟΓΛΟΥ

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΤΡΑΠΕΖΩΝ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ, 1905-1912

Στη μνήμη του Κλέωνος Χατζή Λαζάρου

Η ελληνο-βουλγαρική σύγκρουση στο έδαφος της οθωμανικής Μακεδονίας στις αρχές του εικοστού αιώνα δεν είχε μόνο πολιτικές και στρατιωτικές διαστάσεις. Σε σημαντικό βαθμό στηρίχθηκε στην οικονομική και κοινωνική ανισότητα που υπήρχε ανάμεσα στον πατριαρχικό και τον εξαρχικό πληθυσμό. Η ανισότητα αυτή αφορούσε αφενός τη θέση στον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας αφετέρου τη θέση στη γεωγραφική κατανομή του πληθυσμού.

Ο ελληνόφωνος πληθυσμός ήταν συγκεντρωμένος σε πόλεις και μεγάλα χωριά[1] και επιδιδόταν στο εμπόριο σε πολύ μεγαλύτερη αναλογία απ' ό,τι ο εξαρχικός[2]. Στις παράλιες περιοχές του Αιγαίου, των Δαρδανελίων και της Μαύρης Θάλασσας, επικρατούσε πληθυσμιακά το ελληνόφωνο πατριαρχικό στοιχείο, ενώ οι γειτονικές προς τα παράλια περιοχές είχαν μικτό πατριαρχικό και εξαρχικό πληθυσμό[3].

Με τις δεδομένες συγκοινωνιακές συνθήκες της εποχής, η ζωή δίπλα στα θάλασσα έδινε πολύ μεγαλύτερες δυνατότητες απασχόλησης με το εμπόριο και τις εμπορευματικές καλλιέργειες απ' ότι στην ενδοχώρα. Για παράδειγμα, στην κεντρική Μακεδονία υπήρχαν μόνο δύο αμαξιτές οδοί, από τη Θεσσαλονίκη στην Έδεσσα και από τη Θεσσαλονίκη στη Βέροια. Οι άλλοι δρόμοι δεν ήταν βατοί κατά την περίοδο των βροχών (Φεβρουάριος ως αρχές Απριλίου και Σεπτέμβριο-Οκτώβριο), διότι το έδαφος ήταν εκτεθειμένο σε πλημμύρες. Οι δρόμοι που οδηγούσαν από τα χωριά στους σιδηροδρομικούς σταθμούς ήταν συνήθως πλημμυρισμένοι και απροσπέλαστοι, διότι ο Αξιός και οι παραπόταμοί του πλημμύριζαν πάνω από μία φορά ετησίως[4]. Από την άλλη πλευρά, σε 1.846 χωριά των νομών

1. D. Dakin, *The Greek Struggle in Macedonia 1897-1913*, Thessaloniki 1993, 20-21.

2. *Αυτόθι*, 22.

3. An. J. Totev, "Document précieux pour la démographie ethnique historique de la péninsule Balkanique", *Istoritseski Pregled* 5 (1982), Σόφια, 106-107.

4. Η έλλειψη συγκοινωνιακών και άλλων υποδομών και η κακή κατάσταση της γεωργίας περιγράφεται αναλυτικά σε ανέκδοτη έκθεση, την οποία συνέταξε το 1913 ενδιαφερόμενη αυστροουγγρική τράπεζα. *Αρχείο Αλεξάνδρου Διομήδη* [στην κατοχή του Ν. Παντελάκη], φάκελος Δ/70, Δ/71, Δ/85 και Δ/86.

Αφίσες με περιεχόμενο εναντίον του σουλτάνου Αμπντούλ Χαμίντ. Η παραμονή του έκπτωτου μονάρχη στη Θεσσαλονίκη, κατέστησε την πόλη επίκεντρο του διεθνούς ενδιαφέροντος. Σύμφωνα με τις διαδόσεις, ο μονάρχης διέθετε θησαυρούς, που όμως δεν βρέθηκαν ποτέ.

Η περιοχή των καταρρακτών της Νάουσας, Βέροιας και Έδεσσας, αποτέλεσε την κοιτίδα της βιομηχανίας στην ευρωπαϊκή Τουρκία.

Θεσσαλονίκης, Μοναστηρίου και Κοσόβου, που είχαν, σύμφωνα με τις βουλγαρικές πηγές, εξαρχικό και σλαβόφωνο πληθυσμό, οι κάτοικοι των 565 ήταν εντελώς ακτήμονες και των 367 κολίγοι[5]. Πρέπει να ληφθεί υπόψη εδώ η πολύ χαμηλή παραγωγικότητα της γεωργίας στο μακεδονικό χώρο[6]. Η οικονομική ανέχεια του εξαρχικού, αλλά και του εν γένει, αγροτικού πληθυσμού "ήταν άμεσα συναρτημένη με την απομάκρυνσή του από το Πατριαρχείο"[7]. Οι σχέσεις γαιοκτησίας φαίνεται πως έπαιξαν σημαντικό ρόλο όχι μόνο στο πολιτικό πρόγραμμα της IMRO[8], αλλά και στις στρατηγικές που υιοθέτησαν οι δύο πλευρές στο μεταξύ τους οικονομικό πόλεμο. Παράδειγμα, η αγορά τσιφλικιών. Η διάθεση σημαντικών κεφαλαίων για την αγορά τσιφλικιών από τους Βουλγάρους, σε επιλεγμένες περιοχές και η εν συνεχεία διανομή τους στους καλλιεργητές δεν εξυπηρέτησε μόνον την κοινωνική προπαγάνδα, αλλά αποσκοπούσε και σε άλλους στόχους, όπως η οικονομική πίεση πάνω στις γειτονικές πόλεις[9]. Ανάλογες κινήσεις έκανε και η ελληνική πλευρά. Επί παραδείγματι, το 1907 αγοράζεται το τσιφλίκι Βροντού στο Σταυρό και το 1911 το τσιφλίκι Έλλοβο στην περιοχή Μοναστηρίου. Οι δύο περιπτώσεις μας είναι γνωστές, διότι ζητήθηκε η χρηματοδοτική μεσολάβηση της Τράπεζας της Ανατολής[10].

Μέσα στις συνθήκες αυτές, οι πατριαρχικοί είχαν, σε ορισμένες περιπτώσεις, τη δυνατότητα να αποκλείουν από τις αστικές αγορές τα προϊόντα των εξαρχικών, ακόμη και να παρακωλύουν την εγκατάστασή τους στις πόλεις, όταν το πατριαρχικό μποϋκοτάζ ήταν αποτελεσματικό[11], όπως στις Σέρρες στην εποχή που ήταν πρόξενος ο Σακτούρης[12] και στη Θεσσαλονίκη, όταν έδρασε εδώ ο Σουλιώτης-Νικολαΐδης[13]. Από την άλλη πλευρά, οι βουλγαρικές συμμορίες έθιξαν την καθημερινή διαδικασία παραγωγής στην ύπαιθρο με εκβίαση ή άσκηση βίας[14]. Έτσι, αν οι Έλληνες δεν επέτρεπαν σε όσους αγρότες έκλιναν προς την Εξαρχία να πουλήσουν τα προϊόντα τους, οι Βούλγαροι δεν επέτρεπαν σε όσους αγρότες έκλιναν προς το Πατριαρχείο να παράγουν καν προϊόντα.

Σ' αυτό το εποπτικό σχήμα διαφαίνονται ορισμένα οικονομικά όρια που περιόριζαν την ελληνική πλευρά. Οι έλληνες έμποροι δεν ήταν πάντοτε τόσο ισχυροί έναντι του εβραϊκού και του μουσουλμανικού στοιχείου, ώστε να ασκήσουν στην αγορά τον έλεγχο που προϋποθέτει ένα συστηματικό και διαρκές μποϋκοτάζ. Η ισχύς των ελλήνων εμπόρων συνδέεται με μια διαδικασία που δεν έχει διερευνηθεί στην ιστοριογραφία: πώς και σε ποιους τομείς συντελέσθηκε η κεφαλαιακή συσσώρευση από τους έλληνες επιχειρηματίες στο μακεδονικό χώρο και πώς συνδέεται με τη διόγκωση του εισαγωγικού εμπορίου;[15].

Η ΕΛΛΕΙΨΗ ΠΙΣΤΩΤΙΚΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

Έχω τη γνώμη ότι η τάση ήταν να μετατρέπονται οι εμπορικές σε τοκιστικές πιστώσεις, η συσσώρευση δηλαδή να οδηγεί τους πιο πετυχημένους εμπόρους να μετατρέπονται σε τραπεζίτες[16]. Η διαδικασία μετατροπής του εμπορικού σε πιστωτικό κεφάλαιο είχε, όμως, τα όριά της. Δεν διευκόλυνε την ενδυνάμωση του ελληνικού εμπορικού στοιχείου ούτε και την άσκηση μεγαλύτερης πίεσης προς το εξαρχικό. Η εξωγενής αύξηση των χρηματικών διαθεσίμων και η διεύρυνση των πιστωτικών σχέσεων αποτελούσε αναγκαιότητα για τους πατριαρχικούς καλλιεργητές, ακόμη και τους ευπορότερους. Έγινε, έτσι, αισθητή η ανάγκη να εγκατασταθούν ελληνικές τράπεζες στη Μακεδονία. Η ανάγκη αυτή διαπιστώθηκε είκοσι πέντε ολόκληρα χρόνια πριν ικανοποιηθεί[17]. Η διαπίστωση επαναλήφθηκε από διάφορες πλευρές, κυρίως όμως από τους έλληνες διπλωματικούς υπαλλήλους (του Ίωνα Δραγούμη συμπεριλαμβανομένου), ιδιαίτερα στην περιοχή των Σερρών[18]. Συχνά, οι προτάσεις είναι ανεδαφικές. Επί παραδείγματι, ο πρόξενος Στουρνάρας πρότεινε, κατά τον πλέον περίεργο τρόπο, την ίδρυση γεωργικής τράπεζας στην περιοχή των Σερρών, όταν το ίδιο το ελληνικό κράτος δεν διέθετε τέτοια τράπεζα[19].

Τα αιτήματα αυτά δεν πρέπει να δημιουργήσουν την εντύπωση ότι μέχρι τότε απουσίαζε το ελληνικό τραπεζικό στοιχείο στη Μακεδονία. Στο Μοναστήρι λειτουργούσαν ήδη ελληνικά τραπεζικά γραφεία[20]. Το ίδιο και στα Σκόπια[21], τις Σέρρες[22], την Κορυτσά[23], τη Βέροια[24], τη Νάουσα[25] και άλλα αστικά κέντρα. Μέσα από αυτά, ο προσωπικός θησαυρός των πιο πετυχημένων εμπόρων διοχετευόταν σε μικρές πιστώσεις προς το εμπόριο, τη μετανάστευση,

5. Ν.Β. Βλάχος, *Ιστορία των Κρατών της Χερσονήσου του Αίμου 1908-1914*, τόμος πρώτος, εν Αθήναις 1954, 180.

6. Αρχείο Α. Διομήδη, *όπως παραπάνω*.

7. Β. Γούναρης, "Εθνοτικές ομάδες και κομματικές παρατάξεις στη Μακεδονία των Βαλκανικών Πολέμων", *Η Ελλάδα των Βαλκανικών Πολέμων 1910-1914*, Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, Αθήνα 1993, 193.

8. Κ.Ι. Μαζαράκης-Αινιάν, "Ο Μακεδονικός Αγών. Αναμνήσεις", *Ο Μακεδονικός Αγώνας. Απομνημονεύματα*, Θεσσαλονίκη 1984, 177.

9. Ν. Βλάχος, *όπως παραπάνω*, 175-176.

10. *Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας*, Αρχείο Υποκαταστήματος Θεσσαλονίκης Τραπέζης Ανατολής [εφεξής *ΑΤΑ*], φάκελος 2.693, 369-371 και φάκελος 1734, 30 αντιστοίχως.

11. Βλ. D. Dakin, *όπως παραπάνω*, 206-207, για τη Θεσσαλονίκη, το Μοναστήρι και τις Σέρρες, και την επισήμανσή του ότι το μποϋκοτάζ δεν ήταν απλώς μια οικονομική πολιτική αλλά εντασσόταν σε ένα συνολικό πλαίσιο, από το οποίο δεν έλειπαν οι εξω-οικονομικές εκδηλώσεις βίας.

12. Α. Σακτούρης, *Αναμνήσεις εκ του διπλωματικού μου σταδίου (1897-1933)*, εν Καΐρω 1951, 51-53 και 64.

13. Α. Σουλιώτης-Νικολαΐδης, *Ο Μακεδονικός Αγών. Η Οργάνωσις Θεσσαλονίκης 1906-1908. Απομνημονεύματα*, Θεσσαλονίκη ³1993, 47-48.

14. Πολλά τέτοια δείγματα παραθέτει ο Κ. Βακαλόπουλος στις μελέτες του: *Η Μακεδονία στις παραμονές του Μακεδονικού Αγώνα (1894-1904)*, Θεσσαλονίκη 1986, και *Μακεδονικός Αγώνας (1904-1908). Η ένοπλη φάση*, Θεσσαλονίκη 1987.

15. Βλ. προχείρως, Γ. Χριστοδούλου, *Η Θεσσαλονίκη κατά την λήξασαν εκατονταετίαν*, Θεσσαλονίκη 1936, 60.

16. Ε. Χεκίμογλου, "Έμποροι ή Τραπεζίτες; Ο οίκος Κατσουγιάννη στο Μοναστήρι (1875-1906): Μερικές ερμηνευτικές παρατηρήσεις", στον τόμο *Τουρκοκρατία και Μεσοπόλεμος*, Θεσσαλονίκη 1996, 306-315.

17. Χρ. Χατζηιωσήφ, "Η εξωστρέφεια της ελληνικής οικονομίας στις αρχές του 20ού αιώνα και οι συνέπειές της στην εξωτερική πολιτική", *Η Ελλάδα των Βαλκανικών Πολέμων 1910-1914*, Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, Αθήνα 1993, 144-145.

18. *Αυτόθι*, 147-149. Κ. Βακαλόπουλος, *Η Μακεδονία στις παραμονές του Μακεδονικού Αγώνα*, 238, πρόταση προξένου Τσορμπατζόγλου. Επίσης, Κ. Βακαλόπουλος, *Μακεδονικός Αγώνας*, 235, πρόταση του προξένου Σερρών Τσαμαδού για την ίδρυση τράπεζας.

19. Κ. Βακαλόπουλος, *Η Μα-*

κεδονία στις παραμονές του Μακεδονικού Αγώνα, 46.

20. *ΑΤΑ*, φάκελος 2.284. Πρβλ. Ε. Χεκίμογλου, "Η δραστηριότητα των Τραπεζών στο Μοναστήρι και στα Σκόπια", εφ. *Μακεδονία*, φ. 25.3.1992. Αναλυτικότερα, βλ. Ε. Χεκίμογλου-Λιχ. Καριζώνη, "Δραστηριότητες της Τράπεζας της Ανατολής στο Μοναστήρι, τα Σκόπια και τις Σέρρες", *Μακεδονικά* 29 (1994), 87-119.

21. *Αυτόθι*.

22. *Αυτόθι*. Ας σημειωθεί ότι ο πρώτος διευθυντής της Τράπεζας Ανατολής στις Σέρρες είχε ήδη δικό του τραπεζικό γραφείο.

23. Ε. Χεκίμογλου, "Οικονομία και τραπεζίτες της Κορυτσάς στις αρχές του αιώνα", *Πρακτικά ΙΗ' Πανελλήνιου Ιστορικού Συνεδρίου*, Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, Θεσσαλονίκη 1993, 403-422.

24. Του τραπεζίτη Ιω. Κ. Λόγγου. Βλ. *ΑΤΑ* φάκελος 3.629 "Διάφοροι Ναούσσης", έγγραφο 19/1.6.1912.

25. Των αδελφών Μ. Χατζηνικολάκη, οι οποίοι εκτός από εργοστασιάρχες ήταν και τραπεζίτες. Περί αυτών βλ. *ΑΤΑ*, φάκελος 1.735 σελ. 120, φάκελος 1.738, 125 κ. ε., φάκελος 1.740, 122 κ. ε.

26. D. S. Landes, *Bankers and Pashas*, Cambridge Mass., 1979, και Chr. Chadziiiossif, "Banques grecques et banques européennes au XIX siècle", *Banquiers, usuriers et paysans*, Paris 1988, 168-170.

27. Για την ιστορία της Οθωμανικής Τράπεζας υπάρχει πλέον η αναλυτική και εντυπωσιακή για την τεκμηρίωσή της μελέτη του E. Eldem, *A History of the Ottoman Bank*, Istanbul 1999. Για το δίκτυο της τράπεζας στην εποχή που αναφερόμαστε βλ. Π. Θωμάς και Λ. Παλαιολόγος, *Ημερολόγιον της Ανατολής, Πολιτειογραφικόν, Εμπορικόν και Φιλολογικόν, του έτους 1879*, εν Κωνσταντινουπόλει 1878, 273-289, όπου οι ανώνυμοι τραπεζικές επιχειρήσεις της Κωνσταντινούπολης και τα υποκαταστήματά τους.

Η Commercial Ltd υπήρξε από τις σημαντικότερες καπνεμπορικές εταιρείες που δραστηριοποιήθηκαν στη Θεσσαλονίκη. Πρόεδρός της ήταν ο Λάζαρος Αλλατίνη. Η φωτογραφία από το βιβλίο των Γ. Μέγα-Δ. Τακά, Μετοχές και ομόλογα. Μακεδονία-Θεσσαλονίκη. Αθήνα 2000.

σπανιότερα προς τη γεωργία, ή ήταν τοποθετημένος στην αγορά μεταναστευτικού συναλλάγματος. Η γεωγραφική εμβέλεια όμως αυτών των γραφείων ήταν περιορισμένη και το επιτόκιο δανεισμού υψηλό. Λογικά, άλλωστε, οι δύο αυτοί παράγοντες είναι αλληλένδετοι. Η μικρή γεωγραφική εμβέλεια οδηγεί σε μεγαλύτερο βαθμό πιστωτικού κινδύνου και άρα σε υψηλότερο επιτόκιο.

Πρέπει να σημειωθεί ότι οι έλληνες τραπεζίτες που ήταν δραστηριοποιημένοι στην Κωνσταντινούπολη και στην Αίγυπτο[26] αγνόησαν –μέχρι την ίδρυση της Τράπεζας Μυτιλήνης– τη Θεσσαλονίκη και το μακεδονικό χώρο. Κατά τον 19ο αιώνα, μόνο το υποκατάστημα της Αυτοκρατορικής Οθωμανικής Τράπεζας εκπροσωπούσε στη Θεσσαλονίκη το τραπεζικό κεφάλαιο του Γαλατά[27].

Η ΤΡΑΠΕΖΑ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Οι έλληνες επιχειρηματίες συνεργάζονταν με τις τράπεζες που λειτουργούσαν στη Μακεδονία ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα. Το κυριότερο τοπικό πιστωτικό ίδρυμα ήταν η Τράπεζα Θεσσαλονίκης. Ιδρύθηκε το 1888 στη Θεσσαλονίκη, με αρχικό μετοχικό κεφάλαιο 2.000.000 γαλλικών φράγκων και με τη συμμετοχή της Comptoir de Paris, της Banque Impériale et Royale Privilégiée des Pays Hongrois και των αδελφών Αλλατίνη. Το 1893 το κεφάλαιο της τράπεζας διπλασιάσθηκε. Το 1901 στο διοικητικό συμβούλιο συμμετείχαν ο Εδουάρδος Αλλατίνη, ο Γουσταύος Φερνάντεζ, ο Ιωσήφ Μισραχή, ο δικηγόρος Εμμανουήλ Σαλέμ και ο Αλφρέδος Μισραχή[28]. Η έδρα της τράπεζας μεταφέρθηκε το 1909 στην Κωνσταντινούπολη. Τον Ιούνιο του ίδιου έτους αυξήθηκε το μετοχικό κεφάλαιό της, με τη συμμετοχή της Société Générale, της Banque de Paris et des Pays Bas, της Lander Bank και της Anglo-autrichische της Βιέννης[29]. Το Φεβρουάριο του 1910 το μετοχικό κεφάλαιο αυξήθηκε και πάλι και το δίκτυο των υποκαταστημάτων επεκτάθηκε σημαντικά[30]. Το 1911 το μετοχικό κεφάλαιο ήταν ήδη 20.000.000 φράγκα και στη γενική συνέλευση των μετόχων του έτους εκείνου στην Κωνσταντινούπολη αποφασίσθηκε να αυξηθεί σε 50.000.000, όπως μας πληροφορεί ο Τύπος της εποχής[31].

Μερικοί από τους τοπικούς επιχειρηματίες, οι πιο σημαντικοί, συνέχισαν να συνεργάζονται με την Αυτοκρατορική Οθωμανική Τράπεζα και με την Τράπεζα Θεσσαλονίκης ακόμη και μετά την εγκατάσταση ελλαδικών τραπεζών. Για παράδειγμα, η εταιρεία Γ. Κύρτσης και Υιοί έπαιρνε δάνεια τόσο από την Οθωμανική Τράπεζα με ενέχυρο βαμβάκι όσο και από την Τράπεζα Θεσσαλονίκης με ενέχυρο άλευρα. Η επιχείρηση των Αδελφών Βουδαλίκα, σαπωνοποιείο της πόλης που ιδρύθηκε το 1841, συνεργαζόταν με την Τράπεζα Θεσσαλονίκης, προτιμώντας την από τις ελληνικές τράπεζες για καθαρά πρακτικούς λόγους. Η εταιρεία Λάππα και Σία, η οποία είχε επάρκεια ιδίων κεφαλαίων, δε δέχθηκε να συνεργαστεί με την Τράπεζα της Ανατολής, παρά το γεγονός ότι έκτιζε καινούργιο νηματουργείο, διότι οι άλλες τράπεζες πρόσφεραν μεγαλύτερη διαθεσιμότητα πιστώσεων[32].

Η ΤΡΑΠΕΖΑ ΜΥΤΙΛΗΝΗΣ

Δεν πρέπει επίσης να υποτιμηθεί, στο σημείο αυτό, ο ρόλος της Τράπεζας Μυτιλήνης. Ιδρύθηκε με έδρα την Μυτιλήνη. Στις δραστηριότητές της –που εκτός από τις τραπεζικές εργασίες περιελάμβαναν μεταλλεία και ζημιογόνες ναυτιλιακές επιχειρήσεις– συμμετείχαν μεγάλοι τραπεζίτες της Κωνσταντινούπολης, όπως ο Ζαρίφης, και της Αιγύπτου, όπως ο Ζερβουδάκης[33]. Στη Θεσσαλονίκη, η τράπεζα αυτή είχε εξασφαλίσει σημαντικές καταθέσεις της Μονής Βατοπεδίου και άλλων αθωνικών μοναστηριών[34]. Το τοπικό υποκατάστημα λειτούργησε στη Θεσσαλονίκη αρκετά χρόνια πριν από τις άλλες ελληνικές τράπεζες, με αρχικό διευθυντή τον Δημοσθένη Αγγελάκη και χρηματοδότησε έλληνες εμπόρους της πόλης.

Ο Δημοσθένης Αγγελάκης αποτελεί μία σημαντική ιστορική προσωπικότητα του οικονομικού και κοινωνικού βίου στη Μακεδονία. Υπήρξε ο μοναδικός έγκυρος χριστιανός τραπεζίτης και ένας από τους σημαντικότερους επιχειρηματίες της Θεσσαλονίκης. Οι πληροφορίες σχετικά με τη ζωή του είναι λίγες και αποσπασματικές, διότι δυστυχώς το έργο του δεν έχει ιστοριογραφηθεί, παρά τη μεγάλη σημασία του. Γεννήθηκε στην Αταλάντη. Ο πατέρας του ήταν δικαστικός και δήμαρχος της πόλης αυτής. Πρόγονοί του με-

28. Βλ. E. Pech, *Manuel des Sociétés Anonymes fonctionnant en Turquie*, Paris 1902.

29. *ΑΤΑ*, φάκελος 1.733, 152

30. *Αυτόθι*, φάκελος 1.735, έγγραφο 21.2.1910.

31. Μ. Κανδυλάκης, "Η Θεσσαλονίκη της Τουρκοκρατίας", *Ελληνικός Βορράς*, φ. 8.12.1991.

32. *ΑΤΑ*, φάκελος 1.732, 295.

33. Για τον ηγετικό ρόλο του Ζαρίφη βλ. Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας, [εφεξής *ΙΑΕΤΕ*], XXII, Τράπεζα της Ανατολής, φάκελος 1. Πρβλ. Κ. Κωστής - Β. Τσοκόπουλος, *Οι Τράπεζες στην Ελλάδα, 1898-1928*, Αθήνα 1988, 51-52. Το 1909 το χαμηλό μετοχικό κεφάλαιο της τράπεζας διπλασιάσθηκε, με τη συμμετοχή της Pester Ungarischer Bank. *ΑΤΑ*, φάκελος 1.733, σελ. 152. Η Τράπεζα Μυτιλήνης διέκοψε τη λειτουργία της τον Οκτώβριο του 1911.

34. ΑΤΑ, φάκελος 2.693, έγγραφο 10.12.1906.

Στα 1872 ανάγεται η ίδρυση της οικογενειακής επιχείρησης Γιουσούφ Καπαντζή και Υιοί, που στεγαζόταν στο Ισμαήλ Πασά Χαν 5, κτίριο που υπάρχει ακόμη, στην οδό Συγγρού. Οι Καπαντζή ήταν αρχικώς παραγγελιοδόχοι. Στη συνέχεια, η επιχείρηση επεκτάθηκε σε εμπορικές δραστηριότητες. Αρχείο Ε. Χεκίμογλου.

τείχαν στην Επανάσταση του 1821. Ξεκίνησε τη σταδιοδρομία του ως γραμματέας του Ροδοκανάκη στο Λιβόρνο και στη συνέχεια διορίσθηκε πρόξενος της Ελλάδας στη Ξάνθη (με την οποίαν η οικογένεια Ροδοκανάκη είχε στενές σχέσεις). Έπειτα, εγκαταστάθηκε στη Θεσσαλονίκη και το 1873 εκμίσθωσε τα αγροκτήματα της μονής Βλατάδων, μέχρι το 1901. Φέρεται και ως εκμισθωτής μεταλλείων της Χαλκιδικής. Έπαιξε σημαντικό ρόλο στις υποθέσεις της περιοχής αυτής και σ' αυτόν αποδίδεται η αποτροπή ιδιοποίησης των κτημάτων της Ορμύλιας από τη μονή Ζωγράφου και του λιμένος του Λόγγου, στη Σιθωνία, από τη μονή Παντελεήμονος, το 1872 και 1876 αντιστοίχως. Το 1878 έπαιξε ηγετικό ρόλο στην εξέγερση των χωρικών της Χαλκιδικής. Αναγκάσθηκε να καταφύγει στην ελεύθερη Ελλάδα, αλλά κατάφερε να επανέλθει στην Κωνσταντινούπολη και να πείσει την οθωμανική εξουσία να αποφυλακίσει αιχμαλώτους. Αργότερα (1899), υπήρξε ο πρώτος διευθυντής της Τράπεζας Μυτιλήνης στη Θεσσαλονίκη.

"Το υποκατάστημα τούτο επί των ημερών του έφθασεν εις ακμήν την οποίαν ουδέποτε μετά ταύτα εγνώρισεν, ο δε ομογενής κόσμος εύρεν υποστήριξιν την οποίαν μετά νοσταλγίας ενθυμείται", έγραφε ο Τύπος της εποχής. Στη συνέχεια ίδρυσε δικό του τραπεζικό γραφείο, το οποίο όμως ανέστειλε τις πληρωμές του στην μεγάλη κρίση του 1911. Μεγάλη ήταν η συμμετοχή του στις δραστηριότητες της Ελληνορθόδοξης Κοινότητας. Τιμήθηκε με παράσημα, τόσο από την ελληνική όσο και από την οθωμανική κυβέρνηση. Κηδεύτηκε στις 15.1.1913, με όλες τις τιμές εκ μέρους της Κοινότητας, ενώ το Λύκειο Νούκα (στην ίδρυση του οποίου συνέβαλε ο Αγγελάκης) διέκοψε επί διήμερο τα μαθήματά του[35].

Αξίζει να σημειωθεί ότι η Τράπεζα Μυτιλήνης στεγάσθηκε σε ακίνητο της Ελληνικής Κοινότητας, το λεγόμενο Κατούνη-χαν. Το ακίνητο αυτό προερχόταν από αφιέρωμα του επιχειρηματία Δημητρίου Κατούνη, ο οποίος καταγόταν από τη Γαλάτιστα και ασχολιόταν με εμπόριο και ραφή υφασμάτων. Περιήλθε στην Ελληνική Κοινότητα περί το 1891, οπότε και καταρτίσθηκε η σχετική τυπική πράξη αφιερώσεως (βακουφναμέ). Βρισκόταν μεταξύ των οδών Φράγκων και Τραπέζης. Στις αρχές του αιώνα, προ του 1906, "ωκοδομήθη εκ βάθρων και το άνω πάτωμα εχρησίμευσεν ως Τράπεζα Μυτιλήνης". Κάηκε στην μεγάλη πυρκαγιά του 1917[36].

Η ΠΕΡΙΟΥΣΙΑΚΗ ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ

Μέχρι, λοιπόν, το 1905, που εκδηλώνεται η παρουσία ελλαδικών τραπεζών, οι πιο φερέγγυοι έλληνες έμποροι και κτηματίες μπορούσαν να εξασφαλίσουν χρηματοδοτήσεις. Ο αριθμός τους όμως ήταν οπωσδήποτε περιορισμένος. Μόνο 9 ελληνικές επιχειρήσεις της Θεσσαλονίκης, που μάλιστα αντιστοιχούσαν σε μικρότερο αριθμό οικογενειών, είχαν, η κάθε μία, περιουσία ίση ή μεγαλύτερη από 15.000 οθωμανικές λίρες, όσο δηλαδή κόστιζε ένα μικρό εμπορικό

35. Βλ. εφημερίδα *Αλήθεια*, φ. 3.10.1906. Περί της βιογραφίας του Αγγελάκη βλ. εφ. *Μακεδονία*, φ. 16.1.1913 και *Εμπρός* φ. 16.1.1913. Ευχαριστώ και από τη θέση αυτήν την κυρία Έλλη Παπαδημητρακοπούλου, η οποία έθεσε στη διάθεσή μου τα ανωτέρω δημοσιεύματα. Πρβλ. Γ. Στογιόγλου, *Η εν Θεσσαλονίκη Πατριαρχική Μονή των Βλατάδων*, Θεσσαλονίκη 1971, passim, ιδίως σελ. 177, 326 και 347. Αγγελική Μεταλλινού, *Η Θεσσαλονίκη επί Τουρκοκρατίας κατά τον 19ον αιώνα*, Θεσσαλονίκη 1952, 65.

36. Βλ. εφ. *Αλήθεια*, φ. 3.10. 1906.

κτίριο στο κέντρο της πόλης[37] ή ένα μεγάλο τσιφλίκι[38]. Οι επιχειρήσεις ήταν οι εξής (σε παρένθεση η περιουσία τους σε οθωμανικές λίρες, όπως την εκτιμούσε η Τράπεζα της Ανατολής): Δ. Αγγελάκης (30.000), Γ. Βουδαλίκας (15.000), Υιοί Ιωάννου Χατζηλαζάρου (35.000), Γ. Κύρτσης και Υιοί (50.000), Λόγγος, Κύρτσης και Τουρπάλης (50.000), Αθανάσιος Σωσσίδης (20.000), Δημήτριος Σερέφας (15.000), Τουρπάλης και Υιοί (15.000), Αφοί Τουρπάλη (30.000). Μια χρυσή οθωμανική λίρα ήταν ίση προς τα εννέα δέκατα της αντίστοιχης αγγλικής[39]. Οι περισσότερες από τις οικογένειες αυτές είχαν σχηματίσει την περιουσία τους με τη νηματουργία στην περιοχή των καταρρακτών, που φαίνεται πως υπήρξε η κοιτίδα της ελληνικής κεφαλαιακής συσσώρευσης στη Μακεδονία.

Με άλλα λόγια, η πιστωτική πραγματικότητα ήταν δυσχερής για τον όγκο των μικρότερων επιχειρηματιών, υπό την έννοια ότι, στερούμενοι υψηλής φερεγγυότητας, θα έπρεπε να πληρώσουν υψηλότερα επιτόκια, για να δανειοδοτηθούν.

Η ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ

Η Τράπεζα της Ανατολής ιδρύθηκε το Δεκέμβριο του 1904[40]. Η πλειοψηφία του μετοχικού κεφαλαίου της ανήκε αφενός σε περιορισμένο αριθμό ελλήνων τραπεζιτών του Γαλατά και της Αιγύπτου και αφετέρου στη Hambro του Λονδίνου και στη Comptoir National των Παρισίων. Η σύνθεση του μετοχικού κεφαλαίου της Τράπεζας διαφοροποιήθηκε αλλεπάλληλα μέσα στους 18 μήνες που ακολούθησαν από τη σύστασή της. Το Μάιο του 1905, με κεφάλαιο 10.000.000 φράγκα, η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος κατείχε ποσοστό 49,5% των μετοχών, η Nationalbank für Deutschland 4% μόνον, η Hambros 5%, η Comptoir 5%, άλλες ξένες τράπεζες 10%, διάφοροι ελλαδικοί φορείς 8,4% και ομογενείς του εξωτερικού 18%. Το Νοέμβριο του 1905 το μετοχικό κεφάλαιο διπλασιάσθηκε, αλλά η ελληνική πλευρά δεν πήρε μέρος. Η αύξηση απορροφήθηκε αποκλειστικά από γερμανικές τράπεζες. Το Δεκέμβριο του ίδιου έτους έγινε διχοτόμηση της επιχείρησης σε δύο διαφορετικές τράπεζες. Η γερμανική Orientbank κράτησε το κατάστημα της Κωνσταντινούπολης, ενώ η Τράπεζα Ανατολής τα υπόλοιπα. Στη συνέχεια, οι δύο τράπεζες ανταγωνίσθηκαν κανονικά η μία την άλλη, με παράλληλο δίκτυο, επί παραδείγματι στην Αίγυπτο, τη Σμύρνη κτλ. Τον Απρίλιο του 1906 το μετοχικό κεφάλαιο της Τράπεζας Ανατολής αυξήθηκε σε 15.000.000 φράγκα, ενώ οι μέχρι τότε μετοχές, αξίας 500 φράγκων κάθε μία, αντικαταστάθηκαν με μικρότερες των 125 φράγκων. Η αύξηση του μετοχικού κεφαλαίου, που τέθηκε σε δημόσια εγγραφή, καλύφθηκε 35 φορές. Ταυτοχρόνως, τροποποιήθηκε το καταστατικό (Β.Δ. 23 Μαρτίου 1906). Ειδικά στην Αίγυπτο διατέθηκαν 78.409 νέες μετοχές των 125 φράγκων, και μάλιστα σε τιμές υπέρ το άρτιο, δηλαδή οι 43.000 προς 130 φράγκα και οι λοιπές προς 140 φράγκα. Από το σύνολο, δηλαδή, των 120.000 νέων μετοχών, οι ομογενείς της

Ο Αλέξανδρος Διομήδης, υπουργός οικονομικών κατά την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης, αντιμετώπισε όλα τα προβλήματα λειτουργίας των τοπικών τραπεζών στο νέο πολιτικό πλαίσιο.

37. Ε. Χεκίμογλου, "Το κτίριο του Υποκαταστήματος της Τράπεζας της Ανατολής στην οδό Αγίου Μηνά στη Θεσσαλονίκη", *Θεσσαλονίκη, Επιστημονική Επετηρίδα του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης του Δήμου Θεσσαλονίκης*, 3 (1992), 215-216.

38. Τόσο κόστιζαν τα τσιφλίκια που αγόρασαν οι έλληνες κεφαλαιούχοι που προαναφέρθηκαν.

39. *ΑΤΑ*, φάκελος 2.693, 51-56, φάκελος 1732, 98, 296 και 308. Πρβλ. Ε. Hekimoglou, " The Jewish Bourgeoisie in Thessaloniki, 1906-1911: Assets and Bankruptcies", Διεθνές συνέδριο *Jewish Communities of S.E. Europe*, Θεσσαλονίκη 1997, 175-183.

40. Με την 122.747 συμβολαιογραφική πράξη της 6ης Δεκεμβρίου 1904 του συμβολαιογράφου Αθηνών Ηλία Γλυκοφρύδη. *ΙΑΕΤΕ* XXII, φάκελος 1.

Το παλαιό κτίριο της Αυτοκρατορικής Οθωμανικής Τράπεζας, στην οδό Φράγκων, το οποίο ανατινάχθηκε το 1903, με το προσωπικό του καταστήματος στα τέλη του 19ου αιώνα. Η τράπεζα αυτή ήταν η κυριότερη στην πόλη, ιδιαίτερα στα τέλη του 19ου αιώνα. Η φωτογραφία από το βιβλίο του E. Eldem, A History of the Ottoman Bank *(βλέπε υποσημείωση 27).*

Αιγύπτου απορρόφησαν τα δύο τρίτα. Η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος διατήρησε τη συμμετοχή της στο μετοχικό κεφάλαιο μόνον στο 10% των μετοχών. Αν και ο περιορισμός αυτός ήταν μάλλον προσωρινός, η Εθνική Τράπεζα δεν πρέπει να ξεπέρασε, ως τάξη μεγέθους, το ένα τρίτο του κεφαλαίου, ποσοστό που κατείχε το 1932, όταν απορρόφησε την Τράπεζα της Ανατολής. Η μεταβίβαση του ελέγχου της τελευταίας σε ελληνικά χέρια, και μάλιστα του ευρύτερου χώρου της καθ' ημάς Ανατολής, το 1906, χαιρετίστηκε από τον τύπο της εποχής. Όπως σημείωνε χαρακτηριστικά ο μεγάλος επιχειρηματίας και τραπεζίτης της Κωνσταντινούπολης Ευγενίδης προς το διοικητή της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος Στρέιτ, στις 11.12.1905, "οι Έλληνες γνωρίζουν να διευθύνουν τράπεζας και να κερδίζουν οι μέτοχοί των καλούς τόκους επί των κεφαλαίων των"[41].

Υπό την έννοια αυτήν, η Τράπεζα της Ανατολής δεν εκπροσωπούσε το "ελλαδικό" κεφάλαιο, όπως πιστεύεται[42], και βέβαια δεν ήταν προϊόν διείσδυσης του γερμανικού κεφαλαίου, αφού η National Bank für Deutschland, ήταν απλώς ανάδοχος και όχι ουσιαστικός μέτοχος.

Η ΤΡΑΠΕΖΑ ΑΘΗΝΩΝ

Καθ' όλες τις ενδείξεις, ανάλογη ήταν και η σύνθεση του μετοχικού κεφαλαίου της Τράπεζας Αθηνών. Η τράπεζα αυτή ελεγχόταν επί δεκαετίες από την οικογένεια Ηλιάσκου, τραπεζιτών της Κωνσταντινούπολης, και κυρίως από έλληνες επιχειρηματίες της Αιγύπτου. Η σύνθεση του κεφαλαίου της Τράπεζας προκύπτει από πληθώρα δημοσιευμάτων του Τύπου, κατά τους πρώτους μήνες του έτους 1953, οπότε και η εν λόγω τράπεζα συγχωνεύθηκε με την Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος[43]. Η τότε κυβέρνηση μάλιστα, η οποία δια του υπουργού Συντονισμού Σπ. Μαρκεζίνη προωθούσε τη συγχώνευση και διόρισε τον Ηλιάσκο ως διοικητή της ενιαίας τράπεζας, υποχρεώθηκε να εισαγάγει ειδικές νομοθετικές ρυθμίσεις, προκειμένου να αποτρέψει τη σύγκληση της γενικής συνέλευσης των μετόχων της Τράπεζας Αθηνών, διότι ήταν αναμενόμενο ότι οι μέτοχοι από την Αίγυπτο θα είχαν πλειοψηφία και θα ακύρωναν τη συγχώνευση[44].

Η Τράπεζα της Ανατολής εγκαταστάθηκε στη Θεσσαλονίκη το Μάιο του 1905, ενώ στις αρχές του 1906 εγκαταστάθηκε και η Τράπεζα Αθηνών, και μάλιστα στο ίδιο οικοδομικό τετράγωνο, γύρω από τον Άγιο Μηνά[45]. Στα επόμενα χρόνια, οι δύο αυτές τράπεζες ίδρυσαν υποκαταστήματα στο Μοναστήρι, τις Σέρρες, τη Δράμα, τη Ξάνθη και συνδέθηκαν, διορίζοντας τοπικούς ανταποκριτές, με όλα τα αστικά κέντρα της Μακεδονίας. Οι ανταποκριτές ήταν τοπικοί έμποροι ή τραπεζίτες.

Η ΠΙΣΤΩΤΙΚΗ ΑΓΟΡΑ

Εκπλήρωσαν οι τράπεζες αυτές τις προσδοκίες που είχαν προηγηθεί της εγκαταστάσεώς τους; Το ερώτημα συνδέεται με τις πραγματικές δυνατότητες που υπήρχαν στη Μακεδονία της περιόδου 1905-1912, τις οποίες οι έλληνες διπλωματικοί υπάλληλοι δεν ήταν πάντοτε σε θέση να εκτιμήσουν, σε ό,τι αφορούσε την οικονομική σφαίρα.

Οι πραγματικές δυνατότητες καθορίσθηκαν από την απρόσφορη δομή της τραπεζικής αγοράς και από την εξαιρετικά δυσμενή συγκυρία της παραπάνω περιόδου, που έχει και μεγαλύτερη σημασία.

Το 1906 εκδηλώθηκε οικονομική κρίση και σοβαρό πτωχευτικό ρεύμα[46]. Την άνοιξη του 1907 οι συγκοινωνίες διακόπηκαν από μεγάλες πλημμύρες και η εσοδεία ήταν μέτρια[47]. Η μετανάστευση κορυφώθηκε και απορροφούσε τα ήδη περιορισμένα, για τους παραπάνω λόγους, κεφάλαια των τοπικών τοκιστών. Σε περιοχές όπως η Κορυτσά και η Φλώρινα, η χρηματοδότηση της μετανάστευσης και η κερδοσκοπία πάνω στις επιταγές συναλλάγματος που έστελναν οι μετανάστες αποτελούσαν τον προσφιλέστερο τομέα δραστηριότητας μεταξύ των τοπικών τοκιστών[48]. Το ίδιο έτος εκδηλώθηκε μεγάλη ύφεση στην αγορά της Θεσσαλονίκης, η οποία οφειλόταν και στη μείωση των τραπεζικών πιστώσεων[49]. Το 1908 οι εσοδείες ήταν κακές λόγω της ξηρασίας και οι εξαγωγές νέκρωσαν[50]. Η οικονομική κρίση στις ΗΠΑ το 1908 προκάλεσε μείωση των εμβασμάτων, η οποία με τη σειρά της επέφερε πτώση στις τιμές των ακινήτων[51]. Η

41. Βλ. *ΙΑΕΤΕ, όπως παραπάνω*, φάκελος 1 και φάκελος 2. *ΑΤΑ*, φάκελος 2.693 (έγγραφο 7.12.1905). Για το ζήτημα της ίδρυσης της Τράπεζας Ανατολής θα δημοσιεύσουμε προσεχώς ειδικό άρθρο. Πρβλ. Αθανάσιος Πολίτης, *Ο ελληνισμός και η νεωτέρα Αίγυπτος*, τόμος δεύτερος, σελ. 234-235. Κ. Κωστής - Β. Τσοκόπουλος, *όπως παραπάνω*, 137-139.

42. Χ. Χατζηιωσήφ, "Ελληνική οικονομία και εξωτερική πολιτική", *όπως παραπάνω*, 153 κ. ε. Κ. Λούλος, *Η γερμανική πολιτική στην Ελλάδα 1896-1914*, Αθήνα 1991, 89. Πρβλ. Κ. Κωστής - Β. Τσοκόπουλος, *όπως παραπάνω*, 137 κ. ε., όπου σημειώνεται η βαθμιαία είσοδος γαλλικών κεφαλαίων στην τράπεζα. Σημειώνουμε πάντως ότι η Comptoir συμμετείχε με 500.000 φράγκα από την πρώτη στιγμή.

43. Ενδεικτικώς βλ. εφημερίδα *Το Βήμα*, φύλλα 10-31.1.1953.

44. Το θέμα εξετάζουμε σε ανέκδοτο μελέτημά μας. Για την Τράπεζα Αθηνών και τη σύνθεση του μετοχικού κεφαλαίου της, με την οικογένεια Ηλιάσκου, σε ό,τι αφορά την περίοδο των αρχών του 20ου αιώνα, βλ. Κωστής-Τσοκόπουλος, *όπως παραπάνω*, σελ. 42-53.

45. Ε. Χεκίμογλου, "Το κτίριο της Τράπεζας της Ανατολής", *όπως παραπάνω* σ. 213 και 224. Η Τράπεζα Αθηνών εγκαταστάθηκε αρχικώς σε ακίνητο της Ελληνικής Κοινότητας, επί της οδού Βασιλέως Ηρακλείου.

46. *ΑΤΑ*, φάκελος 2.693 σελ. 327 κ. ε., φάκελος 1.731 (έγγραφα 21.4.1906 ως 22.9.1906). Για την εξέλιξη των εργασιών της Τράπεζας Ανατολής στα 1906-1907 βλ. Ε. Χεκίμογλου, *Τράπεζες και Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη 1989, σελ. 72-79 και υποσημείωση 20.

47. *ΑΤΑ*, φάκελος 2.693 σελ. 171.

48. Στο Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας, Αρχείο της Τράπεζας της Ανατολής, τηρούνται πολλοί φάκελοι τοπικών ανταποκριτών της Τράπεζας από τις περιοχές αυτές.

49. *ΑΤΑ*, φάκελος 2.693 σελ. 442.

50. *ΑΤΑ*, φάκελος 2.694 (έγγραφα 22.5.1908, 24.7.1908, 27.10.1908) και φάκελος 1.732, 282 και 326.

51. *ΑΤΑ*, φάκελος 1.732, 173. Η παρατήρηση αυτή συναρτά άμεσα τα μεταναστευτικά εμβάσματα με τη ζήτηση γης.

Ο Περικλής Χατζή Λαζάρου, κυριότερος φορέας της εταιρείας "Υιοί Ιωάννου Χατζή Λαζάρου", με κεφάλαια 35.000 χρυσές τουρκικές λίρες. Η εταιρεία ασχολιόταν με το εμπόριο των δημητριακών και τη σιδηρουργία.

εισαγωγική αγορά νέκρωσε επίσης, από το μποϋκοτάζ σε αυστριακά και βουλγαρικά προϊόντα[52]. Η μείωση των μεταναστευτικών εμβασμάτων, την ίδια χρονιά, επέτεινε την κρίση ρευστότητας[53]. Την επόμενη χρονιά, το 1909, η αγορά ήταν "λίαν στενοχωρημένη εκ της δυσκολίας μεθ' ής το εσωτερικόν διενεργεί τα εμβασματά του ως εκ της ελλείψεως εσοδειών". Ας σημειωθεί ότι η διαπίστωση αυτή περιλαμβάνεται σε μία πολύ αισιόδοξη έκθεση: "Η στενοχώρια αύτη είναι παροδική, προκληθείσα εκ της ελλείψεως εσοδειών, ουδόλως δ' ανησυχεί ημάς [δηλαδή, το υποκατάστημα Θεσσαλονίκης της Τράπεζας Ανατολής], εξακολουθούμεν δε να φρονώμεν ότι θέλει παρέλθη άμα τη βεβαιώσει των νέων εσοδειών, οπότε και οι κατά τόπους κεφαλαιούχοι μετά μεγαλυτέρου θάρρους και πεποιθήσεως θα παρέχωσι τας πιστώσεις εις τους παραγωγούς". Ως προς την πολιτική κατάσταση, σημειώνονται στην ίδια έκθεση τα εξής: "Η άφιξις και η εν τω εξοχικώ μεγάρω Αλλατίνη κάθειρξις του εκπτώτου Μονάρχου εγένετο άνευ επεισοδίων, αι δε επί τη αναρρήσει εις τον θρόνον του νέου Σουλτάνου εορταί διεξήχθησαν εν πλήρη τάξει. Γενικώς πιστεύεται ότι η παρούσα πολιτική κατάστασις θέλει εδραιωθή και ότι επί ικανόν χρόνον η τάξις εν τη αγορά μας δεν θέλει διασαλευθή"[54].

Το 1910 πραγματοποιήθηκε από τους Νεότουρκους μποϋκοτάζ κατά των ελληνικών προϊόντων, το οποίο στράφηκε και σε βάρος των ελληνικών τραπεζών. Οι αποθήκες της Τράπεζας Ανατολής στη Θεσσαλονίκη, το υποκατάστημα της Τράπεζας Αθηνών στη Ξάνθη και το κλιμάκιο της ίδιας τράπεζας στη Γευγελή (που είχε μεταβεί εκεί για να χρηματοδοτήσει το εμπόριο μεταξόσπορου) υπήρξαν θύματα του μποϊκοτάζ[55]. Την ίδια χρονιά, οι αγροτικές εσοδείες ήταν και πάλι μέτριες[56]. Το 1911 οι τραπεζικές πηγές σημειώνουν ότι επί τρία συνεχή έτη υπήρξαν "ατυχείς" εσοδείες[57]. Ωστόσο, παρά την παραγωγική κρίση ή ίσως και εξαιτίας της, το πρώτο εξάμηνο του 1911 συρρέουν στη Θεσσαλονίκη προς τοποθέτηση (κυρίως σε βραχυπρόθεσμες προεξοφλήσεις εμπορικών γραμματίων) αναξιοποίητα κεφάλαια από τις τράπεζες της Κωνσταντινούπολης, αλλά και της Βιέννης[58].

Μόνον τα αυξημένα μεταναστευτικά εμβάσματα άμβλυναν τη χρηματική στενότητα στην ύπαιθρο. Ελλείψει φερέγγυων πιστούχων, τα τραπεζικά κεφάλαια συσσωρεύονταν αδιάθετα, με αποτέλεσμα να υποχωρούν τα επιτόκια δανεισμού, έστω και σε συνθήκες πολύ χαμηλής ρευστότητας και υψηλής ζήτησης χρήματος[59]. Το 1911, πάλι, ο ιταλο-τουρκικός πόλεμος συντέλεσε στην εκδήλωση ισχυρής κρίσης ρευστότητας που πήρε μεγάλες διαστάσεις, αφού ανέστειλαν τις πληρωμές τους η Τράπεζα Μυτιλήνης, ο οίκος Ζερβουδάκη, οι οίκοι Μοδιάνο, ο οίκος Αλλατίνη και ο οίκος Αγγελάκη. Ακολούθησε ισχυρό πτωχευτικό ρεύμα[60]. Όπως σημείωνε στις αρχές του 1912 ο Κλέων Χατζηλαζάρου, διευθυντής της Τράπεζας της Ανατολής, "η γνώμη των πλείστων είναι ότι οποιαδήποτε αλλα-

52. ΑΤΑ, φάκελος 1.732, 498.

53. *Αυτόθι*, 173.

54. ΑΤΑ, φάκελος 1.734 (έγγραφο 30.4.1909).

55. ΑΤΑ, φάκελος 1.735, 225 και 294.

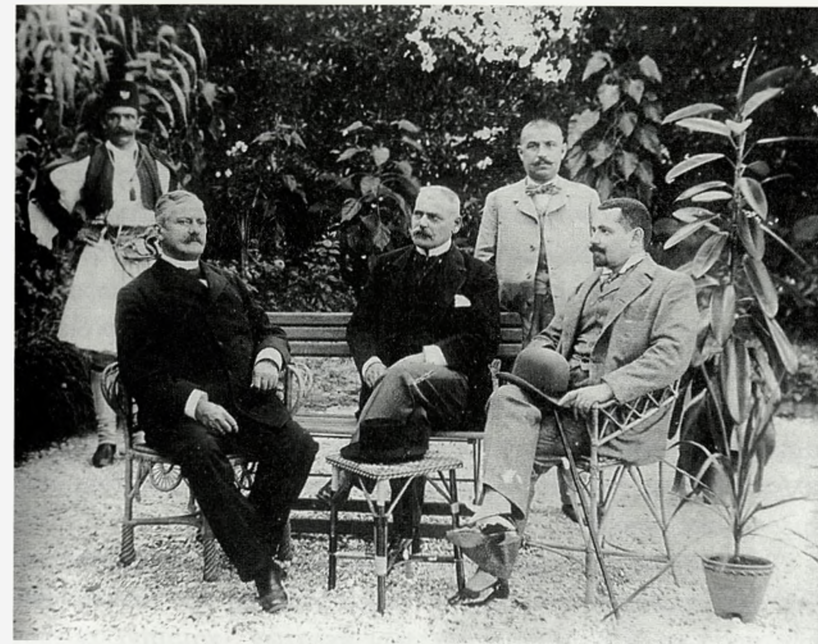
56. *Αυτόθι*.

57. ΑΤΑ, φάκελος 1.737 (έγγραφο 14.6.1911).

58. *Αυτόθι*.

59 *Αυτόθι*.

60. Για το θέμα αυτό βλέπε αναλυτικά, Ε. Χεκίμογλου, *Υπόθεση Μοδιάνο: Τραπεζικό κραχ στη Θεσσαλονίκη το 1911*, Θεσσαλονίκη 1991.

Ο Κλέων Περικλέους Χατζή Λαζάρου (καθήμενος δεξιά), επιχειρηματίας και διευθυντής της Τράπεζας της Ανατολής, με τεράστια εθνική προσφορά. Οι αναφορές του Κλέωνα Χατζή Λαζάρου αποτελούν την κύρια πηγή του παρόντος μελετήματος. Στη φωτογραφία απεικονίζονται επίσης ο πατέρας του Περικλής και ο ποτοποιός Ιωάννης Μπουτάρης.

γή και οσονδήποτε ακριβά και αν μας εστοίχιζεν, αύτη θα ήτο προτιμωτέρα της νυν κρατούσης εκρύθμου καταστάσεως"[61].

Η ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ

Η συγκεκριμένη συγκυρία στη Μακεδονία διαμόρφωνε ένα αναγκαστικό πλαίσιο στρατηγικής των τραπεζών. Οι αιφνίδιες πτώσεις τιμών προκαλούσαν ζημίες στις τράπεζες, οσάκις οι δανειοδοτήσεις γίνονταν με ενέχυρο σε εμπορεύματα, διότι το ενέχυρο έχανε μέρος της αξίας του. Όταν, αντίθετα, η περιορισμένη γεωργική παραγωγή οδηγούσε σε άνοδο τιμών, το επιτόκιο στη συγκεκριμένη μορφή δανεισμού υποχωρούσε, διότι οι τράπεζες ανταγωνίζονταν να προσελκύσουν τους εμπόρους που κατείχαν εμπορεύματα, αφού η μορφή αυτή δανεισμού εθεωρείτο ασφαλέστερη. Έτσι, στην περίοδο 1906-1912, η ενεχυρίαση των εμπορευμάτων δεν μπορούσε να θεωρηθεί πεδίο πιστωτικής επέκτασης[62].

Μετά τις ζημίες που υπέστη η αγορά της Θεσσαλονίκης από κερδοσκοπικές κινήσεις στο χρηματιστήριο της Κωνσταντινούπολης, οι τράπεζες απέφυγαν να δέχονται ως ενέχυρο τις μετοχές των τοπικών εταιρειών[63]. Σε μία περίπτωση ενεχυρίασης χρεογράφων από τον τραπεζίτη M. J. Amar χρησιμοποιήθηκαν μετοχές των εξής εταιρειών (μεταξύ των οποίων και "εντόπιες"): Port de Salonique

61. ΑΤΑ, φάκελος 1.738, 239.

62. Η άποψη αυτή τεκμηριώνεται από ανάλυση των αποτελεσμάτων του καταστήματος της Τράπεζας της Ανατολής. Βλ. υποσημείωση 20.

63. ΑΤΑ, φάκελος 1.732 (έγγραφο 24.7.1908).

Διακοσμητική λεπτομέρεια από έντυπο της Τράπεζας της Ανατολής.

(με περιθώριο επί της χρηματιστικής τιμής 7%), Banque de Salonique (με περιθώριο 3,5%), Commercial of Salonica (με περιθώριο 24%) και Ville de Paris (με περιθώριο 2%)[64].

"Επί μεν των τίτλων ουδεμία σημαντική κίνησις γίνεται εν τη αγορά μας εκτός επί ωρισμένων τινών εντοπίων τίτλων, ους δια τους γνωστούς λόγους αποφεύγομεν, επί δε των εμπορευμάτων ως εκ της ελλείψεως εσοδειών κατά το λήξαν έτος, ελάχισται ποσότητες εμπορευμάτων υπάρχουσιν εν τη αγορά μας προς εναποθήκευσιν (...) εκ των συνηθειών της αγοράς μας τυγχάνει αδύνατον να διαθέσωμεν το μεγαλύτερον μέρος των κεφαλαίων μας εις ηγγυημένους λογαριασμούς". Δάνεια με υποθήκη χορηγούσαν σπανίως, διότι δεν παρείχαν τις αναγκαίες εξασφαλίσεις. Έτσι, οι δανειοδοτήσεις που καλύπτονται με ενέχυρο ή υποθήκη, οι λεγόμενες εγγυημένες, παρέμειναν περιορισμένες[65].

Το μοναδικό πεδίο βραχυπρόθεσμης πιστωτικής επέκτασης των ελληνικών τραπεζών ήταν είτε οι δανειοδοτήσεις που στηρίζονταν στην προσωπική φερεγγυότητα των πελατών -και άρα εκ των πραγμάτων απευθύνονταν σε περιορισμένο αριθμό δανειοληπτών- είτε οι προεξοφλήσεις εμπορικών γραμματίων[66]. Η προεξόφληση ιδιωτικών πιστωτικών τίτλων, χωρίς δεύτερη υπογραφή φερέγγυου προσώπου, εθεωρείτο και θεωρείται ακόμη παράτολμη τραπεζική ενέργεια. Οι παραπάνω συνθήκες οδήγησαν τις ελληνικές τράπεζες σε χορήγηση υπερβολικών πιστώσεων προς τους οίκους Αλλατίνη και Μοδιάνο, οι οποίοι εγγυούνταν με την υπογραφή τους συναλλαγματικές ομοθρήσκων τους και τις προεξοφλούσαν στις τράπεζες Ανατολής και Αθηνών. Έτσι, ένα μεγάλο μέρος των πιστώσεων των δύο αυτών τραπεζών, περί το 50%, πέρασε στους εβραίους τραπεζίτες της Θεσσαλονίκης, στο βαθμό που οι τράπεζες έπρεπε να διαθέσουν με κερδοφόρα επιτόκια τα κεφάλαια που συγκέντρωναν από τη Σμύρνη, την Αλεξάνδρεια, την Αθήνα ή το Παρίσι[67].

Ένας μεσοπρόθεσμος τρόπος πιστωτικής επέκτασης ήταν η ίδρυση υποκαταστημάτων, διότι το επιτόκιο στα άλλα αστικά κέντρα ήταν υψηλότερο απ' ό,τι στη Θεσσαλονίκη. Έγραφαν οι διευθυντές της Τράπεζας της Ανατολής στη Θεσσαλονίκη: "Ο ως ημέραι αυξανόμενος συναγωνισμός των διαφόρων Τραπεζών εις τα μεγάλα Κέντρα επιβάλλει ημίν την επέκτασιν των εργασιών μας εις τα μικρά κέντρα, ένθα ο τοιούτος ανταγωνισμός δεν είναι δυνατόν επί ικανόν τουλάχιστον χρόνον να επεκταθή δια πολλούς λόγους. Ήδη εν τη αγορά μας η Αυτοκρατορική Οθωμανική Τράπεζα, η Banque de Commerce et des Depots [=ρουμανικών συμφερόντων], η Τράπεζα Μυτιλήνης και αυτή η Τράπεζα Θεσσαλονίκης πολύ ευκόλως ενεργούσι προεξοφλήσεις και ανοίγουσι τρεχουμένους λογαριασμούς προς 6% και προς 5½%. Εις δε την τελευταίως γενομένην τη ημετέρα πρωτοβουλία [δηλαδή της Τράπεζας της Ανατολής] συνεννόησιν μετά της Τραπέζης Αθηνών και Θεσσαλονίκης περί διατηρήσεως των επιτοκίων δια τα επί ενεχύρω εμπορευμάτων δάνεια, η

64. *ΑΤΑ*, φάκελος 1.731 (έγγραφο 28.8.1907).

65. *ΑΤΑ*, φάκελος 1.732, 397.

66. *ΑΤΑ*, φάκελος 1.732, 44-45. 87, 116, 150, 179, 279 κε, 342, 381 και 457.

67. Ε. Χεκίμογλου, *Υπόθεση Μοδιάνο*, όπως παραπάνω.

Αυτοκρατορική Οθωμανική Τράπεζα, η Τράπεζα Μυτιλήνης και η Banque de Commerce et des Depots δεν εδέχθησαν να λάβωσι μέρος, υποβιβάσασαι τα επιτόκια εις σημείον όπερ εκ πείρας θεωρούμεν επιζήμιον (...). Εάν δε η πελατεία κουκουλίων δεν ήτο υποχρεωμένη εις ημάς, λόγω των προκαταβολών, ας μόνον ημείς ενεργήσαμεν επί χλωρών κουκουλίων, πολύ αμφιβάλλομεν αν τα εις τας γενικάς αποθήκας της Τραπέζης μας ενεχυριασθέντα ξηρά κουκούλια θα υπερέβαινον το τρίτον των ήδη εναποθηκευθέντων..."[68].

Η δυσπιστία των οθωμανικών αρχών και η αδυναμία εξεύρεσης φερέγγυων πελατών επέβαλαν να συμπεριλαμβάνονται στο πελατολόγιο της Τράπεζας Ανατολής και αρκετοί μουσουλμάνοι, τόσο στο Μοναστήρι όσο και στην Ανατολική Μακεδονία. Ο αριθμός τους ήταν τόσο μεγαλύτερος, όσο αυξάνονταν οι πιστώσεις στις αντίστοιχες περιοχές[69].

Αυτή ήταν η πιστωτική πραγματικότητα. Δεν επιβεβαιώνει το ρομαντισμό της διαπίστωσης που διατυπώθηκε τους πρώτους μήνες της παρουσίας των ελληνικών τραπεζών στη Θεσσαλονίκη, ότι "αι ελληνικαί Τράπεζαι απήλλαξαν τους Έλληνας εμπόρους από τους επαχθείς όρους δανεισμού της Banque de Salonique και λοιπών ιουδαίων τραπεζιτών"[70]. Και οπωσδήποτε δεν επιβεβαίωσε τις προσδοκίες των ελλήνων διπλωματικών υπαλλήλων.

Η είσοδος της στοάς Κύρτση, στην οποία στεγάστηκε αρχικώς (1905) η Τράπεζα της Ανατολής, στη γωνία των οδών Εδέσσης και Βίκτωρος Ουγκώ. Φωτογραφία Νώντα Στυλιανίδη, 1993.

ΤΑ ΘΕΤΙΚΑ ΣΗΜΕΙΑ

Βασικό θετικό σημείο από την παρουσία των ελλαδικών τραπεζών ήταν ότι δημιούργησαν ένα δίκτυο στο χώρο της μείζονος Μακεδονίας, το οποίο περιελάμβανε τα υποκαταστήματα και τους ανταποκριτές τους. Μέσα από αυτό το δίκτυο, η γεωγραφική εμβέλεια των πιστωτικών μέσων που βρίσκονταν σε ελληνικά χέρια πολλαπλασιάσθηκε και οι συναλλαγές διευκολύνθηκαν.

Η εγκατάσταση των ελλαδικών τραπεζών στη Μακεδονία συνδέεται και με φαινόμενα συλλογικής οργάνωσης των ελλήνων επιχειρηματιών. Το Μάιο του 1906 γνωστοποιήθηκε η σύσταση του "Ελληνικού Εμπορικού Φροντιστηρίου", με στόχο την ανάπτυξη του ελληνικού εμπορίου στη Μακεδονία. Το "Φροντιστήριο" και οι τράπεζες προσπάθησαν να προσελκύσουν ελληνικές ασφαλιστικές εταιρείες στα εμπορικά κέντρα της Μακεδονίας, τα οποία εκμεταλλεύονταν ξένες συναφείς επιχειρήσεις[71]. Την ίδια χρονιά εμφανίσθηκε και το "Συνδικάτο του Ελληνικού Νηματουργείου Μακεδονίας", συλλογική οργάνωση των νηματουργών, με στόχο την προώθηση της πώλησης του νήματος. Την εργασία αυτή την ανέλαβε η Τράπεζα Μυτιλήνης, την διεκδικούσαν όμως και οι άλλες ελληνικές τράπεζες[72]. Το 1906, εννέα ελληνικοί εμπορικοί οίκοι δημιούργησαν ένα καρτέλ, με χρηματοδοτική υποστήριξη της Τράπεζας της Ανατολής, για να εξαγάγουν σιτηρά, "ανταγωνιζόμενοι ούτω τους εν τη πόλει μας μη ομογενείς γεννηματεμπόρους"[73]. Πάλι την ίδια χρονιά, η Τράπεζα της Ανατολής μεσολάβησε στην Εθνική Τράπεζα για να

68. *ΑΤΑ*, φάκελος 1.733 (έγγραφο 26/9 Οκτωβρίου 1909).

69. *ΑΤΑ*, φάκελος 1.732, 63, 93, 118, 145, 270, 337, 377, 401: όπου κατάλογοι πιστούχων. Βλ. και υποσημείωση 20.

70. *ΑΤΑ*, φάκελος 2.693 (έγγραφο 13/26.6.1906).

71. *Αυτόθι*, (έγγραφο 1/14.5. 1906).

72. *Αυτόθι*, 270.

73. *Αυτόθι*, 240.

Λεπτομέρεια από το εναπομείναν τμήμα της στοάς του Αγίου Μηνά. Φωτογραφία Νώντα Στυλιανίδη, 1993.

ζητήσει από την πελατεία της, στο ελλαδικό βασίλειο, να συνεργάζεται στη Θεσσαλονίκη με έλληνες και όχι αλλογενείς εμπόρους[74].

Ένας σημαντικός τομέας συμβολής των τραπεζών στο μακεδονικό αγώνα ήταν η χρηματοδοτική συνδρομή τους προς τις ελληνικές κοινότητες και τα προξενεία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, η κατασκευή της εμπορικής στοάς στο ναό του αγίου Μηνά στη Θεσσαλονίκη. Η Κοινότητα έχτισε δεκάδες μικρά καταστήματα στο οικόπεδο δυτικώς του ναού του αγίου Μηνά, με δάνειο από την Τράπεζα της Ανατολής, το οποίο εξυπηρετήθηκε από τα ενοίκια των καταστημάτων[75]. Επίσης, η κατασκευάσθηκε ελληνικό νοσοκομείο στο

74. *Αυτόθι*, 248.

75. Ε. Χεκίμογλου, "Το κτίριο του Υποκαταστήματος της Τράπεζας Ανατολής...", *όπως παραπάνω*. Thalia S. Mantopoulou-Panagiotopoulou, "The Monastery of Aghios Menas in Thessaloniki", *Dumbarton Oaks Papers* 50 (1996), 239-262.

Διακόσμηση σε παράθυρο του κτιρίου της Τράπεζας της Ανατολής, που ανεγέρθηκε με σχέδια του Ξ. Παιονίδη το 1908. Φωτογραφία Νώντα Στυλιανίδη, 1993.

Μοναστήρι. "Το Ελληνικόν Νοσοκομείον ενταύθα δεν έχει άλλα χρέη, η δε ζητουμένη παρ' ημών πίστωσίς του θέλει χρησιμεύσει αυτώ ως διευκόλυνσις προς εκπλήρωσιν των υποχρεώσεων του μέχρι της αφίξεως των τόκων των χρημάτων αυτού, οίτινες βραδύνουσιν ενίοτε να φθάσωσιν. Η διαχείρισις αυτού διαξάγεται ομαλώς", σημειώνει η σχετική έκθεση της Τράπεζας Ανατολής[76]. Ελληνικό νοσοκομείο ιδρύθηκε με χρηματοδότηση της ίδιας τράπεζας και στα Σκόπια[77]. Επίσης, οι μητροπόλεις Βέροιας[78] και Σερρών[79] χρηματοδοτήθηκαν από την Τράπεζα Ανατολής στα 1907-1908. Ταυτόχρονα, τα προξενεία βομβάρδιζαν τις ελλαδικές τράπεζες με αιτήματα δανειακής υποστήριξης προσώπων, σε βαθμό που το τοπικό υποκατάστημα της Τράπεζας της Ανατολής θορυβήθηκε και ζήτησε οδηγίες από την Αθήνα: "Παρακαλούμεν να μας γνωρίσητε εάν δυνάμεθα να δεχόμεθα την εγγύησιν του Προξενείου δια μικροδάνεια 100-150 λιρών Τουρκίας εις πρόσωπα υπ' αυτών υποδεικνυόμενα, καθ' ότι τοιαύτας αιτήσεις πολλάκις μας υποβάλλει"[80]. Επρόκειτο για μικρά δάνεια που συνήθως εξοφλούνταν[81]. Τα προξενεία μεσολαβούσαν και για το διορισμό ανταποκριτών της εμπιστοσύνης τους, αλλά οι τράπεζες κρατούσαν αποστάσεις[82]. Πάντως, όλοι οι ανταποκριτές τους ήταν Έλληνες.

Η χρηματική τροφοδοσία των προξενείων από το Υπουργείο Εξωτερικών γινόταν μέσω των ελλαδικών τραπεζών[83]. Οι διευθυντές τους ζητούσαν να πραγματοποιείται η διαδικασία συνθηματι-

76. *ΑΤΑ*, φάκελος 1.732 (έγγραφο 17.9.1907). Το κτίριο του νοσοκομείου σχεδιάσθηκε από τον αρχιτέκτονα Νικόλαο Οικονόμου. Βλ. Ε. Χεκίμογλου, "Η Οθωμανική Τράπεζα", *Ελληνικός Βορράς*, (φ. 28.2.1993).

77. *ΑΤΑ*, φάκελος 2.693 (έγγραφο 5/18.8.1907).

78. *ΑΤΑ*, φάκελος 1.732, 168.

79. *Αυτόθι*, 168.

80. *ΑΤΑ*, φάκελος 2.693, 298.

81. *ΑΤΑ*, φάκελος 2.694, 52.

82. *ΑΤΑ*, φάκελος 2.693 σελ. 250.

83. *Αυτόθι*, 298.

κά, ώστε να μην πληροφορούνται οι τουρκικές αρχές ούτε το ύψος των εμβασμάτων, ούτε την πραγματοποίησή τους[84]. Επίσης, και οι δύο ελλαδικές τράπεζες δάνειζαν τα προξενεία. Στις αρχές του 1909 το οφειλόμενο υπόλοιπο ήταν 19.000 οθωμανικές λίρες[85]. Όταν τον Ιούλιο του ίδιου χρόνου ο προξενικός υπάλληλος Σερρών Ι. Κόρτης συνελήφθη στο σιδηροδρομικό σταθμό Θεσσαλονίκης και βρέθηκαν επάνω του αποδείξεις για τραπεζικές πιστώσεις υπέρ του προξενείου, ο μουσουλμανικός τύπος απαίτησε να γίνει έρευνα στους λογαριασμούς των ελληνικών τραπεζών από την Οθωμανική Τράπεζα. Η έρευνα αποφασίσθηκε αλλά τελικώς, άγνωστο πώς, ματαιώθηκε[86].

Ειδικά στις Σέρρες, την πόλη από την οποία οι έλληνες πρόξενοι ζητούσαν πιεστικά την εγκατάσταση ελληνικών τραπεζών, οι εργασίες των υποκαταστημάτων περιορίσθηκαν στη δανειοδότηση μουσουλμάνων μεγαλεμπόρων και μερικών δεκάδων ελλήνων και μουσουλμάνων κτηματιών. Σχετικά με την Τράπεζα της Ανατολής (ανάλογη ήταν και η δραστηριότητα της Τράπεζας Αθηνών) διαθέτουμε τα ακόλουθα στοιχεία: Οι 224 πιστούχοι απορρόφησαν συνολικά 35.000 οθωμανικές λίρες[87]. Επρόκειτο κυρίως για εύπορους χωρικούς, με περιουσία πάνω από 2.000 λίρες, οι οποίοι είχαν ανάγκη μικρών δανείων, από τη φύτευση μέχρι την πώληση των καπνών[88]. Το μεγαλύτερο χρηματοδοτικό όγκο απορρόφησαν οι δανειοδοτήσεις με ενέχυρο ανεπεξέργαστα καπνά, οι οποίες αφορούσαν λίγους μουσουλμάνους μεγαλέμπορους. Μόνον ένας από αυτούς, ο Αμπτουραχμάν Νάημ δανείσθηκε 18.000 λίρες[89].

Ο τοπικός διοικητής των Σερρών ζήτησε να κλείσουν τα τραπεζικά υποκαταστήματα, διότι υποπτευόταν ότι, όπως και οι πράκτορες των ελληνικών ασφαλιστικών εταιρειών, αυτά έκαναν εθνικό αγώνα. Οι τράπεζες διασκέδασαν τις εντυπώσεις, με τη βοήθεια του δήμαρχου Ακίλ μπέη, στον οποίον παραχώρησαν και δάνειο για να ανεγείρει δημοτική αγορά. Δεν αποκλείεται η αντίδραση των τοπικών αρχών να οφειλόταν σε παρότρυνση της Αυτοκρατορικής Οθωμανικής Τράπεζας, η οποία φοβόταν τον ανταγωνισμό των ελληνικών τραπεζών στη χρηματοδότηση των καπνών[90]. Πάντως, ο άλλοτε τραπεζίτης και μετέπειτα διευθυντής της Τράπεζας της Ανατολής στις Σέρρες, ο Σταμούλης, είχε πράγματι συμμετοχή στον εθνικό αγώνα, για την οποίαν σφαγιάσθηκε από τους Βούλγαρους το καλοκαίρι του 1913[91]. Στον εθνικό αγώνα συμμετείχε και ο συνδιευθυντής Γκίνης[92], ενώ ανυπολόγιστη ήταν η συνεισφορά του διευθυντή στη Θεσσαλονίκη Κλέωνα Χατζηλαζάρου[93].

Χωρίς να αποδειχθεί πανάκεια, η εγκατάσταση ελληνικών τραπεζών αποτελεί μία όψη του μακεδονικού αγώνα. Παρά την οικονομική συγκυρία, που ήταν αρνητική, οι τράπεζες αυτές εργάσθηκαν κερδοφόρα και χωρίς σωβινιστικά πλέγματα. Βοήθησαν συναλλακτικά και δανειοδοτικά το ελληνικό στοιχείο, ιδιωτικό, κοινοτικό και προξενικό. Συνέβαλαν στη διατήρηση και ίσως στη βελτίωση των οικονομικών σχέσεων με το εβραϊκό στοιχείο. Αν και οι διευ-

84. *Αυτόθι*, 228.

85. *ΑΤΑ*, φάκελος 1.732, 17 και 471, φάκελος 1.733, 116.

86. *ΑΤΑ*, φάκελος 1.733, 161.

87. *ΑΤΑ*, φάκελος 1.735, 246, 254 και 434.

88. *ΑΤΑ*, φάκελος 1.733 (έγγραφα 23.6.1909 και 20.6.1911.

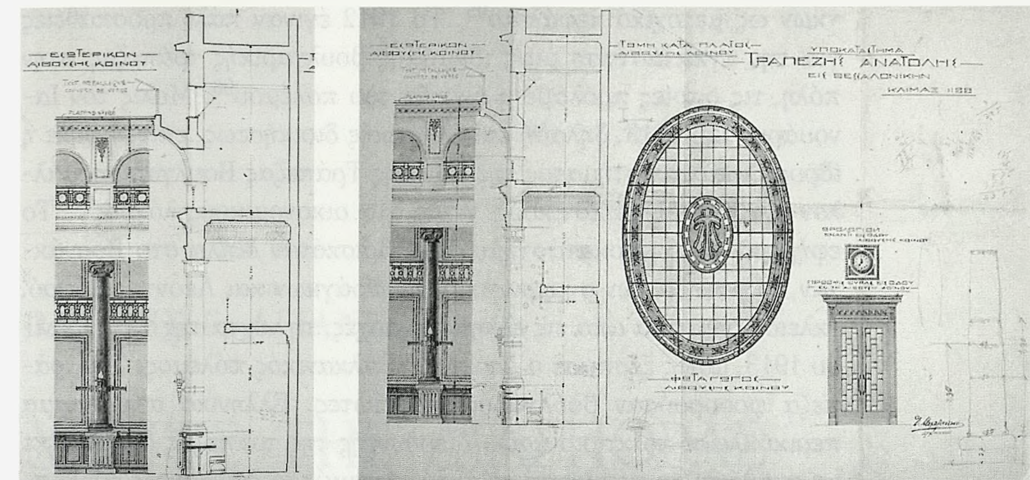
89. *Αυτόθι*, (έγγραφο 20.6.1911).

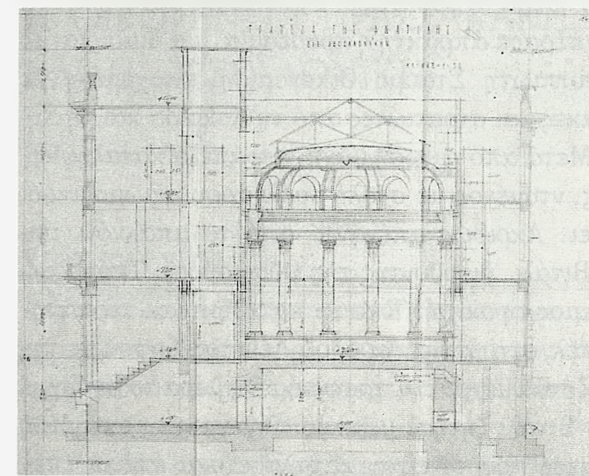
90. *ΑΤΑ*, φάκελος 1.733 (έγγραφο 27.3.1910 κ. ε.).

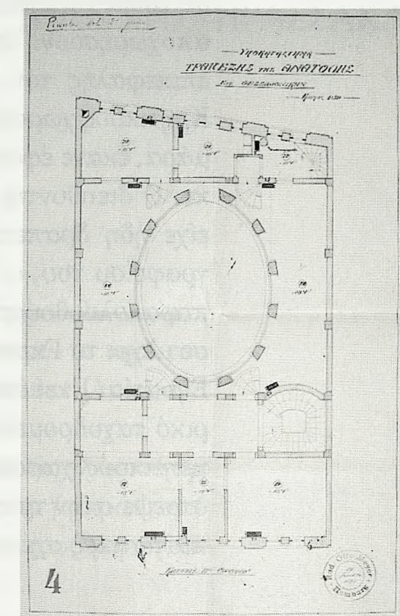
91. Την υπόθεση της απαγωγής και σφαγής των προκρίτων των Σερρών παρακολούθησαν οι ελληνικές τράπεζες της Θεσσαλονίκης με μεγάλη αγωνία. Βλ. *ΑΤΑ*, φάκελος 1.740, 259 κ. ε.

92. Βλ. Ε. Χεκίμογλου, *Κοφινάς προς Διομήδην*, Θεσσαλονίκη 1989, 30-31.

93. Για τον Κλέωνα Χατζή Λαζάρου βλ. Ε. Χεκίμογλου, "Ένα βιογραφικό σημείωμα για μία ιστορική οικογένεια της Θεσσαλονίκης", στο *Τουρκοκρατία και Μεσοπόλεμος*, 282-288. Του ιδίου, "Ενθύμιον Χατζηλαζάρου", *Μακεδονική Ζωή* τ. 293 (Οκτώβριος 1990) 23-25, τ. 294 (Νοέμβριος 1990) 44-46 και τ. 295 (Δεκέμβριος 1990) 42-43.

Αρχιτεκτονικά σχέδια από το νέο κτίριο της Τράπεζας της Ανατολής (1929), στην οδό Τσιμισκή 11, όπου αργότερα στεγάστηκε το Εθνικό Ίδρυμα Ραδιοφωνίας.

θυντές τους απειλήθηκαν κατ' επανάληψη, ξεπέρασαν όλα τα προβλήματα που δημιούργησαν οι οθωμανικές αρχές, όπως επί παραδείγματι αυθαίρετες επιβολές φορολογίας, απειλές κατασχέσεων κτλ.[94]. Επιπλέον, οι τράπεζες κατάφεραν να αντιμετωπίσουν και τα πολλαπλά προβλήματα του οθωμανικού δικαίου, όπως η μη αναγνώριση της έννοιας του νομικού προσώπου και οι ατέλειες στο δίκαιο των εμπραγμάτων εξασφαλίσεων, που δεν επέτρεπαν πρακτικώς την παροχή δανείων επί υποθήκη.

Τέλος, η παρουσία τους ήταν ένα εμπόδιο για την εγκατάσταση βουλγαρικής τράπεζας στη Θεσσαλονίκη μέχρι την απελευθέρωσή της. Οι πρώτες κινήσεις για ίδρυση βουλγαρικής τράπεζας στη Θεσσαλονίκη σημειώθηκαν το 1909, οπότε οι βούλγαροι έμποροι της πόλης συγκέντρωσαν το, ανεπαρκές, ποσό των 300.000 φρά-

94. Βλ. ενδεικτικώς, *ΑΤΑ*, φάκελος 2.694, 62 και φάκελος 1.734, 83 και 91.

γκων ως μετοχικό κεφάλαιο[95]. Το 1912 έγιναν πάλι προσπάθειες για την εγκατάσταση μιας ιδιωτικής βουλγαρικής τράπεζας στην πόλη, τις οποίες πρόλαβε η έκρηξη του πολέμου[96]. Μόλις τον Ιανουάριο του 1913, δηλαδή επί ελληνικής διοικήσεως, επιτεύχθηκε η ίδρυση υποκαταστήματος της Εθνικής Τράπεζας Βουλγαρίας, μάλλον για προπαγανδιστικούς, παρά για οικονομικούς λόγους[97]. Το εφήμερο αυτό υποκατάστημα, που βρισκόταν δίπλα στο Βοσνάκχαν, στη γωνία των σημερινών οδών Φράγκων και Λέοντος Σοφού, έκλεισε οριστικά από τις ελληνικές αρχές, τη νύχτα της 17ης Ιουνίου 1913, μόλις ξέσπασε ο Δεύτερος Βαλκανικός πόλεμος. Την τράπεζα φρουρούσαν βούλγαροι στρατιώτες. Ελληνικό απόσπασμα περικύκλωσε το κτίριο και ο διευθυντής της τράπεζας διατάχθηκε να αναθέσει τη φρούρηση σε αυτό. Αρχικώς, ο διευθυντής συναίνεσε, αλλά την επόμενη ημέρα οι βούλγαροι στρατιώτες αρνήθηκαν να αποχωρήσουν. Όταν πέρασε άπρακτη η προθεσμία, μία διμοιρία, με επικεφαλής τον Αιγυπτιώτη Σταύρο Οικονομίδη, ενισχυμένη με Κρητικούς χωροφύλακες και στρατιώτες από τη Λοκρίδα και τη Χιμάρα, έκανε έφοδο. Μετά από ημίωρη μάχη, η τράπεζα καταλήφθηκε. Ο διευθυντής της, ντυμένος με στολή βούλγαρου αξιωματικού, είχε ήδη δραπετεύσει. Ακριβώς απέναντι, από το μπαλκόνι του γραφείου του, ο Σ. Βιτάλι, διευθυντής της Οθωμανικής Τράπεζας, παρακολουθούσε ήρεμος τη σκηνή. Έπειτα, κατέβηκε και περπάτησε μέχρι το Γκραν Οτέλ, στη γωνία της οδού Λέοντος Σοφού με την Εγνατία. Εκεί στεγαζόταν μέχρι την προηγούμενη μέρα το βουλγαρικό ταχυδρομείο, Ο Βιτάλι ζήτησε μερικές πληροφορίες από τους κρητικούς χωροφύλακες που το είχαν καταλάβει και έπειτα επέστρεψε στην τράπεζά του[98]. Προφανώς, είχε αντιληφθεί ότι, για τις πιστωτικές σχέσεις στη Θεσσαλονίκη, άρχιζε μια νέα εποχή.

95. Βλ. Μανώλης Κανδυλάκης, "Η Θεσσαλονίκη της Τουρκοκρατίας", εφ. *Ελληνικός Βορράς*, φ. 1.9.1991.

96. Ε. Χεκίμογλου, *Κοφινάς προς Διομήδην*, *όπως παραπάνω*, 26-27.

97. *Αυτόθι*, και Αγγελική Σφήκα-Θεοδοσίου, "Η ίδρυση υποκαταστήματος της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος στη Θεσσαλονίκη και οι ελληνοβουλγαρικές σχέσεις (1912-1913)", *Μακεδονικά* 27 (1990), 65-67.

98. Βλ. εφ. *Νέα Αλήθεια*, φ. 19 Ιουνίου 1913.

ΒΑΣΙΛΗΣ Γ. ΑΓΙΑΝΝΙΔΗΣ

ΧΙΩΤΕΣ ΤΗΣ ΔΙΑΣΠΟΡΑΣ

Η ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΠΡΑΣΣΑΚΑΚΗ, Ο ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΡΑΣΣΑΚΑΚΗΣ ΚΑΙ Η ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

ΧΙΟΣ ΚΑΙ ΧΙΟΙ

Απέναντι από τα μικρασιατικά παράλια και την αρχαία Ιωνία, στη βορειοανατολική πλευρά του Αρχιπελάγους, βρίσκεται το νησί του λεμονανθού και της μαστίχας: η Χίος, Χιόνη, Αιθάλεια, Αριουσία, Μάκρις, Οφιούσα ή Πιτυούσα.

"Αυτή η ατμόσφαιρα διαπνέεται από διάφορα άνθη γλυκυτάτης ευωδίας, τα οποία γοητεύουσι τας αισθήσεις, ώστε και μακράν, από την θάλασσαν, όταν έρχεται κανείς με πλοίον, γίνεται αισθητή η γλυκύτης των και η ευωδία" (Ιερώνυμος Ιουστινιάνης)[1].

Η Χίος διατήρησε ακέραια την πνευματική της κληρονομιά από τα χρόνια του Ομήρου έως σήμερα. Από την αρχαιότητα, τα ελληνιστικά χρόνια, τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία (86 π.Χ.-327 μ.Χ.), το βυζάντιο (328-1346), τη γενοβέζικη κατοχή (1346-1566), την τουρκοκρατία (1566-1912) έως τις μέρες μας. Για την κοινωνική, πνευματική και οικονομική υπεροχή των Χίων δε θα γίνει εκτενής αναφορά, καθώς η φήμη των χιακών ονομάτων στους χώρους του πνεύματος και του πλούτου είναι γνωστή.

"Δια της επί σειράς αιώνων φιλοποιίας καί νοημοσύνης των, (οι Χίοι) κατέστησαν το τμήμα αυτό της ελληνικής γης τοιούτον, ώστε ο μεν φειδωλότατος εις επαίνους άγγλος ιστορικός Finlay ν' αποδώση την επί τουρκοκρατίας ευημερίαν των Χίων, εις την ηθικήν και κοινωνικήν των υπεροχήν, ο δε βαθύς μελετητής των ιστορικών φαινομένων και σοφός Fustel de Coulanges να είπη ότι η Χίος ήτο "ce qui faisalt le plus d' honneur a la Grèce" – αυτό που τιμούσε περισσότερο την Ελλάδα. (Φ.Π. Αργέντης, Λ.Π. Καλβοκορέσης, Δ.Π. Πετροκόκκινος)[2].

1. Γεώργιος Ζολώτας. *Ιστορία της Χίου*, Αθήνα 1921.

2. Γεώργιος Ζολώτας, *Ιστορία της Χίου*, Αθήνα 1921.

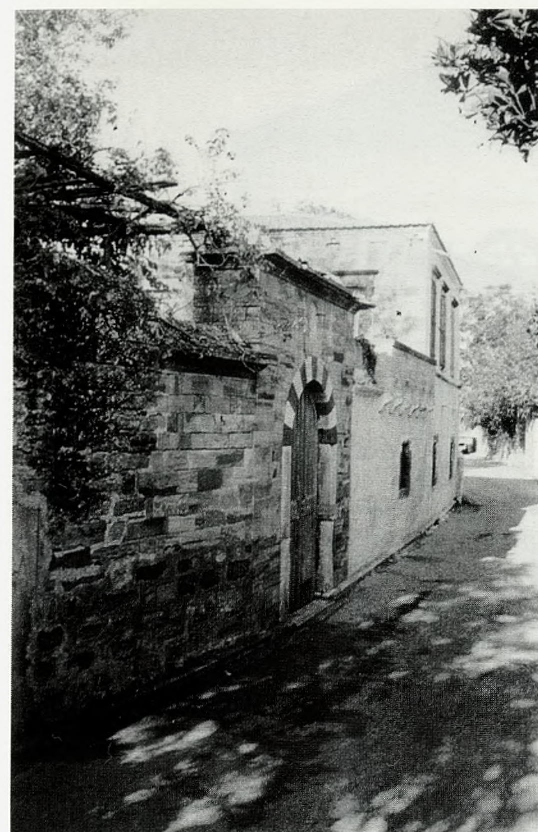
Ο Νικόλαος Πρασσακάκης και η γυναίκα του Αικατερίνη, το γένος Σκυλίτση, από πορτρέτο ευρισκόμενο στην Βιβλιοθήκη Κοραή (Φωτογραφία Νίκου Ζαχαριάδη).

"Ή χιακή γενεαλογία δύναται δικαίως να θεωρηθή εκ των πλουσιωτάτων, υπερβαίνουσα διά το καταπληκτικόν πλήθος των επισήμων αυτής οίκων ως και διά την παλαιότητα ή επισημότητα τούτων, παντός άλλου ελληνικού τόπου, εξαιρέσει ίσως αυτού του βυζαντίου, την γενεαλογίαν" (Γ. Ζολώτας)[3].

Παρατίθενται μερικά από τα πιο γνωστά χιακά γένη: Αργέντη, Αργυρού, Βλαστού, Βούρου, Γορδάτου, Δαμαλά, Δράκου, Δρομοκαΐτη, Ιουστινιάνη, Καναβούτζη, Κανάρη, Κοντόσταυλου, Κοραή, Κορέση, Λυγνού, Μακκά, Μάμουκα, Μαμωνά, Μαύρου, Μαυροκορδάτου, Μοδηνού, Μπαλτατζή, Μυταράκη, Πετροκόκκινου, Πρασσακάκη, Πρωίου, Ράλλη, Ρέντη, Ροΐδη, Ροδοκανάκη, Σαλβάγου, Σεβαστού, Σκαραμαγκά, Σκουλούδη, Σκυλίτση, Συγγρού, Συνναδηνού, Φραγγόπουλου, Χωρέμη, Ψυχάρη.

Επίσης, πολλοί ήταν οι χιώτες άνθρωποι του πνεύματος: Λέων Αλλάτιος, Κ. Αμάντος, Φ. Αργέντης, Ν. Βάμβας, Κ. Βαρδαλάχος, Ραφαήλ Βερνασάς, Δ. Βικέλας, Π. Δέλτα (το γένος Μπενάκη), Γ. Ζολώτας, Α. Κοραής, Α. Μάμουκας, Τ. Μαρκετάκη (το γένος Κατσιμπίρη), Στέλιος Μηλιάδης, Γιάννης Μυταράκης, Π. Νιρβάνας (Π. Αποστολίδης, το γένος Ράλλη), Α. Πασπάτης, Δ. Πικιώνης, Λ. Πορφύρας (Δ. Σύψωμος), Θεόδωρος Ρέντης, Εμ. Ροΐδης, Λέων Σγούτας, Γ. Σουρής, Μιχαήλ Σοφιανός, Ι. Συκουτρής, Γ. Τσαρούχης (το γένος Μοναρχίδη), Ν. Χατζηκυριάκος-Γκίκας, Γ. Ψυχάρης.

3. Γεώργιος Ζολώτας, *Ιστορία της Χίου*, Αθήνα 1921.

Ο Πύργος των Πρασσακάκη στην Καρδαμάδα του Κάμπου της Χίου (Φωτογραφίες Β. Αγιαννίδη).

Οι Χιώτες ακμάζουν στον εφοπλισμό και το εμπόριο από το 18ο αιώνα με πρωτοπόρους τους Δ. Ανδριά, Ζυγομαλά, Νεγρεπόντη, Πετροκόκκινου, Ράλλη, Σκυλίτση και ακολουθούν το 19ο αιώνα μαζί με άλλους οι Ανδρεάδης, Βαρβάκης, Βασιλάκης, Βρατσάνου, Μιχαληνού, Μπενάκης, Μυλωνάς, Συγγρός, Χωρέμης. Στον 20ό αιώνα ο χιακός στόλος είναι από τους μεγαλύτερους στον κόσμο. Ενδεικτικά αναφέρονται τα επώνυμα των: Καρρά, Λαιμού, Λιβανού, Λω, Μίχαλου, Ξυλά, Παληού, Πατέρα, Περατικού, Φαφαλιού, Χαλκούση, Χανδρή, Χατζηπατέρα.

Αναρίθμητες είναι οι δωρεές των Χίων στην ιδιαίτερη πατρίδα τους, στην Ελλάδα, αλλά και στις χώρες που τους φιλοξένησαν: Αγγλία, Γαλλία, Ρωσία, Ιταλία, Αυστρία, Αίγυπτο, ΗΠΑ.

Αναφέρονται ελάχιστες, απλά για να δοθεί το μέγεθος της χιακής γενναιοδωρίας: Αντιτορπιλικό πλοίο και χρηματική ενίσχυση στο ελληνικό κράτος κατά τον Πρώτο Παγκόσμιο πόλεμο από τον Γεώργιο Ανδρεάδη, η Λαογραφική Συλλογή και η Πινακοθήκη Χίου από το Φίλιππο Αργέντη, το Βαρβάκειο Λύκειο Αθηνών από τον Ιωάννη Βαρβάκη, ο οποίος δώρισε και ολόκληρη την περιουσία του στο Έθνος για τις ανάγκες της Επανάστασης του '21. Οι Αλέξανδρος Βιτιάδης και Δημήτριος Ζερβούδης δώρισαν όλη την κινητή και ακίνητη περιουσία τους στο Σκυλίτσειο Νοσοκομείο Χίου. Το Δρομοκαΐτειο Θεραπευτήριο είναι δωρεά του Ζωρζή Δρομοκαΐτη, το

Πύργος Πρασσακάκη στην Καρδαμάδα του Κάμπου. Εξωτερική όψη (Σκίτσο Β. Αγιαννίδη).

Πνευματικό Κέντρο Ορθοδοξίας στη Γενεύη του Γεωργίου Λαιμού, το Γυμνάσιο Κηφισιάς της Αγγέλας Λύρα, το Δημαρχείο Χίου της Αταλάντης Φαφαλιού-Λιβανού, το Λύρειο Ορφανοτροφείο στο Μάτι Αττικής του Μάρκου Λύρα, το Μέγαρο Μαξίμου του Δημητρίου Μαξίμου, το Γηροκομείο Χίου του Ζωρζή Μιχαληνού, το Ορφανοτροφείο, οι Φυλακές, το Γυμναστήριο, οι Εργατικές Κατοικίες Χίου της οικογένειας Μίχαλου, το Μπενάκειο Ορφανοτροφείο Αλεξανδρείας, ο Ερυθρός Σταυρός στους Αμπελοκήπους Αττικής, ο Σταθμός Πρώτων Βοηθειών Αθηνών, το Παιδικό Άσυλο Αθηνών, η Μπενάκειος Βιβλιοθήκη, το Φυτοπαθολογικόν Ινστιτούτο Κηφισιάς του Εμμανουήλ Μπενάκη, καθώς δωρεά του γιου του Αντωνίου είναι το Μουσείο και οι συλλογές Μπενάκη. Το Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών είναι δωρεά της οικογένειας Βούρου, το Νοσοκομείο της Ερμουπόλεως του Σταμάτη Πρωίου, η Εταιρεία Προστασίας Ζώων Οδησσού του Παύλου Ράλλη, το Ροδοκανάκειο Παρθεναγωγείο Οδησσού της οικογένειας Ροδοκανάκη, η οποία ενίσχυσε σημαντικά και τον Ιερό Ναό της Ελληνικής Ορθόδοξης Κοινότητας Παρισίων, τον Άγιο Στέφανο. Ο Κωνσταντίνος Σαλβάγος ίδρυσε την Σαλβάγειο Επαγγελματική Σχολή, ο Παντελής Σεβαστόπουλος ίδρυσε και

Πύργος Πρασσακάκη στην Καρδαμάδα του Κάμπου. Όψη από την αυλή (Σκίτσο Β. Αγιαννίδη).

ενίσχυσε οικονομικά την Ευαγγελική Σχολή Σμύρνης και το Ελληνικό Νοσοκομείο Σμύρνης, ενώ η οικογένεια Σκυλίτση ίδρυσε και ευεργέτησε πολλάκις το Σκυλίτσειο Νοσοκομείο Χίου. Δωρεές της Έλενας Σκυλίτση-Βενιζέλου είναι το Μέγαρο της ελληνικής πρεσβείας στο Λονδίνο, το Μέγαρο της αγγλικής πρεσβείας στην Αθήνα, το Θεραπευτήριο Βούλας, το Μαιευτήριο "Μαρίκα Ηλιάδη". Δωρεά των Παύλου και Δημητρίου Σκυλίτση είναι ο Ελληνικός Ορθόδοξος Ναός Παρισίων του Αγίου Στεφάνου, ενώ του Ανδρέα Συγγρού είναι οι Φυλακές Αθηνών, το Νοσοκομείο του Ευαγγελισμού Αθηνών, τα Μουσεία της Ολυμπίας και των Δελφών, τα Δικαστικά Μέγαρα Χαλκίδας και Λαμίας, το Νοσοκομείο "Ανδρέας Συγγρός", το Μέγαρο του Υπουργείου Εξωτερικών. Ο Κωνσταντίνος Φλοίσκος δώρισε όλη του την περιουσία στο ελληνικό κράτος, η οικογένεια Χατζηπατέρα ίδρυσε και συντηρεί το Χατζηπατέρειο Ίδρυμα Αποκατάστασης Σπαστικών Παίδων στη Μεταμόρφωση Αττικής και ο Γεώργιος Χωρέμης ίδρυσε, μεταξύ πολλών άλλων δωρεών, σχολεία στο Άγιο Γάλας, στο Πυργί και το Βασιλεώνικο της Χίου και οργάνωσε συσσίτια κατά τη διάρκεια της Μικρασιατικής καταστροφής και της Γερμανικής κατοχής[4].

4. Γεώργιος Σκαρβέλης. *Χίοι και Οινούσσιοι ευεργέτες*, Χίος 1995.

Ο Πύργος των Πρασσακάκη στον Φασολά του Κάμπου της Χίου.

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ PRASSACACHI-ΠΡΑΣΑΚΑΚΗ Ή ΠΡΑΣΣΑΚΑΚΗ[5]

Πρόκειται για κλάδο της ευγενούς οικογένειας της Λιγουρίας (Β.Δ. Ιταλία), των μαρκησίων Prassacaccia. Εγκαταστάθηκε στη Χίο κατά τη διάρκεια της γενουατικής κατοχής (1346-1566), αν και στα μέσα του 17ου αιώνα έρχεται στο νησί ο γεννηθείς στην Τήνο Φραγκίσκος Πρασσακάκης με την κόρη του Μαρία, γεγονός που γεννά υποθέσεις σχετικά με τον πρώτο τόπο εγκατάστασης του οίκου στον ελληνικό χώρο. Είναι πάντως βέβαιο ότι η οικογένεια που ήκμασε στην Ελλάδα ήταν χιακής καταγωγής.

Η οικογένεια ακολουθούσε το καθολικό δόγμα και ο πρώτος που ασπάζεται το ορθόδοξο είναι ο Ιωάννης Π. (βλ. πίνακα 1) μετά το γάμο του με την Αργυρώ Κουμελά. Ο γιος του Λεωνής Π. (3) (1655-1736), είναι ο κτήτωρ του Ι.Ν. της Παναγίας της Καλκανούς (ή Καλακανούς ή Καλακανά) στο Νεχώρι της Χίου, που ανήκει ακόμα στους απογόνους της οικογένειας, και ο ιδρυτής του εμπορικού οίκου Πρασσακάκη στη Σμύρνη, τον οποίο διατηρούν ακμαίο ο γιος του Ιωάννης Λ.Π. (7) και ο εγγονός του Νικόλαος Ι.Π.[6] (9). Ο τελευταίος επεκτείνει την δράση του και στη Βενετία.

Ο Ιωάννης Ν.Π. (22), γιος του προηγουμένου, διατηρεί τον οίκο στη Σμύρνη και τη Βενετία έως την πτώχευσή του το 1796, εξαιτίας της εισβολής του Ναπολέοντα Βοναπάρτη και της κατάσχεσης των εμπορευμάτων. Ο γιος του Δημήτρης Ι.Π. (42) ήταν υπασπιστής του πρίγκιπα Δημητρίου Υψηλάντη και σκοτώθηκε στην Τριπολιτσά το 1822.

Ο αδελφός του Ι.Ν.Π. (22), ο Εμμανουήλ Ν.Π. (29) ίδρυσε τον εμπορικό οίκο Ράλλη-Πρασσακάκη στη Μάλτα και το Λιβόρνο με τους αδελφούς της συζύγου του. Οι γιοί του, Νικόλαος Ε.Π. (44)

5. Οι πληροφορίες για την οικογένεια Πρασσακάκη, τη γενεαλογία, τα οικόσημα και τις ιδιοκτησίες της, προέρχονται από τα βιβλία: *Libro d' oro de la noblesse de Chio* (Φιλίπου Αργέντη, 1955) *Ο Κάμπος* (Νικολάου Περρή, Χίος 1972), *Ο Κοραής, ο Πρασσακάκης και το Εικοσιένα* (εκδ. Νικολάου Σωτηράκη, Αθήνα 1974).

6. Έφη Κακουλίδου, *Νεκροταφείον της Ελληνικής Ορθοδόξου Κοινότητας Θεσσαλονίκης Ευαγγελίστρια*, Θεσσαλονίκη 1991, σελ. 34.

Πύργος Πρασσακάκη στον Φασολά του Κάμπου. Εξωτερική Όψη (Σκίτσο Β. Αγιαννίδη).

και Θεόδωρος Ε.Π. (52) ιδρύουν στη Μασσαλία τον εμπορικό οίκο "Αδελφοί Πρασσακάκη". Ο Νικόλαος Ε.Π. (44) ήταν μέλος της Φιλικής Εταιρείας, αγωνιστής του 1821, πληρεξούσιος των Χίων στη Δ' Εθνοσυνέλευση στο Άργος το 1829, ιππότης του Τάγματος του Κρίνου (Γαλλία), αξιωματικός του Τάγματος του Σωτήρος (Ελλάδα), γερουσιαστής και δήμαρχος Σύρας. Ο Θεόδωρος Ε.Π. (52) είχε χρισθεί, όπως και ο αδελφός του, ιππότης του Τάγματος του Κρίνου από τον Λουδοβίκο ΙΘ', βασιλιά της Γαλλίας και ήταν στενός φίλος και συνεργάτης, στον αγώνα του 1821, του Διδασκάλου του Γένους, Αδαμάντιου Κοραή. Ο μικρότερος αδελφός των προηγουμένων ήταν ο εγκατασταθείς στην Θεσσαλονίκη Ιωάννης Ε.Π. (54).

Ο Λεωνής Ν.Π. (78), γιος του προηγουμένου Νικόλαου, χρημάτισε γενικός πρόξενος της Ελλάδος στην Νέα Υόρκη και το Παρίσι και εξελέγη βουλευτής Σύρας. Ο γιος του Νικολάου Λ.Π. (95) έγραφε την γενεαλογία του οίκου.

Ιδρυτές του μικρότερου κλάδου του οίκου, του επονομαζόμενου "της Σαντορίνης", ο οποίος αργότερα έγινε "της Μυκόνου", θεωρούνται οι Χρήστος Λ.Π. (6) και ο ανιψιός του Λεωνής Ι.Π. (17). Ο τελευταίος και οι απόγονοι του ασχολήθηκαν με το εμπόριο πολύτιμων λίθων. Ένας από τους απογόνους του πήρε και τον κληρονομικό τίτλο του ιππότη De Prassacachi στη Ρουμανία.

Κατά τη συνήθεια της εποχής, μέλη των οικογενειών της ανώτερης τάξης έμπαιναν στον κλήρο. Στην οικογένεια Πρασσακάκη πληροφορίες υπάρχουν για τον αρχιμανδρίτη Αμβρόσιο Ι.Π. (13).

Οι Πρασσακάκη, εκτός από τους συγγενικούς δεσμούς που είχαν με όλες σχεδόν τις αριστοκρατικές οικογένειες της Χίου (Αργέντη, Μαυροκορδάτου, Πετροκόκκινου, Ροδοκανάκη, Σκυλίτση, Ράλλη, Κολβοκορέση, Μάξιμου, Ροΐδη), είχαν σχέσεις και με ευγενείς εκτός του νησιού, όπως με τους πρίγκιπες Μαυρογένη, τους μαρκη-

Οικόσημο των μαρκησίων Πρασσακάκη.

σίους Ιμπεριάλι, τους κόμητες Μεταξά, τους κόμητες Λούντζη, τους Δ' Αρζέντα, Νοταρά, Μαύρου.

Ο μεγάλος πύργος των Πρασσακάκη στη Χίο βρισκόταν στη Καρδαμάδα του Κάμπου (Νο 6 στο τοπογραφικό του A. Smith) και κατοικείτο από την οικογένεια από το 1620 έως το 1824. Ο όροφος γκρεμίστηκε στους σεισμούς του 1881, αλλά επισκευάσθηκε και γενικά σώζεται κατά μεγάλο μέρος το μεγαλείο της αρχικής κατασκευής.

Στο Φραγκοβούνι του Κάμπου είχαν δύο ακόμη κτήματα, χωρίς αξιόλογα οικήματα –από όσο είναι γνωστό– (Νο 177 και 133, Smith).

Από το κτήμα τους στο Φασολά του Κάμπου σώζεται το ισόγειο μικρού παλαιού πύργου, αλλά ο όροφος είναι μετασεισμική κατασκευή. Άλλα κτήματα είχαν στο Νεχώρι και τον Άγιο Στέφανο.

Ο Νικόλαος Ε.Π. (44) είχε κτήμα με κατοικία στη Σύρο και ο Εμμανουήλ Ν.Π. (75) είχε ιδιόκτητο μέγαρο στην Αθήνα κοντά στον Άγιο Γιώργη Καρύτση.

Οι Πρασσακάκη είχαν οικογενειακό τάφο στη Σύρο, στο κοιμητήριο του Αγίου Γεωργίου, τους τάφους του Ιωάννη Ε.Π. (54) και της Πουλχερίας Χαρίση-Πρασσακάκη (53) στο κοιμητήριο της Ευαγγελίστριας στη Θεσσαλονίκη, τους τάφους της Μαρίας Γαλάτη-

Ο οικογενειακός τάφος του Νικολάου Εμμ. Πρασσακάκη στο Νεκροταφείο του Αγίου Γεωργίου στην Ερμούπολη της Σύρου (Φωτογραφία Β. Αγιαννίδη).

Πρασσακάκη (74) και του Νικολάου Ε. Π. (89) στο Α' Νεκροταφείο Αθηνών και το κενοτάφιο του Εμμανουήλ Ν. Π. (75) στην Παναγιά Κοκοροβιλιά στη Χίο.

Δωρεά του οίκου Πρασσακάκη στη Χίο είναι το υδραγωγείο στη μονή του Αγίου Στεφάνου στο Βροντάδο και η κρήνη στην Καλκανού, στο Νεχώρι, που υδροδοτεί το χωριό.

Το οικόσημο των Πρασσακάκη περιγράφεται ως εξής: "Θυρεός κυανούς με τρία κρίνα κατά σειράν παρατεταγμένα επί της κορυφής και με λέοντα κάτωθεν ανωρθωμένον".

Γεννημένος σε μία τόσο ευγενική οικογένεια και μεγαλωμένος σε μια κοινωνία με υψηλές αρχές και ιδεώδη, πνευματικό και υλικό πλούτο, σε μια κοινωνία τόσο εκλεπτυσμένη όσο ήταν αυτή της προεπαναστατικής Χίου, ο Ιωάννης Πρασσακάκης δεν μπορούσε παρά να είναι αντάξιός της.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΠΡΑΣΣΑΚΑΚΗΣ
(ΧΙΟΣ 1800 - ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1884)

Ο Ιωάννης Πρασσακάκης γεννήθηκε στη Χίο το 1800. Ήταν γιος του

Μία όψη της οδού Πρασσακάκη στην Θεσσαλονίκη.
(Φωτογραφία Β. Αγιαννίδη).

Εμμανουήλ Πρασσακάκη του Νικολάου (1757-1859) και της Λούλας Ράλλη του Αμβροσίου, του κλάδου Χαβιαρά-Χαττά, το γένος Μαξίμου (1767-1856).

Σπούδασε ιατρική στη Λοζάνη, όπου τελείωσε και το διδακτορικό του. Το 1822 βρέθηκε στη πατρίδα του, τη Χίο, να εξασκεί το επάγγελμα του ιατρού. Με την ήττα των επαναστατημένων Χιωτών, οι οποίοι μπλέχτηκαν σε μία επανάσταση καταδικασμένη από την αρχή, παρακινημένοι από ανθρώπους με σκοτεινά κίνητρα, ακολούθησε το δρόμο της προσφυγιάς, στις Κυκλάδες. Από τη Μύκονο υπέγραψε μαζί με άλλους Χιώτες (Π. Τζίφο, Θ. Ζυγομαλά, Στ. Αγέλαστο, Κ. Νεγρεπόντη, Ι. Ράλλη κ.ά.) επιστολή προς τους προκριτούς της Ύδρας, ζητώντας απελπισμένα βοήθεια για τη σωτηρία της "δυστυχισμένης Χίου".

Από την ημέρα εκείνη ο Ιωάννης Πρασσακάκης εμπλέκεται στον αγώνα της ανεξαρτησίας. Υπηρέτησε ως γιατρός, κυρίως στο ναυτικό, έλαβε μέρος σε μάχες στην Κρήτη και το Μωριά, ως ιατρός του στόλου στις ναυμαχίες της Πάτρας και του Ναβαρίνου και ήταν ο πρώτος που ύψωσε την ελληνική σημαία κατά την απελευθέρωση

των Αθηνών. Είχε στενές σχέσεις με το χιώτη διδάσκαλο και καθοδηγητή του Έθνους, Αδαμάντιο Κοραή, και τον Γεώργιο Κουντουριώτη, πρόεδρο του Εκτελεστικού κατά τη διάρκεια του αγώνα.

Αργότερα εγκαταστάθηκε στη Θεσσαλονίκη, όπου ανέπτυξε ιατρική και κοινωνική δράση. Έδειξε απαράμιλλο θάρρος και αυταπάρνηση κατά τη διάρκεια της επιδημίας χολέρας στη Θεσσαλονίκη το 1854. Πέθανε στη Θεσσαλονίκη το 1884 (όπως αναγράφεται στον τάφο του) ή το 1885 (όπως αναφέρει ο συντάκτης της γενεαλογίας του οίκου, Νικόλαος Λ. Πρασσακάκης).

Για την προσφορά του στο Έθνος και τη φιλανθρωπική του δραστηριότητα τιμήθηκε με τον Αργυρό Σταυρό του Σωτήρος από τον Όθωνα Α΄, βασιλιά της Ελλάδος, με το Χρυσό Σταυρό του Σωτήρος από το Γεώργιο Α΄, βασιλιά της Ελλάδος, με το παράσημο του τάγματος Μετζιτιέ από τον Αμπντούλ Μετζίτ Α΄, σουλτάνο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, Χαλίφη των Πιστών, και χρίσθηκε ιππότης του Τάγματος του Κρίνου από τον Κάρολο Ι΄, βασιλιά της Γαλλίας, και ιππότης της Λεγεώνας της Τιμής από το Ναπολέοντα Γ΄, αυτοκράτορα της Γαλλίας. Δρόμος στο κέντρο της Θεσσαλονίκης φέρει το όνομά του.

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΘΑΝΑΤΟΥ ΤΟΥ ΙΩΑΝΝΗ ΕΜΜ. ΠΡΑΣΣΑΚΑΚΗ

Ο συντάκτης της γενεαλογίας του οίκου Πρασσακάκη, Νικόλαος Λεωνή Πρασσακάκης, αναφέρει ότι ο Ι. Εμμ. Πρασσακάκης πέθανε στη Θεσσαλονίκη το 1885. Την ίδια πληροφορία αναδημοσιεύουν στα σπουδαία έργα τους οι Γεώργιος Ζολώτας, "Ιστορία της Χίου", Φίλιππος Αργέντης, "Livre d'or de la noblesse de Chio", Νίκος Σωτηράκης, "Ο Κοραής, οι Πρασσακάκηδες και το Εικοσιένα". Η ιστορική εγκυρότητα και των τριών μελετητών είναι αναμφισβήτητη, συνεπώς δεν μπορούμε παρά να θεωρήσουμε ακριβή τη συγκεκριμένη ημερομηνία, παρά το γεγονός ότι στον τάφο του αναγράφεται εγχάρακτη ημερομηνία, προφανώς θανάτου, το 1884.

Η Ε. Κακουλίδου αναφέρει εξάλλου "ότι οι χρονολογίες θανάτου υπάρχει περίπτωση να είναι ανακριβείς", ("Το νεκροταφείο της Ελληνικής Ορθοδόξου Κοινότητας Θεσσαλονίκης Ευαγγελίστρια", τόμος Β΄ σελ. 30). Ας μην παραληφθεί το γεγονός ότι η σύζυγος του αδελφού του, Πουλχερία Χαρίση Πρασσακάκη, και τα ανίψια του, όπως αναφέρεται στην επιτύμβια πλάκα, αλλά στην πραγματικότητα ο μοναδικός εν ζωή ανιψιός του, Μανώλης Ν. Πρασσακάκης, ήταν αυτοί που μερίμνησαν για την ανέγερση του μνήματος, ενώ διέμεναν στο εξωτερικό (Μασσαλία) και ίσως, αν πρόκειται όντως για λανθασμένη ημερομηνία, να μην μπόρεσαν να διορθώσουν το λάθος.

Κατά τις μαρτυρίες του προσωπικού του κοιμητηρίου και της Ε. Κακουλίδου, για τα έτη 1880-1897 υπάρχει το "Μητρώον οικογενειακών τάφων από του έτους 1880 έως του έτους 1897" στα αρ-

χεία του νεκροταφείου, το οποίο περιέχει κατάλογο των οικογενειακών τάφων και των αγοραστών τους με ημερομηνία, προφανώς, αγοράς. Βλέπουμε, λοιπόν, στο νούμερο 45 ότι ως αγοραστής φέρεται ο Εμμανουήλ Πρασσακάκης 1888 (ο μοναδικός εν ζωή και εν Μασσαλία ευρισκόμενος ανιψιός των Πρασσακάκη). Πιθανώς, είναι ο ίδιος που αγόρασε τα μνήματα της Πουλχερίας Χαρίση-Πρασσακάκη (συζύγου του άλλου θείου του, Θεοδώρου, η οποία πέθανε στη Μασσαλία το 1886) και του αδελφού αυτής Δημητρίου Χαρίση (ο οποίος επίσης πέθανε στη Μασσαλία το 1887). Πάντως, δεν υπάρχει αγορά τάφου από μέλος της οικογένειας Χαρίση, εκτός και αν τα μνήματα της Πουλχερίας και του αδελφού της ήταν προσφορά της ελληνικής κοινότητας και της Φιλοπτώχου Αδελφότητος στους μεγάλους ευεργέτες. Άλλωστε, από τη μεριά της οικογένειας Χαρίση οι μόνοι επιζώντες εκείνη την εποχή ήταν δύο συγγενείς εξ αγχιστείας, ο Βασίλης Βρυζάκης, σύζυγος της Μαριόγκας, αδελφής του Θεαγένους και του Δημητρίου, και η Ειρήνη, χήρα του πρωτότοκου γιου Χαρίση, του Ιωάννου.

Τέλος, όπως είναι γνωστό, οι νεκροί θάβονται σε τάφο ο οποίος αργότερα αντικαθίσταται από το τελικό μνημείο (εφόσον δεν υπάρχει οικογενειακός τάφος για την ανακομιδή των οστών).

Συμπερασματικά, μπορούμε να πούμε ότι ο Ι. Πρασσακάκης δεν ζούσε στη Μασσαλία με τους στενούς και ηλικιωμένους συγγενείς του, Πουλχερία Πρασσακάκη (1800-1886), Δημήτριο Χαρίση (1814-1887) και τον ανιψιό Εμμανουήλ Πρασσακάκη (1816-1891), αλλά ότι πέθανε στην Θεσσαλονίκη το 1884 ή 1885. Ο μοναδικός τάφος του αγοράστηκε το 1888. Μήπως ο Εμμανουήλ τον αγόρασε μαζί με αυτούς της Πουλχερίας και του Δημητρίου, οι οποίοι επιθυμούσαν να ταφούν στη γενέτειρά τους; Είναι μόνο μια υπόθεση. Το υπάρχον μνήμα του Ιωάννη κατασκευάστηκε κατά την εποχή της ταφής του ή κατά την αγορά του το 1888; Υπάρχει περίπτωση ο τεχνίτης που έφτιαξε τον τάφο να χάραξε λάθος ημερομηνία; Το λάθος είναι δυνατόν να προήλθε από έλλειψη παλαιών ταφών ή να μη διορθώθηκε από άγνοια για την ύπαρξή του από τη μεριά της οικογένειας ή από αμέλεια; Ο τεχνίτης ίσως δε διάβασε σωστά την ημερομηνία· ας ληφθεί υπόψιν ή δυσχερής προσπέλαση στον δυσανάγνωστο τρόπο γραφής από ανθρώπους χωρίς ιδιαίτερη μόρφωση ή η δυσκολία αποκρυπτογράφησης της καλλιγραφίας της εποχής από ανθρώπους που δεν είχαν γνώση της. Τέλος, ο θανών, που συνέταξε σε νεαρή ηλικία τη γενεαλογία του οίκου Νικόλαος Πρασσακάκης (1866-1885), μπορεί να είχε λάθος πληροφορίες για την ημερομηνία θανάτου του αδελφού του παππού του στη Θεσσαλονίκη, μια και ζούσε επίσης στη Μασσαλία, πληροφορίες που δεν εξακρίβωσε, όπως δεν τις επιβεβαίωσαν και οι Ζολώτας, Αργέντης και Σωτηράκης. Είναι όλα μόνο υποθέσεις. Έως σήμερα δεν υπάρχουν στοιχεία για την ακριβή ημερομηνία θανάτου του Ιωάννη Εμμανουήλ Πρασσακάκη.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

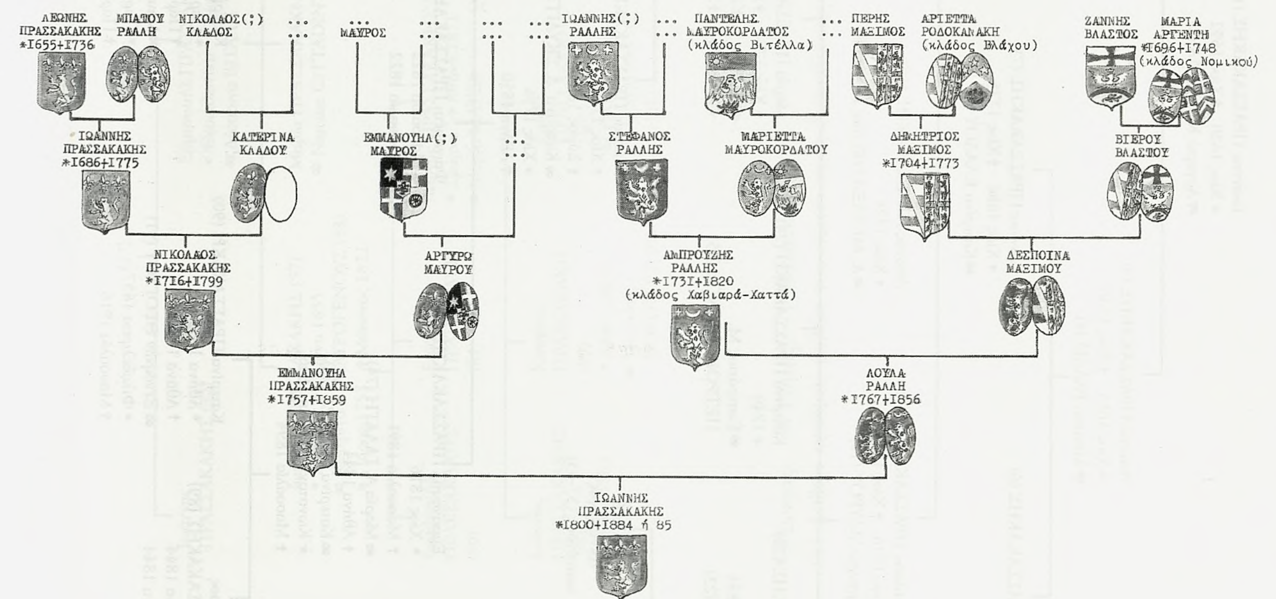
Ο τάφος του Ιωάννη Πρασσακάκη βρίσκεται στο Δημοτικό Νεκροταφείο της Ευαγγελίστριας, το οποίο ιδρύθηκε το 1875 σε τοποθεσία όπου προϋπήρχε ορθόδοξο κοιμητήριο.

Στο κοιμητήριο της Ευαγγελίστριας βρίσκονται οι τάφοι πολλών ιστορικών οικογενειών της πόλης: των Βόγα, Κατούνη, Μπουτάρη, Παπαγεωργίου, Πεντζίκη, Ρογκότη, Συνδίκα, Τάττη καθώς και των Αργυρόπουλου, Κορδάτου, Μάνου, Μαμμονά. Όπως σημειώνει η Έφη Κακουλίδου[7], το νεκροταφείο και τα αρχεία του αποτελούν πηγή μελέτης για ιστορικούς, εθνολόγους, ιατρούς, καλλιτέχνες και είναι αναπόσπαστο κομμάτι της πόλης και της ορθόδοξης κοινότητάς της.

Ο Ιωάννης Πρασσακάκης είναι θαμμένος στο νεκροταφείο της Ευαγγελίστριας μαζί με πολλούς άλλους επιφανείς ευεργέτες της Θεσσαλονίκης καθώς και πολλούς περισσότερους αφανείς κατοίκους αυτής της πόλης, που είχαν την ατυχία ο χώρος της αιώνιας διαμονής τους να τεθεί εκτός χρήσης και ουσιαστικά εκτός προστασίας. Οι φθορές του χρόνου στην καλλιτεχνική αξία των ταφικών μνημείων και την ηθική σπουδαιότητα του κοιμητηρίου είναι επικίνδυνα εμφανείς και η ανθρώπινη αδιαφορία δείχνει τον δρόμο προς τον οποίο οδηγήθηκαν τόσα άλλα μνημεία αυτής της χώρας: τη λήθη.

7. Έ. Κακουλίδου, *ό.π.*

ΓΕΝΕΑΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΧΙΑΚΟΥ ΟΙΚΟΥ ΠΡΑΣΣΑΚΑΚΗ

Γενεαλογία Ιω. Εμμ. Πρασσακάκη

Πίνακας 1

Ιωάννης ΠΡΑΣΣΑΚΑΚΗΣ (1)
* Χίος 1620 † Χίος 1692
∞ Αργυρώ ΚΟΥΜΕΛΑ (2)

- Λεωνής ΠΡΑΣΣΑΚΑΚΗΣ (3) * Χίος 1655 † Χίος 1736 ∞ Μπατού ΡΑΛΛΗ (4)
- Ειρήνη ΠΡΑΣΣΑΚΑΚΗ (5)

Children of (3):
- Χρήστος ΠΡΑΣΣΑΚΑΚΗΣ (6) * Χίος 1676
- Ιωάννης ΠΡΑΣΣΑΚΑΚΗΣ (7) * Χίος 1686 † Χίος 1775 ∞ Κατερίνα ΚΛΑΔΟΥ (8)

Children of (7):
- Νικόλαος ΠΡΑΣΣΑΚΑΚΗΣ (9) * Χίος 1716 † Χίος 1799 ∞ Αργυρώ ΜΑΥΡΟΥ (10)
- Λεωνής ΠΡΑΣΣΑΚΑΚΗΣ (17) * Χίος 1725 ∞ Α. ΜΕΤΑΞΑ (18) [δες Πίνακα Β]
- Μιχαήλ ΠΡΑΣΣΑΚΑΚΗΣ (19) * Χίος 1727 ∞ Ζ. ΖΙΞΥΛΑΚΗ (20) [δες Πίνακα Β]
- Άλλα 7 τέκνα χωρίς απογόνους (11-21)

Children of (9):
- Ιωάννης ΠΡΑΣΣΑΚΑΚΗΣ (22) * Βενετία 1748 † Βαλεαρίδες Νήσοι 1834 ∞ Σεβαστή Δ. ΡΟΙΔΗ (23)
- Κατερίνα ΠΡΑΣΣΑΚΑΚΗ (24) * 1749 ∞ Ευστράτιος Μ. ΠΕΤΡΟΚΟΚΚΙΝΟΣ (25)
- Μαρία ΠΡΑΣΣΑΚΑΚΗ (26) * Χίος 1754 † Χίος 1774 ∞ Αντώνης Ζ. ΚΑΛΒΟΚΟΡΕΣΗΣ (27) * Χίος 1744 † Χίος 1815
- Εμμανουήλ ΠΡΑΣΣΑΚΑΚΗΣ (29) * Χίος 1757 † Χίος 1859 ∞ Δεσποινού Ζ. ΚΑΛΒΟΚΟΡΕΣΗ (30) ∞ Λούλα Α. ΡΑΛΛΗ (30) * Χίος 1767 † Χίος 1856
- Θεόδωρος ΠΡΑΣΣΑΚΑΚΗΣ (31) † Λιβόρνο

Children of (22):
- Δημήτριος ΠΡΑΣΣΑΚΑΚΗΣ (42) * Βενετία 1796 † Τρίπολις 1822
- Άλλα 6 τέκνα χωρίς απογόνους (37-43)

Children of (29):
- Νικόλας ΠΡΑΣΣΑΚΑΚΗΣ (44) * Χίος 1789 † Σύρος 1815 ∞ Κατερίνα Δ. ΣΚΥΛΙΤΣΗ (45) * Χίος 1796 † Αθήνα 1856
- Θεόδωρος ΠΡΑΣΣΑΚΑΚΗΣ (52) * Χίος 1793 † Μάλτα 1829 ∞ Πουλχερία Γ. ΧΑΡΙΣΗ (53) † Μασσαλία 1886
- Ιωάννης ΠΡΑΣΣΑΚΑΚΗΣ (54) * Χίος 1800 † Μασσαλία 1884 ή 1885
- Άλλα 4 τέκνα (46-51) απόγονοι ΣΚΥΛΙΤΣΗ

Children of (44):
- Εμμανουήλ ΠΡΑΣΣΑΚΑΚΗΣ (75) * Χίος 1816 † Μασσαλία 1891 ∞ Μαρία Α. ΓΑΛΑΤΗ (74) † Αθήνα 1844 ∞ Κατερίνα ΝΟΤΑΡΑ (76) * Κωνσταντινούπολη 1836 † Μασσαλία 1894
- Φαιναρέτη ΠΡΑΣΣΑΚΑΚΗ (77) * Μασσαλία 1822 † Μασσαλία 1822
- Λεωνής ΠΡΑΣΣΑΚΑΚΗΣ (78) * Σύρα 1828 † Γαλλία 1868 ∞ Τζένη Ε. ΡΑΛΛΗ (79) * Τεργέστη 1837 † Μασσαλία 1899

Children of (75):
- Νικόλαος ΠΡΑΣΣΑΚΑΚΗΣ (89) * Αθήνα 1844 † Αθήνα 1844
- Κατερίνα ΠΡΑΣΣΑΚΑΚΗ (90) * Αθήνα 1855 † Αθήνα 1940 ∞ Ξενοφών ΘΕΟΓΛΟΥ (91) * Φιλαδέλφεια 1857 † Μασσαλία 1916

Children of (78):
- Κατερίνα ΠΡΑΣΣΑΚΑΚΗ (92) * Παρίσι 1857 † Παρίσι 1921 ∞ Maurice BOURGUIGNON (93) * Παρίσι 1837 † Παρίσι 1906
- Τζένη ΠΡΑΣΣΑΚΑΚΗ (94) * Παρίσι 1858 † Παρίσι 1943
- Νικόλας ΠΡΑΣΣΑΚΑΚΗΣ (95) * Αθήνα 1862 † Μασσαλία 1885
- Στρατής ΠΡΑΣΣΑΚΑΚΗΣ (96) * Μασσαλία 1867 † MONTAUBAN 1932 ∞ Laure COFFIGNAL (97)

Πίνακας 2

(17)
- Ιωάννης ΠΡΑΣΣΑΚΑΚΗΣ (32)
- Εμμανουήλ ΠΡΑΣΣΑΚΑΚΗΣ (33) * Θεσσαλονίκη † Χίος 1851 ∞ Δέσποινα ΒΙΤΑΛΗ

(19)
- Ιωάννης ΠΡΑΣΣΑΚΑΚΗΣ (35)
- Στρατής ΠΡΑΣΣΑΚΑΚΗΣ (36)

Children of (33):
- Ιωάννης ΠΡΑΣΣΑΚΑΚΗΣ (57) * Σμύρνη † Σμύρνη 1835 ∞ Κατερίνα Δ. ΜΑΥΡΟΓΕΝΟΥΣ (58) * Πάρος 1757 † Μύκονος 1822
- Μαρία ΠΡΑΣΣΑΚΑΚΗ (67) ∞ Narcisse CITTADINT (68)
- Αναστάσιος ΠΡΑΣΣΑΚΑΚΗΣ (70) ∞ .... (71)
- Άλλα 13 τέκνα χωρίς απογόνους (55-73)

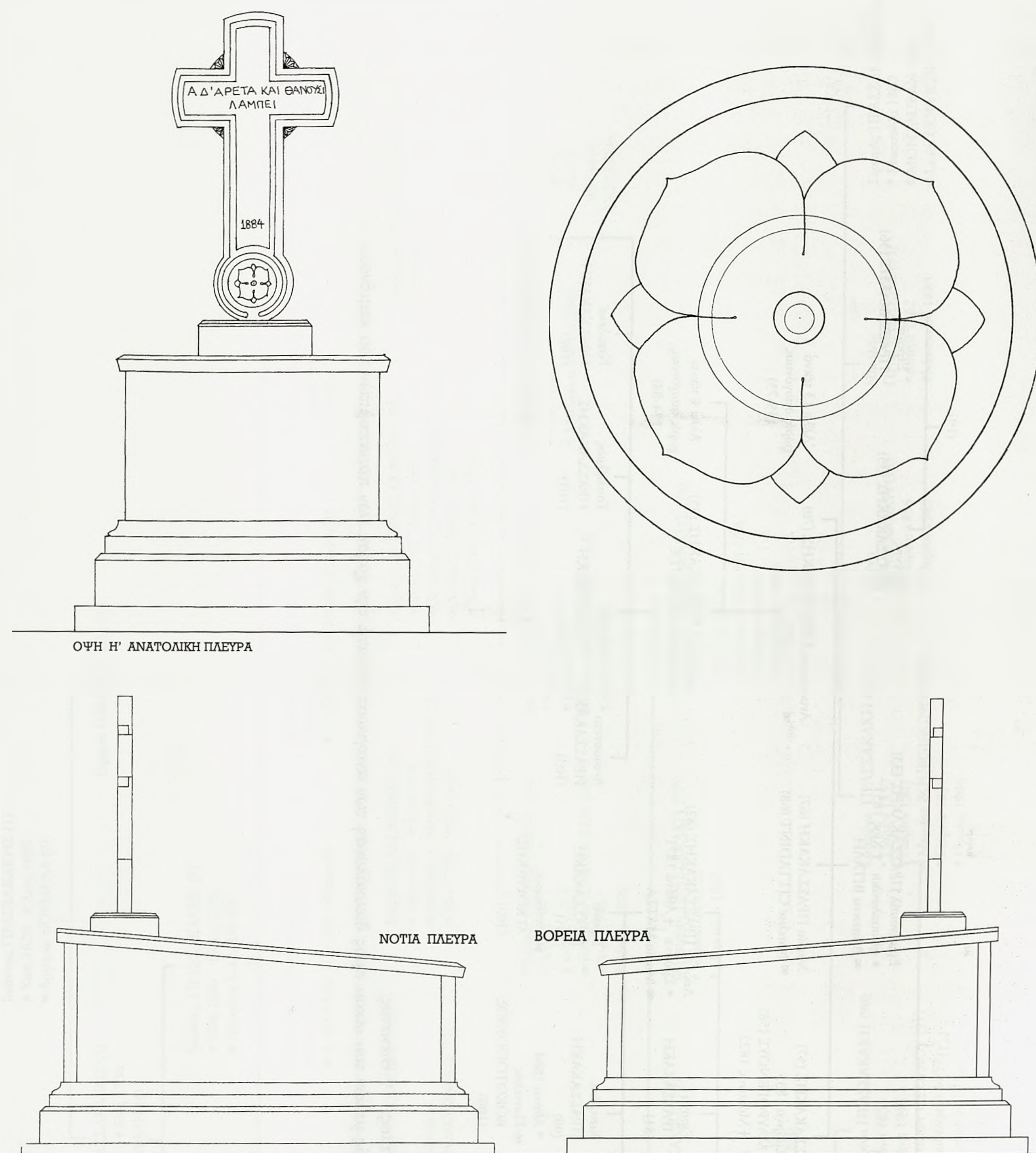
Children of (57):
- Εμμανουήλ ΠΡΑΣΣΑΚΑΚΗΣ (80)
- Ειρήνη ΠΡΑΣΣΑΚΑΚΗ (81)
- Λεωνής ΠΡΑΣΣΑΚΑΚΗΣ (82) * Σμύρνη † Αθήνα 1871 ∞ Μαρία ΜΑΤΣΑ

Children of (70):
- Αντώνης ΠΡΑΣΣΑΚΑΚΗΣ (85) ∞ Μαρία Δ. ΑΡΖΕΝΤΑ
- Άλλα 4 τέκνα χωρίς απογόνους (84-88)

Children of (82):
- Ιωάννης ΠΡΑΣΣΑΚΑΚΗΣ (98) * Αθήνα 1863 † Αθήνα
- Κατερίνα ΠΡΑΣΣΑΚΑΚΗ (99) * Αθήνα 1864 ∞ Παντελής ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ (100)
- Ειρήνη ΠΡΑΣΣΑΚΑΚΗ (101) ∞ Θεόδωρος ΑΓΚΟΥΡΑΚΗΣ (102)

Children of (85):
- Αντουανέτα ΠΡΑΣΣΑΚΑΚΗ (103)
- Φλώρα ΠΡΑΣΣΑΚΑΚΗ (104)
- Γουλιέλμος ΠΡΑΣΣΑΚΑΚΗΣ (101)
- Νικολέτα ΠΡΑΣΣΑΚΑΚΗ (106)
- Αναστάσιος ΠΡΑΣΣΑΚΑΚΗΣ (107)

* Γέννηση, ∞ Γάμος, † Θάνατος,
(1) Αύξων αριθμός μελών του οίκου προς διευκόλυνση των αναγνωστών κατά την χρήση των παραπομπών του κειμένου.

Γραμμική αποτύπωση ταφικού μνημείου Ιωάννη Εμ. Πρασσακάκη.

ΤΑΦΟΣ ΙΩΑΝΝΗ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΠΡΑΣΣΑΚΑΚΗ

Περιγραφή

Ο τάφος του Ι. Ε. Πρασσακάκη βρίσκεται σε κτήμα (360 × 360 εκ.) σε επικλινές σημείο, υπερυψώμενο από τους διαδρόμους μπροστά και πίσω (ύψος νότιας πλευράς 50 εκ. και βόρειας πλευράς 38 εκ.).

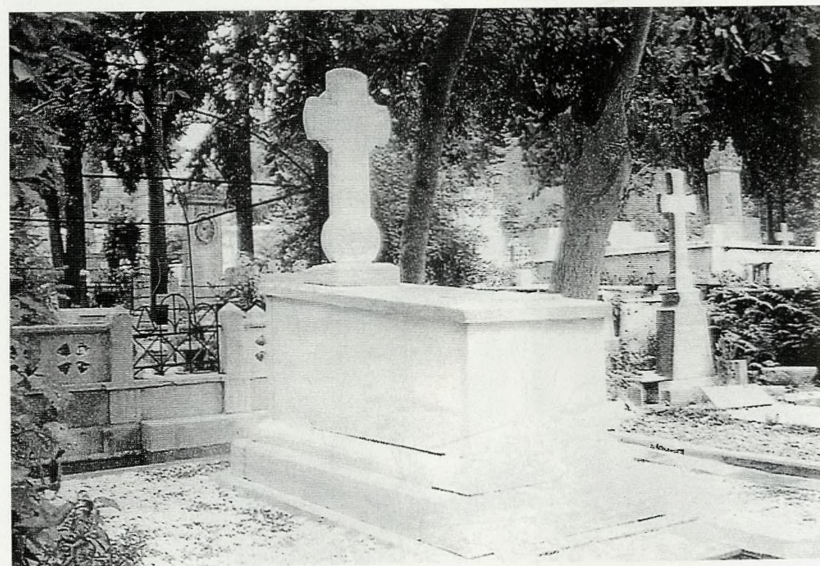

Η βορειοανατολική και η νοτιοανατολική πλευρά του τάφου πριν από τη συντήρηση.

Υπάρχει βαθμίδα στην ανατολική πλευρά (ύψους 15 και 10 εκ., μήκους 77 και πλάτους 20 εκ.). Ο διάδρομος από την βαθμίδα έως τον τάφο έχει διαστάσεις 100x32 εκ.

Πρόκειται για λάρνακα επί βάθρου και δίβαθμης κρηπίδας, με επικλινή επιτύμβια πλάκα, η οποία έχει ελαφριά κλίση προς τα άκρα και φέρει οκτάστιχη επιγραφή και ανάγλυφες αρχαιοελληνικές φιγούρες με ποδήρεις χιτώνες, οι οποίες απεικονίζουν άνδρα καθισμένο σε δίφρο, που κρατά το δεξί χέρι όρθιας γυναίκας. Οι φιγούρες είναι μετωπικές, ο άνδρας κοιτά προς τα δεξιά, ενώ η γυναίκα προς τα αριστερά. Ο σταυρός πάνω στην πλάκα στηρίζεται σε χαμηλή βάση, είναι ανισοσκελής ορθόδοξος με κεραίες καμπύλες στις

Η βορειοανατολική και η νοτιοανατολική πλευρά του τάφου μετά από τη συντήρηση.

άκρες και ελαφρώς επικλινείς. Τον πλαισιώνει εγχάρακτη γραμμή και η κάθετη κεραία του καταλήγει σε δίσκο. Στο κάτω μέρος της φέρει ανάγλυφο τετράφυλλο άνθος με διπλή εγχάρακτη γραμμή. Μεταξύ των κεραιών υπάρχουν πτερύγια.

Το κτήμα περιθέει στις τέσσερις πλευρές του σειρά από τσιμεντένια, χωρίς σχέδιο, πλακάκια, διαστάσεων 20 × 20 εκ.

Το βάθρο (ή πρώτο επίπεδο) έχει διαστάσεις 209 × 108 εκ., ύψος από το έδαφος 8 εκ., η κάθετη πλευρά είναι λεία ενώ η οριζόντια φέρει περιμετρικά ταινία και εγχάρακτη λεία γραμμή, πλάτους 1,5 εκ., και εσωτερικά ταινία "χτυπητή" πλάτους 6,5 εκ. Αποτελείται από 4 κομμάτια.

Το ανάγλυφο της επιτύμβιας πλάκας πριν και μετά από τον καθαρισμό.

Πάνω στο βάθρο βρίσκεται το πρώτο τμήμα της κρηπίδας (ή δεύτερο επίπεδο) διαστάσεων 190 × 92 εκ. Έχει ύψος 14,5 εκ. και 2 εκ. με πυραμιδοειδή κλίση (προς τα μέσα ή με λοξό κόψιμο biseautage). Οι διαστάσεις στην πάνω ακμή του biseautage είναι 187 × 89 εκ. Έχει λείες επιφάνειες και αποτελείται από 4 κομμάτια.

Πάνω στο πρώτο τμήμα της κρηπίδας (7,5 εκ. μπροστά και πίσω και 6 εκ. στο πλάι) βρίσκεται το δεύτερο τμήμα της κρηπίδας (ή τρίτο επίπεδο). Έχει λεία επιφάνεια, αποτελείται από 4 κομμάτια και το συνολικό του ύψος είναι 103 εκ. Τα 5 εκ. αποτελούν μια ορθογώνια παραλληλεπίπεδη βάση, πάνω στην οποία (και 1 εκ. πιο μέσα) βρίσκεται τμήμα με 2 εκ. κυρτής επιφάνειας και 3 εκ. κοίλης επιφάνειας (κοιλόκυρτον ή τεχνική "μυγδαλάκι")[8].

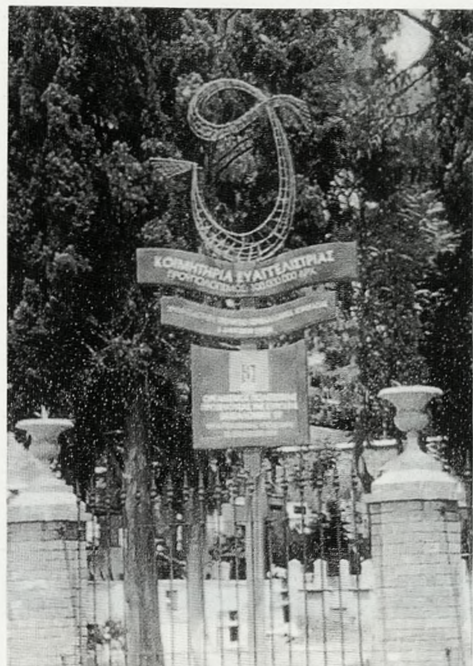
Πάνω στο προηγούμενο και 1 εκ. πιο μέσα βρίσκονται τα τοιχώματα της λάρνακας με περιφέρεια 161 × 65 εκ. Η μπροστινή πλάκα έχει ύψος 46 εκ., πλάτος 65 εκ. και πάχος 6 εκ. Η πίσω (Δ) πλάκα έχει ύψος 60 εκ., πλάτος 65 εκ. και πάχος 6 εκ. Οι πλαϊνές έχουν μήκος 161 εκ. και το πάχος τους δεν είναι ορατό.

Η επιτύμβια πλάκα έχει λοξό κόψιμο σε όλες τις πλευρές εκτός από την πίσω, που είναι επίπεδη. Στην ακμή των δύο λοξών εδρών έχει διαστάσεις 165 × 71 εκ., στην κάτω ακμή 164 × 70 εκ. και πάνω 162 × 67 εκ.[9].

Σε απόσταση 8 εκ. πάνω από την ακμή της επιφάνειας (πάνω λοξής έδρας) βρίσκεται το ανάγλυφο. Σε τραπεζοειδές έδαφος 36,5 εκ. ο άνδρας της (31 εκ.) και η γυναίκα (38 εκ.) θα μπορούσε να αναπαριστούν το Νεκρό με τη Λήθη (Ψυχή, Περσεφόνη, Αιωνιότητα, Μοίρα ή κάποια άλλη θεότητα) ή την Υγεία με τον Ασθενή, τον Ιατρό, τον Ασκληπιό ή τον Ιπποκράτη.

8. Διαστάσεις παραλληλεπιπέδου: 173 × 77 εκ. Διαστάσεις κυρτού τμήματος στη βάση: 171 × 75 εκ. και κοίλου τμήματος στην κορυφή: 163 × 68 εκ.

9. Πάχος πλάκας: 5 εκ., 1 εκ. για το πάνω λοξό τμήμα και 4 εκ. για το κάτω.

Ο τάφος Θ. Παρίση το 1991 (Ε. Κακουλίδου - Νεκροταφείο Ευαγγελίστρια, Μέρος Β΄).

Σε απόσταση 12,5 εκ. από την ακμή της πλάκας βρίσκεται η βάση του σταυρού με διαστάσεις 35 επί 30 εκ. στο πλάϊ, ύψος 9 εκ. εμπρός και 6 εκ. πίσω. Σε αυτό το ύψος προστίθεται το ύψος της λοξής επιφάνειας (1,5 εκ.), η οποία χωρίζεται στη μέση από εγχάρακτη γραμμή και έχει διαστάσεις 18,5 × 23,5 εκ. Ο σταυρός είναι τοποθετημένος σε εγκοπή στο κέντρο περίπου της προηγούμενης επιφάνειας (4,5 εκ. από το πλάι, 9 εκ. από μπροστά και 8 από πίσω). Έχει ύψος 95 εκ., το κοίλο της εγχάρακτης γραμμής έχει πλάτος 2 εκ. και απόσταση από τις άκρες 2 εκ. Στηρίζεται σε δίσκο διαμέτρου 24 εκ. με ανάγλυφο λουλούδι διαμέτρου 16,5 εκ., το οποίο πλαισιώνει κύκλος εγχάρακτος, 2 εκ. πιο μέσα από την εξωτερική γραμμή και με σχηματιζόμενο κοίλο επίσης 2 εκ. 15 εκ. πάνω από το άνθος και επί της κάθετης κεραίας βρίσκεται η εγχάρακτη ημερομηνία 1884, οι αριθμοί έχουν ύψος 4 εκ. και η μεταξύ τους απόσταση είναι 1 εκ. Το πάχος του σταυρού είναι 4,5 - 5 εκ.

Ο οικογενειακός τάφος Θωμά Παρίση τον Μάιο του 2000.

Το δίστιχο ρητό έχει εγχάρακτη (στη διασταύρωση των κεραιών με γράμματα ύψους 4 εκ., κενό μεταξύ τους 0,5 εκ. μεταξύ των λέξεων 1,5 εκ. και μεταξύ των σειρών 2 εκ.) την ακόλουθη φράση: Α Δ ΑΡΕΤΑ, ΚΑΙ ΘΑΝΟΥΣΙ/ΛΑΜΠΕΙ. Κατά την Ε. Κακουλίδου (ό.π., 34): "Ἁ δ᾽ ἀρετά καί θανοῦσι/λάμπει".

Μεταξύ των κεραιών υπάρχουν τεταρτοσφαίρια πάχους 4 εκ. που ξεκινούν 0,5 εκ. πιο μέσα από την όψη (η πίσω επιφάνεια του σταυρού είναι εντελώς επίπεδη). Καθένα φέρει 5 ακτίνες 4 εκ. που τέμνονται σε 4 τρίπλευρες πυραμίδες.

7 εκ. κάτω από τη βάση του σταυρού ξεκινά το οκτάστιχο κείμενο. Απόσταση μεταξύ στίχων: 2,5 εκ.[10].

Οι χαρακτήρες είναι κεφαλαίοι ύψους 2,5 εκ., εκτός από αυτούς του πρώτου, πέμπτου και έβδομου στίχου, που είναι 4 εκ. Η κάθε σειρά είναι ίσα μοιρασμένη από το κέντρο.

Η επιγραφή είναι η ακόλουθη:

ΔΑΚΡΥΣΙ ΧΛΩΡΟΙΣ
ΤΗΣ ΤΕ ΑΔΕΛΦΗΣ ΠΟΥΛΧΕΡΙΑΣ Θ. ΠΡΑΣΣΑΚΑΚΗ
ΚΑΙ ΑΝΕΨΙΩΝ ΠΡΑΣΣΑΚΑΚΗ
ΤΩ ΠΕΡΙΦΑΝΗ ΙΑΤΡΩ ΚΑΙ ΠΑΤΡΙΔΟΣ ΠΡΟΜΑΧΩ,
ΙΩΑΝΝΗ ΠΡΑΣΣΑΚΑΚΗ
ΙΠΠΟΤΗ ΤΗΣ ΛΕΓΕΩΝΟΣ ΤΟΥ ΣΩΤΗΡΟΣ ΚΑΙ
ΜΕΖΗΤΙΕ
ΤΟΔΕ ΤΟ ΣΗΜΑ ΕΣ ΑΦΘΙΤΟΝ ΜΝΗΜΗΝ

10. Απόσταση μεταξύ χαρακτήρων: 5 εκ. και μεταξύ λέξεων 2 έως 3 εκ.

Κατά την Ε. Κακουλίδου:

"Δάκρυσι χλωροῖς
τῆς τε ἀδελφῆς Πουλχερίας Θ. Πρασσακάκη
καί ἀνεψιῶν Πρασσακάκη
Τῷ περιφανεῖ ἰατρῷ καί πατρίδος προμάχῳ,
Ἰωάννη Πρασσακάκη
ἱππότη τῆς Λεγεῶνος τοῦ Σωτῆρος καί
Μεζητιέ
τόδε τό σῆμα ἐς ἄφθιτον μνήμην"

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Για την πολύτιμη βοήθειά τους στην πραγματοποίηση αυτής της μελέτης θα ήθελα να ευχαριστήσω τον Μ. Αρχιερατικό Επίτροπο Δημήτριο Βακάρο, τον Ευάγγελο Α. Χεκίμογλου, τους λειτουργούς της Ι. Μ. Θεσσαλονίκης, τους εργαζόμενους στη βιβλιοθήκη Χίου "Κοραής", τους εργαζόμενους στο Δημοτικό Νεκροταφείο Θεσσαλονίκης "Ευαγγελίστρια" και τους γονείς μου Γ. και Σ. Αγιαννίδη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αργέντης Φ., *Libro d' oro de la noblesse de Chio* (1995).

Άμαντος Κ., *Χίος και Χίοι*, Αθήνα 1959.

Γαβαλά Π, Γαρέζου Ε., *Τα γλυπτά μνημεία του κοιμητηρίου Αγ. Γεωργίου Σύρου*, Αθήνα 1994.

Hoft K., *Les Giustiniani dynastes de Chio*, Paris 1888.

Ζολώτας Γ., *Ιστορία της Χίου*, Αθήνα 1921.

Κακουλίδου Ε., *Τα ελληνικά ορθόδοξα νεκροταφεία Θεσσαλονίκης το 19ο αιώνα*, Θεσσαλονίκη 1982.

Κακουλίδου Ε., *Νεκροταφείον της Ελληνικής Ορθοδόξου Κοινότητος Θεσσαλονίκης. Ευαγγελίστρια*, Τόμος Α' Θεσσαλονίκη 1985, Τόμος Β' Θεσσαλονίκη 1991.

Λαμπρόπουλος Β., *Διάβρωση και συντήρηση πέτρας*, Αθήνα 1993.

Μαρκεζίνης Σπ., *Πολιτική ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος*, Αθήνα 1966.

Moutsopoulos N., *Thessaloniki 1990-1917*.

Πάτσης Χ., *Μεγάλη εγκυκλοπαίδεια των νέων*, Αθήνα 1956.

Περρής Ν., *Ο κάμπος*, Χίος 1972.

Σγουρός Κ., *Ιστορία της νήσου Χίου*, Αθήνα 1933.

Smith A., *The architecture of Chios*, London 1962.

Σωτηράκη Ν., *Ο Κοραής, οι Πρασσακάκηδες και το Εικοσιένα*, Αθήνα 1994.

Ταγαράκη Ι., *Το φιλανθρωπικό έργο στην ελληνική ορθόδοξη κοινότητα Θεσσαλονίκης 1840-1928*, Θεσσαλονίκη 1994.

ΕΛΕΝΗ ΑΜΠΑΤΖΗ

Η ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ Ο ΙΝΔΙΚΟΣ ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΟΣ ΤΟΥ 1950

ΤΟ ΤΕΛΕΥΤΑΙΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΝΟΣ ΜΑΚΡΟΣΚΕΛΟΥΣ ΔΙΑΛΟΓΟΥ

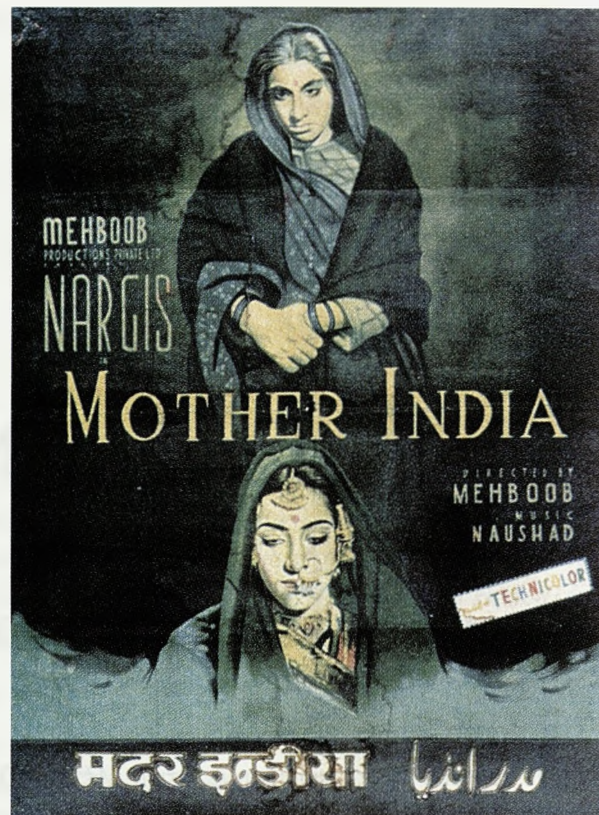
Οι περισσότεροι γνωρίζουμε ότι ο Μέγας Αλέξανδρος έφτασε μέχρι τη βορειοδυτική Ινδία το 327 π.Χ., αλλά αγνοούμε την κατάκτηση της ελληνικής ψυχής από την Ινδία, γύρω στα 1960. Και όχι μόνο οι Έλληνες, αλλά και οι Ινδοί.[1]

Η εισβολή ξεκίνησε το 1954 από τις οθόνες των λαϊκών κινηματογράφων με φανταχτερά χρώματα, μουσική, χορό, τραγούδια και τις υπέροχα ντυμένες ηθοποιούς. Το ρόλο των στρατηγών έπαιξαν οι έλληνες εισαγωγείς και των πυραύλων οι 111 περίπου ταινίες με προωθημένο κλιμάκιο εμπροσθοφυλακής την "Aan", που οι εισαγωγείς μετονόμασαν σε "Mangala, το Ρόδο της Ινδίας". Κατόπιν ακο-

Μαγκάλα, το ρόδο των Ινδιών.

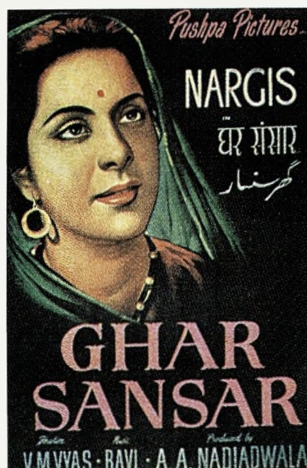
1. Εκτός αν αναφέρεται διαφορετική πηγή, το υλικό του άρθρου αυτού προέρχεται από το βιβλίο: Ελένη Αμπατζή και Μανουήλ Τασούλας, *Ινδοπρεπών Αποκάλυψη: Από την Ινδία του εξωτισμού στη λαϊκή μούσα των Ελλήνων*, Αθήνα, 1998.

Γη ποτισμένη με ιδρώτα.

λούθησε η "Saqi", που έγινε η "Ροζάνα, το Ρόδο της Βαγδάτης", και το κατά παράδοση συναισθηματικά φορτισμένο για τους Έλληνες κινηματογραφικό θέμα του "Sikandar", δηλαδή του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Και έτσι εδραιώθηκε η εισβολή. Πώς φτάσαμε, όμως, εδώ;

Στις αρχές της δεκαετίας του '50 η οικονομική κατάσταση παρέμενε ζοφερή. Από την απελευθέρωση και μετά (1827), η Ελλάδα ήταν μια φτωχή αγροτική χώρα βραχύβιων αναλφάβητων, όπου οι γυναίκες δεν έχαιραν παρά ελάχιστης εκτίμησης. Ο Δεύτερος Παγκόσμιος πόλεμος και ο μετέπειτα εμφύλιος με τους κομμουνιστές αντάρτες κατέστρεψαν την ύπαιθρο, οδηγώντας πολλούς στο θάνατο. Οι υπόλοιποι προσπαθούσαν να ξαναφτιάξουν τη ζωή τους σε μια ατμόσφαιρα πένθους και δυσπραγίας. Ο δρόμος της επιβίωσης έδειχνε τη μετανάστευση στις μεγάλες πόλεις (όπως η Αθήνα) και σε χώρες σαν τη Γερμανία, που χρειάζονταν φτηνά εργατικά χέρια. Τα αμόρφωτα ορφανά και οι προστάτες όσων χήρεψαν αναγκάστηκαν να φύγουν από τα σπίτια τους και να δουλέψουν ως οικοδόμοι ή υπηρέτριες κάτω από ανθυγιεινές και καταπιεστικές συνθήκες. Οι ινδικές ταινίες άφησαν ανεξίτηλη τη σφραγίδα τους μέσα σε αυτό ακριβώς το κλίμα της απόγνωσης.

Το δάκρυ της μάνας.

Η ΓΟΗΤΕΙΑ ΤΟΥ ΙΝΔΙΚΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΟΥ

Το διάστημα 1945-65 αποτέλεσε τη χρυσή εποχή του ινδικού κινηματογράφου. Παρά τα περιορισμένα μέσα, πολλές από τις ταινίες εκείνες έμειναν στην ιστορία ως κλασικά αριστουργήματα. Οι περισσότερες ήταν ερωτικά δράματα πάνω σε έναν καμβά μπερδεμένων οικογενειακών σχέσεων, φτώχειας, εκμετάλλευσης και δυστυχίας, με τους χορούς και τα τραγούδια να πλαισιώνουν χαρακτηριστικά το στόρι κατά τον ινδικό τρόπο. Συχνά οι ηθοποιοί τραγουδούσαν, ενώ περνούσαν από το μυαλό τους τα προβλήματα και οι καταστάσεις, όπως συνέβαινε με τον πρωταγωνιστή και το χορό στις αρχαίες τραγωδίες. Πολλά από τα τραγούδια αυτά, έργο των μεγαλύτερων ινδών συνθετών για τον κινηματογράφο, έγιναν διαχρονικά και δεν υπάρχει σήμερα Ινδός που να μην τα ξέρει.

Η πλοκή των συγκεκριμένων ταινιών ήταν ο απόηχος της πληγωμένης ελληνικής ψυχής. Γυναίκες που υπέφεραν, παιδιά του δρόμου που εγκατέλειπαν το σχολείο, ζηλιάρες κουνιάδες, εκδικητικές πεθερές, αλληλεξαρτήσεις, προδοσίες και, συχνά, θλιβερές καταλήξεις έδιναν τον τόνο στις δύσκολες επιλογές των μη μορφωμένων Ελλήνων που έπρεπε να επιβιώσουν στις μεγαλουπόλεις. Οι μυθοπλαστικοί αυτοί χαρακτήρες προσέλκυαν ιδιαίτερα τις φτωχές υπηρέτριες και εργάτριες, που έβλεπαν τους εαυτούς τους στη μεγάλη οθόνη, προσβλέποντας στη λύτρωση. Ίσως ο πλούσιος νεαρός να παντρευόταν την όμορφη κοπέλα από το υπηρετικό του προσωπικό ή να έκαναν την εμφάνισή τους οι χαμένοι συγγενείς του εγκαταλελειμμένου παιδιού του δρόμου που τραγουδούσε τόσο γλυκά.

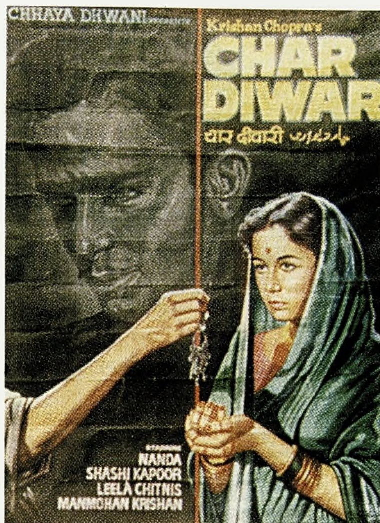
Ο πόνος συμβάδιζε με το θέαμα στις σκηνές με τα παλάτια, τα ωραία σπίτια, τις ζούγκλες, τους ελέφαντες, τα εντυπωσιακά τοπία της υπαίθρου και τις μεσαιωνικές ενδυμασίες. Καίτοι φτωχές και δυστυχισμένες, οι γυναίκες που υποδύονταν οι ινδές ηθοποιοί είχαν χάρη, σεμνότητα, φωτεινά ρούχα και πολλά κοσμήματα. Το κοινό έβλεπε ανθρώπους, με τους οποίους ταυτιζόταν, να βελτιώνουν τη ζωή τους και δραπέτευε από την πραγματικότητα μέσω του ονείρου. Με τον τρόπο αυτό η Ινδία κατάφερε να συσκευάσει και να εξάγει το βασικό της πρόβλημα, τη φτώχεια, μαζί με τη σπουδαιότερή της ατραξιόν, τον εξωτισμό. Η Ελλάδα του τότε έσπευσε πρόθυμα να αγοράσει το προϊόν.

Στο διάστημα 1954-1968 καταγράφηκαν τουλάχιστον 111 εισαγωγές ταινιών, που έφτασαν στο απόγειό τους το 1958-1962, όταν τουλάχιστον ένας από τους 35 κινηματογράφους της Θεσσαλονίκης έπαιζε μία με δύο ινδικές ταινίες την εβδομάδα[2] (όπως η "Awaara", με τον ελληνικό τίτλο "Ο αλήτης της Βομβάης", το 1957 που παιζόταν για έξι εβδομάδες στο "Αλκαζάρ", το λαϊκό θεσσαλονικιώτικο κινηματογράφο). Οι υπότιτλοι ήταν στα ελληνικά, αναγκάζοντας το περιορισμένης μόρφωσης κοινό να τους συλλαβίζει. Οι μονολεκτικοί συμβολικοί τίτλοι άλλαζαν επί το τραγικότερο: μανάδες που έχαναν τα παιδιά τους, κοινωνικές αναταραχές και άλλα συγκινησιακά

Κάλπανα.

2. Πραγματοποιήθηκε έρευνα στις εφημερίδες της Θεσσαλονίκης και των Αθηνών για το χρονικό διάστημα 1951-1969 και καταγράφηκαν οι τίτλοι και η συχνότητα προβολής των ταινιών στις κινηματογραφικές αίθουσες.

Μαρτύριο χωρίς ελπίδα.

φορτισμένα θέματα. Έτσι, το "Ghar sansaar" ["Σπίτι και κόσμος"] έγινε "Το Δάκρυ της Μάνας", η "Μάνα Ινδία" έγινε "Γη Ποτισμένη με Ιδρώτα" και η "Mela" (Όμορφη) μετατράπηκε σε "Δάκρυα Αγάπης". Τα "Προσεχώς" τόνιζαν τα δραματικά στοιχεία των ταινιών και το ότι η εκάστοτε καινούργια ταινία ήταν καλύτερη από τη "Μάνα Ινδία", την "Awaara" [=Αλήτης της Βομβάης], τη "Saqi" [=Ροζάνα, το ρόδο της Βαγδάτης], την "Aan" [=Μαγκάλα, το Ρόδο των Ινδιών] ή οποιαδήποτε άλλη ταινία είχε προηγηθεί.

Οι ταινίες αυτές θεωρούνταν λαϊκές. Ελάχιστα ενδιέφεραν τη μεσαία τάξη που έψαχνε τη δυτικότροπη διασκέδαση, ήθελε περισσότερο χιούμορ και δεν αντιμετώπιζε ούτε τα κοινωνικά διλήμματα των φτωχών, ούτε τις περιορισμένες λύσεις που είχαν μπροστά τους οι ηρωίδες. Παρ'όλα αυτά, το κοινό συνέρρεε για να δει τα ινδικά αριστουργήματα. Η "Γη Ποτισμένη Με Ιδρώτα" ["Μάνα Ινδία"] έκανε πρεμιέρα στο Θέατρο Κοτοπούλη, στο κέντρο της Αθήνας, με ελάχιστη διαφήμιση, μία χιονισμένη μέρα του Φλεβάρη του 1960. Οι λίγοι περίεργοι θεατές συγκινήθηκαν τόσο που σταματούσαν τους περαστικούς στο δρόμο, για να τους πουν να μη χάσουν το "κοινωνικό αυτό ευαγγέλιο". Τέσσερις ώρες αργότερα, είχε σχηματιστεί μια ουρά αναμονής μήκους δύο τετραγώνων και η ταινία παιζόταν στις διάφορες ελληνικές πόλεις για πολλούς μήνες.

Μετά από όλα αυτά, οι έλληνες παραγωγοί αποφάσισαν να μιμηθούν τις ινδικές συνταγές επιτυχίας, παράγοντας ελληνικές ταινίες με 8-12 τραγούδια (των οποίων η εκτέλεση γινόταν κυρίως στα μπουζούκια), με δραματική πλοκή και ανάλογους τίτλους.

Η ΓΟΗΤΕΙΑ ΤΩΝ ΙΝΔΙΚΩΝ ΤΡΑΓΟΥΔΙΩΝ

Η "Μάνα Ινδία", η "Awaara" και άλλες ταινίες καθιέρωσαν τη Ναργκίς ως πρωθιέρεια των οικογενειακών δραμάτων, με αμέσως επόμενη τη "Μαντουβάλα" (Ε. Τασούλας, 1992). Η εκφραστικότητα των συγκεκριμένων ηρωίδων έκανε αμέσως επιτυχίες τα όμορφα τραγούδια τους, που δεν έλεγαν να φύγουν από το μυαλό του κόσμου. Ήταν, συνεπώς, αδύνατο να μην εκφραστούν οι φτωχοί Έλληνες μέσα από αυτές ακριβώς τις μελωδίες. Έτσι ξεκίνησαν οι ελληνικές αποδόσεις πολλών τραγουδιών το 1959. Για παράδειγμα:

"Θλιμμένη Ναργκίς!
πού να 'ρθω να σε βρω
με τραγούδι πικρό να μου πεις
το δικό μου καημό...

Βασανισμένη μου Ναργκίς
που λες τραγούδια και θρηνείς
κλάψε απόψε με καημό
και τον δικό μου χωρισμό.

Τα δάκρυά σου τα φτωχά
εγώ τα νιώθω μοναχά

γιατί πληγώθηκα βαριά
και να ξεχάσω δεν μπορώ
γιατί βαθιά την αγαπώ".

(Από την ταινία "Sa'qi", 1952)

Από τις 111 ταινίες που έχουν καταγραφεί, αλλά και από άλλες των οποίων η εισαγωγή δεν είναι τεκμηριωμένη, αποδόθηκαν στα ελληνικά 105 τραγούδια, πολλά εκ των οποίων προέρχονται από τις διασημότερες ταινίες όπως: "Awaara", "Sri 420" [Ελληνικός τίτλος: "Πότισε με δάκρυα την αγάπη μου"], "Μάνα Ινδία", "Ghar Sansaar", "Laajwanti" και "Aan". Σημαντικός αριθμός ινδικών τραγουδιών αποδόθηκε δύο, τρεις και τέσσερις φορές. Για παράδειγμα, το "Pyar hua ikrar hua", από το φιλμ "Sri 420", και το "Gao tarane man ke" από το φιλμ "Aan", έχουν τέσσερις αποδόσεις, το "Unchhi, unchhi dunia ki divare~" από το φιλμ "Naagin" καθώς και το "Aajao ta Rapt hai arma" από το "Awaara" [=Ο αλήτης της Βομβάης], έχουν τρεις αποδόσεις, ενώ τουλάχιστον 10 άλλα τραγούδια από δύο αποδόσεις. Από όλα αυτά τα ελληνικά τραγούδια, τα 57 (ποσοστό 55%) μοιάζουν πολύ με τα ινδικά πρότυπά τους. Τα 25 (ποσοστό 24%) παρεκκλίνουν σημαντικά. Τα 16 (16%) αποδόθηκαν εν μέρει και συνδυάστηκαν με άλλες μελωδίες. Τέλος, τα 5 (5%) χρησιμοποιούν απλώς μερικά μουσικά μέτρα του ινδικού προτύπου.

Οι περισσότερες από τις αντιγραφές αυτές διατήρησαν ελάχιστο χρόνο τα φώτα της δημοσιότητας. Ωστόσο, 11 συνθέσεις εξακολουθούσαν να είναι γνωστές στο ευρύ κοινό το 1998, 35 περίπου χρόνια μετά. Τα επικρατέστερα από τα τραγούδια αυτά στη δεκαετία του 1990 ήταν τα εξής:

"Μαντουβάλα", με ινδικό τίτλο "Aajao tarapt hai arma", από το φιλμ "Awaara". Μία από τις τρεις αποδόσεις του τραγουδιού αυτού εκτελέσθηκε από τον Στέλιο Καζαντζίδη.

"Καρδιά μου καημένη", με ινδικό τίτλο "Dunia me ham aaye", από την ταινία "Μάνα Ινδία".

"Αυτή η νύχτα μένει", με ινδικό τίτλο "Ulfat ka saaz chhero", από την ταινία "Aurat" του 1953.

"Όσο αξίζεις εσύ", με ινδικό τίτλο "Duniawalon se duur", από την ταινία "Ujaala".

Τα ινδικά τραγούδια αποδόθηκαν σε στιλ "οριένταλ", σύμφωνα με τις προτιμήσεις των προσφύγων της Μικράς Ασίας, που κατέκλυσαν την Ελλάδα μετά την καταστροφή του 1922, και των κατοίκων των απομακρυσμένων χωριών, όπου παρέμεναν ζωντανές οι παλιές μουσικές παραδόσεις. Πριν το 1959, τα τραγούδια αυτά ονομάζονταν ρεμπέτικα και κατόπιν λαϊκά (ή βαριά λαϊκά). Η μίμηση και η έμπνευση με πηγή την Ινδία δημιούργησαν μία ειδική κατηγορία τραγουδιών, τα λεγόμενα ινδοπρεπή. Για τον εξελληνισμό τους, οι συνθέτες συχνά τους έδιναν πιο γρήγορο ρυθμό, απλοποιούσαν τα μέρη όπου δεν μπορούσαν να αναπαραχθούν οι εκπαιδευμένες

Ο ζητιάνος μιας αγάπης.

Γκρεμίσανε τα όνειρά μου.

ινδικές φωνές και άλλαζαν τα όργανα με το μπουζούκι. Ορισμένα τραγούδια δεν ήταν παρά βιαστικοί αυτοσχεδιασμοί, άλλα όμως ήταν καλά και ορισμένα ίσως και καλύτερα από τα πρωτότυπα. Για παράδειγμα, υπάρχουν πολλές εξαιρετικές αποδόσεις του "Dunia me ham aaye" ("Καρδιά μου καημένη"), που εκτελέσθηκαν σε διαφορετικές χρονικές στιγμές, με βάση ένα τραγούδι που θεωρείται κριτήριο των φωνητικών δυνατοτήτων κάθε ερμηνευτή.

Από τη στιγμή που δεν υπήρχαν ινδόφωνοι Έλληνες, οι στίχοι των τραγουδιών δεν μεταφράζονταν με ακρίβεια στον κινηματογράφο. Έτσι, τα λόγια δε συνέπιπταν σχεδόν ποτέ στα ινδικά και στα ελληνικά τραγούδια. Απλώς, τα θέματα των ινδοπρεπών και των λοιπών λαϊκών τραγουδιών αντικατόπτριζαν τους προβληματισμούς των λαϊκών συνθετών και του κοινού τους, με βασικότερο τη μετανάστευση και τον αποχωρισμό των αγαπημένων προσώπων. Ως εκ τούτου, ένας μεγάλος αριθμός ινδικών τραγουδιών μετατράπηκαν σε μοιρολόγια της ξενιτιάς. Συχνά, διεκτραγωδούσαν τη μόνη και ανυπεράσπιστη μητέρα, που περιμένει την επιστροφή του γιου της. Μία εκδοχή του "Gao tarane man ke" έγινε "Το πικρό γράμμα", που πληροφορεί τον παραλήπτη ότι το αγαπημένο πρόσωπο δεν πρόκειται να επιστρέψει. Το "Pyar hua ikrar hua" (από την ταινία *Sri 420*), ένα τραγούδι σαφώς αισιόδοξο, έδωσε τέσσερις ελληνικές εκδοχές, που ήταν όλες λυπητερές και μιλούσαν για την ξενιτιά. Η πιο γνωστή ξεκινάει με τον ήχο του τρένου και συνεχίζει ως εξής:

Κάποιο τραίνο καταραμένο,
κάποιο τραίνο θα σε πάει μακριά
μας χωρίζει και μου ραγίζει,
μου ξεσκίζει τη φτωχή μου την καρδιά.
Δάκρυα κυλάνε μεσ' στο σταθμό,
μανούλες κλαίνε με σπαραγμό
Μα εγώ δεν βγάζω δάκρυ σταλιά
γιατί μου στέρεψαν τα μάτια μου πια....

Τέτοιο παράπονο, τέτοια πληγή
να μην την νιώσουνε ούτε οι εχθροί
να μου γράφεις κάθε μέρα
πριν να σβήσω απ' τον καημό.

Άλλα τραγούδια μιλούσαν για την εξάρτηση των γυναικών ή για ευτυχισμένα ζευγάρια που τα φθονούσαν και κατέκριναν τις γυναίκες που ήταν άσεμνες ή παντρεύονταν για το χρήμα. Όταν και το ινδικό και το ελληνικό τραγούδι ήταν ερωτικά, οι στίχοι συχνά αντικατόπτριζαν τις πολιτισμικές διαφορές. Στην Ελλάδα του 1950 επικρατούσε η προίκα και οι προσυμφωνημένοι γάμοι, αλλά δεν υπήρχαν κάστες. Η πρόσβαση στην εκπαίδευση έδινε σε μερικούς φτωχούς τη δυνατότητα να παντρευτούν άτομο από πλούσια οικογένεια. Οι νέοι μπορούσαν να γνωριστούν (ιδίως αν ήταν και οι δύο μετανάστες, που ζούσαν μακριά από τον τόπο τους). Έτσι, τα ελληνικά τραγούδια αναφέρονται στη στενότητα της γνωριμίας και περιγράφουν κοινές δραστηριότητες, ενώ στα ινδικά τραγούδια είναι δεδομένη η απόσταση μεταξύ των δύο ερωτευμένων που, ουσιαστικά, δε γνωρίζονται σε προσωπικό επίπεδο.

Αγάπη μου γιατί να φύγεις.

Η ΔΙΑΜΑΧΗ

Πολλοί μορφωμένοι Έλληνες τη δεκαετία του '60 δεν ήταν ευνοϊκά διακείμενοι προς τον ινδικό κινηματογράφο και τα τραγούδια του. Τα αντιμετώπιζαν ως απειλή για την εκσυγχρονιστική προσπάθεια της χώρας. Η μεσαία τάξη θαύμαζε τη Δύση και συνέδεε τα ινδοπρεπή μουσικά θέματα με τους πρόσφυγες, τους φτωχότερους πληθυσμούς, τους άξεστους χωρικούς και την οπισθοδρόμηση εν γένει. Η μετανάστευση δεν ενδιέφερε τη μεσαία τάξη. Ακόμη και όταν τα τραγούδια μιλούσαν για ζητήματα γενικότερου χαρακτήρα, οι λέξεις ήταν τέτοιες που απωθούσαν τους μορφωμένους ακροατές. Το ίδιο λεξιλόγιο (της γλώσσας Urdu) που οι Ινδοί θεωρούσαν ποιητικό (π.χ. dunia, zamana, ashik, khabar) ακουγόταν τουρκικό και, κατά συνέπεια, οπισθοδρομικό για έναν Έλληνα. Οι λέξεις ήταν υπερβολικά συναισθηματικές, θλιμμένες ή θυμωμένες και συχνά εξέφραζαν μία αρνητική στάση απέναντι στις γυναίκες (π.χ. "θα την πετάξω έξω τη γκρινιάρα..."), υιοθετώντας την αρσενική απαίτηση για υπάκουες και ενάρετες γυναίκες. Οι φοιτητές συχνά κορόιδευαν ή παρωδούσαν τα λαϊκά και τους δακρύβρεχτους κινηματογραφικούς τίτλους. Ειδικά οι νέες γυναίκες, που είχαν καλύτερες προοπτικές από ό,τι οι μητέρες τους λόγω της μόρφωσής τους και της μισθωτής εργασίας τους, δεν ήθελαν καμία απολύτως σχέση με τέτοια τραγούδια και ανάλογους τίτλους.

Η αρνητική στάση της μεσαίας τάξης απέναντι στις εξ Ινδιών εισαγωγές εκφράστηκε μέσα από άρθρα όπως το παρακάτω:

Το Κατάντημα

Πρέπει να εστάθηκε πολύ μοιραία η στιγμή της Ιστορίας της κατάκτησης των Ινδιών απ' τον Μεγάλο Αλέξανδρο. Πολύ μοιραία και πολύ αποφασιστική γιατί τώρα - χιλιάδες χρόνια μετά - πληρώνουμε εμείς τις... συνέπειες.

Η διαπίστωσις είναι πέρα για πέρα αληθινή. Οι Ινδίες κατέκτησαν την Ελλάδα σε κάθε καλλιτεχνική εκδήλωση, σε τέτοιο μάλιστα σημείο, ώστε σε πολλά τις μιμούμεθα και να τις ακολουθούμε δουλικά....

Το κακό άρχισε με την πρώτη Ινδική ταινία που επαρουσιάστηκε εδώ. Η συμπτωματική εμπορική της επιτυχία που οφειλόταν σε οτιδήποτε άλλο εκτός απ' την αξία της - είχε σαν αποτέλεσμα να έρθουν με το σωρό τα θλιβερότερα κινηματογραφικά κατασκευάσματα των Ινδιών που έφεραν τον κινηματογράφο πολλά χρόνια πί-

Τίποτε δεν θα μας χωρίσει.

σω, στην περίοδο των δακρύβρεχτων μελοδραματικών ταινιών με τις παραστρατημένες μάνες και με τα παιδιά αμαρτίας. Σήμερα το κακό έχει προχωρήσει τόσο πολύ ώστε ο Ινδικός κινηματογράφος αποτελεί τον πιο αμείλικτο συναγωνιστή του Ελληνικού. Ινδικές ταινίες προβάλλονται παντού και η ...δακρυρροούσα Ναργκίς είναι κατά πολύ δημοφιλέστερη της Βουγιουκλάκη.

Η μακρόσυρτη επίσης κι' εκνευριστική Ινδική μουσική, που συνοδεύει αυτά τα θλιβερά κατασκευάσματα, τείνει να γίνη...Εθνική μας μουσική. Διάφοροι "έξυπνοι" συνθέτες μας φρόντισαν να μεταφέρουν ωρισμένα Ινδικά μοτίβα στα "καθ' ημάς" και να τα εξοικειωθούν δημιουργώντας "λαϊκές επιτυχίες" που κατεβάζουν την μουσική αγωγή του λαού μας στο επίπεδο των καταγωγίων... Έτσι, οι διάφορες Σιγκουάλες, Μαγκάλες, Μαντουμπάλες, κλπ λυμαίνονται την ησυχία μας και -το θλιβερώτερο- μεταδίδονται απ' τους ραδιοφωνικούς σταθμούς, ιδιαίτερα των Ενόπλων...

Αυτό όμως είναι, κατά την μετριοπαθέστερη έκφραση, κατάντημα! Δεν επιτρέπεται, όταν αγωνιζόμαστε να σταθούμε στον Ευρωπαϊκό χώρο, να έχουμε καταντήσει πραγματική αποικία των Ινδιών... Εκτός αν, καθώς εγράψαμε στην αρχή, πληρώνουμε τώρα τις συνέπειες των κατακτήσεων του Μεγάλου Αλεξάνδρου... Αλλά και πάλι το τίμημα είναι πολύ ακριβό.

[Νέστορας Μάτσας, "Κατάντημα". Περιοδικό "Τα Θεάματα", 5/12/61].

Όπως προκύπτει και από το παραπάνω άρθρο, τα διασκευασμένα τραγούδια έθεταν το τεράστιο πρόβλημα της λογοκλοπής. Με ελάχιστες εξαιρέσεις, τα τραγούδια αυτά παρουσιάζονταν ως δημιουργίες 26 τουλάχιστον Ελλήνων μουσικών. Η αντιγραφή ήταν συστηματική. Ορισμένοι μουσικοί αντέγραφαν τα τραγούδια με κασετόφωνα μέσα στις αίθουσες. Σε άλλες περιπτώσεις οι δισκογραφικές εταιρίες παράγγελναν δίσκους από την Ινδία και τους μοίραζαν σε ανθρώπους πρόθυμους να αναλάβουν την αντιγραφή. Τα ονόματα των ινδών συνθετών Naushad Ali, Shankar-Jaikishan και Chitalkar Ramachandra δεν ακούστηκαν ποτέ στην Ελλάδα.

Άσε το καντήλι να καίει.

Τα ινδικά τραγούδια ήταν σαφώς δημοφιλή και τα κέρδη μεγάλα. Οι τότε νόμοι περί πνευματικής ιδιοκτησίας ήταν χαλαροί έως ανύπαρκτοι και η παράδοση των βάρδων (που ξεκίνησε από τους ομηρικούς χρόνους) εξακολουθούσε να είναι ισχυρή και να προσαρμόζει τις εκάστοτε μελωδίες στις συνθήκες της εποχής. Οι λαϊκοί μουσικοί ήταν τις περισσότερες φορές άνθρωποι φτωχοί, χωρίς ιδιαίτερη μόρφωση, και στόχος τους ήταν να βγάλουν μερικά χρήματα. Ορισμένοι, που δεν είχαν ιδιαίτερο ταλέντο, έγιναν γνωστοί συνθέτες οικειοποιούμενοι τα έργα του Naushad, στα οποία έδωσαν το όνομά τους[3]. Η τάση της αναπαραγωγής των ινδικών τραγουδιών οδηγούσε και σε τραγελαφικά επεισόδια, όπως όταν τρεις συνθέτες πήγαν ταυτόχρονα στο στούντιο για να ηχογραφήσουν διαφορετικές εκδοχές του ίδιου ινδικού τραγουδιού (Τσιτσάνης 1979).

Το σκάνδαλο δεν μπορούσε να κρύβεται επί μακρόν. Ο κόσμος συχνά θυμόταν τα πρωτότυπα από τις ταινίες και η κατακραυγή έδωσε τροφή σε μία διαμάχη, που κράτησε για χρόνια. Ο γνωστός έλληνας συνθέτης και δεξιοτέχνης του μπουζουκιού, Βασίλης Τσιτσάνης, καταφέρθηκε έντονα εναντίον των λογοκλόπων σε άρθρα του, που δημοσίευσαν λαϊκά περιοδικά. Χαρακτήριζε τους ινδούς συνθέτες ως γίγαντες, των οποίων τις δημιουργίες οικειοποιούνταν ξεδιάντροπα άχρηστοι μουσικοί, αναφέροντας παράλληλα ότι οι αντιγραφείς νόθευαν έτσι τις προτιμήσεις του ελληνικού λαού, συνηθίζοντάς τον σε ξένα ακούσματα (η εξοικείωση με δυτικά ακούσματα δεν ήταν, προφανώς, το ίδιο αρνητική). Ο συνθέτης Απόστολος Καλδάρας και ο δάσκαλος παραδοσιακής μουσικής Θεόδωρος Δερβενιώτης απάντησαν ότι δεν αντέγραφαν τους Ινδούς, αλλά συνέθεταν βυζαντινή μουσική προκειμένου να επανασυνδέσουν την ελ-

3. Οι Ινδοί συνθέτες δεν είχαν έσοδα από τις ελληνικές διασκευές. Στις δεκαετίες του 1940 και του 1950 εκχώρησαν με κατ' αποκοπή αμοιβές τα πνευματικά δικαιώματά τους για τις κινηματογραφικές αποδόσεις των τραγουδιών. Διεθνείς εταιρείες όπως η His Master's Voice και, αργότερα, η Gramophone of India κατείχαν τα δικαιώματα και κυκλοφορούσαν τα τραγούδια, λαμβάνοντας το μεγαλύτερο μέρος ή και το σύνολο των κερδών. Πολλές από τις ελληνικές δισκογραφικές εταιρείες ήταν θυγατρικές των ίδιων πολυεθνικών, οπότε δεν υπήρχαν ζημίες σε επίπεδο εταιρείας. Επιπλέον, ακόμη και αν οι Έλληνες σκόπευαν να μοιραστούν με τους ινδούς συνθέτες τα περιορισμένα κέρδη από τα συγκεκριμένα τραγούδια, δεν υπήρχε τρόπος να γίνει κάτι τέτοιο. Για παράδειγμα, το 1979 η Βούλα Πάλλα απέδωσε εξαιρετικά όλα τα τραγούδια από τη "Μάνα Ινδία". Η πατρότητα αποδόθηκε δεόντως στον Naushad Ali και καταβλήθηκαν τα πνευματικά δικαιώματα, αλλά τα χρήματα καρπώθηκε η His Master's Voice. Ο ίδιος ο Naushad Ali ενημερώθηκε σχετικά από τη συγγραφέα το 1996.

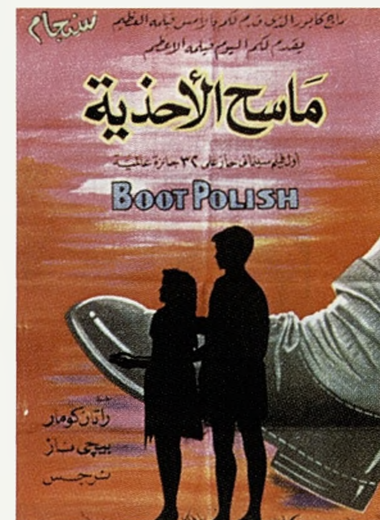
Βιζάγια, η πονεμένη των Ινδιών.

ληνική μουσική με τις ρίζες της! (Σημηριώτη 1962, 1967a, 1967b).

Την ίδια χρονική περίοδο, πολλά τουρκικά ή αραβικά τραγούδια αντιγράφονταν και αποτελούσαν αντικείμενο οικειοποίησης μέσα από τους δίσκους και τα ραδιοφωνικά προγράμματα (αν και οι τουρκικές και αραβικές ταινίες δεν μπόρεσαν ποτέ να φτάσουν την επιτυχία των ινδικών δημιουργιών). Αυτό ήταν γενικά γνωστό, αλλά κανείς δεν το θεωρούσε ιδιαίτερα σημαντικό. Η αντιγραφή από τις γειτονικές χώρες μπορούσε να παρουσιαστεί είτε ως πρωτογενώς ελληνική παραγωγή είτε ως νόμιμη κληρονομιά των προσφύγων. Η Ινδία, όμως, σε αντιδιαστολή με την Τουρκία και τον αραβικό κόσμο, ήταν απειλητικός παράγοντας. Χρησιμοποιούσε φόρμες και μουσικά μοτίβα με συγκεχυμένο βυζαντινό άκουσμα που παρέπεμπαν σε εποχές ένδοξες, αλλά και οδυνηρές, για τους Έλληνες. Η μίμηση της κουλτούρας μίας τόσο φτωχής χώρας φαινόταν τρομερά ανησυχητική στους διανοούμενους, που ήταν προσηλωμένοι στο στόχο της ανάπτυξης, στα μάτια των οποίων η ανάγκη εκδυτικισμού του ελληνικού γούστου φάνταζε όλο και πιο επιτακτική.

Μετά από όλα αυτά, σταμάτησαν και οι εισαγωγές από την Ινδία. Οι κατηγορίες για λογοκλοπή στιγμάτισαν ορισμένους λαϊκούς συνθέτες, με αποτέλεσμα ορισμένα εξαιρετικά κομμάτια να ξεχαστούν για πάντα. Το ίδιο βραχύβιες αποδείχτηκαν και οι ταινίες. Αν και εισάγονταν συστηματικά για περίπου 14 χρόνια (1954-1968), η λάμψη τους δεν ήταν παρά τετραετής. Ο ελληνικός κινηματογράφος κατέληξε να μιμείται τόσο καλά τα ινδικά οικογενειακά δράματα, ώστε κέρδισε αυτός το κοινό. Εν τω μεταξύ, η πιο γρήγορη δράση, το σεξ και η βία των αμερικανικών και ευρωπαϊκών ταινιών γοήτευαν τους νεαρούς. Επειδή, προφανώς, οι Ινδοί δεν είχαν την εμπειρία των προσωπικών σχέσεων, οι ερωτικές σκηνές τους έδειχναν επιφανειακές και οι χαρακτήρες τους εκτός πραγματικότητας για τους Έλληνες που, αντίθετα με τους Ινδούς, είχαν επαφές με το άλλο φύλο (έστω και κρυφά). Η απάντηση των ινδών παραγωγών δόθηκε με τα θρίλερ που, όμως, δεν ήταν καθόλου πειστικά (περίπτωση του "Τσάινα Τάουν", 1962) και απέτυχαν.

Στα τέλη της δεκαετίας του 1960, η οικονομική κατάσταση της Ελλάδας βελτιώθηκε σημαντικά, οπότε μειώθηκε και η ζήτηση για οικογενειακά δράματα και τραγούδια περί ξενιτιάς, φτώχειας και μελαγχολίας. Παράλληλα, βελτιώθηκαν τόσο η κοινωνική θέση όσο και οι αμοιβές των γυναικών, οπότε τα τραγούδια περί ζήλιας και δυστυχισμένων υπάρξεων, που πουλούσαν τους φτωχούς τους αγαπημένους για το χρήμα, τέθηκαν εκτός κλίματος. Τις εξελίξεις σφράγισε η στρατιωτική δικτατορία. Οι συνταγματάρχες ήθελαν να προβάλλουν τη δόξα της αρχαίας Ελλάδας, διαγράφοντας την περίοδο της Τουρκοκρατίας, οπότε καταπνίγηκε οτιδήποτε θύμιζε την Τουρκία, ενώ απαγορεύτηκε η ραδιοφωνική μετάδοση τραγουδιών που ήταν "βαριά λαϊκά". Η επαφή, τέλος, με τη δυτική Ευρώπη και η κατοπινή ένταξή της στην Ευρωπαϊκή Ένωση έστρεψαν την Ελλάδα ακόμη περισσότερο προς τη Δύση, κάνοντάς την να ξεχάσει το ανατολίτικο κομμάτι της κληρονομιάς της. Καθώς η έντεχνη ελληνική μουσική αναπτυσσόταν κάτω από την επίδραση του Χατζηδάκη και του Θεοδωράκη, τα "οριένταλ" παρέμειναν ντεμοντέ για πολλά χρόνια. Η ελληνική κινηματογραφική παραγωγή σχεδόν εξέλιπε, στο βαθμό που την υποκατέστησαν οι δυτικές παραγωγές, και ο ινδικός κινηματογράφος μαζί με τα λαϊκά ή ινδοπρεπή τραγούδια έγιναν μακρινή μνήμη.

Μπούλα, το λουστράκι των Ινδιών.

Πλην όμως, συχνά εμφανίζεται η νοσταλγία και ξαναφέρνει πίσω τις παλιές παραγωγές. Η γενιά που γεννήθηκε στη δεκαετία του 1970 δεν αισθανόταν να απειλείται από τα ανατολίτικα ακούσματα και τα ξανάφερε στη μόδα μέσα από νέες ερμηνείες. Έτσι, το 1998 ακούστηκαν και πάλι από το ραδιόφωνο κινηματογραφικές μελωδίες που είχαν ξεχαστεί σε Ινδία και Ελλάδα, όπως το "Mera naam raju" και το "Gao tarane man ke" (από την ταινία "Mangala, η κόρη του μαχαραγιά"). Όσο καιρό γινόταν η έρευνα μας γύρω από το θέμα, τα ινδικά, αραβικά και τουρκικά τραγούδια, που είχαν αποτελέσει αντικείμενο αντιγραφής ή μίμησης στο παρελθόν, επέστρεφαν, πλέον, ορμητικά. Καρπός της έρευνας ήταν το βιβλίο με τίτλο *Ινδοπρεπών Αποκάλυψη: Από την Ινδία του εξωτισμού στη λαϊκή μούσα των Ελλήνων*, για το οποίο πολλά γράφτηκαν κατά τους θερινούς και φθινοπωρινούς μήνες του 1998[4]. Αρκετοί ανέφεραν στα άρθρα τους ότι, κατά τη δεκαετία του 50, η Αθήνα και το Δελχί είχαν πολλές ομοιότητες και οι κάτοικοί τους αντίστοιχους προβληματισμούς (Keza, Μπακουνάκης, Κεσσόπουλος, Ζωγράφου, Παπαδόπουλος, 1998).

ΞΕΧΑΣΜΕΝΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

Είχε, άραγε, καμία ιστορική σημασία η ινδομανία του 50; Οι ινδικές ταινίες γνώρισαν επιτυχία σε πολλές χώρες εκτός του ινδικού κόσμου όπως η Ρωσία, η Τουρκία, η Τυνησία, η Αίγυπτος, η Ουγκάντα, ακόμη και η Κολομβία. Οι υποθέσεις τους περιστρέφονταν γενικά γύρω από τα προβλήματα των φτωχών και όλος αυτός ο κόσμος θεωρούσε τα τραγούδια τους μελωδικά. Ορισμένα διασκευάστηκαν σε πολλές χώρες, όπως το "Awaara hou", αλλά σε κανένα άλλο μέρος της γης –πλην της Νότιας Ασίας– δεν αντιγράφηκαν σε τέτοια έκταση όπως στην Ελλάδα. Ελάχιστα υπήρξαν στην Τουρκία και στον αραβικό κόσμο, με τις συγκεκριμένες μουσικές τους παραδόσεις, τη στιγμή που τουλάχιστον 26 Έλληνες μουσικοί διασκεύασαν ινδικά τραγούδια. Η συστηματική αυτή πρακτική ίσως να οφείλεται στο ελληνικό εμπορικό δαιμόνιο, που μυρίστηκε την ευκαιρία σε μια χώρα που βρισκόταν πολύ μακριά για να μπορέσει να διαμαρτυρηθεί. Ωστόσο, μόνο η εξήγηση του κέρδους δεν επαρκεί. Ίσως να υπάρχει κάποια συγγένεια που δημιούργησε αυτήν την ιδιάζουσα γοητεία.

Συχνά τα ακούσματα αυτά είναι, κατά κάποιο συγκεχυμένο

4. Κριτικές για το βιβλίο και ειδήσεις για ινδικές ταινίες της δεκαετίας του 1950 δημοσιεύτηκαν στο *Βήμα*, στα *Νέα*, στην *Ελευθεροτυπία*, στο *Ριζοσπάστη*, στη *Μακεδονία*, στο *Δίφωνο* και στον *Εθνικό Κήρυκα* (Νέας Υόρκης).

Η θυσία του πατέρα.

τρόπο, γνωστά στους Έλληνες, όπως τα παραδοσιακά τραγούδια πολλών περιοχών της Ελλάδας, της Μικράς Ασίας και των νησιών. Σε αφήνουν με την εντύπωση ότι κάπου άκουσες κάτι παρόμοιο και το ξέχασες. Οι μουσικολόγοι που μελέτησαν την ινδική μουσική εξεπλάγησαν από ορισμένα μοτίβα ομοιοτήτων στα οποία έχουν αναφερθεί και γραπτά (Αμαργιανάκης, 1985a, 1985b, 1992, 1995, 1996; Daniélou 1967, 1979, 1980). Ίσως αυτή να είναι και η ομοιότητα την οποία επικαλέστηκαν ο Απόστολος Καλδάρας και ο Θεόδωρος Δερβενιώτης, όταν δήλωσαν πως δεν αντέγραφαν ινδικά τραγούδια, παρά μόνον δημιουργούσαν βυζαντινή μουσική.

Αιώνες εμπορικών σχέσεων με διάφορες μεσογειακές και ασιατικές πόλεις δημιούργησαν ένα μουσικό χαρμάνι, όπου το ίδιο μοτίβο μοιράζονται διάφορες γειτονικές χώρες (π.χ. κλίμακες, ρυθμοί, μουσικά όργανα). Άλλωστε, η Ελλάδα έχει τη δική της ισχυρή ανατολίτικη παράδοση, που πηγάζει από τους αιώνες κατά τους οποίους το πολιτισμικό της κέντρο ήταν η Μικρά Ασία. Πρόσθετο σημείο επαφής ήταν και η διάδοση της ελληνικής μουσικής στην Ινδία κατά τους Ελληνιστικούς Χρόνους. Είναι γνωστό ότι μετά τη δυναστεία των Maurya και κατά τους επόμενους αιώνες (Varadpande 1981, 1985) υπήρχε ζήτηση για έλληνες μουσικούς ή για μουσικούς που έπαιζαν σε ελληνικό στιλ (Yavana ganika). Τέλος, οι τουρκικές επιδράσεις που δέχτηκαν και οι δύο πολιτισμοί (βλέπε παρακάτω) κατέληξαν στη διάδοση μουσικών μοτίβων και οργάνων και στις δύο χώρες. Ως αποτέλεσμα των επαφών και των κοινών καταβολών, υπάρχουν αρκετές ομοιότητες ανάμεσα στη βυζαντινή μουσική (που ακούγεται μόνο στις ελληνικές εκκλησίες) και στην πιο παραδοσιακή ινδική μουσική: οι νότες και οι διαιρέσεις των φυσικών κλιμάκων, η χρήση των τετάρτων, χαρακτηριστικά όπως το "alaap" και το "tarana" (Αμαργιανάκης 1985a, 1985b, 1992, 1995, 1996; Daniélou 1979, 1980). Ορισμένα "raagas" αντιστοιχούν στα τουρκικά ή στα περσικά "μακάμια", τα οποία χρησιμοποιούν και οι Έλληνες. Για παράδειγμα, πολλά από τα ινδικά τραγούδια που διασκεύασαν οι Έλληνες ήταν γραμμένα σε "bhairawi raag", που αντιστοιχεί σε μακάμ "Ushak". Επίσης, ορισμένα όργανα είναι κοινά και για τις δύο χώρες: ο ταμπουράς, το σαντούρι, το σάζι και το διπλό φλάουτο (Αμαργιανάκης 1985).

Οι αρχαιότερες μουσικές παραδόσεις διατηρήθηκαν πληρέστερα στις απομονωμένες περιοχές της Ελλάδας και στη Μικρά Ασία, όπου και ενισχύθηκαν περισσότερο. Στα χωριά και στα νησιά επικρατούσε η φτώχεια. Οι Μικρασιάτες έγιναν πρόσφυγες και μοιράστηκαν τη δυστυχία τους με τους φτωχούς της υπόλοιπης Ελλάδας, μέσα στην πολυκοσμία και στις ανθυγιεινές συνθήκες της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης. Οι λαϊκοί τραγουδιστές, των οποίων οι τόποι καταγωγής είχαν διατηρήσει τις παλιές μουσικές παραδόσεις, ήταν και εκείνοι που, κατά πάσα πιθανότητα, έβλεπαν τις ταινίες και επηρεάζονταν από τις υποθέσεις τους. Κατά συνέπεια, τα τραγούδια τους ήταν γνώριμα. Για το λόγο αυτό τα αντέγραφαν, διασκευάζοντάς τα με όργανα και φόρμες, που τα έκαναν να ακούγονται πιο ελληνικά.

Μαγκάλα, το ρόδο των Ινδιών.

ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΑΝΑΛΟΓΙΕΣ

Οι μουσικές σχέσεις παραπέμπουν στις πολιτισμικές και γλωσσικές σχέσεις του απώτερου παρελθόντος. Υπάρχουν συγκεκριμένες γλωσσικές ομοιότητες ανάμεσα στα αρχαία ελληνικά (κυρίως στην αιολική διάλεκτο) και τα σανσκριτικά. Πολλές θεότητες έχουν παρόμοια ονόματα, γεγονός ενδεικτικό μίας πολύ πιο στενής σχέσης κατά το προϊστορικό ινδοευρωπαϊκό παρελθόν, επί παραδείγματι: Diaus Pitar=Δίας, Varuna=Ουρανός ή Ποσειδών, Surya=Ήλιος, Sarameyas=Ερμής, Yavishta=Ήφαιστος, Ushas=Ιώς. (Arora 1985). Οι διαπιστωμένες επαφές ανάμεσα στους Έλληνες και στους Ινδούς χρονολογούνται τουλάχιστον από τον 6ο αιώνα π.Χ., όταν ορισμένοι Έλληνες της Μικράς Ασίας και κάτοικοι της δυτικής Ινδίας ήταν πολίτες της Αυτοκρατορίας των Περσών. Η εκστρατεία του Αλεξάνδρου και οι σχετικές επαφές είναι μεν γνωστές, αλλά κράτησαν πολύ λίγο. Σαφώς στενότερη ήταν η αλληλεπίδραση που ακολούθησε κατά τους Ελληνιστικούς Χρόνους, όταν οι στρατηγοί των Σελευκιδών κατέκτησαν το Αφγανιστάν και το Παντζάμπ γύρω στο 256 π.Χ., ιδρύοντας το Βασίλειο της Βακτριανής και το Ινδοελληνικό Βασίλειο, των οποίων οι ηγέτες είναι γνωστοί κυρίως από τις χιλιάδες νομισμάτων που άφησαν πίσω τους (Bopearachchi 1991, Dani 1991). Ο τελευταίος Ινδοέλληνας βασιλιάς κράτησε, προφανώς, το θρόνο του μέχρι το 50 π.Χ. οπότε και ανατράπηκε από τους Kushan. Οι Ινδοέλληνες βασιλείς δεν άφησαν ανεξίτηλα τα ίχνη τους στην Ινδία. Η στροφή τους προς το βουδισμό και η παράδοσή τους υπέρ ενός δημοκρατικότερου καθεστώτος ίσως να μπορούσαν να βοηθήσουν την Ινδία να απαλλαγεί από το σύστημα της κάστας. Αντ' αυτού, όμως, ξόδεψαν τη δύναμή τους στους μεταξύ τους πολέμους και οι Βραχμάνοι, που απρόθυμα τους αποδέχτηκαν σαν ξεπεσμένους ksatrias, χάρηκαν για την εξόντωσή τους (Βελισσαρόπουλος, αναφορά στον Gargi Samhita, 1995.)

Η αγάπη μας ως την αιωνιότητα.

Αν και ήσσονος σημασίας μετά από τριάντα αιώνες, εξακολουθούν να διακρίνονται οι επιρροές αυτές. Κατά τα 200 περίπου χρόνια εξουσίας και πολιτιστικών επαφών, ο Βούδας απόκτησε την εμφάνιση του Απόλλωνα μέσα από την τέχνη της Γκάνταρα και πολλοί Έλληνες έγιναν βουδιστές (όπως ο βασιλιάς Μένανδρος). Οι Ινδοί διδάχτηκαν από τους Έλληνες την αστρολογία, ίσως και την ιατρική (το σύστημα Yunani) ή και τις τέχνες της νομισματοκοπίας και της κατασκευής χρυσών τεχνουργημάτων. Οι Έλληνες, από την πλευρά τους, προσπάθησαν μάλλον ανεπιτυχώς να κατανοήσουν την ινδική φιλοσοφία, αλλά, παρ'όλα αυτά, υιοθέτησαν ιστορίες και μύθους που, τελικά, πέρασαν στη χριστιανική παράδοση, όπως οι πρακτικές διαλογισμού των μονών του Σινά και η ιστορία του Αγί-

Μαρτύριο χωρίς ελπίδα.

Βιζάγια. η πονεμένη των Ινδιών.

ου Ιωσαφάτ (Schulz 1981). Το εμπόριο και οι επαφές εξακολούθησαν στα χρόνια της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Οι Έλληνες και οι εξελληνισμένοι πληθυσμοί εξακολουθούσαν να ταξιδεύουν προς τα ινδικά λιμάνια, αποτελώντας τόσο το υποκείμενο όσο και το αντικείμενο μουσικών και πολιτιστικών επιρροών (Thapar 1966).

Οι σχέσεις και οι επιρροές ως προς την Ινδία άλλαξαν, όταν το ανατολικό τμήμα της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας έγινε χριστιανικό κράτος τον 4^{ο} αιώνα μ.Χ. Η χριστιανική εκκλησία επέμενε στην καταπολέμηση των αιρέσεων. Το μεγαλύτερο κομμάτι της Μέσης Ανατολής είχε αποδεχτεί δόγματα, που ο κλήρος της Κωνσταντινούπολης θεωρούσε αιρετικά. Οι βυζαντινοί αυτοκράτορες ξόδεψαν πολλές δυνάμεις στην καταπολέμηση των αιρέσεων και στην καταδίωξη των οπαδών τους. Όταν οι Άραβες ξεσηκώθηκαν, ως μουσουλμάνοι, το 622 και ξεκίνησαν τον πόλεμο, οι Βυζαντινοί δεν τους έδωσαν, ουσιαστικά, σημασία, παρά μόνο όταν ήταν πολύ αργά. Οι πληθυσμοί της Μέσης Ανατολής και της βόρειας Αφρικής όχι μόνο δεν μπορούσαν πλέον να αντισταθούν στις επιθέσεις των Αράβων, αλλά πολλοί προσηλυτίστηκαν με τη θέλησή τους, για να αποφύγουν τις διώξεις της Κωνσταντινούπολης. Ενισχυμένοι από τις βυζαντινές τους κτήσεις, οι Άραβες κατέκτησαν την Περσία μέσα σε 20 χρόνια. Σε 30 χρόνια επιτέθηκαν στο Αφγανιστάν, στο Sindh και στο Παντζάμπ. Τα πολλά βασίλεια της Ινδίας, που συχνά πολεμούσαν μεταξύ τους, δεν μπόρεσαν να οργανωθούν και να νικήσουν τον εχθρό εγκαίρως (Lal 1990). Σε κάποιο βαθμό, η κατάκτηση της Ινδίας από τους ισλαμιστές ήταν απόρροια της βυζαντινής στάσης.

Η μοίρα των δύο χωρών ήταν, τελικά, κοινή. Γύρω στα 1100 μ.Χ. αντιμετώπισαν τουρκικά φύλα, τους Μογγόλους στην Ινδία και τους Σελτζούκους στο Βυζάντιο. Και οι δύο χώρες τελικά υπέστησαν την Τουρκοκρατία για 500 περίπου χρόνια. Μεγάλα τμήματα των πληθυσμών τους προσηλυτίστηκαν στο Ισλάμ, ενώ αντίστοιχα επηρεάστηκαν οι γλώσσες, τα έθιμα και η μουσική. Η Ελλάδα απελευθερώθηκε το 1827. Η ήττα κατά τη μικρασιατική εκστρατεία, το 1922, οδήγησε σε σφαγές, σε εκατοντάδες χιλιάδες ελλήνων προσφύγων και στην ανταλλαγή πληθυσμών. Την παραμονή της ανεξαρτητοποίησής της από τη Μεγάλη Βρετανία, το 1947, η Ινδία χωρίστηκε στα δύο, ενώ επακολούθησαν σφαγές και ανταλλαγή πληθυσμών, μετά την οποία δεν έμειναν σχεδόν καθόλου ινδουιστές στο Πακιστάν. Οι σφαγές, η διχοτόμηση και οι ανταλλαγές των πληθυσμών επαναλήφθηκαν στην Κύπρο το 1974. Οι κακουχίες, που περιέγραφαν οι ινδικές ταινίες, συχνά δεν ήταν παρά το άμεσο ή έμμεσο αποτέλεσμα αυτών των κοινών ιστορικών συμβάντων, που ήταν απόλυτα κατανοητά και για τις δύο κουλτούρες. Αυτός είναι και ο λόγος, που εξηγεί τη μεγάλη επιτυχία των συγκεκριμένων ταινιών.

Μέσα από μια σφαιρική ιστορική προσέγγιση γίνεται σαφές ότι, η σινεμανία του 1950 και του 1960 δεν ήταν παρά το τελευταίο κεφάλαιο ενός διαλόγου, που κράτησε τουλάχιστον 3.000 χρόνια.

Τα 105 τραγούδια που διασκεύασαν οι Έλληνες τη δεκαετία του 1960 μπορούν να θεωρηθούν ως το αντάλλαγμα για την αστρονομία, την ιατρική, τη γλυπτική και τη νομισματοκοπία που διδάχτηκαν οι Ινδοί από τους Έλληνες κατά τους Ελληνιστικούς Χρόνους. Και η προσβολή που αισθάνθηκαν οι δυτικότροποι διανοούμενοι από τις ταινίες και τα τραγούδια μπορεί να θεωρηθεί ως η εκδίκηση για την κατάκτηση του Μεγάλου Αλεξάνδρου.

ΕΘΝΟΜΟΥΣΙΚΟΛΟΓΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΤΩΝ ΙΝΔΙΚΩΝ ΤΑΙΝΙΩΝ ΚΑΙ ΤΡΑΓΟΥΔΙΩΝ

Το ενδιαφέρον της συγγραφέως αυτού του άρθρου για τα ινδοπρεπή τραγούδια ξεκίνησε ως χόμπι. Ως ινδόφωνη ελληνίδα εκπαιδευτικός ψυχολόγος, με παιδικές αναμνήσεις από τον ινδικό κινηματογράφο, ξεκίνησε μια συνεργασία με τον Εμμανουήλ Τασούλα, οδοντίατρο στην Αθήνα, που είχε μια μεγάλη συλλογή από αφίσες και φωτογραφίες από ινδικές ταινίες, στο πλαίσιο ενός ερασιτεχνικού εθνομουσικολογικού ερευνητικού προγράμματος, στο διάστημα 1996-1997. Οι ερευνητές προσπάθησαν να βρουν:

- τις ινδικές ταινίες που παίχτηκαν στην Ελλάδα,
- τα τραγούδια τους,
- ποια από τα τραγούδια αυτά έδωσαν το υλικό για ελληνικά τραγούδια (μέσα από έρευνα των ινδικών τραγουδιών),
- ποια "ύποπτα" ελληνικά τραγούδια ήταν ινδικά (μέσα από έρευνα των ελληνικών τραγουδιών),
- έλληνες μουσικούς που να είναι πρόθυμοι να μιλήσουν για τις διασκευές τους.

Με δεδομένο ότι οι μουσικοί συχνά ηχογραφούσαν τα τραγούδια απευθείας στις κινηματογραφικές αίθουσες, θεωρήθηκε πως ο εντοπισμός των ταινιών και των μουσικών θεμάτων τους θα οδηγούσε, με τη σειρά του, στον εντοπισμό πολλών ελληνικών τραγουδιών. Οι 111 ταινίες που ήρθαν στην Ελλάδα εντοπίστηκαν από έρευνα σε εφημερίδες ("Μακεδονία", "Έθνος", "Νέα", "Βραδυνή", "Ακρόπολις", κ.λπ.) και κινηματογραφικά περιοδικά της εποχής εκείνης ("Θεάματα", "Αστήρ Κινηματογραφικός"). Ορισμένες ταινίες εντοπίστηκαν από το συνδυασμό ηθοποιών και υποθέσεων, αλλά για 32 από αυτές δεν ήταν εφικτή η τεκμηρίωση. Τα μουσικά θέματα 23 ταινιών ήταν διαθέσιμα στο εμπόριο, αλλά τα υπόλοιπα είτε δεν ήταν καθαρά είτε είχαν ξεχαστεί εντελώς. Προκειμένου να βρουν τα τραγούδια, οι ερευνητές μπήκαν στο "internet discussion group" με θέμα τα τραγούδια του ινδικού κινηματογράφου και τίτλο "re.music.indian.miscellaneous (RMIM)", στο οποίο μετείχαν πολλοί ειδικοί. Εκεί αναζήτησαν τους κατόχους των μουσικών θεμάτων. Διάφοροι συλλέκτες παλιών τραγουδιών προσφέρθηκαν να βοηθήσουν, από τους οποίους αναφέρουμε τους κυρίους Vish Krishnan, Satish Kalra και Ashok Dhareswar. Οι ειδικοί έστειλαν τα μουσικά θέματα στους ερευνητές, οι οποίοι κατόπιν τα έστειλαν

στην Ελλάδα, όπου τα άκουσαν δύο συλλέκτες παλιών ελληνικών τραγουδιών και προσπάθησαν να εντοπίσουν σε ποιες περιπτώσεις είχαν γίνει αντιγραφές. Οι έλληνες συλλέκτες έστειλαν περίπου 15 κασέτες με τραγούδια στους ερευνητές, οι οποίοι κατόπιν τα έδωσαν στους Ινδούς ειδικούς. Έτσι, εντοπίστηκαν πολλά τραγούδια, που έφτασαν συνολικά στα 105 το 1998. Είναι γνωστό ότι υπήρξαν και αρκετά άλλα τα οποία, όμως, έχουν ξεχαστεί στην Ελλάδα ή και στην Ινδία και δεν κατέστη δυνατό να εντοπιστούν με βεβαιότητα.

Από την έρευνα αυτή προέκυψαν και κάποια ζητήματα ψυχομουσικολογίας, που δεν είχαν εντοπιστεί μέχρι τότε στο πλαίσιο της έρευνας πεδίου. Οι ακροατές της μίας κουλτούρας, που άκουγαν τραγούδια της άλλης, έπρεπε να κάνουν πολυσύνθετες συγκρίσεις, προσπαθώντας να ανατρέξουν με τη μνήμη τους σε βασικά χαρακτηριστικά ομοιότητας, αγνοώντας τα υπόλοιπα που δεν είχαν σχέση. Εύκολα εντοπίστηκαν τα τραγούδια που έμοιαζαν πολύ με όσα γνώριζαν πολύ καλά οι ακροατές, αλλά αποδείχτηκε αρκετά δύσκολος ο εντοπισμός όσων τραγουδιών δεν είχαν ακούσει παρά ελάχιστες φορές ή τραγουδιών που είχαν αλλάξει πολύ. Οι αλλαγές στο ρυθμό, στο περίγραμμα και στον αριθμό των φωνών (χορωδία - μονωδία) τους μπέρδευαν πολύ, ενώ η αλλαγή της φωνής από άντρα σε γυναίκα δεν αποτελούσε πρόβλημα. Ορισμένοι ακροατές αποδείχτηκαν καλύτεροι από άλλους, ενώ κάποιοι αδιαμφισβήτητοι εμπειρογνώμονες δεν μπόρεσαν να εντοπίσουν κανένα τραγούδι. Η όλη διαδικασία ήταν κουραστική. Μετά από κάποιο αριθμό τραγουδιών της άλλης κουλτούρας, τα ακούσματα άρχιζαν να μπερδεύονται στο μυαλό των ακροατών, οι οποίοι αισθάνονταν πια ότι όλα τα τραγούδια ήταν περίπου τα ίδια. Τα θέματα αυτά παρουσιάζονται λεπτομερώς σε ξεχωριστό άρθρο.

Η αρχική ελπίδα ότι, ορισμένοι από τους παλιούς συνθέτες θα δέχονταν να μιλήσουν για τους λόγους που τους ώθησαν στην αντιγραφή συγκεκριμένων τραγουδιών –και όχι κάποιων άλλων– καθώς και για τους λόγους που έκαναν συγκεκριμένες αλλαγές, αποδείχτηκε ανέφικτη. Δύο από τους βασικότερους (η Βούλα Πάλλα και ο Απόστολος Καλδάρας) είχαν πεθάνει, άλλοι εξακολουθούσαν να ντρέπονται και να τηρούν αμυντική στάση και, στο τέλος, δεν υπήρξε παρά ελάχιστη συνεργασία.

Είναι κρίμα που οι ινδικές διασκευές δεν αντιμετωπίστηκαν ως θετικό πολιτιστικό φαινόμενο. Οι μουσικοί που τις χρησιμοποίησαν είναι άξιοι συγχαρητηρίων και επαίνων για το έργο τους. Άκουσαν κάποιους μακρινούς ήχους ενός κοινού πολιτιστικού παρελθόντος και προσπάθησαν να το μεταδώσουν. Αντί για αυτούς, το μεταδίδει το παρόν άρθρο στους αναγνώστες του 21^{ου} αιώνα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελένη Αμπατζή και Μανουήλ Τασούλας. *Ινδοπρεπών Αποκάλυψη: Από την Ινδία του εξωτισμού στη λαϊκή μούσα των Ελλήνων*, Αθήνα, 1998.

Amaryanakis, George. 1985a. "Harmonic affinities". Saryu Doshi (Ed.) *India and Greece: Connections and Parallels*. Bombay: Marg Publications.

Αμαργιανάκης, Γεώργιος. 1985β. "Ο αρχαιοελληνικός μουσικός νόμος, ο βυζαντινός ήχος και η ινδική ράγκα". *Μουσικολογία* (Περιοδική έκδοση μουσικής θεωρίας και πράξης), 2, 72-82.

Αμαργιανάκης, Γεώργιος. 1992. Εισαγωγή στην Ελληνική Δημοτική Μουσική. Πανεπιστήμιο Αθηνών, τμήμα μουσικών σπουδών, σημειώσεις εαρινού εξαμήνου.

Αμαργιανάκης, Γεώργιος. 1995. "Η βυζαντινή εκκλησιαστική μουσική και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της". Στο Βυζαντινοί Μελουργοί. Αθήνα: Έκδοση Μεγάρου Μουσικής, περίοδος 1994-95.

Αμαργιανάκης, Γεώργιος. 1996. "Indian Music: Divine sounds related to Greek music. "Ινδία, στα βήματα του πολιτισμού", "Καθημερινή", 29 Δεκεμβρίου.

Arora, U.P. 1991. *Graceo-Indica: India's Cultural Contacts with the Greek World*. New Delhi: RamAnand Vidya Bhawan.

Arora, U.P. 1985. "Metamorphoses in myth. The monastic tradition". In Saryu Doshi (ed.) *India and Greece: Connections and Parallels*. Bombay: Marg Publications.

Μπαχουνάκης. Νίκος. 1998. Τα Έθνικ πριν από τα Έθνικ. Δίφωνο. Αθήνα 133-136.

Bopearachchi, Osmund. 1991. *Monnnaies Grecobactriennes et Indogrecques. Catalogue Resonne*. Biblioteque Nationale, Paris.

Dani, Ahmad H. 1991. *Bactrian and Indus Greeks: A Romantic Story from Their Coins*. Lahore: Lahore Museum.

Danilou, Alain. 1967. *La musique de l'Inde du Nord*. Paris: Buchet/Chastel.

Danilou, Alain. 1979. *Introduction to the Study of Musical Scales*. London: Oriental Books Reprint Corporation.

Danilou, Alain. 1980. *The Raaga-s of Northern Indian Music*. Delhi: Munshiram Manoharlal Publishers.

Κεσσόπουλος, Γιάννης. 1998. "Ινδοπρεπών Αποκάλυψη", *Μακεδονία*, φ. 8 Νοεμβρίου.

Κέζα, Λώρη. 1998. "Στο δρόμο της Ναργκίς", "Το Βήμα", φ. 27 Σεπτεμβρίου.

Lal, K.S. 1990. *Indian Muslims: Who Are They*. Delhi: Voice of India.

"Γη ποτισμένη με Ινδία". 1998. "Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία", φ. 11ης Οκτωβρίου.

Μάτσας, Νέστωρ. 1961. "Το Κατάντημα", *Τα Θεάματα*, φ. 5 Δεκεμβρίου.

Παπαδόπουλος, Άρης. 1998. "Γη ποτισμένη με δάκρυα". "Εθνικός Κήρυξ Νέας Υόρκης", 28 Οκτωβρίου.

Schulz, Siegfried A. 1981. Two Christian Saints? The Barlaam and Josaphat Legend. *India International Centre Quarterly*, 8, 131-143.

Σημηριώτη, Μ. 1962. "Ο συνθέτης Τσιτσάνης, σύζυγος και πατέρας", "Ντόμινο", τχ 19ης Μαΐου.

Σημηριώτη, Μ. 1967. "Είναι η λαϊκή μουσική ελληνική ή αραβοτουρκική;", "Ντόμινο", τχ 20ης Οκτωβρίου.

Τασούλας, Εμμανουήλ. 1992. *Ναργκίς*, Αθήνα.

Thapar, Romila. 1966. *History of India 1*. London: Penguin.

Τσιτσάνης Βασίλειος. 1979. *Η ζωή μου, το έργο μου* (με τον Κώστα Χατζηδούλη), Αθήνα.

Varapande, Manohar Laxman. 1981. *Ancient Indian and Indo-Greek Theater*. Delhi: Abhinav.

Varadpande, Manohar Laxman. 1985. Paragons of Performance. In Saryu Doshi (Ed.) *India and Greece: Connections and Parallels*. Bombay: Marg Publications.

Βελισσαρόπουλος Δημήτριος. 1990. *Έλληνες και Ινδοί*, Αθήνα, τ. 1, 353.

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΕΩΝ ΧΡΟΝΙΚΟΝ

ΑΠΟ ΤΑ ΠΑΛΑΙΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Από τις αρχές του αιώνα και κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου, μια σειρά εντύπων, που είχαν ως κύριο αντικείμενο τη Θεσσαλονίκη, προσπάθησαν να συγκεντρώσουν ιστορικό υλικό για την πόλη. Ήταν το "Μακεδονικό Ημερολόγιο" του Παμμακεδονικού Συλλόγου, ο "Γρηγόριος ο Παλαμάς" και το "Μακεδονικό Ημερολόγιο" του Ν. Σφενδόνη – τα δύο τελευταία εξακολουθούν να εκδίδονται, αποτελώντας εξαίρεση στον κανόνα, που θέλει τις περιοδικές εκδόσεις εφήμερες και βραχύβιες. Τόσο ο "Γρηγόριος ο Παλαμάς" όσο και το "Μακεδονικό Ημερολόγιο" έχουν συμπληρώσει δεκαετίες ολόκληρες, ξεπερνώντας τη διάρκεια της μέσης ανθρώπινης ζωής. Προσπαθώντας να συγκεντρώσουν ιστορικό υλικό για την πόλη, προσέλκυσαν ενδιαφέροντα κείμενα από λογίους, που θέλησαν να συνεχίσουν το έργο των πρώτων μεγάλων ιστοριογράφων της Θεσσαλονίκης, των αείμνηστών Μιχαήλ Χατζή Ιωάννου και Πέτρου Παπαγεωργίου. Ακολουθώντας το δρόμο τους, ο ευαίσθητος Χρήστος Γουγούσης, ο πολύπειρος Κωνσταντίνος Τάττης και ο αγιορείτης Κύριλλος ο Ιβηρίτης καταθέτουν κείμενα για την πόλη, καλύπτοντας το κενό, μέχρι να εμφανιστεί ο Απόστολος Βακαλόπουλος –στα τελευταία χρόνια του μεσοπολέμου– κι έπειτα ο Ι. Θεοχαρίδης, που αναζωπύρωσαν το επιστημονικό ενδιαφέρον γα την ιστορία της Θεσσσαλονίκης.

Τα κείμενα, που επιλέξαμε να αναδημοσιεύσουμε εδώ, δεν είναι άγνωστα στους ειδικούς ούτε είναι απαλλαγμένα λαθών, διατηρούν εντούτοις τη γλαφυρότητά τους και τη σημασία τους. Δείχνουν, περισσότερο από κάθε τι άλλο, ότι το ενδιαφέρον για το παρελθόν της πόλης δεν έπαψε να είναι ζωηρό κι ότι η πόλη αυτή διέθετε πάντοτε τους ιστοριογράφους της. Δεν μένει παρά να ευχηθούμε στον "Γρηγόριο τον Παλαμά" και το "Μακεδονικό Ημερολό-

γιο" να συμπληρώσουν αισίως τα εκατό χρόνια από την έκδοσή τους, επέτειος που για το πρώτο περιοδικό δεν αργεί και πολύ.

ΧΡΗΣΤΟΣ ΓΟΥΓΟΥΣΗΣ

Ο στοιχειωμένος λουτρός

[Μακεδονικό Ημερολόγιο, 1929, 262-264]

Παρὰ τὸν Ναὸν τοῦ Ἁγίου Δημητρίου ὑπάρχει λουτρὼν τουρκικὸς ὀνομαζόμενος Κουλὰ Τσαρσί[1]. Ὁ λουτρὼν οὗτος θεωρεῖται παρὰ τῶν γενναίων τῆς Θεσσαλονίκης ὡς στοιχειωμένος, δι' ὃ οὐδεμία νύμφη μεταβαίνει πλέον ἐκεῖ. Ἰδοὺ δὲ ὁ μῦθος τὸν ὁποῖον ἔχουσι πλάση μετατρέψαντες κατὰ τὴν φαντασίαν των τὴν ἀλήθειαν. Ἡ ἀλήθεια δὲ ἔχει ὡς ἑξῆς:

Πρὸ ἑξήκοντα περίπου ἐτῶν ὑπῆρχεν ἐν Θεσσαλονίκῃ πτωχός τις ἐμβαλωματής, Μαστρογιάννης καλούμενος. Οὗτος εἶχε θυγατέρα ὡραιοτάτην, ἣν ἠγάπησε πλούσιός τις τραπεζίτης τῆς Θεσσαλονίκης. Ἀλλ' ἕτερος μεγαλέμπορος Δ... Σ... καλούμενος, ἀφ' οὗ επανειλημμένως ἔλαβε δείγματα τῆς τιμιότητος τῆς θυγατρὸς τοῦ ἐμβαλωματοῦ Σοφίας, ἀπεφάσισε νὰ τὴν συζευχθῇ, δι' ὃ αὐτοπροσώπως ἐζήτησε παρὰ τοῦ πατρός της τὴν χεῖρα αὐτῆς.

Τὴν ἑβδομάδα καθ' ἣν ἐπρόκειτο νὰ γίνῃ ὁ γάμος, ὁ Μαστρογιάννης ἔλαβε τὴν ἑξῆς ἀνυπόγραφον ἐπιστολήν:

«Ἂν ἀγαπᾷς τὴν κόρην σου καὶ θέλῃς νὰ ζῇ, αὔριον εἰς τὰς 10 ἀλὰ τούρκα θὰ ἔλθῃς εἰς τὸ καφενεῖον τῆς Τούμπας ἔξω τῆς πόρτας τῆς Καλαμαριᾶς. Ἐκεῖ ἄνθρωπός τις θὰ σὲ πλησιάσῃ καὶ θὰ σοὶ εἴπῃ τὸ ὄνομα «Σοφία». Χρεωστεῖς νὰ τὸν ἀκολουθήσῃς ὅπου θὰ σὲ ὁδηγήσῃ».

Ὁ Μαστρογιάννης μετά τινας δισταγμοὺς μετέβη τὴν ὡρισθεῖσαν ὥραν εἰς τὸ μέρος ἐκεῖνο, ὅπου συνήντησεν ἄνθρωπόν τινα ὅστις τὸν ὡδήγησε ἐφ' ἀμάξης εἴς τινα οἰκίαν. Ὁ ἄνθρωπος οὗτος ἦτο ὁ ἐρασθεὶς τὴν Σοφίαν τραπεζίτης. Ἐκεῖ ἠπείλησεν αὐτὸν ὅτι, ἂν δὲν διαλύσῃ τὸ συνοικέσιον ἐκεῖνο καὶ δώσῃ τὴν κόρην του εἰς αὐτόν, θὰ μετανοήσῃ πικρῶς. Ὁ Μαστρογιάννης οὐδὲν εἰς τοὺς οἰκείους του εἶπεν τι, ἀλλ' ἄφησε τὰ πράγματα ὅπως ἦσαν, καὶ τὴν μεθεπομένην, ἥτις ἦτο Σάββατον, ἡ νύμφη κατ' ἔθος μετέβη εἰς τὸ λουτρὸν τοῦ Κουλὰ Τσαρσὶ μετ' ἄλλων φίλων, ἵνα λουσθῇ.

Ὁ τραπεζίτης ὅμως, ὅστις διὰ τῶν μέσων ἅτινα διέθετε, πληροφορηθεὶς τὰ πάντα ἐξηγόρασε τὸν διευθυντὴν τοῦ λουτροῦ. Ἐνῶ δὲ ἡ νύμφη ἐλούζετο, αἴφνης βυθίζεται μία πλὰξ τοῦ δαπέδου, ἐξέρχεται ἐξ αὐτῆς μορφὴ κατάλευκος, ἁρπάζει τὴν λιπόθυμον ἤδη Σοφίαν, καὶ μεταφέρει αὐτὴν εἰς τὸν οἶκον τοῦ τραπεζίτου, ὅστις τὴν ἰδίαν ἡμέραν ἀπέπλευσε μετ' αὐτῆς εἰς Ἀλεξάνδρειαν. Ἡ ἀστυνομία εἰδοποιηθεῖσα ἐγκαίρως ἠρεύνησε τὰ πάντα, μὴ δυνηθεῖσα ν' ἀνακαλύψῃ τι καὶ ἐπιθυμοῦσα ν' ἀπαλλάξῃ τοὺς ἐκεῖ λουμένους τοῦ προκληθέντος φόβου, ἐτοίχισε τὸν λουτῆρα ἐκεῖνον, ὅστις ἔκτοτε μένει τοιχισμένος καὶ μέχρι σήμερον.

Μετ' ὀλίγον χρόνον ὁ Μαστρογιάννης ἔλαβεν ἐπιστολὴν τῆς κόρης του Σοφίας ἐξ Ἀλεξανδρείας, δι' ἧς ἀνήγγειλε τοὺς γάμους της μετὰ τοῦ τραπεζίτου Κ... Χ... καὶ ἐκάλει αὐτὸν παρ' αὐτῇ.

Τὸ γεγονὸς τοῦτο ὁ κόσμος παρεξηγήσας ἀπέδωκε εἰς ὑπερφυσικὴν δύναμιν καὶ ἔκτοτε οὐδεμία νύμφη μεταβαίνει νὰ λουσθῇ εἰς τὸν *Στοιχειωμένον λουτρόν*.

1. Σημείωση της σύνταξης: Η πληροφορία είναι ανακριβής. Το λουτρό "Κουλά Ταρσί" βρίσκεται στην Άνω Πόλη, ενώ δίπλα στον Άγιο Δημήτριο βρίσκεται το Γενή Χαμάμ.

ΓΙΩΤΑ ΜΥΡΤΣΙΩΤΗ

Το "στοιχειωμένος λουτρό" σήμερα

Το Γενή Χαμάμ (Yeni Hamami) –γνωστό στα νεότερα χρόνια ως "Αίγλη"– δεν ήταν επί τουρκοκρατίας απλώς ο χώρος της σωματικής υγιεινής (ελλείψει λουτρών στα σπίτια) και της ψυχικής κάθαρσης. Στη μουσουλμανική κοινωνία το δημόσιο αυτό κτήριο αποτελούσε και ένα κέντρο κοινωνικής συναναστροφής και ψυχαγωγίας. Οι εντριβές στην "πέτρα της κοιλιάς" από τους χαμαμτζήδες ή τις χαμαμτζούδες για παράδειγμα, μετά από ένα θερμό λουτρό στη ζεστή αίθουσα "Σιτζακλίκ" ή "Ετς χαμάμ", αποτελούσε μια από τις ελάχιστες απολαύσεις της εποχής, ενώ ο καφές και το τσάι, μετά από τη μικρή αυτή "ιεροτελεστία", ολοκλήρωναν τη διασκέδαση. Το χαμάμ ωστόσο, συνδεδεμένο με την καθημερινή ζωή τα ήθη και τα έθιμα των κατοίκων, είχε και μια άλλη διάσταση, μια άλλη σημασία: εκτός από χώρος ανάπαυσης και διασκέδασης, ήταν ένας τόπος συνεύρεσης για τις γυναίκες, οι οποίες έβρισκαν την ευκαιρία να ξεφύγουν από την κλειστή, καθημερινή, συντηρητική τους ζωή.

Τόπο ψυχαγωγίας αποτελεί και σήμερα το αρχιτεκτόνημα αυτό, που διασώζεται στην καρδιά της Θεσσαλονίκης, δίπλα ακριβώς από τον ναό του μυροβλύτη Αγίου Δημητρίου. Το μνημείο –ανατρέχοντας την ιστορία του– χτίστηκε μάλλον στο τελευταίο τέταρτο του 16ου αιώνα. Ιδρυτής του ήταν ο Χουσρέφ Κεντχουντά (Hüsrev Kedhuda) που ίδρυσε βακούφι με ακίνητα στη Θεσσαλονίκη κι ήταν

πιθανώς ο κεχαγιάς διαχειριστής του μεγάλου βεζίρη Σοκολού Μεχμέντ Πασά (Sokollu Mehmed Paşa). Ήταν διπλό λουτρό, ανδρών και γυναικών, η λειτουργία του οποίου σταμάτησε μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης. Το 1919 περιήλθε στο ελληνικό δημόσιο και το 1937 αγοράστηκε -ως ανταλλάξιμο- από κάποιον έμπορο, για να περάσει, έκτοτε, σε διάφορες χρήσεις που σχετίζονται με ψυχαγωγικές κυρίως και πολιτιστικές δραστηριότητες.

Ο ιδιοκτήτης το χρησιμοποίησε αρχικά ως αποθήκη. Αργότερα το μετέτρεψε σε κινηματογράφο και για τις ανάγκες του κατεδάφισε τον ενδιάμεσο τοίχο που χώριζε τις δυο μεγάλες "ψυχρές" (Σοκλούκ) αίθουσες. Ο χώρος αυτός στέγασε για μισό περίπου αιώνα τη χειμερινή αίθουσα του κινηματογράφου "Αίγλη" και μαζί μ' αυτήν τους καημούς και τους αναστεναγμούς, το γέλιο και το δάκρυ των θεατών στην προ-τηλεοπτική Θεσσαλονίκη. Το υπόλοιπο λουτρό κατεδαφίστηκε κι αυτό και τη θέση του πήρε ο θερινός κινηματογράφος, σ' έναν αύλειο χώρο που διατηρείται ως σήμερα. Εκεί υπήρχε το Κιουλχάν, η εστία του λουτρού, που βρισκόταν σε επαφή με το Σιτζακλίκ, τη ζεστή, δηλαδή, αίθουσα που είχε γούρνες με τρεχούμενο νερό και στο κέντρο της το Κεμπέκ Τασί, τη "πέτρα της κοιλιάς", όπου γίνονταν οι εντριβές.

Το ιστορικό κτίριο κηρύχθηκε διατηρητέο μνημείο το 1938 και έκτοτε ανήκει στην εποπτεία της 9ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Με την επίβλεψη της αρχαιολογικής υπηρεσίας έγινε η αποκατάστασή του, όταν το 1991 μια ομάδα Θεσσαλονικέων είχε την ιδέα να μετατρέψει το μνημείο σε χώρο πολιτιστικών δραστηριοτήτων.

Τη μελέτη εκπόνησαν δυο αρχιτέκτονες: ο Απόστολος Βέτας και η Αναστασία Αλεξοπούλου, με στόχο την μετατροπή του ακινήτου σ' έναν χώρο πολλαπλών χρήσεων -μια αίθουσα πολιτισμού. "Όταν παραλάβαμε το κτίσμα, λειτουργούσε ως νυχτερινό κέντρο, ως ένα είδος ταβέρνας, οπότε η πρώτη φάση της αποκατάστασης ήταν να ξηλωθούν όλες οι ελαφρές και οι πρόχειρες κατασκευές. Η δεύτερη φάση, σε συνεργασία με την Αρχαιολογική Υπηρεσία, ήταν η στερέωση του μνημείου, που είχε πληγεί τόσο από τη φθορά του χρόνου όσο και από τους σεισμούς του 1978. Η φάση της στερέωσης του μνημείου ήταν, εξάλλου, μια από τις δεσμεύσεις των ενοικιαστών, όταν ανέλαβαν να μετατρέψουν το κτίριο σε χώρο πολιτισμού", εξηγεί ο κ. Βέττας.

Οι εργασίες αποκατάστασης που ακολούθησαν έγιναν με σεβασμό προς τον ιστορικό χαρακτήρα του μνημείου. Οι επεμβάσεις ανέδειξαν το μέγεθος του κτιρίου, αλλά και τα βασικά χαρακτηριστικά της πλινθοπερίκλειστης τοιχοποιίας του. Κυρίως, όμως, αποκάλυψαν παλίμψηστους τρούλους στην κλειστή αίθουσα και μικρότερους αστεροειδείς στον ενδιάμεσο διάδρομο.

Η "ψυχρή" αίθουσα του λουτρού πήρε τη μορφή καφεθεάτρου. Το κεντρικό μοντέλο προέβλεπε τη διαμόρφωση μιας θεατρικής αίθουσας για πολλαπλές χρήσεις. Έτσι, η βαθμιδωτή πλευρική διάταξη έδωσε τη δυνατότητα να αναπτυχθούν καλές οπτικές γωνίες για τις θέσεις του κοινού. Κατασκευάστηκε ένας περιμετρικός εξώστης για να αυξηθεί η χωρητικότητα των θεατών, προστέθηκε μια μεταλλική φωτιστική γέφυρα στη θέση του τοίχου, που είχε κατεδαφιστεί στο παρελθόν, για την εξυπηρέτηση των παραστάσεων και των εκδηλώσεων, ενώ τα δάπεδα διαμορφώθηκαν με αμμοβολή, ώστε να έχουν μια συγγενέστερη προς το χαμάμ υφή.

Ο υπαίθριος κινηματογράφος εξοπλίστηκε με ξυλεία από παλιά πλοία, τσιμεντένια πλακάκια από παλιές μάντρες, ενώ διατηρήθηκε η περικοκλάδα, το αναρριχόμενο φυτό που αναπτύσσεται εδώ και δεκαετίες, λόγω της ύπαρξης άφθονων νερών στην υπόγεια στάθμη του (εξ ου τα λουτρά και τα αγιάσματα στον γειτονικό Άγιο Δημήτριο).

Εδώ και μια δεκαετία η Αίγλη λειτουργεί σαν ένας τόπος διαφορετικών δραστηριοτήτων. Άλλοτε ως μουσική σκηνή, άλλοτε ως συνεδριακός χώρος, χώρος πολιτιστικών εκδηλώσεων (λόγου και τέχνης), δεξιώσεων, αλλά και ως θερινός κινηματογράφος στην περίκλειστη αυλή του, μια όαση στην καρδιά της πόλης. Ακόμα και ο χώρος του διαδρόμου δεν μένει ανεκμετάλλευτος. Αρκετές φορές μετατρέπεται σε γκαλερί, φιλοξενώντας εικαστικές εκθέσεις.

Η αρχιτεκτονική μορφή του παλιού χαμάμ, όπως υποστηρίζουν οι ειδήμονες, προσδίδει στη χειμερινή αίθουσα φυσική ηχητική ποιότητα, οπότε την καθιστά ιδανική για μουσικές εκδηλώσεις, όπως συναυλίες κλασικής μουσικής, παραδοσιακής ή σύγχρονης ελληνικής και ξένης.

Η επανάχρηση του κτιρίου ως χώρου πολιτιστικών εκδηλώσεων ήταν ο ιδανικότερος τρόπος γνωριμίας του κοινού με το μνημείο. Η εύκολη πρόσβαση μπορεί να εγκυμονεί κινδύνους για την προστασία του μνημείου, δίνει όμως τη δυνατότητα στον επισκέπτη να θαυμάσει ένα από τα κληροδοτήματα της αρχιτεκτονικής μας κληρονομιάς.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Σ. ΤΑΤΤΗΣ

Ιστορικαί σημειώσεις περί Θεσσαλονίκης

[Γρηγόριος ο Παλαμάς 2 (1918), 520-523]

Χάριν τῆς νεωτέρας Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας τῆς Θεσσαλονίκης πρὸς περισυλλογὴν καὶ ἐξακρίβωσιν πάσης πληροφορίας εἴτε ἐκ παραδόσεως περιελθούσης ἐμοί, εἴτε ἐξ ἐγγράφων περιεσωθέντων μέχρις ἡμῶν, ἐθεώρησα καθῆκόν μου νὰ διαθέσω τὰς ὥρας τῆς σχολῆς μου πρὸς δυνατὴν ἐξυπηρέτησιν τοῦ ἄνω σκοποῦ χάριν τῶν ἐπιγενομένων· δυστυχῶς ὅμως ἡ κατ' Αὔγουστον τοῦ 1890 μεγάλη πυρκαϊὰ, ἥτις μεταξὺ ἄλλων κατέστρεψε καὶ τὸν πρώην Μητροπολιτικὸν Ναὸν τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, ἐστέρησεν ἡμᾶς πολυτίμων κωδίκων καὶ ἐγγράφων φυλαττομένων μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἐπιμελῶς εἰς τὸ Ἀρχεῖον τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης· τοὺς κώδικας τούτους εἶχεν μελετήσει ὁ ἀείμνηστος Πέτρος Παπαγεωρ-

γίου καὶ πολλὰς σπουδαίας σημειώσεις ἐξ αὐτῶν ἐρανίσθη, κατὰ λυπηρὰν δὲ σύμπτωσιν ἕνεκα τοῦ ἐπελθόντος πρὸ τριετίας περίπου εἰς Ἀθήνας θανάτου αὐτοῦ συναπωλέσθη καὶ ὅλη ἡ προπαρασκευαστική του ἐργασία, ἣν ἐπιμελῶς ἀπὸ δεκαετηρίδων ὁλοκλήρων μετ' αὐταπαρνήσεως καὶ ἐμβριθείας εἶχεν περισυλλέξῃ· εἰς ἐπίμετρον δὲ πάντων τούτων κατὰ τὴν πυρκαϊὰν τῆς 5ης Αὐγούστου 1917, τὴν κατ' ἔκτασιν καὶ κατ' οὐσίαν μεγαλυτέραν πάσης ἄλλης προγενεστέρας, ἀπωλέσθησαν καὶ τὰ μεταφερθέντα ἐνταῦθα χειρόγραφα τοῦ ἀειμνήστου ἀνδρός, ὡς καὶ ἡ πολύτιμος βιβλιοθήκη τοῦ φιλεκπαιδευτικοῦ συλλόγου, ἥτις ἐκτὸς τῶν ἄλλων πολυτίμων συγγραφῶν περιεῖχεν δυσεύρετον συλλογὴν βιβλίων ἀναφερομένων εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς τε ἀρχαιοτέρας καὶ νεωτέρας τῆς Μακεδονίας ἐν γένει καὶ ἰδιαιτέρως τῆς Μεγαλοπόλεως Θεσσαλονίκης.

Ἐκ τῶν ἡμετέρων, κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους ἐνέσκηψαν εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Θεσσαλονίκης καὶ συνέγραψαν (καθ' ἃ ἐγὼ τοὐλάχιστον γνωρίζω) οἱ ἑξῆς: 1ον) Ὁ ἀείμνηστος Μαργαρίτης Δήμιτσας ἐξ Ἀχρίδος ἕλκων τὸ γένος, συμπολίτης τοῦ διαπρεποῦς καθηγητοῦ τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου καὶ χρηματίσαντος Ὑπουργοῦ ἐν Ἀθήναις Βοτλῆ, ὅστις ὡς γνωστὸν συνέγραψεν μεταξὺ ἄλλων ἀρχαίαν τοπογραφίαν τῆς Μακεδονίας καὶ πολλὰς μονογραφίας σχετιζομένας μὲ τὴν ἀρχαίαν καὶ βυζαντινὴν ἱστορίαν αὐτῆς. Ὁ Μ. Δήμιτσας ἐχρημάτισεν καὶ Γυμνασιάρχης Θεσσαλονίκης πρὶν ἢ ἀναγνωρισθῆ τὸ Γυμνάσιον, κατόπιν δὲ καὶ Διευθυντὴς ἰδίου Ἐκπαιδευτηρίου ἐν Ἀθήναις. 2ον) Ὁ ἀείμνηστος Μιχαὴλ Χ" Ἰωάννου εἰς τὴν ἔκδοσιν τῶν ἐν λόγῳ δύο συγγραφῶν του εἶχε συνεργασθῆ μετὰ τῶν ἐπιστηθίων φίλων του καὶ ἐπίσης ἐνθέρμων ζηλωτῶν τῆς πατρῴας ἱστορίας, ἀειμνήστου Νικολάου Κεχαγιᾶ καὶ Κωνσταντίνου Κοντορέπα, ἰατρῶν ἀμφοτέρων Θεσσαλονικέων. 3ον) Πολλὰς καὶ πολυτίμους μονογραφίας συνέγραψεν ὁ ἀείμνηστος Πέτρος Ν. Παπαγεωργίου ὃς καὶ ἀγνώστους ἐπιγραφὰς ἐδημοσίευσεν. 4ον) Ὁ ἐκδότης τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει "Ἡμερολογίου Ἀνατολῆς" καὶ ἀείμνηστος Ἀθανάσιος Παλαιολόγου γράψας περὶ τῶν Εὐεργετῶν τῆς Ἑλληνικῆς Κοινότητος Θεσσαλονίκης ἐπὶ τῇ βάσει τῶν τότε σωζομένων Κοινοτικῶν Κωδίκων καὶ ἰδιαιτέρως περὶ τοῦ ἀειμνήστου ἱδρυτοῦ τοῦ Ὀρφανοτροφείου Ἰωάννου Παπάφη. 5ον) Οἱ χρηματίσαντες Καθηγηταὶ τοῦ Γυμνασίου Θεσσαλονίκης, ἀείμνηστοι, Κωνσταντῖνος Γ. Οἰκονόμου ἐκ Σιατίστης ἕλκων τὸ γένος, Ἰωάννης Τσικόπουλος καὶ Γεώργιος Παπαγεωργίου ἐκ Καταφυγίου ἕλκοντες τὸ γένος, δημοσιεύσαντες διαφόρους ἀρχαιολογικὰς καὶ ἱστορικὰς πραγματείας εἴτε εἰς φύλλα βυζαντινά, εἴτε εἰς τὸν τότε ἐκδιδόμενον ἐνταῦθα «Ἑρμῆν» τοῦ Γκαρμπολᾶ, τὸν κατόπιν «Φάρον Μακεδονίας» καὶ εἶτα «Φάρον τῆς Θεσσαλονίκης» μετονομασθέντα. Καὶ 6ον) Ὁ ἀείμνηστος ἰατρὸς Μιχαὴλ Παπαδόπουλος, ἔνθερμος ἐθνικὸς ἐν Μακεδονίᾳ ἐργάτης, πρωτοστατήσας εἰς πᾶσαν ἐθνικὴν καὶ πνευματικὴν δρᾶσιν τῆς ἐποχῆς τοῦ ἐν τῷ τόπῳ τούτῳ, ὅστις ἐπροτίμα πάντοτε νὰ ὁμιλῇ καὶ νὰ γράφῃ περὶ Μακεδονίας καὶ ἰδιαιτέρως περὶ Θεσσαλονίκης, ἐπιδιώκων διὰ τούτου ἀφ' ἑνὸς μὲν τὴν ἐνίσχυσιν τοῦ ἐθνικοῦ αἰσθήματος καὶ τὴν ἀφύπνισιν τῶν Μακεδόνων πρὸς ἔργα ἀντάξια τῆς προγονικῆς εὐκλείας ὡς ἀπογόνων τοῦ Μεγ. Ἀλεξάνδρου, ἀφ' ἑτέρου δὲ πρὸς ἐξακρίβωσιν καὶ περισυλλογὴν πάσης πληροφορίας καὶ παντὸς ἀντικειμένου ἀρχαιολογικῆς ἀξίας σχετισομένην μὲ τὴν ἀρχαίαν ἢ βυζαντινὴν ἢ καὶ μὲ τὴν νεωτέραν ἱστορίαν τοῦ τόπου· πρὸς τὸν σκοπὸν δὲ τοῦτον ἱδρύθη καὶ ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Συλλόγου, καὶ συχναὶ διαλέξεις παρ' αὐτοῦ καὶ ἄλλων λογίων τῆς ἐποχῆς του ἐγένοντο ἐν τῷ Συλλόγῳ ἐνώπιον πολυπληθοῦς καὶ ἐκλεκτοῦ ἀκροατηρίου, πολλάκις δὲ συνέρρεον καὶ ἐκ διαφόρων πόλεων καὶ κωμοπόλεων τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς Μακεδονίας ἔγκριτοι λογάδες.

Ἤδη, ἀρχόμενος τῶν ἡμετέρων μελετῶν καὶ ἐρευνῶν, σημειῶ τὰ ἑξῆς:

Ἐν τινι ἀντιτύπῳ Ἀρμενοπούλου ἐκδόσεως 1793 Ἐνετίας (περιελθόντι εἰς τὴν οἰκογένειάν μας ἐκ τοῦ συγγενοῦς μας Μιλτιάδου Ἀγαθονίκου τοῦ Θεσσαλονικέως, πατρὸς τοῦ μακαρίτου Ἀχιλλέως Ἀγαθονίκου Ἀρειοπαγίτου, περὶ ὧν ἐκτενέστερον προσεχῶς θὰ γράψωμεν) εὕρομεν ἐγγεγραμμένας τὰς ἐφεξῆς σημειώσεις χρονογράφου τῆς ἐποχῆς.

«Ὀκτωβρίου 27, 1802, ἐγκαινιάσθη ὁ Ναὸς τῆς Κυρίας ἡμῶν Θεοτόκου καὶ Ἀειπαρθένου Μαρίας ἐπονομαζομένης Λαγουδιανῆς τῆς Μεγαλοπόλεως Θεσσαλονίκης· κτήτωρ ἦτον ὁ κὺρ Χρῆστος Γεωργίου ἐπονομαζόμενος Μενεξὲς ἐκ τῆς Ἐπαρχίας τοῦ Ἁγίου Φα-

ναρίου (Ἀγράφων Θεσσαλίας) καὶ ἐκ χωρίου Μεγάλα Βρανιανὰ εἰς μνημόσυνον τῶν γονέων του.

«Ἰουνίου 30, 1806, ἐγκαινιάσθη ὁ Ναὸς τοῦ Ἁγίου Μεγαλομάρτυρος Μηνᾶ καὶ ἦτον κτήτωρ ὁ Μέγας Ἄρχων Κυρίου κὺρ Ἰωάννης Καφταντζόγλου ὀνομαζόμενος Καϊμάκογλους ἐκ τῆς Ἐπαρχίας τῆς Μεγάλης Πόλεως Θεσσαλονίκης[2].

«Μαΐου 7, 1806, ἡμέραν Κυριακήν, ἦλθεν ὁ θεοήλατος καὶ θεόργιστος Κατσαντώνης, ὅστις ἐπάτησε τὴν περίφημον χώραν τὴν ἐπονομαζομένην «Μεγάλα Βρανιανὰ» ἐκ τῆς Ἐπαρχίας τοῦ Ἁγίου Φαναρίου (Ἀγράφων Θεσσαλίας) καὶ ἀνεχώρησεν (ἀφ' οὗ ἐχάλασεν ἡ τοιαύτη χώρα) καὶ ἤρχισεν ὁ χαλασμὸς τῶν Ἀγράφων.

Ἰωάννης Ἀναγνώστου Δημητρίου
Ἐκ χωρίου «Μεγάλων Βρανιανῶν».

Π[ΕΤΡΟΥ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ]

Η περίμετρος της Κωνσταντινουπόλεως, της Θεσσαλονίκης, της Βεροίας και της Αδριανουπόλεως

[Μακεδονικόν Ημερολόγιον 1913, 128]

Κατὰ σημείωμα τοῦ ΙΑ΄ αἰῶνος, ὅπερ ἐκ κώδικος τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Βατικανοῦ ἐξέδωκεν ὁ καθηγητὴς κ. Σπ. Λάμπρος (Ν. Ἑλλ. Α΄ 242), τὰ κατὰ τὰς περιμέτρους τῶν ἀναγεγραμμένων πόλεων ἔχουσιν ὡς ἑξῆς:

«Εὑρέθη ἡ περίμετρος τοῦ περιπάτου τοῦ τείχους τῆς βασιλίδος τῶν πόλεων οὐργυιαὶ ἀνδρικαὶ δεκαοκτὼ χιλιάδες· τῆς δὲ Θεσσαλονίκης ἑξακισχίλιαι· τῆς Βερροίας δύο χιλιάδες ἑκατὸν πεντήκοντα· καὶ τῆς Ἀδριανουπόλεως χίλιαι ἑξακόσιαι. Ὥστε εἴποι τις εἶναι κατὰ λόγον γεωμετρικὸν τὴν μὲν Κωνσταντινούπολιν τῆς Θεσσαλονίκης ἐννεαπλασίονα, ταύτην δὲ τῆς Βερροίας ὀκταπλασίονα ἔγγιστα, ἐκείνην δὲ τῆς Ἀδριανουπόλεως διπλασίαν ἔγγιστα».

Καὶ ταῦτα μὲν ὁ γραφεὺς ἢ ὁ ἀντιγραφεὺς τοῦ σημειώματος· ὡς δὲ ὁ κ. Λάμπρος παρατηρεῖ, ἐσφάλη ἐκεῖνος ἐν τῇ ἀναλογίᾳ τῶν περιβόλων τῶν πόλεων πρὸς ἀλλήλους.

Τὸ σημείωμα τοῦ Βατικανοῦ κώδικος κατάγεται, ὡς παρετηρήθη, ἐκ τοῦ ΙΔ΄ αἰῶνος, χρόνου πρὸ τῆς τουρκικῆς ἁλώσεως. Μετὰ πέντε ὅλων αἰώνων πάροδον τὰ κατὰ τοὺς περιβόλους τῶν πόλεων πόσον μετεβλήθησαν, ἀφοῦ τὰ βυζαντινὰ τείχη αὐτῶν τοσούτους ἔπαθον ἀκρωτηριασμοὺς καὶ ἐκ τῆς φύσεως καὶ ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων! Μικρὸν ἔτι καὶ σχεδὸν οὐδὲν ἴχνος αὐτῶν, φεῦ!, θὰ ὑπάρχῃ!

ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΙΒΗΡΙΤΗΣ

Η τρομερά έκρηξις πυρίτιδος εις την Θεσσαλονίκην κατά το 1856

[Μακεδονικόν Ημερολόγιον 1939, 205-207]

Ὁ σεβαστὸς φίλος Κύριλλος Ἰβηρίτης ἐκ τῶν πλέον μορφωμένων καὶ σεβαστῶν πατέρων τοῦ Ἁγίου Ὄρους παρεχώρησεν διὰ τὸ "Μακεδονικὸν Ἡμερολόγιον" τὰ κάτωθι δύο ἀντίγραφα ἐγγράφων εὑρισκομένων εἰς τὰ ἀρχεῖα τῆς Μονῆς τῶν Ἰβήρων, εἰς τὰ ὁποῖα

2. Ἱερὸς Ναὸς τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ ἐκάη κατὰ τὸ ἔτος 1839 Αὐγούστου: 29, καὶ ἀνοικοδομήθη ἀρχιερατεύοντος τοῦ ἀειμνήστου Μητροπολίτου Θεσσαλονίκης Κου Ἱερωνύμου· ἐγκαινιάσθη δὲ τὸ δεύτερον κατὰ τὸ ἔτος 1848.
Ταῦτα κατὰ σημείωμα τοῦ μακαρίτου πάππου μου Κωνσταντίνου Τάττη χρηματίσαντος κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἐπὶ δωδεκαετίαν ὁλόκληρον Ἐπιτρόπου τοῦ ἐν λόγῳ Ἱεροῦ Ναοῦ μετὰ τοῦ ἀειμνήστου συναδέλφου του Κωνσταντίνου Κοζανίτου.
Ἔκτοτε ὁ Ἱερὸς Ναὸς τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ διευθύνεται ὑπὸ Ἐπιτρόπων ἐκλεγομένων ὑπὸ τῆς ἑκάστοτε Ἐφορίας τῶν Ἐκπαιδευτικῶν Καταστημάτων· ἐπίσης καὶ τὰ περισσεύματα τοῦ Ναοῦ τούτου ὡς καὶ τῶν ἐν τῷ προαυλίῳ αὐτοῦ ἐργαστηρίων χρησιμοποιοῦνται ὑπὲρ τῶν ἀναγκῶν τῶν Κοινοτικῶν Σχολῶν· τοῦτο δὲ ἐγένετο ἀφ' ἑνὸς μὲν ἕνεκα τῆς συνδρομῆς ἣν προσέφερον αἱ Συντεχνίαι τῆς πόλεως καὶ ἡ Κοινότης ὅλη διὰ τὴν ἐκ βάθρων ἀνοικοδόμησιν τοῦ ἱεροῦ τούτου ναοῦ, ἀφ' ἑτέρου δὲ διότι ἡ παλαιὰ ἐνορία τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ λόγῳ τῶν ἐπανειλημμένων πυρκαϊῶν μετεβλήθη ἀποκλειστικῶς εἰς ἀγορὰν σχεδόν. Εἰς τὴν τοιαύτην ἐπωφελῆ διαρρύθμισιν τῶν προσόδων τοῦ Ἱεροῦ τούτου Ναοῦ συνετέλεσεν τὰ μέγιστα ὁ μακαρίτης Θεαγένης Χαρίσης, ὁ γνωστὸς ἱδρυτὴς τοῦ Θεαγενείου Νοσοκομείου, πολυτίμους δὲ τῇ Κοινότητι ὑπηρεσίας προσενεγκών, καθ' ὅτι ἐκτὸς ἄλλων εἰς τὴν πρωτοβουλίαν τοῦ φιλοπάτριδος καὶ ἀνεπτυγμένου τούτου τέκνου τῆς πόλεώς μας ὀφείλεται ἡ ἵδρυσις τοῦ Κεντρικοῦ Παρθεναγωγείου ὡς καὶ τῆς τότε λειτουργούσης Ἑλληνικῆς Σχολῆς. Ὑπὲρ τῆς προόδου δὲ τῆς Κοινότητος καὶ τῶν

ἀναφέρονται ὑπὸ μοναχοῦ δύο μεγάλαι πυρκαϊαὶ εἰς τὴν Θεσσαλονίκην καὶ τὴν Γαλάτισταν κατὰ τὸ ἔτος 1856. Τὰ ἔγγραφα ταῦτα τὰ μνημονεύοντα τὴν τρομακτικὴν ἐκείνην πυρκαϊὰν τῆς Θεσσαλονίκης εἶναι πολύτιμα διὰ τὴν πολιτικὴν ἱστορίαν αὐτῆς, καθ' ὅσον ἀναφέρεται εἰς αὐτὰ ἔκρηξις πυρίτιδος, τὴν ὁποῖαν εἶχον κρυμμένην οἱ Ἕλληνες μέσα εἰς βαρέλια ζαχάρεως.

«Πανοσιώτατη άγιοι προεστώται αδελφικώς προσκυνώ πρότων επηροτόν την ηγίαν σας, και δεύτερων ότι κε ημής κατά του παρόν ηγιένωμεν, σας ηδωπιώ δια την υπόθεσήν μας ο πέης ακώμα κατά του παρών, δεν εφάνικε και ήμεθα εις απωρίαν ημίς δε εγράψαμεν ένα γράμα τούρκηκον και τω εστήλαμεν διαναμάς φανερώση τή σκωπόν έχει αν τω πολη ή ώχη ακώμα απάντισιν δεν ήλθεν και περιμένομεν να ηδούμεν τηθαμάς αποκρηθή και ώταν θαλάβομεν απάντησιν σας γράφω η δε η παναγιώτις[3] του με λέγη να κανωμεν ηπομονήν, με βία τα πράγματα δενγίνοντε, αυτός ως φένετε επίγε εις την κώνιαν[4] δια να ανταμώση τον θίον του. κατά τους εδώ βηκήληδες[5] οπού απάφισεν λόγον, έτζη μας λέγων ταύτα περί την υπόθεσιν.σας ιδωπιώ αδελφή μου των αγίων αποστόλον το βράδη έγινεν ηπυρκαϊά, εδώ εις Θεσσαλονίκην φρίξων ήλιε άναψε από ένα μαγαζή μπαρούτη βαρέλλια δεκαωκτώ, και κόντεψε διαναποδωγιρίσι την πόλην όλην και μην ηξεύρωντας η άνθρωπη έτρεξαν διανασβήσουν την φωτιάν κατά την συνήθειαν και επέταξεν εις των αέραν ηπερτουςδιακοσίως ανθρώπους; και άλους τώσους λλαβομένος από παρούτη, και έγινεν μεγάλην λύπην και ζημίαν εις την πώλην. εκάησαν όλλα τα μαγαζηά τα μεγαλέμπωρα, εκάησαν βωβάλια βόδηα άλλωγα ηπέρ ταδιακώσια, εκάησαν και δίο καράβια μαζή με του σιτάρη και καλαμπόκη και κριθάρη και καθεξής επειδή επήδειξεν η φοτιά απέξω από του κάσστρου και εκάησαν όλλα τα μαγαζηά εως την σκάλαν[6] και η σκάλα μαζή η δε και ήθελεν πηδίξη απομέσα ώλη ηπολης ήθελε να χαλάση χωρίς άλλο. εκάησαν του Τζέ-

συμπολιτῶν του ἀκαμάτως εἰργάζετο πρωτοστατῶν ἐν παντὶ ἀγαθῷ ἔργῳ. Περὶ αὐτοῦ τοῦ αὐταδέλφου του Δημητρίου Χαρίση ἱδρυτοῦ τοῦ Γηροκομείου τῆς Κοινότητος, τῆς ἀδελφῆς αὐτοῦ Πουλχερίας Πρασσακάκη καὶ ἄλλων μεγάλων Εὐεργετῶν τῆς Ἑλληνικῆς Ὀρθοδόξου Κοινότητος Θεσσαλονίκης ἐκτενέστερον θὰ πραγματευθῶμεν προσεχῶς ἐν ἰδιαιτέρᾳ περὶ τούτων πραγματείᾳ μας.

3. ΣτΣ: Ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης.

4. ΣτΣ: Στο Ικόνιο της Μικράς Ασίας.

5. ΣτΣ: Βεκλικίδες: αναπληρωτές, επιτρόπους.

6. ΣτΣ: Δηλαδή την ξύλινη προκυμαία, που βρισκόταν στο νότιο τμήμα της σημερινής πλατείας Ελευθερίας.

κη[7] τα μαγαζηά του σπήτι του και άλλα μερικά σπήτια μόνον μαγαζηά εκάηκαν πωλά, πράγμα αξητήμιτων, τον Τζέκη τον έγινεν ζημίαν έως πέντε μιλεούννια[8] και καθεξής άλους. και τώρα ακωλωθή μεγάλη ακρίβια και μεγάλη λύπη μέσα εις την πόλη, εις τους ανθρώπους. του δε μαγαζή οπού ήχη του παρούτη λέγετε του Σκηλίδη ανηψηώς του Πρασακάκης[9] και τώρα του έβαλαν εις την πράνκα[10] δια νατωνστήλον εις την κωνσταντηνούπολην και ελαβόθησαν και μεγάλλη άνθρωπη, ω πασιάς ω δεσπώτης ω κεχαγιάπεις ω παυλήδης κη άλλη μεγάλλη πολή πλην άυλαβη ειστουβομα πωλά ωλίγων εσηκώθησαν ω δε ο Τζέκης δεν νείτων μέσα. και τώρα κάμων κατάστηχον τους αποθαμένους τους λαβομένους και τω στέλνων εις την πόλην ταύτα προς πληροφορίαν σας και μένω καγώ εν Χω αδελφώς

Δωρρόθεος Ιβηρίτης προσκηνιτώς 1856
Ιολλίου 5 και περη καλώ να έχω απάντησήν
σας μενω εις τας πρωσταγάσας.

σας ιδωπιώ ότι την ηδίαν ημέραν τον αγίων αποστόλων, άναψεν και η μιτρόπολης εις την γαλάτζητα του αγίου αδραμερίου και εγλήτοσεν μόνον με την ψηχήν, όλα του τα ρούχα του εκαικαν τα αρχιερατικά του ηκορόνα του η πατερήτζα του, τα τρικέρια του όλλα ώσα ήχε εκάικαν και εκάικαν και τρία οσπήτια και εκει πλησίον. σας λέγω και ετούτο μεγάλην ταραχήν μέσα εις την Θεσσαλονίκην σήμερον επάτησεν ο πασιάς μερικά οσπήτια και μαγαζία φράνκικα και οβρέηκα και ευβρίσκανε παρούτι υπέρτης εκατών χηλιάδες οκάδις κη υω έκαμαν κατά του παρών μπεχλήδικων[11] και έγραψεν εις την κονσταντηνούπολην επειδή τω ήχαν κριφέως αποτου κομέρκι μέσα εις τά βαρέλημα μαζή με τήν ζάχαρην καί δέν ηξεύρωμεν τήθα απογένη τώρα. τόν δέ Σκηλίδην λεγόμενον οπού άναψαν τα δεκακτώ βαρέλια και έκαψεν τους ανθρώπους και τα μαγαζηά και έγινεν τόση ζημίαν τόνζητούν εκατώ μελεούνια αποζημίωσην και διά τους ανθρώπους και διά την ζημίαν, και τον έκαμαν και διάχμα (γιάγμα = διαρπαγή) όσων πράγμα ευρίκαν και τω σπήτη του και τα μαγαζηά του ω πασιάς και κατά του παρόν τον έχων εις μεγάλην πεδίαν[12] και έταξεν έως τώρα δέκαμελεούνια διά να δώση διά να γλιτώση και ω κώσμως ζητή εκατώ και τον πηγαίνουν εις την πόλιν έτζη λέγων και θα γένη μεγάλην ταραχήν καθώς φένετε. σας λέγω και ετούτο εχάθηκαν άνθρωπη ξένη και εντώπιη υπέρ τους χιλήους καμένη καιλαβομένη η δέ τα ζώα άμετρα βωβάλια και βόδια και άλλογα. πέντη εβρέη εφίλαγαν έξω από του κάστρου εκατόν γαϊδάρους εβρέηκους και όλους τους σίκοσεν η φωτιά και τους έρηξεν εις την θάλλασαν ώλους ψημένους και ηβρέη κλέγουν τους γαϊδάρους μέσα εις τα σουκάκεια και φωνάζουν κη είνε ένα πράγμα ελεηνόν κατά το παρόν μέσα εις την θεσαλοννίκην' τάυτα προς πληροφορίαν σας και μένω προσκηνιτώς

Δωρόθεος Ιβηρίτης 1856 ηουλλίου 7
ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΙΒΗΡΙΤΗΣ»

7. Τζέκυ Άμποτ, ο περίφημος βαθύπλουτος θεσσαλονικεύς άρχοντας και Καζανόβας.

8. ΣτΣ: Μιλεούνια: εκατομμύρια γρόσια.

9. Άλλα μεγάλα ονόματα θεσσαλονικέων αρχόντων, Σκυλίτσης και Πρασσακάκης.

10. ΣτΣ: Πράνκα: φυλακή.

11. ΣτΣ: Το κατέσχεσαν.

12. Εις βασανιστήρια.

Ν[ΙΚΟΣ] Σ[ΦΕΝΔΟΝΗΣ]

Μερικαί διαφημίσεις κατά το έτος 1908

[Μακεδονικόν Ημερολόγιον, 1935, 230-231]

Βρέθηκα τὸ περασμένο καλοκαῖρι στὴ Βέρροια. Στὸ ἀρχοντόσπιτο ποὺ μ' ἐφιλοξενοῦσαν τίς μέρες ἐκεῖνες βρῆκα πολλὰ καλὰ βιβλία μέσα στὰ ὁποῖα καὶ μιὰ σειρὰ ὁλόκληρη τοῦ Μικρασιατικοῦ Ἡμερολογίου τῆς μακαρίτισας Ἑλένης Σβορώνου.

Σ' ἕναν ἀπ' αὐτοὺς τοὺς τόμους, μοῦ λέει ὁ γυιὸς τοῦ νοικοκύρη τοῦ σπιτιοῦ, ἔχουμε καὶ μιὰ διαφήμιση τοῦ ἐργοστασίου μας.

Ἔψαξε στὸν τόμο τοῦ 1908 καὶ βρῆκε τὴν διαφήμιση, ἐπιδεικνύοντάς την μὲ ὑπερηφάνεια. Ἦταν μιὰ πολὺ σοβαρὴ ρεκλάμα, μὲ καλὸ κλισὲ τοῦ ἐργοστασίου, καλλιτεχνικώτατα φτιαγμένη. Συγκίνηση πραγματικὴ τὸν εἶχε καταλάβει μὲ τὴν ἀνασκάλευσι τοῦ βιβλίου ἐκείνου. Θυμήθηκε πολλὰ πράγματα, μὲ τὴ ρεκλάμα ἐκείνη, ἀπὸ τὴν ζωὴ του πρὶν ἀπὸ εἴκοσι ἑπτὰ χρόνια.

Μᾶς ἔφερε πολλὲς ἐμπορικὲς γνωριμίες ἡ δημοσίευση αὐτὴ, μοῦ ἔλεγε. Ἀλλὰ ἐκτὸς ἀπ' αὐτὸ, ὅσο περνοῦν τὰ χρόνια καὶ τὴν βλέπω, τόσο περισσότερο μοῦ γίνεται συμπαθητική.

Ποτὲ δὲν ἔκανα «χαλάλι» χρήματα γιὰ διαφήμιση, ὅσο γι' αὐτή. Εἶναι κάτι ποὺ μένει. Χρόνια τώρα, εἴκοσι ἑπτὰ χρόνια, καὶ τὴ δουλειά της κάνει ὡς διαφήμιση κι' ἕνα καλὸ ἐνθύμιο εἶναι γιὰ μᾶς.

* * *

Δὲν εἶχε ἄδικο ὁ καλὸς φίλος.

Πολλὰ καλὰ ἔχει μιὰ διαφήμιση. Ἀκόμα καὶ ὡς πηγὴ μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθῇ μιὰ διαφήμιση. Στοιχεῖα ὑπάρχουν ἄφθονα γιὰ τὸν μελετητὴ τῆς συγχρόνου μὲ τὴ δημοσίευσι τῆς διαφημίσεως ζωή. Καὶ ἐντρύφησις ὄχι λίγη.

Φυλλομετρῶντας τὸ βιβλίο ἐκεῖνο βρῆκα καὶ ἄλλες διαφημίσεις. Θὰ παραθέσω μερικὰ σημεῖα ἀπὸ τὴς διαφημίσεις αὐτὲς τοῦ 1908 γιὰ νὰ ἰδῆτε πόσα καλὰ πράγματα μπορεῖ κανείς ν' ἀπολαύσῃ.

«ΑΛΗΘΕΙΑ»
Ἑλληνικὴ Ἐφημερὶς ἐν Θεσσαλονίκῃ
Ὄργανον σθεναρὸν τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Γένους
Ἱδρυθεῖσα τῷ 1903
Ἐκδίδεται τρὶς τῆς ἑβδομάδος εἰς μέγα ἑξάστηλον σχῆμα.
Ἱδρυτὴς Ἰ. Μουρατόρης, Ἀρχισυντάκτης Ἰ. Μπῆττος
Διευθυντὴς Ἰ. Κούσκουρας, πολιτικὸς ἀρθογράφος Θ. Ράμος
Περιοδεύων ἀντιπρόσωπος Κ. Βελλίδης
Συνδρομὴ κ.τ.λ.

Ἡ μόνη ἐφημερὶς τῆς Θεσσαλονίκης μὲ τὴν μεγαλυτέραν κυκλοφορίαν καὶ τὸ μέγιστον ἠθικὸν κῦρος. Τὸ καταλληλότερον μέσον διὰ νὰ καταστήσωσι γνωστὰ τὰ εἴδη των οἱ βιομήχανοι καὶ οἱ ἔμποροι, εἶναι νὰ τὰ διαφημίζωσι διὰ τῆς «ΑΛΗΘΕΙΑΣ».

* * *

Σὲ μιὰ ρεκλάμα τῆς Φιλοπτώχου Ἀδελφότητος τῶν Κυριῶν Θεσσαλονίκης διαβάζουμε.

«Αἱ πολυτελέστεραι προῖκες, τὰ μᾶλλον ἀραχνοϋφῆ ἀσπρόρρουχα, τὰ ὡραιότερα ἀζούρ, τὰ καλλιτεχνικώτερα πλαστρόν, αἱ κομψότεραι γραβάται, τὰ αἰθεριώτερα μανδυλάκια κτλ. κτλ. ἐκτελοῦνται πάντοτε εἰς τὸ ἐργαστήριον τῆς Φιλοπτώχου Ἀδελφότητος τῶν Κυριῶν Θεσσαλονίκης».

* * *

Τὸ ξενοδοχεῖον «Σπλέντιτ» τῆς Θεσσαλονίκης μεταξὺ ἄλλων λέγει καὶ τὰ ἑξῆς στὴ διαφήμισή του.

«Περιλαμβάνει 40 δωμάτια, ἀναγνωστήριον, κλειδοκύμβαλον καὶ λουτρόν.

Ἐπίσης περιλαμβάνει συσσίτιον (Table d' Hote) μὲ εὐπροσίτους τιμάς. Τέλος ἔχει τὸν πρῶτον διὰ τὴν Θεσσαλονίκην νεωτερισμόν· αἴθουσαν δηλαδὴ ἐν ᾗ συνέρχονται αἱ οἰκογένειαι πρὸς εὐχάριστον συναναστροφήν».

Στὰ 1908 λοιπὸν ἦταν σπουδαῖος νεωτερισμὸς γιὰ τὴ Θεσσαλονίκη τὸ νὰ ὑπάρχῃ αἴθουσα ποὺ νὰ συνέρχωνται αἱ οἰκογένειαι. Ἀπὸ τότε ὡς τώρα ὅλα σχεδὸν τὰ ξενοδοχεῖα χρησιμεύουν εἰς τὸ νά ... συνέρχωνται αἱ ... «οἰκογένειαι».

* * *

Νὰ καὶ μιὰ πολὺ ζωηρὰ ρεκλάμα τοῦ Μακαρονοποιείου Κούσκουρα καὶ Χατζηγιάννη γιὰ τὰ μακαρόνια του.

Λέγει λοιπὸν μεταξὺ ἄλλων:

«Ἀφ' ὅτου ἤρχισεν νὰ λειτουργῇ τὸ ἐργοστάσιον τοῦτο, ἔπαυσε ἐντελῶς ἡ ἐξ Εὐρώπης εἰς τὴν ἀγορὰν Θεσσαλονίκης εἰσαγωγὴ διαφόρων εἰδῶν. Τὸ γεγονὸς καὶ μόνον τοῦτο μπορεῖ νὰ σᾶς πείσῃ περὶ τῆς ποιότητος τοῦ Μακαρονοποιείου».

Ο ΓΙΩΡΓΟΣ ΦΕΡΑΙΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΔΙΑΦΗΜΙΣΕΙΣ ΤΟΥ

Οι ερευνητές του μέλλοντος θα συναντήσουν ελάχιστες φορές το όνομα του Γεώργιου Φεραίου. Αναφέρεται σε τυπικές ευχαριστήριες εκφράσεις, σε μερικούς προλόγους μελετών περί Θεσσαλονίκης. Θα αναρωτηθούν ποιος ήταν, αλλά μη βρίσκοντας βιβλιογραφικές καταχωρίσεις, σύντομα θα εγκαταλείψουν την προσπάθεια. Οι ερευνητές του μέλλοντος θα γνωρίζουν τόσα λίγα πράγματα για το παρόν, όσα λίγα γνωρίζουμε κι εμείς για το παρελθόν που μελετούμε: αποσπασματικές εικόνες, ανακριβείς πληροφορίες, παρεξηγήσεις και παρανοήσεις αποτελούν ιστοριογραφικά προϊόντα, που συνυπάρχουν με την πληρέστερη κατανόηση της εποχής. Αφού ο Γεώργιος Φεραίος δεν έγραψε κανένα βιβλίο, οι ιστορικοί που θα ασχοληθούν με τη Θεσσαλονίκη στις αρχές του 22ου αιώνα θα τον αγνοήσουν.

Αντίθετα, δεν τον αγνοούσαν οι ιστοριογράφοι και οι παλαιοί Θεσσαλονικείς του 20ού αιώνα. Σε ένα κατάστημα της οδού Αρμενοπούλου, ο μακαρίτης Γεώργιος Φεραίος συγκέντρωνε υλικό και ειδήσεις που αφορούσαν τη Θεσσαλονίκη του μεσοπολέμου. Δεν ήταν συλλέκτης, με την κυριολεκτική σημασία της λέξης, και σίγουρα δεν ήταν ερευνητής ή ιστορικός. Ωστόσο, αγαπούσε τη Θεσσαλονίκη του μεσοπολέμου και των πρώτων μεταπολεμικών χρόνων, είχε καταπληκτική μνήμη, στην οποία δυστυχώς στηριζόταν, χωρίς να καταγράφει τίποτε. Έτσι, όταν αναπαύθηκε, δεν έμεινε τίποτε δημοσιευμένο πίσω του.

Στους επισκέπτες του χάριζε χειροποίητα τευχίδια, που περιείχαν φωτοτυπίες από έντυπα του μεσοπολέμου και των πρώτων μεταπολεμικών χρόνων, κυρίως αποσπάσματα από εμπορικούς οδηγούς και τηλεφωνικούς καταλόγους. Ένα τέτοιο χειροποίητο τευχίδιο ήταν τα "Ενθυμήματα από διαφημίσεις μιας εποχής, 1930, Θεσσαλονίκη". Το τευχίδιο έχει διαστάσεις 14,5x20,5 εκ. και περιέχει 16 φύλλα, τυπωμένα μόνο στις μονές σελίδες. Περιλαμβάνει διαφημίσεις 60 επωνυμιών, το μέγεθος των οποίων ποικίλει από ολοσέλι-

δο μέχρι 2×3 εκ. Οι διαφημιζόμενοι είναι εμπορικές, τραπεζικές, ξενοδοχειακές, ασφαλιστικές και τεχνικές επιχειρήσεις, αλλά κυρίως ελεύθεροι επαγγελματίες. Οι διαφημίσεις έχουν την τυπική σύνθεση που απαντάται στη Θεσσαλονίκη του μεσοπολέμου, δηλαδή είναι λιτές και κόσμιες, παρέχοντας τις απαραίτητες πληροφορίες για τον εντοπισμό του διαφημιζομένου[1].

Οι πηγές των διαφημίσεων είναι οι γνωστοί εμπορικοί οδηγοί της Θεσσαλονίκης των ετών 1932-1933 και 1938-1939, οι οποίοι είναι ήδη δυσεύρετοι, κυρίως ο δεύτερος. Όμως οι οδηγοί αυτοί περιέχουν δεκάδες διαφημίσεις, που στο σύνολό τους πρέπει να υπερβαίνουν τις 500. Τίθεται λοιπόν το ερώτημα, με ποια κριτήρια διάλεξε ο Γ. Φεραίος τις 60 διαφημίσεις του τευχιδίου του. Δεν είναι οι πλέον εντυπωσιακές, ούτε και οι πλέον αντιπροσωπευτικές των δύο εμπορικών οδηγών. Σε μία δεύτερη ανάγνωση του τευχιδίου, καταλαβαίνει κανείς ότι οι περισσότερες διαφημίσεις έχουν κάτι κοινό: διαθέτουν κάποια αντιστοιχία με σύγχρονες οικογένειες της Θεσσαλονίκης, έστω κι αν αυτή η αντιστοιχία δεν είναι εκ πρώτης όψεως ορατή. Υποθέτω δηλαδή ότι ο Γ. Φεραίος επέλεξε συνειδητά διαφημιζόμενους της δεκαετίας του 1930, που είχαν κάτι να πουν στους Θεσσαλονικείς του 1990. Και είναι πραγματικά κρίμα που ο μακαρίτης δεν ασχολήθηκε πιο συστηματικά με τις παλαιές διαφημίσεις, διότι διέθετε ένα στοιχείο που μόνον πολυετείς έρευνες μπορούν να υποκαταστήσουν: γνώση των προσώπων και των πραγμάτων, στοιχείο απαραίτητο για τη μελέτη των παλαιών διαφημίσεων.

Ε. Α. Χ.

1. Ε. Χεκίμογλου, "Και τιμαί προσιταί: Η διαφήμιση στην προπολεμική Θεσσαλονίκη", Πρακτικά της επιστημονικής συνάντησης *Η Νεότερη Ιστορία της Θεσσαλονίκης και ο Τύπος*, [έκδοση Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης και Πολιτιστικού Κέντρου Βορείου Ελλάδος Εθνικής Τράπεζας] Θεσσαλονίκη 1993, 229-238.

Η ΓΟΗΤΕΙΑ ΤΗΣ ΔΙΠΛΑΝΗΣ ΣΤΗΛΗΣ

Στο φύλλο της "Μακεδονίας" της 18ης Απριλίου 1939, εκτός από την περιγραφή των εγκαινίων της Δημοτικής Βιβλιοθήκης, που εντόπισε ο Γ. Αναστασιάδης[1], υπάρχουν και άλλες ενδιαφέρουσες ειδήσεις και φωτογραφίες στις διπλανές στήλες. Ειδήσεις που συνήθως αποσπούν το εφήμερο ενδιαφέρον του ερευνητή και που –μετά από μία σύντομη ανάγνωση– εγκαταλείπονται στον μακάριο κόσμο των ξεχασμένων ειδήσεων.

Όμως, σήμερα κάνουμε μία εξαίρεση, μεταφέροντας τις "διπλανές στήλες" και τη γοητεία τους στις σελίδες του "Θεσσαλονικέων Πόλις".

ΕΠΕΙΣΟΔΙΟ ΠΡΩΤΟ
Οι Κρητικοί της Θεσσαλονίκης και η Λέσχη τους

Πλήθος Κρητικών με τις οικογένειές τους συνέρρευσε στα εγκαίνια της Λέσχης Κρητών, την οποία ίδρυσε η Παγκρήτιος Αδελφότης. Πρόεδρος της αδελφότητος είναι ο δικηγόρος Παπαηλιάκις, ο οποίος είκοσι χρόνια μετά θα εκλεγεί και δήμαρχος της Θεσσαλονίκης - ένας ακόμη κρητικός δήμαρχος Θεσσαλονίκης, μετά την εκλογή του Πετρακάκη το 1951. Αναμφίβολα, η Λέσχη Κρητών δεν ήταν αμέτοχη αυτών των εκλογικών επιτυχιών των Κρητικών της Θεσσαλονίκης.

Οἱ Κρῆτες Θεσ/νίκης
ἀπέκτησαν τὴν λέσχην των

ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΟΥ ΥΠΟΥΡΓΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΔΙΟΙΚΗΤΟΥ κ. Γ. ΚΥΡΙΜΗ ΕΤΕΛΕΣΑΝ ΤΗΝ ΚΥΡΙΑΚΗΝ ΤΑ ΕΓΚΑΙΝΙΑ ΤΗΣ

Οἱ παραστάντες κατὰ τὰ ἐγκαίνια τῆς λέσχης, ποζάρουν πρὸ τοῦ φακοῦ τῆς «Μακεδονίας». Εἰς τὸ μέσον διακρίνεται ὁ πρόεδρος τῆς Παγκρητίου Ἀδελφότητος κ. Παπαηλιάκις

1. Βλ. *Θεσσαλονικέων Πόλις* 5 (Μάιος 2001), 198.

'Η Κυριακὴ τῶν...—0

ΟΙ ΗΤΤΗΜΕΝΟΙ ΔΕΝ ΕΚΑΜΑΝ ΟΥΤΕ "ΓΚΟΛ"

'Ο «ΠΑΟΚ» νικητὴς τῆς «Α.Ε.Κ» **6-0**

«Μακεδονικός»—'Ορφεύς . 5—0

ΔΡΑΜΑ : «"Αρης»— «Δόξα» : 4—0
ΚΑΒΑΛΛΑ : «'Ηρακλῆς»-«Φίλιπποι»: 3-0

Μικτὴ Πειραιῶς—Μικτὴ 'Αθηνῶν 1-0

Η ΒΑΘΜΟΛΟΓΙΑ

1.	«ΗΡΑΚΛΗΣ»	ΘΕΣ)ΝΙΚΗΣ	22
2.	«ΑΡΗΣ»	»	20
3.	«Α.Ε.Κ.»	ΚΑΒΑΛΛΑΣ	16
4.	«Π.Α.Ο.Κ»	ΘΕΣ)ΝΙΚΗΣ	14
5.	«ΔΟΞΑ»	ΔΡΑΜΑΣ	12
6.	«ΦΙΛΙΠΠΟΙ»	ΚΑΒΑΛΛΑΣ	12

'Η Κυριακὴ ὑπῆρξε ἀναμφιβόλως θριαμβευτικὴ διὰ τὸ ποδόσφαιρον τῆς Θεσσαλονίκης.
'Ο ΠΑΟΚ εἰς τὴν πόλιν μας ἐνίκησε τὴν ΑΕΚ Καβάλλας μὲ 6—0. 'Ο "Αρης εἰς τὴν Δράμαν ἐνίκησε τὴν Δόξαν μὲ 4—0. Καὶ τέλος ὁ 'Ηρακλῆς ἐπεβλήθη τῶν Φιλίππων μὲ 3—0. Δηλαδὴ ἐν συνόλῳ αἱ ὁμάδες τῆς πόλεώς μας ἐπέτυχαν 13 ὅλα τέρματα σινῆς πρώτης Κυριακῆς τῆς δευτέρας σειρᾶς τοῦ πρωταθλήματος τοῦ Βορείου 'Ομίλου διεξήχθη εἰς τὸ γήπεδον τοῦ Π.Α.Ο.Κ. μεταξὺ τῆς ὁμάδος αὐτοῦ καὶ τῆς Α.Ε.Κ. Καβάλλας.
Οἱ ποδοσφαιρισταὶ τῆς Καβάλλας οἱ ὁποῖοι κατὰ τὴν πρώτην ἐπίσκεψιν εἰς τὴν πόλιν μας παρουσίασαν ἕνα ὁρμητικώτατον καὶ σκληρὸν συγχρόνως παιχνί-

Αἱ ὁμάδες τοῦ ΠΑΟΚ καὶ τῆς ΑΕΚ Καβάλλας συναδελφωμέναι ὀλίγον πρὸ τοῦ προχθεσινοῦ τῶν ἀγῶνος

Τοῦ κόσμου τὰ παράξενα

Τὸ δικαστήριον διαζυγίων τοῦ Κάνζας Σίτυ τῶν 'Ηνωμένων Πολιτειῶν ἐξέδωσε διαζύγιον εἰς βάρος ἑνὸς συζύγου, διότι ὁσάκις ἡ συμβία του ἤρχιζε νὰ φλυαρῇ ἢ νὰ τοῦ δημιουργῇ ζητήματα τῆς ἔχωνε τὸ κεφάλι μέσα σὲ μιὰ μπανιέρα γεμάτη νερό.

ΕΠΕΙΣΟΔΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Οι ηττημένοι δεν έκαμαν ούτε γκολ

Οι ομάδες της Θεσσαλονίκης συναντούν τις ομάδες της Ανατολικής Μακεδονίας και πετυχαίνουν νίκες με μεγάλα σκορ, χωρίς να δεχτούν τέρμα. Πρόκειται για την προπολεμική αίσθηση της ποδοσφαιρικής παντοδυναμίας της Θεσσαλονίκης, με τις τέσσερις ομάδες της, Ηρακλή, Άρη, ΠΑΟΚ και Μακεδονικό, απέναντι στις ομάδες της Καβάλας (Α.Ε.Κ. και Φίλιπποι), της Δράμας (Δόξα) και Σερρών (Ορφεύς), που συμμετέχουν στη διοργάνωση περιφερειακού πρωταθλήματος Κεντρικής και Ανατολικής Μακεδονίας. Σ' αυτή τη διοργάνωση λαμβάνουν μέρος οι τέσσερις πρώτοι των τοπικών πρωταθλημάτων. Δηλαδή, οι ομάδες της Θεσσαλονίκης που προκρίνονται έχουν "αποκλείσει" το Θερμαϊκό, το Μέγα Αλέξανδρο, τον Απόλλωνα Καλαμαριάς κ.λπ. Φυσικά, η ΑΕΚ που ηττήθηκε από τον ΠΑΟΚ με 6-0, είναι η Αθλητική Ένωση Καβάλας και όχι η ΑΕΚ των Αθηνών. Ωστόσο, αν προσέξει κανείς τη βαθμολογία, βλέπει ότι έχει συγκεντρώσει περισσότερους βαθμούς από τον ΠΑΟΚ.

Η Θεσσαλονίκη ποδοσφαιρικώς παντοδύναμη, αλλά σε περιφερειακό πλαίσιο: Οι νικητές του περιφερειακού πρωταθλήματος θα συναντηθούν, στη συνέχεια, με τις ομάδες των Αθηνών και, τότε, θα πάψουν να είναι νικήτριες. Άλλωστε, είναι Απρίλιος του 1939 και σύντομα θα πάψουν να είναι ομάδες. Σε 18 εβδομάδες θα αρχίσει ο Δεύτερος Παγκόσμιος πόλεμος. Αλλά οι τρομεροί σκόρερ της Θεσσαλονίκης, ακόμη δεν το ξέρουν.

ΕΠΕΙΣΟΔΙΟ ΤΡΙΤΟ

Μην πνίγετε τη σύζυγο στο μπάνιο

Ένα αμερικανικό δικαστήριο αποφασίζει τη λύση του γάμου, λόγω της βίαιης συμπεριφοράς του συζύγου, ο οποίος, όταν η γυναίκα του φλυαρεί, της βουτά το κεφάλι μέσα σε νερό. Από ολόκληρη την αμερικανική νομολογία, από ένα πολύπλοκο σύστημα προστασίας ανθρώπινων δικαιωμάτων, εξαιρετικά προχωρημένο στα 1939 σε σχέση με το ελληνικό, ο διεθνής και ο ελληνικός τύπος προβάλλουν το σύζυγο με την περίεργη συνήθεια και την "τεκμηριώνουν" με μία σκηνή από αμερικανικό φιλμ. Ο αναγνώστης μένει με την εντύπωση ότι κατά τη στιγμή της απόπειρας πνιγμού, οι σύζυγοι είχαν φέρει και φωτογράφο.

Ε. Α. Χ.

Η ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΘΡΥΛΟΥ

Το 1953, ο Αριστοτέλης Ωνάσης ετοιμάζεται να αγοράσει την πλειοψηφία των μετοχών του καζίνο του Μόντε Κάρλο και απασχολεί το διεθνή τύπο. Ένας θεσσαλονικιός συντάκτης, που δεν γνωρίζουμε το όνομά του, είχε την έμπνευση να αναζητήσει συγγενείς του Ωνάση στη Θεσσαλονίκη. Στάθηκε τυχερός. Συνάντησε έναν άλλον ... Ωνάση, τον Ηρακλή, που κατοικούσε στη Θεσσαλονίκη, στην οδό Ξενοφώντος. Η συνάντηση έγινε στο εργατικό καφενείο "Καραβάν Σεράι", δίπλα στο σημερινό δημαρχείο. Η συνέντευξη που παραχώρησε ο Ηρακλής Ωνάσης δεν πρόσθεσε πολλά πράγματα σε όσα ήδη γνώριζε το πανελλήνιο για το διάσημο εξάδελφό του. Έδωσε όμως την ευκαιρία για ένα πρωτοσέλιδο δημοσίευμα στην εφημερίδα "Μακεδονία"[1], που αποτέλεσε συνέχεια άλλου παλαιότερου δημοσιεύματος, με μορφή ανταποκρίσεως από τη Σμύρνη. Ο τοπικός τύπος συνέβαλε και αυτός στη δημιουργία της εικόνας του πανίσχυρου επιχειρηματία.

"ΠΟΙΟΣ Ο ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ ΩΝΑΣΗΣ ΠΟΥ ΞΕΚΙΝΗΣΕ ΑΠΟ ΤΗΝ ΣΜΥΡΝΗΝ ΝΑ ΚΑΤΑΚΤΗΣΗ ΟΛΟΝ ΤΟΝ ΚΟΣΜΟΝ - Ο εξάδελφός του Ηρακλής Ωνάσης ομιλεί προς την "Μακεδονίαν" - ΠΟΥ ΕΓΕΝΝΗΘΗ Ο ΚΑΤΑΚΤΗΤΗΣ ΤΟΥ ΜΟΝΤΕ ΚΑΡΛΟ - ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΒΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΕΙΣ ΤΟ ΚΑΡΑΤΑΣ - Ο ΠΑΤΕΡΑΣ ΤΟΥ ΚΑΙ Η ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΤΟΥ - ΑΠΟ ΤΗΝ ΣΜΥΡΝΗΝ ΕΙΣ ΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΙΝ, ΤΑΣ ΑΘΗΝΑΣ, ΤΗΝ ΑΡΓΕΝΤΙΝΗΝ - Η ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΙΣ ΤΟΥ ΕΙΣ ΤΗΝ ΝΟΤΙΟΝ ΑΜΕΡΙΚΗΝ - ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΒΑΠΟΡΙΑ ΤΟΥ

Ένα από τα κυριότερα θέματα που ιδιαιτέρως απασχολούν τας στήλας των εφημερίδων κατά τας ημέρας αυτάς είναι η υπόθεσις του "κακοντυμένου εκατομμυριούχου", όπως αποκαλείται ο πλουσιώτατος έλλην εφοπλιστής κ. Αριστοτέλης Ωνάσης, ο οποίος έχει υπό τον έλεγχόν του στόλον εξ 91 σκαφών, ηγείται 30 ναυτιλιακών επιχειρήσεων και κερδίζει 50.000 λίρας ημερησίως και ο οποίος, συμφώνως προς τας υπαρχούσας πληροφορίας, πρόκειται να αγοράση όλας σχεδόν τας ξενοδοχειακάς επιχειρήσεις του Μόντε Κάρλο ως και το κοσμοφημισμένο ομώνυμο Καζίνον.

1. "Μακεδονία", 18 Ιανουαρίου 1953.

Στο σημερινό, μικρό αυτό σημείωμά μας, δεν πρόκειται να ασχοληθώμεν με τας πληροφορίας αυτάς ουδέ και με τα διάφορα σχόλια του παγκοσμίου τύπου.

Απλώς θα περιγράψωμεν την καταπληκτικήν σταδιοδρομίαν του "κακοντυμένου εκατομμυριούχου", όπως ακριβώς μας την αφηγήθη πρώτος του εξάδελφος, ο οποίος κατοικεί εις την πόλιν μας, ονομάζεται δε Ηρακλής Ωνάσης και είναι κατά δύο έτη νεώτερος του Αριστοτέλη.

ΤΙ ΛΕΓΕΙ Ο ΕΞΑΔΕΛΦΟΣ

Τον κ. Ηρακλήν Ωνάσην συναντήσαμε χθές τας εσπέρας εις το καφενείον "Καραβάν Σεράι" μετ' αυτού δε μετέβημεν εις την οικίαν του κειμένην επί της οδού Ξενοφώντος αρ. 7. Ο κ. Ωνάσης ζει εδώ μετά της συζύγου του, της πενθεράς του και των δύο μικρών τέκνων του, ένα αγοράκι τεσσάρων ετών και ένα κοριτσάκι εξ ετών.

Μας δείχνει μίαν παλαιάν φωτογραφίαν του ζαπλούτου εξαδέλφου του εις νεαράν ηλικίαν.

– Αυτός είναι ο εξάδελφός μου, ο Αρίστος, μας λέγει. Όπως ήτο προ είκοσι πέντε χρόνια περίπου. Τότε είχε πρωτοφύγει για το εξωτερικό.

Ο κ. Ωνάσης κοιτάζοντας την φωτογραφία, κουνάει το κεφάλι του:

– Α, ... ήταν άλλος άνθρωπος ο Αρίστος. Δεν έμοιαζε με συνηθισμένο τύπο ανθρώπου. Ήταν παράξενος άνθρωπος. Η ψυχή του διψούσε πάντα για περιπέτεια. Από μικρό παιδί, από τότε που μόλις είχαμε αρχίσει να γνωρίζουμε, κάπως, τον κόσμο, θυμάμαι, ονειρευόταν μίαν άλλη ζωή, μίαν ζωή διαφορετική, μίαν ζωή γεμάτη δράσι, γεμάτη περιπέτεια, κίνησι, ορμή. Συχνά σαν μιλούσαμε μου έλεγε: "Βρε Ηρακλή, εγώ μια μέρα θα γίνω μεγάλος άνθρωπος. Θα κάνω πολλά ταξίδια. Θα γυρνώ κόσμο και κοσμάκη. Θα μιλάη ο κόσμος για μένα. Έτσι και έγινε. Μεγάλωσεν ο Αρίστος. Έγινε μεγάλος άνθρωπος και γράφουν σήμερα οι εφημερίδες. Μόνον που δεν γράφουν έτσι όπως πραγματικώς είναι. Ο ένας τα γράφει έτσι, ο άλλος αλλιώς.

– Θα μπορούσατε, κ. Ωνάση, να μας εξιστορήσετε την ζωή του εξαδέλφου σας, την σταδιοδρομία του;

Ο ΘΕΙΟΣ ΚΑΙ Ο ΜΠΑΜΠΑΣ

Ο κ. Ωνάσης δέχεται ευχαρίστως. Παίρνει τον μικρό του γιο στα γόνατά του και χαϊδεύοντας το κεφαλάκι του αρχίζει:

– Έτσι ακριβώς ήταν και ο Αρίστος. Ο Χαράλαμπος-έτσι ονομάζεται ο μικρός-του μοιάζει σ' όλα. Στην εξυπνάδα, στα όνειρα και στην μορφή.

Ο μικρός τον διακόπτει:

– Και εγώ θα γίνω τέτοιος σαν τον θείον. Θα κάμω και εγώ καράβια πολλά. Θα ταξιδεύω σ' όλον τον κόσμο. Δεν θα τα παρατήσω στη μέση σαν τον μπαμπά.

(Ο κ. Ωνάσης είναι τελειόφοιτος γυμνασίου, ηργάσθη δε και ως δόκιμος πλοίαρχος εις τας επιχειρήσεις του εξαδέλφου του. Δεν τον ... "τραβούσε", όμως, η θάλασσα και μίαν ωραίαν πρωΐαν τα παράτησε στη μέση και ξαναγύρισε στην όμορφη Θεσσαλονίκη, όπου τον περίμενε ίσως κάποιο αίσθημα).

Ο κ. Ωνάσης εγέλασε με την διακοπήν του μικρού και ύστερα συνέχισε

– Τέτοιες, ακριβώς, ιδέες, τέτοια όνειρα είχε και ο Αρίστος.

Η ΒΙΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ

Γεννήθηκε στην Σμύρνη. Ο πατέρας του ήταν από τους καλύτερα εκεί εγκατεστημένους. Ήταν εξαγωγεύς. Έγραψε σχετικώς γι' αυτόν η "Μακεδονία" σ' ένα ρεπορτάζ του εκ Σμύρνης συνεργάτου της, κ. Π. Καψή. Έμεναν σ' ένα προάστειο της Σμύρνης, στο Καρατάσι. Εγώ, με την οικογένειάν μου έμενα στο Σελαχλί. Τα καλοκαίρια κάθε χρόνο, ο Αρίστος ερχόντανε και έμενε μαζί μας. Θυμάμαι κάποτε, ήταν δεν ήταν τότε δώδεκα χρονών, είχε έρθει από την Σμύρνη στο Σελαχλί με ποδήλατο! Ο πατέρας του, πλούσιος πολύ, όπως σας είπα, έπλαθε άλλα όνειρα γι' αυτόν. Ήθελε να τον κάνη επιστήμονα. Γιατρό, δικηγόρο. Εκείνος, όμως, διψούσε για περιπέ-

τεια. Ζητούσε πάντα μια ευκαιρία για να πετάξη μακριά. Να ξανοιχθή σε πελάγη, σε ωκεανούς.

Έβγαλε την Ευαγγελική Σχολή και ετοιμαζόταν ο πατέρας του να τον στείλη στο πανεπιστήμιο, όταν ήρθε και μας βρήκε η καταστροφή του 1922. Έπιασαν τον πατέρα του αιχμάλωτο οι Τούρκοι. Αυτός με την μητέρα του και τις αδελφές του κατάφερε να έρθη στην Αθήνα, όπου εγκαταστάθηκε. Κατόπιν πήγε στην Κωνσταντινούπολη και κατόρθωσε να ελευθερώση τον πατέρα του. Όταν ήλθεν ο θείος Σωκράτης, ο πατέρας του, στην Αθήνα, άρχισε και πάλι την ίδια δουλειά. Περισσότερο καταγίνονταν με τα καπνά.

Μετά το 1928 άφησε την Ελλάδα, για να φύγη και εγκατασταθή στην Αργεντινή. Εκεί ο πατέρας του, του έστειλε πέντε χιλιάδας οκάδας καπνά στην αρχή και, ύστερα από ολίγον καιρό, άλλας πέντε χιλιάδας. Εσιγαροποίησε, λοιπόν, τα καπνά αυτά και άρχισε να τα διαθέτη.

[Ακολουθεί η αναφορά στην αγορά των πρώτων πλοίων από τον Αριστοτέλη Ωνάση].

Εγώ εργάσθηκα δύο χρόνια ως δόκιμος πλοίαρχος και ξαναγύρισα στην πατρίδα, στην Θεσσαλονίκη. Τα άλλα δύο αδέρφια μου έμειναν εκεί. Ο ένας, ο Άρης Ωνάσης, έχει και αυτό ατμοπλοϊκή εταιρεία. Ο άλλος εργάζεται στις επιχειρήσεις του Αρίστου. Τα αδέλφια μου έχουν πάρει εκεί και την μητέρα, όπως και ο Αρίστος έχει εκεί και την δική του μητέρα.

Ο Αρίστος έχει και τρεις αδελφές. Οι δύο είναι παντρεμένες στην Αθήνα. Η μία με τον καθηγητή κ. Πατρονικόλα και η άλλη με τον, επίσης, καθηγητή κ. Γαρυφαλλίδη. Η άλλη αδελφή του είναι πανδρεμένη στην Αργεντινή.

ΤΑ ΔΥΟ ΠΡΩΤΑ

Τα δύο πρώτα φορτηγά, που είχεν αποκτήσει, και τα είχε δώσει τα ονόματα των γονέων του "Σωκράτης" και Πηνελόπη", όπως έχω πληροφορηθεί, τα έχει ακόμη.

Ακόμη έχω πληροφορηθή ότι πρόκειται να τοποθετήση τα δύο αυτά φορτηγά σ' ένα τεχνικό λιμάνι, για να θυμάται βλέποντάς τα, την αρχή της μεγάλης του σταδιοδρομίας.

Αυτή είναι η ιστορία του εξαδέλφου μου. Διψούσε για περιπέτεια και την έζησε και την ζη ακόμα...".

ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΙ ΤΟΠΟΙ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Έκθεση για τους τόπους που εκδηλώθηκε η επιχειρηματικότητα στις αρχές του εικοστού αιώνα, με βάση τη συλλογή του Άγγελου Γ. Παπαϊωάννου. Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης. Νοέμβριος 2001

Το Νοέμβριο 2001, το Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης θα φιλοξενήσει την έκθεση για τους επιχειρηματικούς τόπους της πόλης, που ετοίμασε η Πολιτιστική Εταιρεία Επιχειρηματιών Βορείου Ελλάδος. Οι "τόποι των επιχειρήσεων" είναι εγκαταστάσεις, κτίρια, αποθήκες, εργοστάσια, και εν γένει χώροι στους οποίους διαδραματίσθηκε η οικονομική ζωή της Θεσσαλονίκης στις αρχές του 20ού

Από την πρόδρομη παρουσίαση της έκθεσης στις 9 Ιουλίου 2001, στην Αποθήκη Β΄ του ΟΛΘ.

Μέχρι την κατεδάφιση των παραλιακών τειχών, η εμπορική σημασία της μετέπειτα οδού Βενιζέλου σταματούσε στο ύψος της σημερινής Ερμού. Μετά τη κατεδάφιση των τειχών και τη διάνοιξη του δρόμου, οικοδομήθηκαν νοτιότερα σημαντικά κτίρια, από τα οποία το σπουδαιότερο ήταν η Σιτέ Σαούλ, στη διασταύρωση με την οδό Βασιλέως Ηρακλείου. Από τα τέλη του 19ου αιώνα, η οδός Βενιζέλου (τότε Σαμπρή Πασά) ήταν ο κυρίως εμπορικός δρόμος της πόλης. Στους εμπορικούς οδηγούς τον συναντούμε με την απλή και δηλωτική ονομασία "Αγορά". Σ' αυτόν βρίσκονταν τα περισσότερα εμπορικά καταστήματα και τα "πολυκαταστήματα" της εποχής (Τίριγγ, Στάιν). Ωστόσο, τα περισσότερα οικόπεδα διέθεταν πλάτος λιγότερο από πέντε μέτρα. Έτσι, οι προσόψεις των καταστημάτων ήταν μικρές.

Το φωτογραφείο του Ν. Βικόπουλου, στην οδό Αγίου Μηνά. Η λήψη της φωτογραφίας έγινε στα 1912-1913. Ο Ν. Βικόπουλος διαφημίζεται ως "προμηθευτής της Α.Ε. του Πρίγκηπος Νικολάου". Η σημερινή οδός Αγίου Μηνά (παλαιά Τσιμισκή) ήταν μέχρι το 1908 ένας ασήμαντος δρόμος, που ονομαζόταν "Παλαιά Ψαράδικα" από το διοικητικό κτίριο στο οποίο γινόταν η ζύγιση και η φορολόγηση των αλιευμάτων. Το 1908 εγκαταστάθηκε εκεί η Τράπεζα Ανατολής και μερικά χρόνια αργότερα η Τράπεζα Αθηνών. Οι δύο ελληνόκτητες τράπεζες προτίμησαν την περιοχή αυτή, διότι ανήκε στην εφορεία των ελληνικών σχολείων. Με δάνειο της πρώτης, η ελληνική κοινότητα οικοδόμησε μια μεγάλη εμπορική στοά, γύρω από τον ναό του Αγίου Μηνά, τμήμα της οποίας σώζεται ακόμη. Ταυτόχρονα, εγκαταστάθηκε στην οδό η "Αγγλοελληνική Εταιρεία", ένα είδος "πολυκαταστήματος" της εποχής και ορισμένα άλλα πολυτελή καταστήματα.

αιώνα. Την περίοδο αυτή, οι επιχειρηματικοί χώροι, που αποτελούσαν καινοτομίες της εποχής τους, φωτογραφήθηκαν για πρώτη φορά συστηματικά, επειδή υπήρχε μεγάλη ζήτηση φωτογραφιών από τους εκδότες καρτποστάλ με περιεχόμενο τα "καινούργια" πράγματα που συνέβαιναν τότε στην πόλη. Κι ένα από τα καινούργια πράγματα ήταν η στροφή σε νέες επιχειρηματικές πρωτοβουλίες και δραστηριότητες.

Η Θεσσαλονίκη διατήρησε επί αιώνες τη λειτουργία και την ακτινοβολία του κυρίαρχου αστικού κέντρου, χάρη στις δραστηριότητες των ανθρώπων της και τη δυνατότητά τους να επιχειρούν και να δοκιμάζονται. Η νέα προσέγγιση στην ιστορία του επιχειρείν στη Θεσσαλονίκη, δίνει έμφαση στα πρόσωπα και το περιβάλλον τους και όχι πλέον στις απρόσωπες γεωγραφικές και οικονομικές παραμέτρους που έχουν κυριαρχήσει στην ιστοριογραφία. Οι "επιχειρηματικοί τόποι" συνιστούν τα κελύφη των επιχειρηματικών πρωτοβουλιών.

Από την πρόδρομη παρουσίαση της έκθεσης στις 9 Ιουλίου 2001, στην Αποθήκη Β΄ του ΟΛΘ.

Η έκθεση στηρίζεται σε λεπτομέρειες από καρτποστάλ, που απεικονίζουν βιομηχανικά κτίρια, ξενοδοχεία, επιχειρήσεις αναψυχής, το εμπορικό κέντρο της οδού Φράγκων και περιγράφουν τη δημιουργία υποδομών (λιμανιού, σιδηροδρόμων, ηλεκτροφωτισμού), το εμπορικό κέντρο του δρόμου του Γιαλού (σημερινή Κατούνη) και τους βασικούς εμπορικούς δρόμους της Θεσσαλονίκης, όπως η παλαιά οδός Τσιμισκή (νυν Αγίου Μηνά), Βενιζέλου και Εγνατία.

Το υλικό της έκθεσης προέρχεται από τη συλλογή του Άγγελου Γ. Παπαϊωάννου. Η συλλογή του Άγγελου Παπαϊωάννου έχει ως αντικείμενο τη Θεσσαλονίκη των αρχών του 20^{ού} αιώνα και είναι μία από τις σημαντικότερες διεθνώς στο αντικείμενό της. Όπως και άλλοι ιδιώτες συλλέκτες, ο Άγγελος Παπαϊωάννου υποκαθιστά το ρόλο που θα έπρεπε να παίζει στη Θεσσαλονίκη ένα μουσείο της πόλης και έχει βοηθήσει ποικιλοτρόπως την έρευνα για την ιστορία της. Τα κείμενα της έκθεσης έγραψε ο Ευάγγελος Χεκίμογλου.

Τη Δευτέρα 9 Ιουλίου 2001, πραγματοποιήθηκε για δύο μόνο ώρες η πρόδρομη παρουσίαση του υλικού της έκθεσης, στην Αποθήκη Β΄ του Οργανισμού Λιμένος Θεσσαλονίκης. Αφορμή ήταν ο συνδυασμός του θέματος με το συγκεκριμένο χώρο και χρόνο, αφού η Αποθήκη χτίσθηκε τον Ιούλιο του 1900 και είχε, κατά κάποιο τρόπο, την 101^{η} επέτειό της.

ΝΕΑ ΒΙΒΛΙΑ

ΟΒΟΛΟΣ 4: ΤΟ ΝΟΜΙΣΜΑ ΣΤΟ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟ ΧΩΡΟ

Από τις εκδόσεις University Studio Press κυκλοφόρησε με επιμέλεια της Π. Αδάμ-Βελένη ο 4^{ος} τόμος του περιοδικού **Οβολός**, που περιλαμβάνει τα Πρακτικά της Β΄ επιστημονικής συνάντησης με θέμα: **Το νόμισμα στο μακεδονικό χώρο.**

Ο τόμος περιλαμβάνει 19 άρθρα σε 375 σελίδες, που αναφέρονται στην νομισματοκοπία, παραγωγή, εξέλιξη και κυκλοφορία του νομίσματος στη Μακεδονία από την αρχαϊκή περίοδο μέχρι τον 20^{ό} αι. Πρόκειται για μια πολύτιμη συλλογή μελετών, οι οποίες διευκρινίζουν πολλές πτυχές της οικονομικής, θρησκευτικής και κοινωνικής ζωής στη Μακεδονία από την εποχή της πρώτης κοπής νομίσματος από τους μακεδόνες βασιλείς ανάμεσα στο 525-513, θέμα που εξετάζει διεξοδικά στο εισαγωγικό άρθρο του ο *Olivier Picard*, μέχρι τις φώλλες ή τα μπιλιέτα, που τύπωσαν οι ελληνορθόδοξες κοινότητες της Θάσου και του Δοξάτου στο διάστημα 1880-1910.

Από το άρθρο της *Σελήνης Ψωμά* πληροφορούμαστε ότι οι περισσότερες πόλεις της Χαλκιδικής υιοθέτησαν τον 5^{ο} αιώνα τον ευβοϊκό σταθμητικό κανόνα, ενώ η Όλυνθος και η Χαλκιδική Συμπολιτεία ακολούθησαν τον θρακομακεδονικό. Η *Ελένη Παπαευθυμίου* θεωρεί ότι το νόμισμα με ημίτομο τράγου προς τα δεξιά και οι υποδιαιρέσεις με τον ίδιο τύπο είναι κοπές του Αλέξανδρου Α΄ και χρονολογείται στο 480-479 π.Χ. Ο *Π. Τσέλεκας* αποδίδει στην Άκανθο το απροσδιόριστου νομισματοκοπείου υστερο-αρχαϊκό αργυρό νόμισμα με λεοντάρι και γάιδαρο στον εμπροσθότυπο και έγκοιλο τετράγωνο στον οπισθότυπο.

Η *Σοφία Κρεμμύδη-Σισιλιάνου* παρουσιάζει μια χάλκινη κοπή της Αιτωλοακαρνανικής πόλης Αλυζίας επάνω σε χάλκινο μακεδονικό νόμισμα, παράδειγμα που βεβαιώνει την αθρόα εισαγωγή μακεδονικού χρήματος στην περιοχή της Ακαρνανίας και της Λευκάδας και τη μετατροπή του στη συνέχεια σε τοπικό νόμισμα. Ο *Μ. Χατζόπουλος*, με βάση τα επιγραφικά κείμενα, καταλήγει στο συ-

3575

3570

3567

3552

3658

3555

Νομισματικοί θησαυροί από την Πέτρα Φλώρινας

Νομίσματα της αποικίας του Δίου.

μπέρασμα, ότι το μακεδονικό νομισματικό σύστημα βασίζεται στον άργυρο.

Ο *Α. Burnett* εξετάζει τη νομισματική κυκλοφορία στη Μακεδονία κατά τη ρωμαϊκή περίοδο. Ο *Χ. Γκατζόλης* παρουσιάζει δύο ελληνιστικούς νομισματικούς θησαυρούς με χρόνο απόκρυψης το 274/3 π.Χ. και αποδίδει τα χάλκινα νομίσματα του τύπου "Μακεδονική ασπίς" στον Δημήτριο Α΄ τον Πολιορκητή. Η *Π. Αδάμ-Βελένη* εξετάζει τρεις θησαυρούς χάλκινων αυτόνομων κοπών και ένα θησαυρό αργυρών δηναρίων που αποθησαυρίστηκαν οι δύο πρώτοι ανάμεσα στα 220-148 π.Χ., ο τρίτος μετά το 148 π.Χ. και ο θησαυρός των αργυρών δηναρίων το 42 π.Χ. κατά το ρωμαϊκό εμφύλιο, όταν η πόλη πυρπολείται.

Οι *Χ. Παπαγεωργιάδου-Μπάνη, Ε. Γιαννικαπάνη, Α. Ιακωβίδου* και *Μ. Μήκα* αναφέρονται σε ρωμαϊκές αποικίες στη Μακεδονία που απολάμβαναν το *jus italicum* (Δίον, Φίλιπποι, Κασσάνδρεια) και όπου οι μεγάλες συναλλαγές διεξάγονταν με τα αργυρά νομίσματα της Ρώμης, ενώ η τοπική κυκλοφορία καλυπτόταν από τα χάλκινα των τοπικών νομισματοκοπείων. Ο *Μ. Metcalf* παρουσιάζει σε ένδεκα κεφάλαια τη νομισματική ιστορία της Θεσσαλονίκης κατά τους βυζαντινούς χρόνους, που αφορούν την πριν και μετά τις σλαβικές επιδρομές περίοδο, τις πιθανές αιτίες της παρακμής, την ανάκαμψη του 10ου και την απογείωση του 11ου αιώνα, αλλά και τη νομισματοκοπία του λατινικού βασιλείου και της παλαιολόγειας περιόδου.

Οι *Ε. Μαρκή* και *Μ. Πολυχρονάκη* παρουσιάζουν το θησαυρό του εγκαινίου της βασιλικής στις Λουλουδιές Πιερίας (479-480) μα-

Απεικόνιση του Αγίου Δημητρίου σε νομίσματα της Θεσσαλονίκης.

ζί με τέσσερις συσσωρεύσεις μεγάλου αριθμού νομισμάτων (μικρές χάλκινες υποδιαιρέσεις), που χρησιμοποιήθηκαν στις καθημερινές συναλλαγές, μετά την καταστροφή της τελευταίας φάσης του συγκροτήματος από σεισμό. Η *Βάσω Πέννα* κατατάσσει σε ομάδες τα νομίσματα με απεικόνιση του αγίου Δημητρίου και τα αποδίδει σε νομισματοκοπεία της Θεσσαλονίκης ή της Κωνσταντινούπολης.

Οι *Ι. Μότσιανος* και *Μ. Πολυχρονάκη* εξετάζουν δέκα χάλκινα νομίσματα με παράσταση μαρτυρίου του αγίου Δημητρίου, που τα θεωρούν κοπές του Μανουήλ Παλαιολόγου. Ο *Ν. Ζήκος* παρουσιάζει παλαιολόγεια νομίσματα από την ανατολική Μακεδονία και Θράκη μαζί με ορισμένους σπάνιους τύπους (Μιχαήλ Η΄, Άννας Σαβοΐας και φόλλαρο Ιωάννη Ε΄ και Μανουήλ Β΄. Η *Ι. Κολτσίδα-Μακρή* παρουσιάζει σφραγίδες διαφόρων αξιωματούχων της Θεσσαλονίκης, πολιτικών και στρατιωτικών, και αναφέρεται στην οικονομική και διοικητική ανάπτυξη της Θεσσαλονίκης τον 8ο και 9ο αιώνα.

Ο *Π. Γ. Κόκκας* δίνει μιαν εικόνα της νομισματικής κυκλοφορίας στη Μακεδονία πριν από την υποτίμηση του 1585, παρουσιάζοντας δύο θησαυρούς με χρόνο απόκρυψης το 1560 και 1654. Οι *Ε. Γρατσία* και *Μ. Κονιώτη* παρουσιάζουν πήλινα αγγεία με νομίσματα που βρέθηκαν στη Μακεδονία. Τέλος, ο *Ν. Ρουδομέτωφ* παρουσιάζει τοπικά, μικρής αξίας, φιλά νομίσματα από τις ελληνορθόδοξες κοινότητες της Θάσου και του Δοξάτου.

Το βιβλίο κλείνει με τα κείμενα των αναρτημένων ανακοινώσεων. Σε αυτές οι *Σ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου* παρουσιάζουν τις νομισματικές ενδείξεις και την κεραμική από το ιερό της μητέρας των Θεών στη Βεργίνα, οι *Μ. Λυκιαρδοπούλου - Σ. Ψωμά* την αργυρή βασιλική νομισματοκοπία των Τημενιδών της Μακεδονίας από τα τέλη της βασιλείας του Περδίκκα Β΄ έως το θάνατο του Περδίκκα Γ΄ (413-360), οι *Ν. Καλλίθρακας-Κόντος, Α. Κατσάνος, Γ. Βλαμάκη* και *Ι. Τουράτσογλου* τη σύσταση και προέλευση τετραδράχμων του Μ. Αλεξάνδρου, οι *Μ. Γαλάνη-Κρίκου και Η. Τσούρτη* τη νομισματική μαρτυρία της βυζαντινής Ρεντίνας, η *Μ. Παϊσίδου* τα νομίσματα από τον Άγιο Αχίλλειο Μικρής Πρέσπας, η *Κ. Φ. Καλαφάτη* τις συναλλαγές ενός μεταβυζαντινού αγιογράφου με εκκλησίες σε εικονογραφικό οδηγό του Βρετανικού Μουσείου και ο *Ν. Ρουδομέτωφ* τα νομίσματα ελληνορθοδόξων κοινοτήτων 1880-1910.

Τοπικό νόμισμα των Λιμεναρίων Θάσου.

Ο τόμος αποτελεί μια πολύτιμη συμβολή στη γνώση της νομισματικής έρευνας για τη Μακεδονία από την αρχαιότητα μέχρι τον 20ό αιώνα και ταυτόχρονα εκδοτική επιτυχία, λόγω της πολυπλοκότητας που παρουσιάζει η δημοσίευση των νομισμάτων. Απευθύνεται εκτός από τους αρχαιολόγους και τους ιστορικούς και στους ερευνητές της οικονομικής ιστορίας.

Ευτέρπη Μαρκή

ΕΑΛΩ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

Αγίου Μάρκου του Ευγενικού, Μητροπολίτου Εφέσου, *Εάλω Θεσσαλονίκη. Θρήνος για την άλωση του 1430*. Έκδοση, εισαγωγή, σχόλια: Μάριος Πηλαβάκης. Απόδοση στη δημοτική: Δημήτριος Βαμβακάς. Εκδόσεις Παπαδημητρίου, Αθήνα 1997, σ. 88.

Πολύ λίγο προσέχτηκε μέχρι τώρα μία πράγματι αξιέπαινη έκδοση της μονωδίας του Αγίου Μάρκου για την άλωση της Θεσσαλονίκης από τους Τούρκους κατά το έτος 1430. Η μονωδία ήταν γνωστή, αλλά ανέκδοτη. Μικρό μέρος της είχε δημοσιεύσει ο αείμνηστος Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς το έτος 1886. Αλλά το έργο εθεωρείτο χαμένο, σε βαθμό που υποστηρίχθηκε ότι το δημοσιευμένο από τον Κεραμέα σπάραγμα ήταν άλλου συγγραφέα. Η υπόνοια υπήρξε βάσιμη, διότι το παλαιότερο γνωστό χειρόγραφο, του 15ου αιώνα, αποσπάσθηκε μαζί με άλλα χειρόγραφα από τη μονή της Εικοσιφοίνισσας των Σερρών και μόλις πριν από λίγα χρόνια εντοπίσθηκε από τον ερευνητή Μάριο Πηλαβάκη στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Σόφιας. Στο μεταξύ, ο ίδιος ερευνητής είχε την τύχη να ανακαλύψει και ένα άλλο αντίγραφο της μονωδίας στην Οξφόρδη, αλλά εκείνο ήταν του 16ου αιώνα. Κατέληξε έτσι στην έκδοση της μονωδίας από το χειρόγραφο της Εικοσιφοίνισσας, παραθέτοντας σχόλια για τις διαφορές μεταξύ αυτού και του οξφορδιανού χειρογράφου.

Όπως παρατηρεί ο Δρ Πηλαβάκης, η έκδοση ολόκληρου του κειμένου απορρίπτει τις παλαιότερες υποψίες ότι πηγή της μονωδίας του Αγίου Μάρκου του Ευγενικού ήταν το περί αλώσεως έργο του Ιωάννου Αναγνώστη, που μας είναι γνωστό από την έκδοση του μακαριστού Γιάννη Τσάρα. Αντίθετα, στη μονωδία του Αγίου Μάρκου υπάρχουν τρεις πρωτότυπες ειδήσεις που δεν γνώριζε ο Ιωάννης Αναγνώστης. Πρώτο, ότι στην πολιορκία της Θεσσαλονίκης πολέμησαν και Κρητικοί, οι οποίοι ίσως υπήρξαν και η πηγή των ιστορικών ειδήσεων της μονωδίας. Δεύτερο, ότι οι κατακτητές ασχημόνησαν επί του σκηνώματος του μητροπολίτου Συμεών, που είχε πεθάνει μερικούς μήνες πριν από την άλωση και μας είναι γνωστός από το γεμάτο πληροφορίες για τη βυζαντινή Θεσσαλονίκη λειτουργικό έργο του. Τρίτο, ότι ο Μωάμεθ τέλεσε θρησκευτική τελετή στο ναό του μεγαλομάρτυρος Αγίου Δημητρίου.

Το κείμενο γράφτηκε αμέσως μετά την άλωση, την εποχή που ο Μάρκος ήταν ακόμη άσημος ιερομόναχος στην Κωνσταντινούπολη. Παρ' όλα αυτά, διακρίνεται για την ποιοτική ανωτερότητά του, η οποία στηρίζεται στη βαθιά γνώση της ελληνικής γραμματείας από τον νεαρό κληρικό, που αργότερα υπήρξε ένας από τους ηγέτες της ανθενωτικής μερίδας.

Το σημείο για το προσκύνημα του Μωάμεθ στο ναό του Αγίου Δημητρίου παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον για την τοπική ιστορία. Είναι δυνατόν να προσκύνησε ο σουλτάνος μέσα σε μία εκκλησία

και αυτή να μη μετατράπηκε αμέσως σε ισλαμικό τέμενος; Η απάντηση είναι αρνητική. Ακόμη, γνωρίζουμε από διαφορετικές πηγές ότι ο Άγιος Δημήτριος παρέμεινε χριστιανικός ναός μέχρι το έτος 1491. Μήπως η είδηση για το προσκύνημα του Μωάμεθ αφορά κάποιον άλλο ναό; Πράγματι, γνωρίζουμε από τον Ιωάννη Αναγνώστη ότι ο Μωάμεθ μετέτρεψε αμέσως σε τεμένη δύο χριστιανικά καθιδρύματα. Πρώτον, την Αχειροποίητο και δεύτερο τη μονή του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου, η οποία είχε μετατραπεί σε τέμενος και κατά την παλαιότερη κατάκτηση της Θεσσαλονίκης από τους Τούρκους. Αλλά, σύμφωνα με την άποψη του Β. Δημητριάδη, η οποία δεν έχει αμφισβητηθεί, η μονή του Προδρόμου βρισκόταν στον τόπο που αργότερα υπήρχε το τέμενος Φετιχέ, δηλαδή ακριβώς απέναντι από το ναό του Αγίου Δημητρίου, στο χώρο που καταλαμβάνει σήμερα ένα μικρό πάρκο, ανάμεσα στις οδούς Ολύμπου και Αγίου Δημητρίου. Ίσως λοιπόν εκεί έγινε το προσκύνημα του σουλτάνου και λόγω της γειτνιάσεως οι Κρητικοί, που πληροφόρησαν αργότερα τον Μάρκο περί των συμβάντων, νόμισαν ότι επρόκειτο περί του Αγίου Δημητρίου.

Μεγάλη είναι η σημασία της μονωδίας και για πολλές άλλες ειδήσεις, οι οποίες διασταυρώνουν και επαληθεύουν τις ειδήσεις του Αναγνώστη. Παράδειγμα, η αιχμαλωσία των κατοίκων και η πώλησή τους ως δούλων καθώς και οι μαζικές αλλαξοπιστίες.

Ε. Α. Χ.

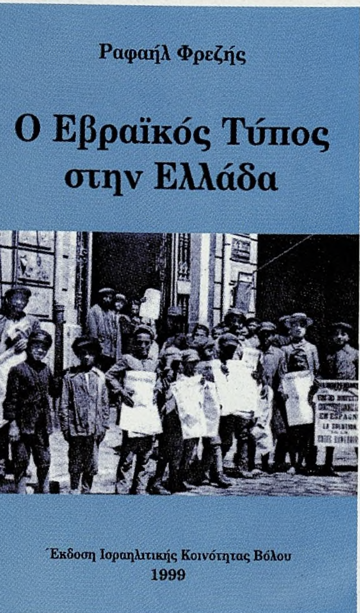

ΜΟΥΣΕΙΟ ΑΡΧΑΙΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ
ΜΟΥΣΙΚΩΝ ΟΡΓΑΝΩΝ

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟ ΚΑΙ ΣΥΝΕΔΡΙΑΚΟ ΚΕΝΤΡΟ

Κατούνη 12-14, 546 25 Θεσσαλονίκη. Τηλ. 031 555263-6

Ο ΕΒΡΑΪΚΟΣ ΤΥΠΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Ραφαήλ Φρεζής, Ο Εβραϊκός Τύπος στην Ελλάδα, Έκδοση Ισραηλιτικής Κοινότητας Βόλου, Βόλος 1999, σ. 520.

Σε έναν ογκώδη τόμο ο ερευνητής Ραφαήλ Φρεζής συγκεντρώνει τις διάσπαρτες ειδήσεις περί του εβραϊκού τύπου στον ελληνικό χώρο. Το έργο αποδείχθηκε τεράστιο, λόγω του μεγάλου αριθμού των εφημερίδων, της ποικιλίας των γλωσσών στις οποίες εκδίδονταν και της γνωστής ανυπαρξίας αρχειακών μονάδων που να διευκολύνουν τους ερευνητές. Ωστόσο, ο συγγραφέας κατάφερε να αποδώσει μία πλούσια εικόνα της εβραϊκής δημοσιογραφίας στην Ελλάδα. Είναι πράγματι περίεργο που ένα τόσο σημαντικό έργο δεν έτυχε της προσοχής που θα έπρεπε, ιδιαίτερα στη Θεσσαλονίκη, για την οποίαν παραθέτει πολλές αξιόλογες πληροφορίες.

Στην αρχή του βιβλίου, ο συγγραφέας αναφέρεται με συντομία στην προϊστορία των εβραϊκών τυπογραφείων και εκδόσεων στον ελληνικό χώρο και παραθέτει μία συνοπτική ιστορική αναφορά στις κυριότερες εβραϊκές κοινότητες, δηλαδή των Αθηνών, της Θεσσαλονίκης, της Καβάλας, της Καστοριάς, της Κέρκυρας, της Ξάνθης, της Ρόδου και των Τρικάλων.

Στη συνέχεια επιχειρεί μία ανασκόπηση στην ιστορία του παγκόσμιου εβραϊκού τύπου, ώστε να τοποθετήσει μέσα στο πλαίσιό της την εμφάνιση και εξέλιξη του εβραϊκού τύπου στην Ελλάδα. Η λεπτομερειακή αναφορά του στον εβραϊκό τύπο της Ελλάδας καταλαμβάνει 70 σελίδες, ενώ η αναλυτική ανασκόπηση του ελληνόφωνου εβραϊκού τύπου περί τις 200 σελίδες. Στο τμήμα αυτό του βιβλίου ο ενδιαφερόμενος αναγνώστης θα συναντήσει εντελώς άγνωστες ειδήσεις και εφημερίδες.

Ακολουθεί η εξέταση του τρόπου με τον οποίον ο εβραϊκός τύπος κάλυψε τα κυριότερα γεγονότα ιδιαίτερου εβραϊκού ενδιαφέροντος, όπως η υπόθεση Ντρέιφους, το κίνημα του Σιωνισμού, η επανάσταση των Νεοτούρκων, η Φεντερασιόν, η πυρκαγιά της Θεσσαλονίκης του 1917, ο εμπρησμός της συνοικίας Κάμπελ το 1931 και

Le Canard

SATIRIQUE SALONICIEN, PARAISSANT LE VENDREDI

A PARTIR D'AUJOURD'HUI AU PATHÉ

LE ROUGE ET LE NOIR

LES PARIS A SALONIQUE

A DÉFAUT DES COURSES DE CHEVAUX

UNE PETITE MARIÉE

UN COLLABORATEUR DU „CANARD„

Σχέσεις εμπιστοσύνης...

Φιλκεραμ·Johnson α.ε.
ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ ΚΕΡΑΜΙΚΩΝ ΠΛΑΚΙΔΙΩΝ

ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΜΕΤΑΛΛΕΥΤΙΚΗ Α.Ε.
ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΥΛΙΚΩΝ ΤΟΠΟΘΕΤΗΣΗΣ ΠΛΑΚΙΔΙΩΝ

Kerastar 2000

Φιλκεραμ·Johnson α.ε
ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ ΚΕΡΑΜΙΚΩΝ ΠΛΑΚΙΔΙΩΝ
5ο χλμ. Γεωργικής Σχολής
Τ.θ.32 55 102 Θεσσαλονίκη
Τηλ.: [031] 494.247
Fax: [031] 472.330

ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΜΕΤΑΛΛΕΥΤΙΚΗ Α.Ε.
ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΥΛΙΚΩΝ ΤΟΠΟΘΕΤΗΣΗΣ ΠΛΑΚΙΔΙΩΝ
5ο χλμ. Γεωργικής Σχολής
Τ.θ.35 55 102 Θεσσαλονίκη
Τηλ.: [031] 472.467

TÜV CERT
TÜV

το Ολοκαύτωμα. Εξίσου ενδιαφέροντα είναι τα βιογραφικά σημειώματα για εβραίους εκδότες και δημοσιογράφους, πολλοί των οποίων ήταν Θεσσαλονικείς. Ακολουθεί η βιβλιογραφία και τα χρησιμότατα ευρετήρια εβραϊκών εφημερίδων, ονομάτων και τόπων.

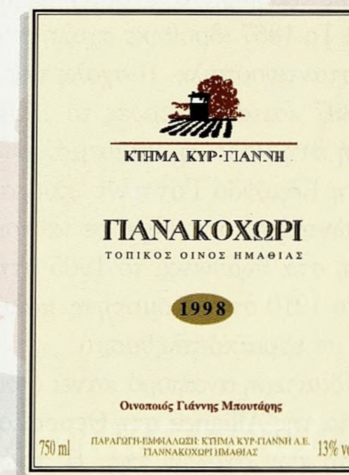
Η συμβολή του Ρ. Φρεζή στην ιστοριογραφική έρευνα περί του τύπου μπορεί να εκτιμηθεί μόνο αν ληφθεί υπόψη ότι μεγάλο μέρος των εφημερίδων εκδιδόταν σε γλώσσες και γραφές που είναι παντελώς ακατάληπτες για τον μη ειδικό ερευνητή.

איל פרוגריסו
ΕΦΗΜΕΡΙΣ · ΕΛ ΠΡΟΓΚΡΕΣΟ · ISAAC A. DE BOTTON · JOURNAL «EL PROGRESSO»

איל מאיימון
EL MAYMON

לה
נואיב'ה פאליסטינה
האיפה פורטו דיל אביניר

ΚΤΗΜΑ ΚΥΡ·ΓΙΑΝΝΗ

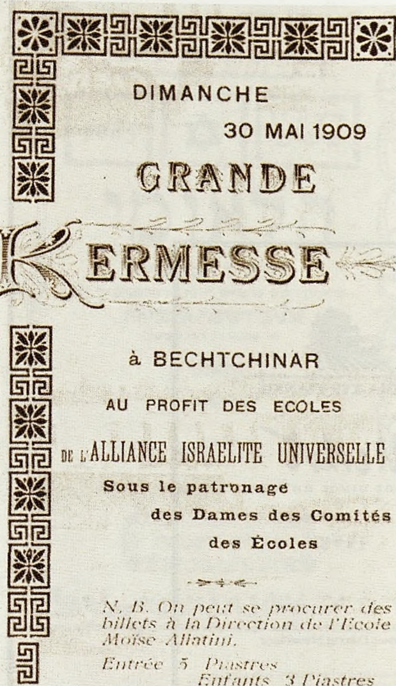
Στο Γιαννακοχώρι της Ημαθίας,
στο υψηλότερο σημείο
της αμπελουργικής ζώνης της Νάουσας,
παράγονται και ωριμάζουν υπομονετικά
τέσσερα από τα εκλεκτότερα ελληνικά ερυθρά κρασιά.
Απολαύστε τα!

Γιάννης Μπουτάρης
- οινοποιός -

ΓΕΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΟΙΝΩΝ

ΑΣΤΡΟΝΑΥΤΩΝ 19, 151 25 ΠΑΡΑΔΕΙΣΟΣ ΑΜΑΡΟΥΣΙΟΥ, ΤΗΛ.: (01) 6831 751, FAX: (01) 6831 714
ΒΙΚΤΩΡΟΣ ΟΥΓΚΩ 3, 546 25 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ, ΤΗΛ.: (031) 520 650, FAX.: (031) 524 430

graphsynklisi

ALLIANCE ISRAÉLITE

Ρ.Α. Φρεζής, Το εκπαιδευτικό έργο των σχολών Alliance Israélite Universelle, έκδοση Ισραηλιτικής Κοινότητας Βόλου, Βόλος 2000, σ. 56.

Ο σεμνός ερευνητής της ιστορίας των Ελλήνων Εβραίων, Ραφαήλ Φρεζής, εξέδωσε ένα μικρό, αλλά πολύ συνοπτικό και χρήσιμο πόνημα, για την περίφημη Alliance Israélite Universelle και την παρουσία της στην Ελλάδα. Η Alliance ιδρύθηκε το 1860 στη Γαλλία, με σκοπό τη χειραφέτηση και την ηθική ανύψωση των Εβραίων σε όποιο μέρος του κόσμου το είχαν ανάγκη. Αμέσως ιδρύθηκαν σχολεία στη Βαγδάτη, την Ταγγέρη και άλλους τόπους της μεσογειακής λεκάνης, στους οποίους η πλειονότητα των Εβραίων ζούσε υπό συνθήκες πνευματικής πενίας.

Στον ελλαδικό χώρο η πρώτη σχολή της Alliance Israélite Universelle ιδρύθηκε στο Βόλο το 1865 και ακολούθησε η Λάρισα το 1869. Το 1867 ιδρύθηκε σχολή στην Αδριανούπολη και το 1870 στην Κωνσταντινούπολη. Η σχολή της Alliance στο Διδυμότειχο ξεκίνησε το 1897 και στις Σέρρες το 1901. Την ίδια χρονιά ιδρύθηκε και η σχολή στη Ρόδο, η οποία μάλιστα χρηματοδοτήθηκε από τον τραπεζίτη Εδμόνδο Ρότσιλντ, που συνειδητοποίησε την ανάγκη αυτή, περνώντας από το νησί σε κάποιο ταξίδι του. Το 1904 ιδρύθηκε η σχολή στα Ιωάννινα, το 1905 στην Καβάλα, το 1908 στην Πρέβεζα και το 1910 στην Κομοτηνή, καλύπτοντας τα κυριότερα αστικά κέντρα με εβραϊκό πληθυσμό.

Ιδιαίτερη αναφορά κάνει ο συγγραφέας στην εκπαιδευτική παρουσία της Alliance στη Θεσσαλονίκη και στις προσπάθειες για την ίδρυση των σχολών της. Η πρώτη προσπάθεια καταγράφεται το έτος 1867 και ακολούθησαν πολλές άλλες, ώστε να δοθεί στους νέους Εβραίους η δυνατότητα της πρακτικής κατάρτισης αλλά και της επαγγελματικής μόρφωσης, την οποία είχαν απόλυτη ανάγκη. Στην ίδρυση των σχολών της Alliance συνέβαλε ο γνωστός για το φιλανθρωπικό έργο του Θεσσαλονικεύς Μ. Αλλατίνη, ενώ αργότερα αναδείχθηκε ως εκπαιδευτικός ο ιστορικός της πόλης Γιοζέφ Νεχαμά.

Το κύριο κτίριο της σχολής Alliance στη Θεσσαλονίκη βρισκόταν στο βορειοδυτικό άκρο της σημερινής πλατείας Αριστοτέλους, στο χώρο που καταλαμβάνει το ξενοδοχείο "Ηλέκτρα Παλλάς". Το μεγαλοπρεπές κτίριο καταστράφηκε στην πυρκαγιά του 1917, για να ανοικοδομηθεί στη συνέχεια. Η εξόντωση, όμως, των Εβραίων της Θεσσαλονίκης από τις γερμανικές αρχές κατοχής, αφαίρεσε το περιεχόμενό του, τους νέους Εβραίους που σπούδαζαν εκεί, όπως οι ομόθρησκοί τους στις άλλες σχολές της Alliance ανά τη Μεσόγειο.

A & Th. Tsakiris
European Medical Services
Mrs. Dia Zygoura
57, Mitropoleos str.
P.C. 546 23 Thessaloniki - Greece
tel./fax: 031-0-251590

A & Th. Tsakiris
European Medical Services
11, Vithinias str. N. Smirni
P.C. 171 23 Athens - Greece
tel.: 01-0-93.32.700
fax: 01-0-93.49.840
e mail: tsakiris@ath-broker.gr

advertising-TUEG- 01 0 24.63.091

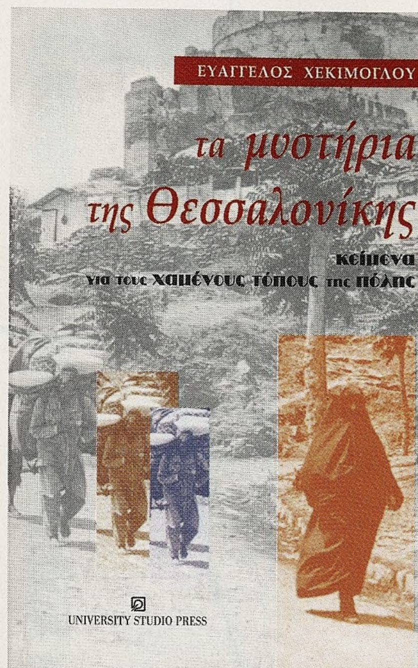
Quality international health care for you, your family or your company

www.ath-broker.gr

BUPA International
Worldwide Health Insurance

ΤΑ ΜΥΣΤΗΡΙΑ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Ευάγγελος Χεκίμογλου, Τα μυστήρια της Θεσσαλονίκης: Κείμενα για τους χαμένους τόπους της πόλης. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2001, σελ. 276, 13x21 εκ.

Το νέο βιβλίο του Ε. Χεκίμογλου περιλαμβάνει δέκα μελέτες σχετικές με τόπους της Θεσσαλονίκης που δεν υπάρχουν πλέον. Τέσσερις από αυτές είναι εντελώς ανέκδοτες, ενώ οι υπόλοιπες έχουν δημοσιευτεί σε πρακτικά συνεδρίων περιορισμένης κυκλοφορίας.

Το εισαγωγικό κείμενο είναι μία συνοπτική ιστορία του αστικού χώρου της Θεσσαλονίκης και των μετασχηματισμών του, που καλύπτει την περίοδο 1430 μέχρι το 1930, δηλαδή από την άλωση της πόλης μέχρι την εγκατάσταση των προσφύγων.

Το δεύτερο κείμενο αναφέρεται στις σχέσεις ιδιοκτησίας που επικράτησαν, από τον 16ο αιώνα και έπειτα, στους τόπους προσφυγικής εγκατάστασης στη Θεσσαλονίκη. Η θέση του συγγραφέα είναι ότι η εγκατάσταση των προσφύγων, εβραίων και χριστιανών, δεν επιτεύχθηκε μέσα από την οικονομία της αγοράς, αλλά μέσα από ειδικές θεσμικές μορφές, όπως το "χαζακά" και τα διτελή βακούφια.

Το τρίτο κείμενο αποτελεί μία ανασκόπηση στις έρευνες του συγγραφέα σχετικά με την ύπαρξη χειμάρρων μέσα στην παλαιά πόλη της Θεσσαλονίκης, μερικοί από τους οποίους εξακολουθούν να ρέουν υπογείως και σήμερα.

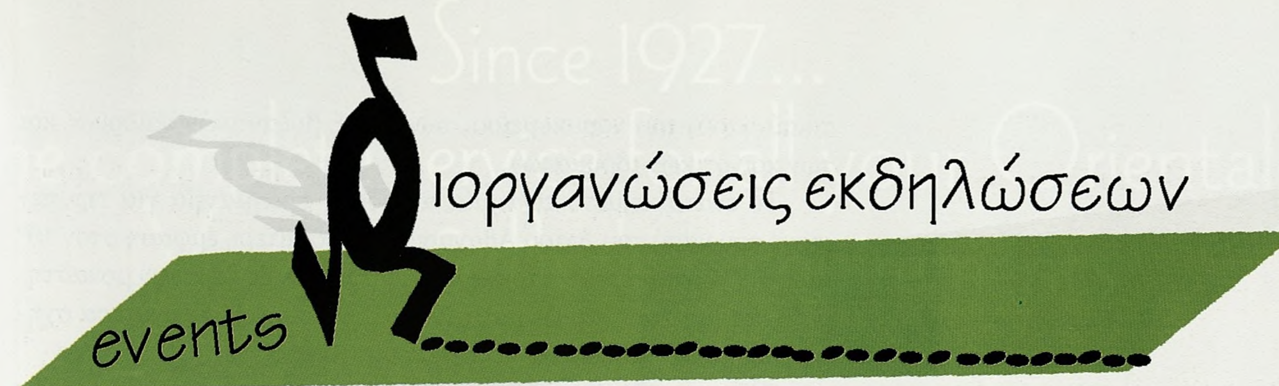
Το τέταρτο κείμενο αφορά τον "Κισλά", δηλαδή το λιβάδι που απλωνόταν έξω από τα ανατολικά τείχη της Θεσσαλονίκης και που ανήκε στο σύνολο των κατοίκων. Στο χώρο αυτόν απλώνεται σήμερα ένα μεγάλο τμήμα του πολεοδομικού συγκροτήματος.

Το πέμπτο κείμενο αποτελεί μία ουσιαστική συνεισφορά στο ερώτημα "πού έθαβαν οι χριστιανοί πριν από την ίδρυση της Ευαγγελίστριας". Βασίζεται σε ανέκδοτες πηγές από τα αρχεία της ελληνικής κοινότητας Θεσσαλονίκης και δείχνει τα όρια του παλαιού κοιμητηρίου επί τουρκοκρατίας.

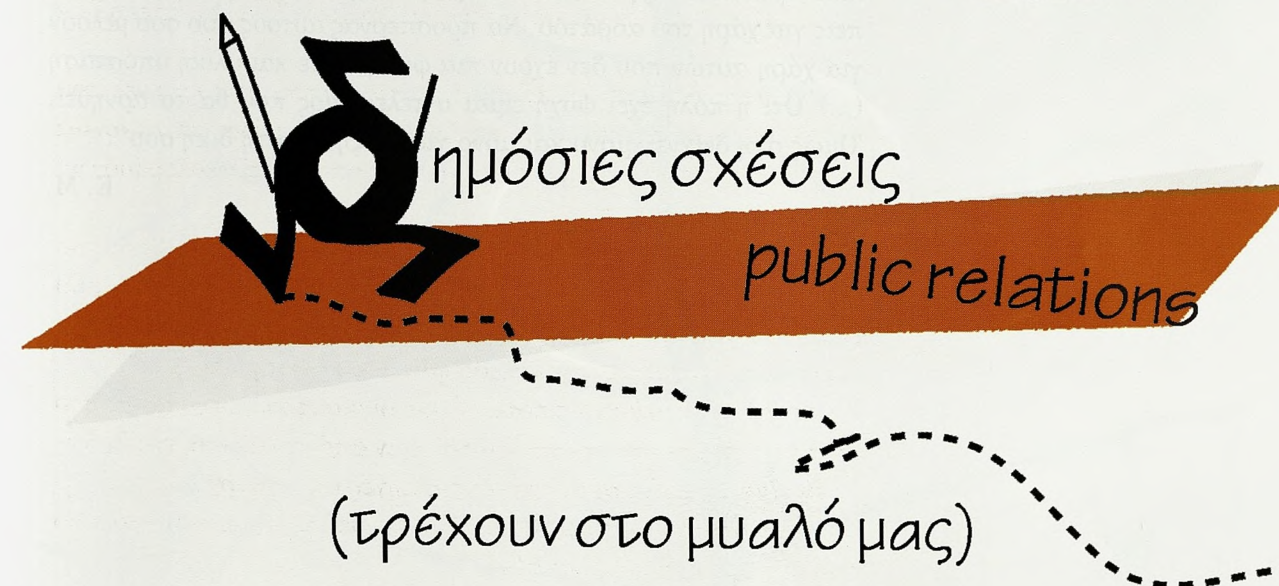
Το έκτο κείμενο είναι η ιστορία της περιοχής του Τοπ Χανέ, γύρω δηλαδή από τη σημερινή πλατεία Ελευθερίας. Καταγράφει τους μετασχηματισμούς του χώρου, από φρούριο σε εμπορικό τόπο.

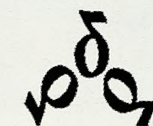
Το έβδομο κείμενο εξετάζει τη ξεχασμένη εβραϊκή συνοικία της Μάλτας και την οριοθετεί νοτίως της σημερινής οδού Φράγκων, σε αντιδιαστολή προς τη Τζαντίντ, που βρισκόταν βορείως της Φράγκων και εντός των τειχών.

Το όγδοο κείμενο αξιοποιεί τις κοινοτικές πηγές του τέλους του $19^{ου}$ αιώνα και ξεκαθαρίζει την τοπογραφία της μητροπολιτικής συνοικίας της Θεσσαλονίκης, όπως ήταν πριν από την πυρκαγιά του 1890. Διερευνά τη θέση του επισκοπείου, του παλαιού μητροπολι-

μαριάνα πάγκαλου

Ερμού 18, 546 24, Θεσσαλονίκη, τηλ: 031 288.491, fax: 274.619
Μωραϊτίνη 5, Νέο Ψυχικό, 154 51, Αθήνα, τηλ/fax: 01 677.4969
e-mail: pagalos@otenet.gr

τικού ναού, του νοσοκομείου, των πέριξ βυζαντινών ναϊδρίων και των κοινοτικών ιδρυμάτων.

Το ένατο κείμενο είναι μία ανέκδοτη πραγματεία για την περιοχή του ναού του Αγίου Αθανασίου, με ιδιαίτερη έμφαση στον 16ο αιώνα. Ο συγγραφέας παρακολουθεί την εξέλιξη χαμένων μοναστηριών και μοναστηριακών μετοχίων, στον τόπο όπου αργότερα σχηματίσθηκε το "Κολωνάκι" της Θεσσαλονίκης.

Τέλος, το δέκατο κείμενο εξετάζει τις γαιοκτησιακές σχέσεις του διτελούς βακουφίου, στην περιοχή γύρω από τη Παναγία του Λαγουδιάτη και τις διενέξεις της Μονής Βλατάδων με τους προκρίτους της ελληνικής κοινότητας.

Ο συγγραφέας, διδάκτωρ οικονομικών επιστημών, είναι ειδικευμένος στην ιστορία της Θεσσαλονίκης, με την οποίαν ασχολείται τα είκοσι τελευταία χρόνια. "Ότι η πόλη έχει ψυχή", τονίζει στον πρόλογό του, "είμαι ο τελευταίος που θα το αρνηθεί. Αλλά δεν είναι αυτή που θα έρθει να σε βρει. Αν δεν την αναζητήσεις ο ίδιος, ίσως δεν μάθεις ποτέ ότι υπάρχει. Αν θέλεις να γνωρίσεις την ψυχή της πόλης, πρέπει να την ψάξεις και μάλιστα επίμονα. Να μην αφήνεις ούτε στιγμή τον εαυτό σου χωρίς το ερώτημα, τι ήταν εδώ παλαιότερα, ποιοι έζησαν πριν από μας. Ν' αμφισβητείς αυτό που βλέπεις για χάρη του αόρατου. Να προσπερνάς αυτούς που σου μιλούν για χάρη αυτών που δεν έχουν πια φωνή, ούτε και υλική υπόσταση (...) Ότι η πόλη έχει ψυχή είμαι ο τελευταίος που θα το αρνηθεί. Όμως στη δείχνει, μόνο και μόνο για να ζητήσει τη δική σου".

E. M.

Since 1927...
the complete service for all your Oriental, Virginia & Burley requirements

nicos gleoudis kavex s.a.

Kavex Bldg., Frangon St. 6-8, Thessaloniki, Greece
Phones: (031) 536 204-5 • Fax: (031) 527 720 • Tlx.: 418872 KVX GR

DESIGNED BY SPIRO TSILIGIRIDIS • CONCEPT BY NIKI GAIDANOU

ΚΑΠΠΑΔΟΚΙΑΣ ΤΥΧΑΙ

Αθανάσιος Καραθανάσης, *Καππαδοκίας Τύχαι*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 112.

Οι διαλέξεις που δίδονται στην αίθουσα τελετών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου, κατά την εορτή των Τριών Ιεραρχών, αποτελούν πρόκληση προς τους πανεπιστημιακούς ομιλητές για τη σύνταξη μικρών μονογραφιών. Το μικρό και εξόχως περιεκτικό βιβλίο με τίτλο "Καππαδοκίας Τύχαι", που κυκλοφορήθηκε στις αρχές του 2001, εντάσσεται σε αυτήν την κατηγορία. Περιλαμβάνει το πλήρες κείμενο της διάλεξης που έδωσε ο καθηγητής Αθανάσιος Καραθανάσης στις 30 Ιανουαρίου 2000.

Θέμα του βιβλίου είναι η Καππαδοκία. Προτάσσεται ένα κεφάλαιο για τις "καππαδοκικές" σπουδές, τις μελέτες δηλαδή που άρχισαν να γράφονται από τον 19ο αιώνα για την περιοχή αυτή και τον Ελληνισμό της (σ. 13-22). Έπειτα, ο συγγραφέας ασχολείται με την ιστορία και τη γεωγραφία της περιοχής κατά την αρχαιότητα (σ. 23-27). Ακολουθεί συνοπτική, αλλά πολύ κατατοπιστική, αναφορά στον εκχριστιανισμό της Καππαδοκίας και τους Καππαδόκες Πατέρες της Εκκλησίας (σ. 28-41). Στη συνέχεια, παρουσιάζονται τα βυζαντινά "πετρομονάστηρα" (σ. 42-38). Ακολουθεί ένα σχεδίασμα για τη βυζαντινή ιστορία της Καππαδοκίας (σ. 49-55). Στη συνέχεια ο αναγνώστης πληροφορείται για τους Καραμανλήδες (σ. 56-59) και τα καραμανλίδικα (59-61), δηλαδή την τουρκοφωνία τμήματος του ελληνικού πληθυσμού της Καππαδοκίας.

Τη μεταβυζαντινή και νεότερη ιστορία του τόπου αυτού καλύπτει το υπόλοιπο του βιβλίου. Το πώς επιβίωσαν οι χριστιανοί της Καππαδοκίας και οι αναγκαστικοί εξισλαμισμοί περιγράφονται στις σ. 62-67. Στην επανάσταση του 1821 υπέστησαν δεινά (σ. 67-68), από την επίδραση των οποίων προσπάθησαν να απαλλαγούν κατά τον 19ο αιώνα. Οι πόλεις, τα χωριά και τα σημαντικότερα στοιχεία για καθένα από αυτά, καταγράφονται στις σ. 68-83. Έπεται η αναφορά στο φαινόμενο των Κρυπτοχριστιανών και τη θρησκευτικότητα των Καππαδόκων (σ. 84-88), αλλά και στις προσπάθειες των καθολικών μοσιοναρίων να διεισδύσουν στην περιοχή (89-94).

Τέλος, ο συγγραφέας αναφέρεται στην ανταλλαγή των πληθυσμών και την εγκατάσταση των κατοίκων της Καππαδοκίας στον ελληνικό χώρο, με ιδιαίτερη προτίμηση στη Θεσσαλονίκη και την περιοχή της. Αρκεί να συγκριθούν τα ονόματα πόλεων και χωριών της Καππαδοκίας με τοπωνύμια της Θεσσαλονίκης και της περιοχής της, για να αντιληφθεί κανείς την καππαδοκική επίδραση στο σχηματισμό του σύγχρονου πολεοδομικού συγκροτήματος, όπως Καισάρεια, Μουταλάσκη, Αραβησσός, Νεάπολη, Μαλακοπή, Σύλατα.

Η υπηρεσία που προσφέρει το βιβλίο του κ. Α. Καραθανάση

Sani Beach Holiday Resort:

ένα σύγχρονο οικολογικό καταφύγιο στη καρδιά της Χαλκιδικής

630 77 Κασσάνδρα, Χαλκιδική, Τηλ: (0374) 31.231, Fax: (0374) 31.293
http://www.saniresort.gr e-mail: sani-beach@the.forthnet.gr

Η εκκλησία του Αγίου Βασιλείου στο Μιστί της Καππαδοκίας.

δεν περιορίζεται μόνο στη δυνατότητα που παρέχει στον αναγνώστη να πληροφορηθεί μέσα από ένα έγκυρο, γλαφυρό και σύντομο κείμενο τις "τύχες" της Καππαδοκίας. Επεκτείνεται και στη γνωριμία του φιλίστορα με την, πράγματι, εντυπωσιακή βιβλιογραφία περί του συγκεκριμένου τόπου. Όπως συμβαίνει συχνά στην Ελλάδα (όπου η ενασχόληση με τις εκτός ελληνικών συνόρων ελληνικές πατρίδες έχει θεωρηθεί από το κράτος και ορισμένα μέσα μαζικής ενημέρωσης ως αλλότριο έργο), δεν είναι σπάνιο το φαινόμενο, εξαιρετικά επιστημονικά πονήματα να παραμένουν άγνωστα πέραν του στενού κύκλου των ειδικών. Οι αναλυτικοί υπομνηματισμοί του κ. Καραθανάση επαναφέρουν το ζήτημα της έκτασης και της ποιότητας των "καππαδοκικών" σπουδών και της σημασίας που έχουν (ή δεν έχουν) περιοχές, όπως η Καππαδοκία, στη σύγχρονη επιστημονική έρευνα.

Ε. Α. Χ.

ΜΙΑ ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΩΝ ΒΟΡΕΙΟΥ ΕΛΛΑΔΟΣ

Σ' ΑΥΤΟ ΤΟ ΤΕΥΧΟΣ ΓΡΑΦΟΥΝ:

ΜΑΡΙΑ ΠΑΠΠΑ
ΕΛΕΝΗ-ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΛΑΜΠΡΟΘΑΝΑΣΗ-ΚΟΡΑΝΤΖΗ
ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΟΥ
ΕΥΤΕΡΠΗ ΜΑΡΚΗ
ΣΤΕΛΛΑ ΣΑΛΕΜ
ΘΑΛΕΙΑ ΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΑ ΚΙΣΚΗΡΑ
ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΧΕΚΙΜΟΓΛΟΥ
ΕΛΕΝΗ ΑΜΠΑΤΖΗ
ΒΑΣΙΛΗΣ ΑΓΙΑΝΝΙΔΗΣ

ISSN 1108-5452